ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथ-ब्राह्मणम् ।

तत्र

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवत्कृत-
वासुदेवप्रकाशिकाख्यभाष्यसमेता ।
बहुभिर्विद्वद्भिः परिशोधिता च ।

चतुर्दशकाण्डात्मक उत्तरसंज्ञको
ब्रह्मविद्यानिरूपकः

पंचमो भागः ५.

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
मालिक-"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस,
कल्याण-बम्बई.

संवत १९९७, शके १८६२. सन् १९४०.

ॐ

SHRIMAD-VAJSANEYI-MADHYANDIN-

SHATPATH - BRÂHMANAM

BRIHADARANYAKOPANISHAT

WITH VASUDEVAPRAKASHIKA COMMENTARY

By

SHRI VASUDEVA BRAHMA BHAGWAT

Edited by several learned persons

Part V.

Chapter XIV dealing Brahmavidya.

Printed and Published by

GANGAVISHNU SHRIKRISHNADASS,

PROPRIETORS,

LAXMI VENKATESHWAR STEAM PRESS,

KALYAN-BOMBAY.

SAMVAT 1997, SHAKE 1862, SAN 1940.

॥ श्रीः ॥

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशकाण्डे षडध्याय्यां बृहदारण्यकोपनिषदि

विषयाणामनुक्रमणिका ।

तत्रादिमे आगमप्रधाने मधुकाण्डे—

इति द्वितीयोऽध्यायः।

इत्याद्यं मधुकाण्डं समाप्तम्।

अथ द्वितीये उपपत्तिप्रधाने याज्ञवल्क्यकाण्डे

तृतीयोऽध्यायः।

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं द्व्यध्यायं खिलकाण्डम् ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

रूपकथनम्, एवमुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टं च फल भवतीति प्रतिपादनम्, ततः प्राणस्य योक्तृतागुणवत्त्वेनोपासनस्य विधानम्, तत्र प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्तेः प्रदर्शनम्, एवमुपासितुः पूर्ववत्फलनिरूपणम्, ततः प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्गमनहेतुत्वगुणवैशिष्ट्येनोपासनस्य विधानम्, पूर्ववदत्रापि प्राणे सामशब्दप्रवृत्तेः प्रदर्शनम्, पूर्ववदुपासनफलनिरूपणम्, ततः प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनस्य विधानम्, तत्र प्राणस्य क्षत्रशब्दाभिधेयत्वप्रसाधनम्, एतद्वेदनफलनिरूपणं चेत्यादि. २४२-२४४

१५ गायत्रब्रह्मोपासनब्राह्मणम्-तत्र च हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनाभिधानानन्तरमधुना गायत्र्युपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनस्य विधान, तस्या एतस्या गायत्र्याः क्रमेण पादत्रयस्य सोपपत्तिक स्वरूपनिरूपणं, ततः शब्दलक्षणायास्त्रिपदाया गायत्र्यास्तुरीयपादस्य स्वरूपोपपादनं, ततस्त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणादित्रयलक्षणपादत्रयवती गायत्री तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठितेति सोपपत्तिक प्रतिपादनं, तत्तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितमित्यभिधानं, सत्य च चक्षुरेवेत्युपपादनं, तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितमित्यभिधानं, बलं च प्राण एवेत्युपपादन, गायत्रीशब्दनिर्वचनं, प्रसङ्गान्मतान्तरं दृष्ट्वा बटवे उपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यतीति विभ्रमो माऽभूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूषयितुं तस्योपन्यसनम्, एवम्प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण गायत्रीविदः प्रशसन, तत एवमुक्तगायत्र्युपासनासङ्ग्रहविषयकस्यैव मन्त्रस्यैहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारण, तत्र प्रवृद्धद्वेषवन्तम्प्रति-उक्तोपस्थानमन्त्रे ऊहप्रदर्शनेनाभिचारिकस्योपस्थानान्तरस्याभिधानं, कामिनम्प्रति पुनराभिचारिकस्योपस्थानान्तरस्याभिधानं, ततो गायत्रीमुखविज्ञानमन्तरेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवति-अतस्तद्विधानार्थमर्थवादस्याभिधानं, तत्र गायत्र्या मुखमग्निरिति बुडिलर्षेर्जनकराजस्य च संवादेन निरूपण, एतद्गायत्रीविज्ञानवेदनफलनिरूपणं चेत्यादि. २४५-२५१

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम्-तत्र च कर्मणः फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्तद्द्वारेण च पञ्चाग्निविद्यादर्शनस्योत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनस्याभिधान, तत्राप्यशेषभवगत्युपसंहारः कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठा-इत्येतस्य द्वयस्य दिदर्शयिषयाऽऽख्यायिकाया निरूपणं, तस्यां च श्वेतकेतोः पाञ्चालानां परिषदि गमनकथनं, श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य भोः कुमारानुशिष्टोऽसि पित्रेति प्रश्नकरणं, उक्तप्रश्नस्य श्वेतकेतोरुत्तरप्रदानमोमिति, पुनः श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य पञ्चाग्निविद्यासम्बन्धिप्रश्नपञ्चकस्य विचारणा, पञ्चस्वपि प्रश्नेषु न जाने इति श्वेतकेतोरुत्तरप्रदानं, तत्र पञ्चमप्रश्नगतमार्ग-

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इति खिलकाण्डं समाप्तम् ।

इति षडध्याय्या बृहदारण्यकोपनिषदो विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

इति चतुर्दशकाण्डात्मकस्य माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

अथ परिशिष्टसूची ।

इति परिशिष्टसूची ।

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना "वारे" इत्युपनाम्ना ज्योतिर्विजयरामप्रपौत्रभट्टात्याजीसूरिपौत्रवैदिकतिलकपदसंभूषिताण्णाशास्त्रिसूनुना "काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरण" इत्युपाधित्रयवता श्रीधरशर्मणा प्रायो भाष्यस्थावतरणिकाद्यनुसारेण क्वचित्स्वमतिवैभवेन च सम्पादिता चतुर्दशकाण्डात्मकमाध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

॥ इति ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्दशकाण्डान्तर्गतबृहदारण्यकोपनिषदि अकाराद्यनुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची.

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यकारानुक्रमेण विशिष्टनाम्ना सूची समाप्ता ।

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना “ वारे ” इत्युपनाम्ना ज्योतिर्विजयराममपौत्रभट्टात्याजीसूरिपौत्रवैदिकतिलकपदसंभूषिताण्णाशास्त्रि-सूनुना “ काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरण ” इत्युपाधित्रयवता श्रीधरशर्मणा संकलिता माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य चतुर्दशकाण्डान्तर्गता अकाराद्यनुक्रमविशिष्टा विशिष्टनाम्नां सूची परिसमाप्ता ॥

श्रीशः शरणम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषत्स्थकाण्डाध्याय-प्रपाठकब्राह्मणकण्डिकानामनुक्रमणिका ।

तत्र ब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमेण सूची.

इति बृहदारण्यकोपनिषत्स्थब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना “ वारे ” इत्युपनाम्ना श्रीमद्वैदिकतिलकपद्भागण्णाशास्त्रिसूनुना “ काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरणा ” इत्युपाधित्रयभाजा श्रीधरशर्मणा संकलिता बृहदारण्यकोपनिषत्स्थ-ब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

श्रीः

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

वासुदेवप्रकाशिकाख्यभाष्यसमेता

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

मालिक-" लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " स्टीम्-प्रेस,

कल्याण बंबई.

सबत् १९९६, शके १८६१.

1939

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशे काण्डे षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत् ।

तत्रादिमं द्व्यध्यायं मधुकाण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्व॒या ह॑ प्राजाप॒त्याः । (०) दे॒वाश्चा॒सु॒राश्च॒ त॒तः कानीयसा॒ऽए॒व दे॒वा ज्याय॑सा ऽअसु॑रास्त॒ऽ ए॒षु लो॒के॒ष्व॑स्पर्द्धन्त ॥ १ ॥

उद्गीथब्राह्मणम् । वैराजब्राह्मणं वा ।

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवाः । ज्यायसा असुराः । त एषु लोकेष्वस्पर्धंत ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवब्रह्मभगवत्कृतं वासुदेवप्रकाशिकाख्यं भाष्यम् ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥

द्वया ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रंथा वृत्तिरारभ्यते । उपनिषच्छब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या । उप समीपस्थ प्रत्यगात्मैकत्व नीति निश्चित सत् तत्पराणां सहेतुं ससारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रंथस्तु विद्यासमर्थकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते । बृहत्त्वञ्चास्य ब्रह्मविद्याहेतूनामन्तरङ्गबहिरङ्गभूताना बहूनामिहोपदेशात् अर्थतो ग्रंथपरिमाणतश्च बहुत्वात् । आरण्यकत्वञ्चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् । अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्नियतपौर्वापर्यं सबन्धोऽभिधीयते । विद्योत्पत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमदमादिमुमुक्षुत्वसम्पत्तिहेतुसत्त्वशुद्धिसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तज्जनितशुद्ध्यपेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात् ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावित्वमित्युपायोपेयभावः काण्डयोः संबन्ध

१–अस्य " उत्तरकाण्डम् " इत्यपि नामान्तरम् । " ततः षष्टिपथं कृत्स्न सरहस्य ससंग्रहम् । चक्रे सपरिशेष च सोत्तरं च प्रहर्षतः " ॥ इति (म. भा. शा. प. मो. ध. ४३ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

२–इयमुपनिषन्माध्यन्दिनब्राह्मणोपनिषदिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धा ।

३–अनयोर्द्वयोरध्याययोर्मधुविद्याप्रतिपादकत्वान्मधुकाण्डमिति सज्ञा व्यवहारार्था ।

४–अस्या बृहदारण्यकोपनिषदः श्रीमत्सायणाचार्यकृत भाष्यं विद्यत इति " उषा वा अश्वस्य० "–" नैवेह किञ्चनाग्रे० " (श. प. १० । ६ । ४ । ५ ।) इत्येतद्ब्राह्मणद्वयमधिकृत्य–" अक्षरार्थस्तु–उत्तरत्र बृहदारण्यके " तथा प्रवर्ग्ये–घर्मभेदप्रायश्चित्तं प्रकृत्य–" एतच्चोत्तरस्मिन्नध्याये स्पष्टयिष्यते " (श. प. १४ (१) ३ । २ । १६) इति श्रीसायणाचार्यैरेवासकृदुक्तत्वाज्ज्ञायते । प[illegible] तद्भाष्यमन्विष्यापि नोपलभामहे [illegible] । [illegible] केषांचन महाभागानां सविधऽस्ति, निर्दीयेत चेत्पुनर्मुद्रणावसरेऽवश्य सयोजयिष्यामः । इति ॥

३१५

तुे ह द॒ेवाऽऊचुः । (हं) हन्तासुरान्यज्ञऽउद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

तुे ह व्वाचमूचुः । (त्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो व्वागुदगाय-द्यो व्वाचि भोगस्तन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्वदति तदात्मने तेऽविदु-

---

ते ह देवा ऊचुः । हंत ! असुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगः । तं देवेभ्य

इति क्रमः ॥ पूर्वमग्निरहस्यकाण्डसमाप्तावश्वमेधाग्निब्राह्मणाभ्यां (श. प. १० । ६ । ४ । ९ ।) समुच्चितयोः केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्मृत्युत्वात्मभावः पर फलमित्युक्तम् । अथेदानीम्मृत्युत्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्येत उद्भवः तस्योद्भावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते । प्राणोपास्तिर्हि ज्ञानकर्मोत्पत्तिप्रतिबंधकीभूतरागाद्यपध्वस्तिहेतुः । तस्याः पाप्ममृत्य्वतिक्रमणावान्तरफलत्वात् । कोऽसौ पाप्मा मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमणं कथ वेति वीक्षायामेतत्सर्वं स्पष्टयितुमाख्यायिकामनुसृत्य द्वया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अत्र हशब्दः पूर्ववृत्तार्थद्योतकः । प्रजापतिशब्दश्च भविष्यद्वृत्तिमाश्रित्य यजमानविषयकः । तथा च ' द्वयाः ' द्विप्रकाराः ' ह ' किल ' प्राजापत्याः ' प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अतीतजन्मनि यजमानावस्थस्य अपत्यभूता गोलकावस्था वागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह—**देवाश्चासुराश्चेति** । शास्त्रीयज्ञानकर्मवासनावासिताः द्योतनात्मका देवाः । प्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजकस्वाभाविकज्ञानकर्मवासनावासिता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात् देवेभ्योऽन्यत्वाद्वा असुराः । नेन्द्रविरोचनादयः प्राणाधिकारादित्यर्थः । ' चौ ' समुच्चये । मिथः यस्माद्वागादीनामासुरी वृत्तिर्बहुला । ततस्तस्मात् ' देवाः कानीयसा एव ' अल्पीयांस एव कनीयांस एव । कानीयसाः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । अल्पा एव देवाः शास्त्रप्रवृत्तेरत्यंत यत्नसाध्यत्वात् । ' ज्यायसाः ' ज्यायांसो बहुतराः ' असुराः ' शास्त्रानाधेयस्वाभाविकप्रवृत्तेर्बहुलत्वात् । ' ते ' देवासुराः ' एषु लोकेषु ' ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शास्त्रीयाशास्त्रीयज्ञानकर्मसाध्येषु निमित्तभूतेषु सत्सु ' अस्पर्द्धत ' स्पर्द्धां कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सात्त्विकतामसत्वानुसारेण शमकामादिवृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्द्धा । कदाचित्प्राणानां शास्त्रजनितवृत्त्युद्भवाद्देवानाञ्जये सति धर्मवृद्धेर्वागाद्युपहितस्य यजमानस्य धर्मप्राधान्यादामानुषादाप्रजापतेश्चोत्कर्षः । तद्विपरीतवृत्त्युद्भवाच्चासुराणां जये सति अधर्मवृद्धेरामानुषादास्थाणोश्चापकर्षः । साम्ये च मनुष्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

असुराणां बाहुल्यात् तैरभिभूयमाना अल्पा देवाः किं कृतवन्त इत्यत आह—**ते ह देवा ऊचुरित्यादिना** । ' ते देवाः ' असुरैरभिभूयमानाः ' ह ' किल ' ऊचुः ' उक्तवन्तः । हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृप्राणस्वरूपाश्रयणेनासुरानत्ययामातिगच्छामः । असुरानभिभूय स्व देवभावं प्रतिपद्यामहे इत्यन्योन्यमुक्तवन्त इत्यर्थः । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणञ्च ज्ञानकर्मभ्यां भवति । तत्र कर्म " तदेतानि जपेत् " (श. प. बृ. १४ । १ । १ । ३०) इति विधास्यमानं मन्त्रजपलक्षणम् । ज्ञान तु इहाख्यायिकया परीक्ष्यमाणमशुद्धवागादिप्रत्याख्यानेन प्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

इह शुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधित्सितत्वात् तस्य स्वरूपनिर्द्धारणाय परीक्षाप्रकार आरभ्यते—**ते ह वाचमित्यादिकण्डिकाषट्केन** । तत्र प्रथमं वाग्देवतापरीक्षामाह—**ते ह वाचमूचुरिति** । ' ते ' पूर्वोक्ता

रनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्वदति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

(पमुऽथ) अथ ह प्राणमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राणऽउदगायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणञ्जिघ्रति तदा-

---

आगायत् । यत्कल्याणं वदति । तदात्मने । ते अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः प्राण उद्गायत् । यः प्राणे भोगः । तं

देवाः ‘ ह ’ उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य ‘ वाच ’ वागभिमानिनीमग्न्याख्यामेवोद्गानकर्त्रीं “असतो मा सद्गमय” (श. प. बृ. १४ । १ । १ । ३०) इत्यादिमन्त्रप्रकाश्यां च देवतां मत्वा ‘ त्व ’ नोऽस्मभ्यं ‘ उद्गाय ’ औद्गात्र कर्म कुरु ‘ इत्यूचुः ’ उक्तवन्तः । एव देवैर्नियुक्ता वाग्देवता ‘ तथेति ’ तथाऽस्त्विति तान्नियोक्तॄन् प्रति उक्त्वा स्वसामर्थ्यमविचार्य उद्गानकर्तृत्व मन्त्रप्रकाश्यत्वं चात्मनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय उदगायदुद्गानं कृतवती । कः पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेषः कृत इत्यपेक्षाया-यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रात्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गान क्रियते । अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकार्त्विज्यफलक स्वार्थं तद्वदत्रापि द्विविधमुद्गानमिति कथयितु त त कार्यविशेषमाह-**यो वाचि भोग** इति । ‘ यो वाचि ’ निमितभूतायां सत्यां वागादिसमुदायस्य ‘ भोगः ’ सुखविशेषः । ‘ त ’ ‘ देवेभ्यः, अर्थिभ्योऽर्थाय ‘ आगायत् ’ उद्गानेन प्रापितवती । यत्पुनः ‘ कल्याण ’ शोभन ‘ वदति ’ यथाशास्त्र वर्णानभिनिर्वर्त्तयति ‘ तदात्मने ’ स्वार्थमेव । तद्धि असाधारण वह्निवाग्देवतायाः कर्म-यत्सम्यग्वर्णोच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः कल्याणवदनरूपासाधारणविषयासङ्गलक्षण रंध्रस्यावसर प्रतिलभ्यासुराः स्वकार्योद्युक्ता जाता इत्याह-**तेऽविदुरिति** । ‘ ते ’ असुराः कामादिप्रवृत्तेः देवैः शमादिना कृत्वा प्रच्याव्यमानाः देवहृद्गतमविदुर्विदितवन्तः । किन्तदित्यत आह-**अनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति** । ‘ अनेन वै उद्गात्रा ’ शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण नोऽस्मान् स्वाभाविककर्मज्ञानात्मकान् देवाः ‘ अत्येष्यति ’ अतिगमिष्यन्ति इत्येवं विदित्वा तमुद्गातारं वाग्रूप ‘ अभिद्रुत्य ’ वेगेनाभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन ‘ पाप्मना अविध्यन् ’ ताडितवन्तः सयोजितवन्त इति यावत् । एवमसुरैः प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्त इति कुतो गम्यते ? तत्राह-**स यः स पाप्मेति** । ‘ यः स पाप्मा ’ साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः । ‘ सः ’ एषः अनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते । कोऽसौ ‘ यदेव ’ येनैव प्रयुक्ता सती इय वाग् इदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्ध असभ्यस्त्रीवर्णनप्रेतादिवर्णनानृतादि ‘ वदति ’- ‘ स एव ’ । य एवं प्रजासु प्रतिकूलवदनहेतुत्वेनानुमितः ‘ स एव पाप्मा ’ । सः कारणभूतप्रजापतिवाचिगतः । तथा च-आद्यसकाराभ्यां कारणस्थ पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमुच्यत इति भाव' । कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ ३ ॥

‘ अथ ह प्राण ’-प्राणदेवतां-‘ ऊचुः ’ इत्यारभ्य (क. ४) ‘ एवमु खल्ु ’ (कं. ७) इत्यतः प्राक्तनो ग्रथः समानार्थकः ॥ ४ ॥

१-स यः स पाप्मेति । स एव स पाप्मा इति । तृतीयादि कण्डिकासु आद्यावुत्तरौ च सकारौ अवगंतव्यौ ।

त्मने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना-ऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति सऽएव स पाप्मा ॥ ४ ॥

(प्माऽथ) अथ ह चक्षुरूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यश्च-क्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदा-त्मने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽवि-ध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति सऽएव स पाप्मा ॥ ५ ॥

(प्माऽथ) अथ ह श्रोत्रमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्यऽ आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽ-विध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति सऽएव स पाप्मा॥६॥

(प्माऽथं) अथ ह मनऽऊचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो मनऽ उदगायद्यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणꣳ सङ्कल्प-

---

देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं जिघ्रति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति । स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह चक्षुरूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगः । तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं पश्यति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् स यः । स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति । स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगः । तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं शृणोति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्ये-ष्यंतीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति । स एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मन ऊचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो मन उदगायत् । यो मनसि भोगः । तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं संकल्पयति । तदात्मने । ते अविदुः अनेन वै न उद्गात्रा

अथ ह चक्षुरूचुः ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽ ऊचुः । एताः कण्डिकाः स्पष्टार्थाः । कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनात् अनुक्तेषु त्वगादिष्वपि

यति तुदात्मने तेऽविदुरनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तुमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा युदेवेदमप्रतिरूपँ सङ्कल्पयति सऽ एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मना-ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

(अथ) अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यऽ एष प्राणऽउदगायत्तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तम-भिद्रुत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन्त्स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वँसेतै-वँ हैव विध्वँसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवाऽअभवन्परा-ऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति यऽएवम्वेद ॥ ८ ॥

अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्प-यति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन् । एवमेनाः पाप्मना-ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

अथ ह इममासन्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्य एष प्राण उदगायत् । ते अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन् । स यथा अश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत । एवं हैव विध्वंसमाना विष्वंचो विनेशुः । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । भवत्यात्मना । पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति । य एवं वेद ॥ ८ ॥

असुरवेधोऽनुमीयते, इत्याह—**एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्निति** । 'एव' वागादिवदेव 'खलु' अनुक्ता अपि 'एताः' त्वगादिदेवताः कर्मभूताः 'पाप्मभिः' स्वैः स्वैरिन्द्रियासङ्गैरुपासृजन् संसर्गं कृतवन्तः असुरा इति शेषः । तेषामपि कल्याणाकल्याणस्पर्शवत्त्वात् । भेदभ्रमव्यावृत्त्यर्थमेतदेव व्याचष्टे—**एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्निति** । एनास्त्वगादिदेवताः कर्मभूताः 'एव' वागादिवत्पाप्मना 'अविध्यन्' विद्धवन्तोऽसुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं वागादयो मृत्योरतिक्रमणे असमर्था इति निश्चित्य अशरणाः सन्तो देवाः मृत्यवतिगमनाय मुख्यं प्राणं प्रार्थितवन्त इत्याह—**अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुरिति** । 'अथ' वागादिषु नैराश्यानन्तरं 'ह इम' इत्यभिनयप्रदर्शनार्थम् । 'आसन्यं' आस्नि आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यम्प्राणमूचुः इत्यादि समानम् । ततस्ते असुराः पूर्वाभ्यासवशात् मुख्य प्राणमभिद्रुत्य 'पाप्मना' उक्तलक्षणेन 'अविव्यत्सन्' व्यधन कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषाससर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संसिसृक्षमाणाः सन्तः 'विष्वञ्चः' नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः इत्यन्वयः । तत्र कथमिवेति—'सः' प्रसिद्धो दृष्टान्तः । 'यथा' लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्तः 'लोष्टः' पांसुपिण्डः 'अश्मानं' पाषाणः 'ऋत्वा' गत्वा प्राप्य स्वयं 'विध्वंसेत' विचूर्णीभवेत् 'एवं हैव' एवमेव खलु 'विध्वंसमानाः' विशीर्यमाणाः 'असुराः'

ते होचुः । क्व नु सोऽभूद्यो नऽइत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्यऽ आङ्गिरसोऽङ्गानाᳬं हि रसः ॥ ९ ॥

सा वाऽएषा देवता दूर्नाम । दूरᳬं ह्यस्या मृत्युर्दूरᳬं ह वाऽ अस्मान्मृत्युर्भवति यऽएवम्वेद ॥ १० ॥

ते होचुः । क नु सोऽभूत् । यो न इत्थमसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यः । आंगिरसः । अंगानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । य एवं वेद ॥१०॥

अपि विनष्टाः । असुरविनाशे सति यत् वृत्त तदाह–**ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा** इति । ततस्तस्मादसुरविनाशात् देवत्वप्रतिबन्धकपाप्मभ्यो वियोगात् मुख्यप्राणाश्रयबलात् 'देवाः' वागादयो वक्ष्यमाणस्वस्वरूपेणाग्न्याद्यात्मकेन '[1]अभवन्' । 'असुराः' 'परा' अभवन् इत्यनुषंगः । पराभूता विनष्टाः न पुनः प्ररोहिण इत्यर्थः । उक्ताख्यायिकाक्रमेण यजमानावस्थप्रजापतिवत् अन्योऽप्याधुनिकस्तत्प्राप्तिकामः (क. १७) श्रुतिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्य प्राणमात्मत्वेनोपगम्य "अहमस्मि प्राणः" इत्युपासीतेति सफलामुपासनां विदधाति–**भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति** । 'एवं' यथोक्त वक्ष्यमाणदूर्नामादिगुण च प्राण 'यो वेद' उपास्ते । सः 'आत्मना' प्रजापतिस्वरूपेण 'भवति' । अस्योपासकस्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा 'द्विषन् भ्रातृव्यः' द्वेष्टा शत्रुर्यः स च पराभवति लोष्टवत् विशीर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थितैः अयास्याङ्गिरसदूर्भिर्गुणैर्विशिष्ट प्राणकर्मकमुपासन विधानपूर्वकं "भवत्यात्मना" (क. ८) इत्यादिनोक्तम् । अथाख्यायिकामेवानुसृत्य विविधं फलं स्फुटयति–**ते होचुः** इत्यारभ्य (क. ९) **अथात्मनेऽन्नाद्यम्** (क. १८) इत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन । तत्र देवताभावफलासाधारणगुणकथनार्थमाह–**ते** इति । 'ते' देवाः वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः सन्तः 'ह' इत्येवं ऊचुरुक्तवन्तः । किमित्याह–**क्व न्विति** । 'नु' इति वितर्के, 'यः' नोऽस्मानित्थं असक्त संयोजितवान् देवभावायात्मत्वेनोपगमितवान् । 'स क्व' कस्मिन् अभूदित्येवं लोकवदेवोपकारिण स्मरन्तो विचारयमाणाः सन्तः 'अय' प्राण 'आस्ये' मुखे य आकाशः तस्मिन्नन्तर्मध्ये प्रत्यक्षो वर्तत इति अध्यवस्यन्ति स्म । अनया आख्यायिकया गुणद्वय सिद्धमित्याह–**सोऽयास्य** इति । यस्मादेवं वागादयः प्राण 'आस्ये' अन्तरुपलभ्य अयमास्येऽन्तरिति व्याजह्रुः । तस्मात्स अयास्यः । अत एवाङ्गिरसः कार्यकारणानामात्मा । तत्र हेतुः–'हि' यस्मात् 'अङ्गानां' कार्यकारणानां 'रसः' सारः । तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य स्वतःशुद्धत्वेऽपि अशुद्धवागादिसंबंधादशुद्धत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पाप्महानिफलासाधारणगुणकं विशिष्टोपासनमाह–सेति । यां प्राप्यासुरा विनष्टाः । **वै** इति "अयमास्येऽन्तरिति" (क. ९) निर्द्धारिता

१–अभवन्नित्याख्यातस्योभयत्र सबध इत्यर्थः ॥

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानम्मृत्युमपहत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासाम्पाप्मनो विन्य[illegible]स्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानंमृत्यु[illegible] ॥ ११ ॥

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानम्मृत्युमपहत्या थैना मृत्युमत्यवहत् ॥ १२ ॥

(त्स) स वै व्वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । (त्सा) सा यदा मृत्युमत्य मुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, यत्रासां दिशामंतः, तद्गमयां चकार । तदासां पाप्मनो विन्यदधात् । तस्मान्न जनमियात् । नांतमियात् । नेत् पाप्मानं मृत्युम न्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, अथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ १२ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत । सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रांतो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वै एषा ' वर्तमानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा ' देवता ' ' दूर्नाम '—दूरित्येवं ख्याता । अतः शुद्धा । कथं दूर्नामत्वमित्यत आह—दूरं हीति । ' हि ' यस्मात्, ' अस्याः ' प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्मा ' दूरं ' दूरे भवति । एतद्गुणविशिष्टप्राणविदः फलमाह—दूरं हेति । ' यः ' एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धि-गुणं प्राणं वेदोपास्ते । अस्मादुपासकात् ' मृत्युः ' दूरं ह वै दूरे एव किल भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टयति—**सा वा एषा देवतेति** । उक्तार्था । ' एतासां ' वागादीनां देवतानां पाप्मानं ' मृत्यु-मपहत्य ' अपच्छिद्य यत्रासान्दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितो देशो मध्यदेशः तस्मादतिरिक्तो देशो ' दिशां ' प्राच्यादीनामन्तः परा काष्ठा । तत्तत्र दिशामन्ते तदन्तस्थे जने च ' गमयाञ्चकार ' गमनं कृतवती । तत्तत्र दिगन्तस्थेऽन्त्यजने च ' आसां ' वागादीनां 'पाप्मनः' कर्मभूतान् ' विन्यदधात् ' विविधं न्यग्भावेनादधात् स्थापितवती । तस्मात्तमन्त्यजनं ' न इयात् ' दर्शनसंभाषणादिभिर्न संसृज्येत । तथा ' अंतं ' तज्जननिवास-स्थानं नेयान्न गच्छेत् । ' नेदिति ' परिभयार्थो निपातः । यदि अहं गच्छेयम् तदा ' पाप्मानं मृत्युं ' ' अन्व-वायानि ' अनुगच्छेयम् इति भीत्या जनमन्तं वा ' नेयात् ' न गच्छेत् शिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

संप्रति देवताभावफलमाह—**सा वा एषेति** कण्डिकया । ' अथ ' पापविमोकानन्तरं ' एनाः ' वागादि देवताः कर्मभूताः ' मृत्युं ' पूर्वोक्तमतीत्य अवहत्प्रापयत् स्वस्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवताऽऽत्मरूपं प्रापितवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सामान्योक्तमतिवहनं प्रत्येकमाह—**स वै वाचमिति** । ' सः ' प्राणः ' वाचमेव ' वाग्देवतामेव ' प्रथमां ' उद्गातुरत्यन्तसंनिहितत्वात्प्रधानभूतामत्यवहत् प्रापयत् वहनं कृतवान् । 'सा' वाक् ' यदा ' यस्मिन् काले 'मृत्युं'

(तेऽथ) अथ प्राणमत्यवहत् । (त्स) स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स व्वायुरभवत्सोऽयम्वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

(तेऽथ) अथ चक्षुरत्यवहत् । (त्त) तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत सऽआदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

(त्य) अथ श्रोत्रमत्यवहत् । (त्त) तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवँस्ताऽइमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

(न्ताऽअ) अथ मनोऽत्यवहत् । (त्त) तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमाऽअभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वाऽ एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति यऽएवम्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत । स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रांतः पवते ॥ १४ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत । स आदित्योऽभवत् । सोसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रांतस्तपति ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत । ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रांताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत । स चंद्रमा अभवत् । सोसौ चंद्रः परेण मृत्युमतिक्रांतो भाति । एवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति । य एवं वेद ॥ १७ ॥

पाप्मानं अतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयं तदा वागेव पूर्वमप्यग्निरेव सती ' सः ' प्रसिद्धः ' अग्निरभवत् ' । तर्हि पूर्वस्मात्को विशेष इत्यत आह—सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पाप्माऽतिक्रान्तोऽग्निः ' परेण ' मृत्योः परस्तात् ' दीप्यते ' राजते प्राङ्मोक्षादध्यात्मं वागात्मना मृत्युप्रतिबद्धो नेदानीमिव दीप्तिमानासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथानन्तरं ' प्राणं ' नासिकान्तःसञ्चारिणं घ्राणम् । ' सः वायुरभवत् ' । स तु मृत्योः परस्तात् ' पवते ' तिर्यग्गच्छतीत्यर्थः । अन्यत्सर्वमुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

चक्षुरादित्योऽभवत् । स तु ' तपति ' द्योतते ॥ १५ ॥

तथा ' श्रोत्रं ' ' दिशः ' ' अभवन् ' दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥ १६ ॥

तथा मनश्चन्द्रमाः ' भाति ' । वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावपि उपासकस्य किमायातमित्यत आह—एवमिति । ' यः ' उपासकः एवमग्न्याद्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं आत्मत्वेन ' वेद ' प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेनमुपासकं ' एवं ह वै ' यजमानवदेव ' एषा ' प्राणदेवता मृत्युमतीत्य ' वहति ' वैराज पदं प्रापयतीति यावत् । " तं यथायथोपासते तदेव भवति " (श. प. १०।५।२।२०) इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

(द्वाथा) अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । (घ्य) यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यतऽइह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ शतम् ॥ ७१०० ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (न्ने) एतावद्वाऽइदँ सर्वं यदन्नन्तदात्मनऽआगासीरनु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माऽभिसम्विशतेति तथेति तँ समन्तम्परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवँ ह वाऽएनँ स्वाऽअभिसम्विशन्ति भर्त्ता स्वानाँ श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य्यऽएवम्वेद ॥ १९ ॥

अथात्मने अन्नाद्यमागायत् । यद्धि किंचान्नमद्यते । अनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १८॥

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वम् । यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशतेति । तथेति । तं समंतं परिण्यविशंत । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति - तेनैतास्तृप्यंति । एवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशंति । भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिः । य एवं वेद ॥ १९ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकारणसघातविधारकत्व नामगुणान्तर वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानकृतम् । तथा मुख्योऽपि प्राणः त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानकृत्वा अथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु आत्मने आत्मार्थं 'अन्नाद्य आगायत्' आगीतवान् । अन्नञ्च तत् आद्यञ्चान्नाद्यं अद्यमानमन्नमित्यर्थः । कथ पुनस्तदन्नाद्य प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यते इत्यत्र हेतुमाह—यद्धीति । किञ्चेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतौ । 'हि' यस्मात् लोके प्राणिभिर्यत्किञ्चन सामान्यतः अन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणेनैवाद्यते तस्मा स्वार्थमेतदागानम् । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनःशब्दः सान्तः शकटवाची । यस्त्वन्यः स्वरांतः स प्राणपर्यायः । अनितेर्धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतेन इदंशब्दशङ्काऽप्यपास्ता । ननु-तर्हि एतस्यापि वागादिवत्स्वार्थमागानादासङ्गपाप्मवेधः स्यादित्यत आह-इहेति । इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणः 'प्रतितिष्ठति' तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिभाजः अतस्तत्स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पाप्मवेधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥१८॥

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातन्त्र्येणान्नकृतोपकारभाजित्वं वागादीनां तु तद्द्वारकं इति कथ निश्चेतुं शक्यते ? यन्निश्चयादनेनैवेत्येवकारस्य सार्थकत्वं स्यादिति अतस्तन्निर्णयार्थमाह—ते देवा इति । 'ते' वागादयः स्वविषयद्योतनाः 'देवाः' 'अब्रुवन्' उक्तवन्तः मुख्य प्राणम् । 'इदं सर्वं वै' प्रसिद्धं 'यदन्नं' प्राणिस्थितिकरं तदेतावत् । नातोऽधिकमस्ति । यत्पुनस्त्वं 'आत्मने' आत्मार्थं आगासीरागीतवानसि आगानेनात्मसात्कृतवानसीत्यर्थः । वयञ्चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे । अतः 'अनु' पश्चात् नोऽस्मान् 'अन्ने' आत्मार्थे तवान्ने 'आभजस्व' आभाजयस्व । णिचो लोपश्छान्दसः । अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु इति तैरुक्तः प्राणः 'ते' यूयं यदि अन्नार्थिनो वै तर्हि 'मा' मां 'अभिसंविशत' अभिमुखेन समन्ततो निविशत इति अब्रवीदिति शेषः । एवमुक्तवति प्राणे ते देवास्तथाऽस्त्वित्यंगीकृत्य 'त' प्राणं 'समन्तं' समन्तात् परिवेष्ट्य 'न्यविशन्त' निश्चयेनाविशन्त । तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात् तस्माल्लोको यदन्नमनेन प्राणेनात्ति भक्षयति तेनैव

यऽउ हैवम्विदᳬ स्वेषु प्रति प्प्रतिर्ब्बुभूषति । न हैवालम्भार्य्येभ्यो भवत्यथ यऽ एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्य्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्य्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्यऽ आङ्गिरसः । (सोऽङ्गा) अङ्गानाᳬ हि रसः प्प्राणो वाऽ अङ्गानाᳬ रसः प्प्राणो हि वाऽअङ्गानाᳬ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चा-ङ्गात्प्राणऽ उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वाऽअङ्गानाᳬ रसः ॥२१॥

य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति । न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अथ य एवैतमनु भवति । यो वै तमनु भार्यान् बुभूर्षति । स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्य आंगिरसः । अङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अंगानां रसः । प्राणो हि वा अंगानां रसः । तस्माद्यस्मात्कस्माच्चांगात्प्राण उत्क्रामति । तदेव तच्छुष्यति । एष हि वा अंगानां रसः२१॥

प्राणान्नेनैवैता वागादयो देवतास्तृप्यन्ति । न स्वातंत्र्येण वागादीनामन्नसबंधः । अतः अनेनैवेत्यवधारणं (कं.१८) सार्थकम् । एतद्गुणविज्ञानफल दर्शयन्ती श्रुतिः सफल गुणजातमुपदिशति—**एवमिति** । 'यः' उपासको वागादयः प्राणाश्रयाः स च प्राणोऽहमेवेति वेदोपास्ते । तमेनमुपासक 'एवं ह वै' यथा प्राणं वागादयः एवमेव खलु 'स्वाः' ज्ञातयोऽभिसंविशन्ति आश्रयन्ति ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः । तथैवमभिसन्नि-विष्टानां ज्ञातीनां प्राणवदेव वागादीनां स्वान्नेन 'भर्ता' 'भवति'। 'श्रेष्ठः' पूज्यः। 'पुरएता' अग्रतो गन्ता 'अन्नादः' व्याधिरहितः दीप्ताग्निः अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्रः पतिर्भवतीति प्राणवदेव वागा-दीनामिति च प्रत्येक बोध्यम् ॥ १९ ॥

संप्रति प्राणविद्यां स्तोतु तद्विद्याविद्विद्वेषिणो दोषमाह—**यऽ उ हेति** । 'उ' आश्चर्ये । 'ह' निश्चयेन 'यः' 'एवंविदं' प्राणविद 'प्रति' 'स्वेषु' ज्ञातिषु मध्ये 'प्रतिः' प्रतिकूलः 'बभूपति' प्रतिस्पर्द्धीभवितुमिच्छति । 'सः' प्राणप्रतिस्पर्द्धिनोऽसुरा इव 'भार्येभ्यः' भरणीयेभ्यः आत्मीयेभ्यः 'न हैवालं' समर्थो भवति, भरणीयान् भर्तुं नैव पर्याप्तो भवतीर्थः । अथ प्राणविदनुरक्तस्य लाभन्दर्शयति—**अथेति** । 'अथ' पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये 'एतं' प्राणविदं वागादय इव प्राणमनुगतः अनुरक्तः 'भवति' 'यो वा' अपि एतमेवविदमनु एवा-नुवर्तयन्नेव आत्मीयान् 'भार्यान्' 'बुभूर्षति' भर्तुमिच्छति । यथैव प्राणानुवृत्त्या वागादय आत्मबुभूर्षव आसन् । 'सः एवं' 'ह' निश्चयेन 'भार्येभ्यः' भर्तुमलं पर्याप्तो भवतीति समानमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वोक्तायास्यत्वेन प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इत्यनेनानूद्य 'प्राणो वै' प्रसिद्धः 'अङ्गानां रसः' इति प्रतिज्ञायते । तत्कथमिति हेत्वपेक्षायां प्राणो हीत्यादि वाक्यम् । अत्रैव-मन्वयः । 'यस्मात्कस्माचाङ्गात्' यतः कुतश्चित् अनिर्द्धारिताच्छरीरावयवात् 'प्राण उत्क्रामति' अपसर्पति । 'तदेव' तत्रैव तदङ्ग 'शुष्यति' शोषमुपैति नीरस भवति । नान्यत् । इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां 'हि' यस्मात् प्राणो वै एव अंगानां रसः प्रसिद्धः । तस्मात् 'एष वै' प्राणोऽङ्गानां कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं रूपात्मकं कारणञ्च ज्ञानक्रियाशक्तिमत् कर्म्मभूतम् । तयोरात्मा प्राणः इति समुदायार्थः ॥ २१ ॥

(सऽए) एषुऽ उऽ एव ब्बृहस्पुतिः । (व्वा॑) व्वाग्वै ब्बृहती तुस्याऽएष पतिस्तुस्मादु ब्बृहस्पुतिः ॥ २२ ॥

(तिरे) एषुऽ उऽ एव ब्रुह्मणस्पुतिः । (तिव्वा) व्वाग्वै ब्रुह्म तुस्याऽएष पुतिस्तुस्मादु ब्रुह्मणस्पुतिः ॥ २३ ॥

(तिरे) एषुऽउऽ एव सुाम । व्वाग्वै साऽमैषु सा चुामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं युद्वेवु समः प्लुषिणा समो मशुकेन समो नागेन समुऽ एभिस्त्रिभिर्ल्लोकैः समोऽनेन सुर्व्वेण तुस्माद्वेव सामाऽश्नुते साम्नः सायुज्यथ्ँ सलोकुतां युऽएवमेतत्साम व्वेद ॥ २४ ॥

एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिः । तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिः । तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

एष उ एव साम । वाग्वै सा । अमैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यत् उ एव समः प्लुषिणा । समो मशकेन । समो नागेन । सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः । समोऽनेन सर्वेण । तस्मात् उ एव साम । अश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकताम् । य एवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

अथ बृहस्पत्यादिनामराशिधर्मक प्राणोपासनं वक्तु "एष उ एव" इत्यादि कण्डिकाचतुष्टयम् २२–२५। तत्र न केवल रूपकर्मभूतयोः कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणः । किं तर्हि ? नामभूतानामृग्यजुःसाम्नामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवस्तत्र तावत् ऋगात्मत्व प्राणस्य तत्त्वेनोपास्यत्वायाह—**एष ऽउ एव** इति । उरप्यर्थः । 'एषः' प्रकृत आङ्गिरसः । "बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्" (तै. स. ६।४।१०) इति श्रुतिप्रसिद्धं देवपुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह—**व्वाग्वै बृहतीति** । सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि । तेषां मध्यम छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा । "वाग्वाऽअनुष्टुप्" –(श. प. ७।१।२।१८)–इति चयनप्रकरणे उक्तत्वात् अनुष्टुभोऽपि वाक्त्वं प्रसिद्धम् । सा द्वात्रिंशदक्षरा अष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः (८–४) षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति । अवान्तरसङ्ख्यायाः महासङ्ख्यायामन्तर्भावात् । इत्येव वागनुष्टुब्बृहत्योश्चैक्येन वागात्मिका बृहती । "स ऋचो व्यौहद्द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हर्चो याः प्रजापतिसृष्टाः" –(श. प. १०।४।२।२३) इति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । 'तस्याः' बृहत्या वाग्रूपायाः 'एषः' प्राणः 'पतिः' स्थित्युत्पादनहेतुत्वात् । **तस्मादु बृहस्पतिरि**त्युपसंहारः ॥ २२ ॥

तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह—**एष उ एवेति** । 'ब्रह्मणः' यजुर्वेदस्य 'पतिः' । कथं 'व्वाग्वै' वाग्विशेषरूपं यजुरेव 'ब्रह्म' वेदः । वेदाधिकारात्—**तस्या एष पतिरि**त्यादि समानम् ॥ २३ ॥

अथास्य सामवेदात्मकत्वमाह—**एष उ एव सामेति** । कथं 'वाग्वै' 'सा' सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनामसाशब्दः । 'सा वै वाक्' सर्वपुंलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमशब्दः । 'अम एषः' प्राणः । "केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचा" ( ) इति श्रुत्यंतरात् वाक्प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा सति प्राणनिर्वर्त्य-

(दैषु) एषुऽउ वुाऽउद्गीथुः । प्प्राणो वाऽउत्प्राणेन् हीदꣳ सुर्व्वमुत्तब्ध-म्वुागेव गीथोच्च गुीथा चेुति सुऽउद्गीथुः ॥ २५ ॥

(थुस्त) तद्धापि ब्रह्मदत्तुश्चैकितानेयः । (यो) गुजानम्भक्षयन्नुवाचा-यन्त्युस्य गुजा मूर्द्धानम्विुपातयताद्युदितोऽयास्यऽआङ्गिरुसोऽन्येनोदु-गायदिुति व्वाचा च ह्येव सु प्प्राणेन चोदुगायदिुति ॥ २६ ॥

एष उ वा उद्गीथः । प्राणो वा उत् । प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धम् । वागेव गीथा । उच्च गीथा चेति । स उद्गीथः ॥ २५ ॥

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच । अयं त्यस्य राजा मूर्द्धानं विपातयतात् । यदितोऽयास्य आंगिरसोऽन्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥

स्वरपदवाक्यादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते । ननु—एतावता कस्य सामत्वं मुख्यमित्यत आह—सा चामश्चेति । एतद्व्युत्पत्तेर्वागुपसर्जनः प्राण एव मुख्यसामशब्दवाच्यः, एकवचननिर्देशादिति भावः । यस्माद्वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्व मुख्य तत्तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यापि साम्नो मुख्यसामशब्दवाच्यप्राणनिर्वर्त्यत्वेन गौणमेव सामत्वम् । अस्यैव प्राणस्य प्रकारान्तरेण सामत्वमुपासनार्थमाह—यद्वेवेति । यत् उ एवेति च्छेदः । उशब्दो विकल्पार्थः प्रकारान्तरद्योतकः । यद्यस्मात् वा अय प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना ‘ प्लुषिणा ’ पुत्तिकाशरीरेण समस्तुल्यः । ‘ मशकेन ’ मशकशरीरेण ‘ समः ’ । ‘ नागेन ’ हस्तिशरीरेण ‘ समः ’ । ‘ एभिस्त्रिभिर्लोकैः ’ त्रैलोक्यात्मकप्राजापत्यशरीरेण ‘ समः ’ । ‘ अनेन सर्वेण ’ हिरण्यगर्भजगद्रूपेण समस्तुल्य एव । पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत् कार्त्स्न्येन परिसमाप्तः । तस्मादेव साम । एवं प्राणस्य सामत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतद्गुणकप्राणोपासनफलमाह—अश्नुत इति । ‘ य एव ’ यथोक्तं एतत्सामगुणकं प्राण वेदोपास्ते । सः ‘ साम्नः ’ प्राणस्य ‘ सायुज्यं ’ सयुग्भाव समानदेहेन्द्रियाभिमानितामश्नुते व्याप्नोति । ‘ सलोकतां ’ प्राणसमानलोकतां वा ‘ अश्नुते ’ । भावनाविशेषतः फलविशेष इति भावः ॥ २४ ॥

इद च फलं मध्यप्रदीपन्यायेन उभयतः संबद्धमवधेयमिति इमामेव फलश्रुतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह—एष उ वा उद्गीथ इति । ‘ एषः ’ प्राणः ‘ वै ’ ‘ उद्गीथः ’ । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषः नोद्गानम्, सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः प्राणः ? ‘ हि ’ यस्मात् ‘ प्राणेनेदं सर्वं ’ जगत् ‘ उत्तब्धं ’ उदूर्ध्वं स्तब्ध मुत्तंभितं विधृतमिति यावत् । तस्मात्प्राणो वा उत् । तथा ‘ वागेव गीथा ’ अभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थ त्वात् सा वागेव गीथा । उद्गीथाशब्दाभ्यां प्राण एव वाच्य इत्याह—उच्च गीथा चेति । एतद्विग्रहात् स वागुपसर्जनः प्राण एव उद्गीथ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ “ तद्धापि ” इत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्य उद्गीथदेवता प्राण एव न वागादिः इत्युक्तार्थदार्ढ्याय आख्यायिकामाह—तद्धापीति । तत्त्र एतस्मिन्नुक्तेऽर्थे ‘ ह ’ आख्यायिकाऽपि श्रूयते ह स्म । चिकितानस्यापत्यं चैकितानिः तस्यापत्यं युवा ‘ चैकितानेयः ’ ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्रे ‘ राजानं ’ सोमं भक्षयन्नुवाचोक्तवान् । किं ? अत्रायास्याङ्गिरसशब्देनोद्गातोच्यते । एतादृक्प्राणो-

तुस्य हैतुस्य साम्नो युः स्वम्वेद भवति हास्य स्वन्तुस्य वै स्वुर एव स्वन्तुस्मादार्त्विज्यङ्करिष्युन्वाचि स्वुरमिच्छेत तुया व्वाचा स्वुरसम्पन्नयाऽऽर्त्विज्यङ्कुर्य्यात्तुस्माद्यज्ञे स्वुरवन्तन्दिदृक्षन्तऽएवाथो युस्य स्वम्भवति भवति हास्य स्वं युऽएवुमेतत्साम्नः स्वम्वेद ॥ २७ ॥

तुस्य हैतुस्य साम्नो युः सुवुर्णम्वेद । भवति हास्य सुवुर्णन्तुस्य वै स्वुरऽएव सुवुर्णम्भवति हास्य सुवुर्णं युऽएवुमेतत्साम्नः सुवुर्णम्वेद॥२८॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वम् । तस्य वै स्वर एव स्वम् । तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत । तया वाचा स्वरसंपन्नया आर्त्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यज्ञे स्वरवंतं दिदृक्षंत एव । अथो यस्य स्वं भवति । भवति हास्य स्वम् । य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २७ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णम् । य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २८ ॥

पासकत्वात्तस्य । 'यत्' यदि सः 'अयास्य आङ्गिरसः' उद्गाता विश्वसृजां पूर्वर्षीणा सत्रे इतोऽस्मात्पूर्वोक्तात् वागुपसर्जनात्प्राणात् 'अन्येन' देवतान्तरेणोदगायत् उद्गान कृतवान् 'इति' यदि स्यात्तदा 'त्यस्य' तस्यानृतवादी स्यामित्यर्थः । तस्यानृतवादिनो मम 'मूर्द्धान' शिर. 'अय' भक्ष्यमाणः सोमः 'राजा' 'विपातयतात्' विस्पष्टं पातयतु । 'विपातयतादिति' आशिषि तोः स्थाने तातङादेशः । एवमुद्गीथदेवता प्राण एव इत्याख्यायिकया निर्द्धारितमर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति—वाचेति । सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता 'वाचा च' प्राणप्रधानया 'प्राणेन च' स्वस्यात्मभूतेनोदगायदित्येषोऽर्थः शपथेन निर्द्धारित इत्यर्थः २६ ॥

एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्द्धार्य तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयम् (२७-२९) अवतारयति—तस्येत्यादिना । 'तस्य' विशुद्ध्यादिगुणवत्तया प्रकृतस्य 'ह एतस्य' बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य 'साम्नः' सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य 'स्व' धनं 'यः वेद' 'अस्य' विज्ञातुः 'ह' 'स्व' धनं 'भवति' । एव फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत शुश्रूषु प्रत्याह—तस्य वै इति । 'वै' साम्नः 'स्वर एव' कण्ठगतमाधुर्यमेव 'स्वं' विभूषणम् । तेन हि भूषितमुद्गानमृद्धिमल्लक्ष्यते । यस्मादेवं तस्मादार्त्विज्यमृत्विक्कर्म्मोद्गान 'करिष्यन्' वाचि' विषये 'स्वरमिच्छेत' । इच्छामात्रेण सौस्वर्यासंभवात् तद्धेतुदन्तधावनतैलपानादि कुर्यादित्यर्थादवगम्यते । एतत्तु प्रासङ्गिक फलम् । 'तया' एवं संस्कृतया 'स्वरसम्पन्नया वाचा' आर्त्विज्यमृत्विक्कर्म्म कुर्यात् । सौस्वर्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह—तस्मादिति । यस्मात् स्वभूतेन स्वरेण भूषितं साम 'तस्माद्यज्ञे' स्वरवन्तमुद्गातारं 'दिदृक्षन्त एव' द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव जनाः । प्रसिद्धं हि लोके 'अथो' अपि 'यस्य स्वं' धनं 'भवति' तं धनिनं दिदृक्षन्ते लौकिका इति । एव गुणविज्ञानफलसंबधमुपसंहरति—भवति हास्य स्वमिति । 'य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद' इत्युक्तार्थमेव । एतच्च कण्ठनिष्ठमाधुर्यं बाह्य धनं सौस्वर्यस्य ध्वनिगतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमित्याह—तस्येति । 'तस्य ह एतस्य

तुस्य हैतुस्य सुाम्नो युः प्रतिष्ठाम्वेद । प्रति ह तिष्ठति तुस्य वै व्वागेवु प्रतिष्ठा व्वाचि हि खल्वेषुऽएतुत्प्राणः प्प्रतिष्ठितो गीयतेुऽन्नऽइत्यु हैकऽ आहुः ॥ २९ ॥

(२) अथुातः पुवमानानामुेवाभ्यारोहः । स वै खुलु प्रस्तोतां सुाम प्प्रस्तौति स युत्र प्प्रस्तुयात्तुदेतुानि जपेदुसतो मा सुद्गमय तुमसो मा ज्युोतिर्ग्गमय मृत्योर्माऽमृतङ्गमयेुति ॥ ३० ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अन्ने इत्यु हैक आहुः ॥ २९ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् । तदेतानि जपेत्–" **असतो मा सद्गमय (१) तमसो मा ज्योतिर्गमय (२) मृत्योर्माऽमृतं गमय (३)** " इति ॥ ३० ॥

साम्नः सुवर्णं '–कण्ठ्योऽयं दन्त्योऽयं इति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठुवर्णोच्चारणं सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य आन्तरं धनमिति 'यो वेद' अस्योपासकस्य 'सुवर्णं' लोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं 'भवति'। किं तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे प्राह–**तस्येति** । 'तस्य' साम्नः 'स्वर एव' कण्ठयादिलक्षणव्याख्यातः 'सुवर्णं' । 'भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद' इति पूर्ववदुपसहारः ॥ २८ ॥

प्रतितिष्ठति अस्यामिति 'प्रतिष्ठा' वाक् तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं 'यो वेद' 'स प्रतितिष्ठति ह'। पूर्ववत्फलेन प्रलोभिताय का प्रतिष्ठा इति शुश्रूषवे आह–**तस्य वै** इति । 'तस्य वै' साम्नो 'वागेव' जिह्वामूलादीन्यष्टौ स्थानानि 'प्रतिष्ठा' वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा । 'हि' यस्मादेष 'प्राणः' 'वाचि' जिह्वामूलोरःशिरःकण्ठदन्तोष्ठनासिकाताल्वषु स्थानेषु 'प्रतिष्ठितः' सन् 'खलु' निश्चितं एतद्गान 'गीयते' गीतिभावमापद्यते। तस्मात् साम्नो वागेव प्रतिष्ठेति सबन्धः । मतान्तरमाह । **अन्न** इति । 'अन्ने' अन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयते 'इत्येके' अन्ये 'उ ह' खलु 'आहुः' । इत्येकीयपक्षस्यानिंदितत्वाद्विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् । वाग् वा प्रतिष्ठा अन्नं वेति ॥ २९ ॥

इदानीमेवं प्राणविज्ञानवतो मन्त्रजपविधित्सया आह–**अथात** इति । 'अथ' प्राणविज्ञानकथनानन्तरम् । यस्माच्च एव विदुषा प्रयुज्यमान जपकर्म्म देवभावाभ्यारोहफलम् अतस्तस्मात्तद्विधीयते–तस्य चोद्गीथसंबंधात् सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ " पवमानानामेवाभ्यारोहः " इति वचनात् पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसङ्कोचं करोति । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौतीति । वै एतत्प्रसिद्धम् । ततः । किं सिद्धमित्यत आह–**स** इति । 'सः' प्रस्तोता 'यत्र' यस्मिन् काले साम 'प्रस्तुयात्' प्रारभेत । तत्तस्मिन् काले 'एतानि जपेत्' । अस्य च जपकर्मणोऽभ्यारोह इत्याख्या। आभिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्मणा एवंवित् देवभाव इत्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात् त्रीणि यजूंषि द्वितीयानिर्देशात् ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यः । न मांत्रः । एतच्च जपकर्म याजमानम् । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह–" असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतङ्गमय " इति । गमयेति शब्दो मन्त्रत्रयसमाप्तिद्योतकः ॥ ३० ॥

स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्व्वाऽअसत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतङ्गमयामृतम्मा कुर्व्वित्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्व्वै तमो ज्योतिरमृतम्मृत्योर्माऽमृतङ्गमयामृतं मा कुर्व्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतङ्गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ३२ ॥

(स्त्यु) अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु व्वरम्वृणीत यङ्कामङ्कामयेत तथ्ँ सऽएषऽएवम्विदुद्गाताऽत्मने

स यदाऽह—असतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत् । सदमृतम् । मृत्योर्मा अमृतं गमय । अमृतं मा कुरु । इत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः । ज्योतिरमृतम् । मृत्योर्मा अमृतं गमय । अमृतं मा कुरु । इत्येवैतदाह । मृत्योर्मा अमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ३२ ॥

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेषु आत्मने अन्नाद्यमागायेत् । तस्माद्ु तेषु वरं वृणीत । यं कामं कामयेत । तं स एष एवंविदुद्गाता आत्मने वा यजमानाय वा कामं कामयते । तमागायति । तद्धैतल्लोकजिदेव । न हैवालोक्यताया आशाऽस्ति । य एवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वात् ब्राह्मणप्रतीकग्रहणपूर्वकं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—**स यदिति** । 'सः' मन्त्रः "असतो मा सद्गमय" इति 'यदाह' यदुक्तवान् । कोऽसावर्थ इत्युच्यते—**मृत्युर्वा असदिति** । स्वाभाविककर्मविज्ञानं मृत्युरित्युच्यते । अत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् असच्छब्दवाच्यता । 'सदमृत' सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञानमुच्यते । अमरणधर्महेतुत्वादमृतम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—**मृत्योरिति** । 'मृत्योः' स्वाभाविककर्मज्ञानात्मकात् 'मा' मां 'अमृतं' शास्त्रीयकर्मविज्ञान 'गमय' देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । अथ तात्पर्यार्थमाह—**अमृतमिति** । 'मा' माममृतं अमृतत्वसाधनयोग्यस्वभावं 'कुरु' सपादय—इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यमाह ॥ ३१ ॥

तथा द्वितीय मन्त्रं व्याचष्टे—**तमसो मा ज्योतिर्गमयेति** । अस्मिन्मन्त्रे तमःशब्देनाशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलमज्ञानमुच्यते आवरणात्मकत्वात्तस्य । तदेव 'मृत्युर्वै' मरणहेतुत्वात् । 'ज्योतिरमृत' पूर्वोक्ततमोविपरीतं दैवस्वरूपज्ञान ज्योतिरुच्यते प्रकाशत्वादेव । 'अमृतं' अविनाशात्मकत्वात् । इति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—**मृत्योरिति** । मृत्योरज्ञानात्मकादसुरभावात् 'अमृतं' ज्ञानात्मकं देवभावं 'गमय' । तात्पर्यार्थमाह—**अमृतमिति** । 'अमृतं' देव 'मा' मां 'कुरु' प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । एवमुक्तमन्त्रद्वयेनानतिरिक्तार्थतया तृतीयमन्त्रार्थस्याव्याख्येयत्वमाह—**मृत्योरिति** । 'मृत्योः' असाधनभावादसाध्यभावाच्च 'अमृतं' साधनभावं साध्यभावं च 'गमयेति' प्रसिद्धार्थतयैव अत्रास्मिन् तृतीये मन्त्रे तिरोहितमिवांतर्हितमिवार्थरूप पूर्वयोरिव मन्त्रयोः अप्रकटं अपूर्वं 'नास्ति' । पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्राणवदुद्गातुरपि स्वार्थं गानमस्तीत्याह—**अथ यानीति** । 'अथ' त्रिषु पवमानेषु यजमानोद्गानकरणानंतरं यानीतराण्यवशिष्टानि नव 'स्तोत्राणि' 'तेषु' स्तोत्रेषु प्राणविदुद्गाता 'आत्मने' आत्मार्थं अन्नाद्यमन्ना

वा यजमानाय वा कामङ्कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवा लोक्यतायाऽआशाऽस्ति यऽएवमेतत्साम व्वेद ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।१ ॥ (४) १–१ ॥

आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । (त्पु) पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहन्नामाऽभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्रऽउक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति ॥ १ ॥

पुरुषविधब्राह्मणम्[१] ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य, नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । तस्मादप्येतर्हि, आमन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा, अथान्यन्नाम प्रब्रूते । यदस्य भवति ॥ १ ॥

च तदाद्यं चान्नाद्यमागायेत् आगानेन संपादयेत् । अस्योद्गातुः सर्वफलसाधकत्वमाह–तस्मादिति । यस्मात् 'स एषः' 'उद्गाता' 'एवंवित्' यथोक्तप्राणवित् प्राणवदेवात्मने आत्मार्थं वा 'यजमानाय वा' यं 'कामं' 'कामयते' इच्छति 'तमागायति' आगानेन साधयति । 'तस्मादु' तस्मादेव यजमानः 'तेषु' नवसु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु 'यं कामं कामयेत' इच्छेत । तं कामं 'वरं वृणीत' प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः । एवमेवं समुच्चितादुपासनात् फलसिद्धौ आशंकासंभवाभावेऽपि केवलादुपासनात्तत्सिद्धिशंका स्यात् तां निरस्यति–तद्धैतदिति । 'यः' 'एतत्साम' प्राग् यथोक्तं निर्द्धारितमहिमानं आ एवं अभिमानाभिव्यक्तेः "हमस्मि प्राणः" इति 'वेद' उपास्ते । तस्य कर्मानधिकृतस्यापि 'तद्ध एतत्' प्राणदर्शनं केवलमपि 'लोकजिदेव' लोकसाधनमेव । 'न ह एवालोक्यतायै' अलोकत्वाय 'आशाऽस्ति' आशंसनं प्रर्थना नैवास्ति । तथा चोपासनासहितं कर्म सकृदेवानुष्ठितं सत् अदृष्टद्वारा फलसाधनम् । केवलोपासनं तु नैरंतर्येण असकृदनुष्ठितं तत्साधनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकांडे प्रथमेऽध्याये प्रथममुद्गीथब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (४) १ । १ ॥

एवं ज्ञानकर्म्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वव्याप्तिर्व्याख्याता । इदानीं अस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जगत्सर्ज्जनस्थितिसंहारेषु स्वातंत्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन तं स्तोतुं ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थं आत्मैवेदमग्रऽ आसीदिति पुरुषविधब्राह्मणमारभ्यते–वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याऽधिकारहेतुभूतवैराग्यो-

---

१–इदं ब्राह्मणं–आत्मब्राह्मण, सृष्टिब्राह्मणमित्यपि व्यवह्रियते प्राज्ञैः ।

स यत्पूर्व्वोऽस्मात्सर्व्वस्मात् । (त्स) सर्व्वान्पाप्मनऽऔषत्तस्मात्पुरुष-ऽओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्व्वो बुभूषति यऽएवम्वेद ॥ २ ॥

सोऽबिभेत् । (त्तु) तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षाञ्चक्रे यन्मदन्य-न्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति ततऽएवास्य भयम्वीयाय कस्माद्ध्यभेष्य-द्द्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ ३ ॥

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वात्पाप्मन औषत् । तस्मात्पुरुषः । ओषति ह वै सतम् । योऽस्मा-त्पूर्वो बुभूषति । य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽबिभेत् । तस्मादेकाकी बिभेति । स हायमीक्षांचक्रे । यन्मदन्यन्नास्ति । कस्मान्नु बिभेमीति । तत एवास्य भयं वीयाय । कस्माद्धि अभेष्यत् । द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ ३ ॥

त्पादनाय । आत्मैवेति । तत्रात्मशब्देन प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते । 'इद' दृश्यमानं शरीरभेदजात तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्त 'अग्रे' शरीरान्तरोत्पत्तेः प्राक् 'आत्मैवासीन्'। कस्यात्मनोऽत्र ग्रहणमित्यत आह–पुरुषविध इति । 'पुरुषविधः' पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो मन्वादीनां स्रष्टा विराड्–'सः' प्रथमः संभूतः 'अनुवीक्ष्य' कोऽहं किंलक्षणो वाऽस्मीति अन्वालोच्य 'आत्मनः' स्वशरीरात् 'अन्यत्' वस्त्वन्तरं 'नापश्यत्' न ददर्श । केवल तु आत्मानमेव सर्वत्रात्मानमपश्यत् । आलो-चनकार्यमाह–सोऽहमिति । पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतसाधकावस्थप्रजापतिवत् फलावस्थोऽपि विराडात्मा 'सः अहमस्मि' सर्वात्मा 'इत्यग्रे' प्रथम 'व्याहरत्' व्याहृतवान् यस्मात् ततस्तस्मात् 'अहन्नामाऽभवत्'। यस्मात्कारणात्प्रजापतावेव वृत्त तस्मात्तत्कार्यभूतोऽपि लोकः 'एतर्हि' एतस्मिन्नपि काले 'आमन्त्रितः' कस्त्वमिति पृष्टः–'अहमयमित्येवाग्रे' प्रथममुक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिसंधाय–अथानंतरं अन्यद्विशेष-पिण्डाभिधानं–'यदस्य' पुरुषस्य मातापितृकृत देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नाम भवति तन्नाम 'प्रब्रूते' कथयति ॥ १ ॥

एवमुपासनार्थं प्रजापतेरहं नामोक्त्वा इदानीं पुरुषनामनिर्वचनमाह–स यदिति । 'सः' प्रजापतिः पूर्व-स्मिन् जन्मनि साधकावस्थायां सम्यक्कर्मज्ञानभावनाऽनुष्ठानैरहमहमिकया अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदाया-त्सर्वस्मात् 'पूर्वः' प्रथमः सन् सम्यक्कर्माद्यनुष्ठानैः कृत्वा असङ्गाज्ञानलक्षणान् 'सर्वान् पाप्मनः' प्रजा-पतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् यद्यस्मात् औषददहत् तस्मात्पुरुषः । एतद्गुणविज्ञानफलमह–ओषतीति । प्रजापतिवत् अन्योऽपि 'यः' कश्चित्, 'एव वेद' पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति उपास्ते । 'स वै' सोऽपि 'ओषति हतं' दहत्येव अभिभवत्येव । तं क ? 'यः' अस्मादेवभूतोपासकात् 'पूर्वः' प्रथमः सन् प्रजापत्या-त्वमात्मनः 'बुभूषति' भवितुमिच्छति तमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि नैव संसारविषयमत्यक्रामत् इतीममर्थं प्रदर्श-यिष्यन्नाह–सोऽबिभेदिति । योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः–'सः' प्रजापतिः अबिभेद्भीतवान् । अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीति आत्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात् भयं प्राप्तवान् इति अत्र कार्यगतेन

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ सम्परिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

सऽइममेवात्मानन्द्वेधाऽपातयत् । (स) ततः पतिश्च पत्नी चाभवतान्तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्वऽइति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्य्यतऽ एव ताꣳ समभवत्ततो मनुष्याऽअजायन्त ॥ ५ ॥

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास । यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्वः ।

भयलिङ्गेन कारणेन प्रजापतौ तदप्युन्नेयमित्याह—तस्मादिति । यस्मादय पुरुषविधः शरीरकारणवान् आत्मनाशाविपरीतदर्शनवत्त्वात् प्रजापतिरबिभेत् तस्मादेकाकित्वाविशेषात् अद्यतनोऽप्येकाकी स्वविनाशमाशङ्क्य 'बिभेति' । यथा अस्मदादिभी रज्जुस्थाण्वादौ सर्पपुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञान सपाद्यते । तथा प्रजापतिरपि भयस्य तद्धेतोश्च विपरीतधियो ध्वस्तिहेतु तत्त्वज्ञान विचार्य सपादितवान् इति । अतोऽयस्य ससारातर्भूतत्वमित्याशयेनाह—स हेति । 'ह' किल 'सोऽय' प्रजापतिः 'ईक्षाञ्चक्रे' विचारयामास । कथ—यद्यस्मात् मन्मत्तः—अन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तर प्रतिद्वद्वीभूत 'नास्ति' । तस्मादह प्रत्यक्चैतन्याद्वितीयब्रह्मरूपः—कस्मान्नु बिभेमि' इति । एव विचारोत्पन्नफलमाह—तत इति । 'तत एव' यथाभूताद्वितीयात्मदर्शनादेव 'अस्य' प्रजापतेर्भयं सकारण 'वीयाय' विस्पष्ट गतवत् । तस्य प्रजापतेर्यद्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शने अनुपपन्नमित्याह—कस्मादिति । 'द्वितीयाद्वै' द्वितीयादेव 'भयं भवति' । न तु स्वस्मात् स्वस्य भयम् । द्वितीय च वस्त्वतर अविद्याप्रत्युपस्थापितमेव । न हि अदृश्यमान द्वितीय भयजन्महेतुः । "तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः"—(वा. स. अ. ४० क. ७) इति मन्त्रवर्णात् । "मायामात्रमिदन्द्वैतमद्वैतम्परमार्थतः" । इति माण्डूक्यश्रुतेश्च । तत्त्वज्ञाने सति अज्ञानाभावात् तन्मूलद्वैतदर्शनानुपपत्तेः । अय 'कस्माद्ध्यभेष्यन्' कुतो हि भीतिमलप्स्यत । परमार्थनिरूपणावस्थायां न कुतश्चिद्भीतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एव प्रजापतेर्भयाद्याविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तम् । इदानीं तत्रैवारत्याविष्टत्वं हेत्वतरमाह—स वै नैवेति । 'स वै' प्रजापतिः—'नैव रेमे' रतिं नान्वभवत् अरत्याविष्टोऽभूत् अस्मदादिवदेव यतः । तस्मादाधुनिकोऽपि एकाकित्वादिधर्मवत्वादेव 'एकाकी' असहायः सन् 'न रमते' रति नानुभवति । रतिर्नाम इष्टार्थसयोगजा क्रीडा तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगात् मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । अरत्याविष्टस्य प्रजापतेः तन्निरसनोद्योगप्रकारमाह—स द्वितीयमिति । 'सः' प्रजापतिः द्वितीय अरत्यपनोदसमर्थ स्त्रीवस्तु 'ऐच्छत्' इष्टवान् । तस्य चैव स्त्रीविषय गृद्ध्यतोऽतिविषयासक्तस्य स्त्रिया परिष्वक्तस्येव आत्मन्यभिमाने सजाते 'सः ह' प्रजापतिः तेनैवाभिमानेन सत्यसङ्कल्पत्वात्—'एतावान्' एतावत्परिमाणः 'आस' बभूव । कियत्परिमाण इत्यपेक्षायामाह—यथेति । यथा लोके 'स्त्रीपुमासौ' अरत्यपनोदनाय 'सम्परिष्वक्तौ' अन्योऽन्यं गाढमालिङ्गितौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

'सः' विराडात्मा विराट्स्वरूपानुपमर्देनेनैव 'इमं' परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणमात्मानं शरीरं एतावत्परिमाणं

सो हेयमीक्षाञ्चक्रे । कथन्नु माऽऽत्मनऽएव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । (द्व) वृषभऽइतरस्ताᳫं समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त ॥ ७ ॥

इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव । तां समभवत् । ततो मनुष्या अजायंत ॥ ५ ॥

सा उ ह इयमीक्षांचक्रे । कथं नु मा आत्मन एव जनयित्वा संभवति । हंत ! तिरः असानीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । वृषभ इतरः । तां समेवाभवत् । ततो गावोऽजायंत ॥ ७ ॥

' द्वेधा अपातयत् ' द्विप्रकार पातितवान् । इममेवेत्यवधारणात् सशब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविरुद्धम् । क्षीरस्य सर्वोपमर्दनेन दधिभावापत्तिवत् न विराट् सर्वोपमर्दनेन एतावानास । किं तर्हि ? आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसङ्कल्पत्वात् आत्मव्यतिरिक्त तु परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाण शरीरान्तर बभूवेति तद्विधाकरणे कर्मेति बोध्यम् । ततस्तस्मात्पातनात् पतिर्मन्वाख्यः ' पत्नी च ' शतरूपाख्या चाभवता बभूवतुः । लोकप्रसिद्धयोर्दंपत्योरुक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति–**तस्मादि**ति । यस्मात्पतिपत्न्यावेकशरीरविभक्ते । तस्मात् ' स्वः ' स्वस्यात्मनः ' इद ' शरीर प्राक् स्त्र्युद्वहनात् ' अर्द्धबृगलमिव '–बृगल विदल–अर्द्धं च तत् बृगल च–अर्द्धबृगलम् । शुक्त्यादिविभागवत् अर्द्धविदलमेवेत्यर्थः ॥

अत्राभियुक्तसम्मतिमाह–**इति हे**ति । यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्य याज्ञवल्क्यो दैवरातिर्नामा ब्रह्मणो वाऽपत्यमित्यर्थः । सः ' ह ' किल इतीत्थ ' आह ' स्मोक्तवान्, द्वेधा पातने सति एको भागः पुरुषः अपरस्तु स्त्रीति । अत्रैव हेत्वतरमाह–**तस्मादयमि**ति । यस्मादुद्वहनात्प्राक् अवस्थायां ' अयमाकाशः ' पुरुषार्द्धं स्त्र्यर्द्धं शून्यः असंपूर्णो वर्तते–तस्मात् पुनः उद्वहनादनंतरं स्त्रिया प्राप्तस्त्र्यर्द्धेनेतरो भागः ' पूर्यत एव ' । यथा विदलार्द्धोऽसपूर्णः सपुटीकरणेन पुनः सपूर्णः क्रियते तद्वदिति ॥

अथ मिथुनद्वारिकां सृष्टिमाह–**तां समभवदि**ति । स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितर पत्नीत्वेन कल्पितां ' समभवत् ' मिथुनभावमुपगतवान् । ततस्तस्मात् तथाविधोपगमनात् ' मनुष्याः ' अजायन्तोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीं गवादिसृष्टिं प्रस्तौति–**सो हेयमि**ति । ' सेय ' शतरूपा ' उ ह ' किल " न सगोत्रां समानप्रवरां भार्यां विंदेत " इति दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरतीक्षाञ्चक्रे विचारयामास । कथं न्विदमकृत्य–यत् ' मा ' मां ' आत्मनः ' स्वस्मादेव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपगच्छति यद्यपि अय निर्घृणः स्मार्तं प्रतिषेधमस्मरन् मां न मुञ्चति । अहं तु त स्मरती ' हत ' इदानीं ' तिरोऽसानि ' जात्यंतरेण तिरोभूता भवानीति ॥ ६ ॥

एवं विचार्य ' सा ' शतरूपा ' गौरभवत् ' । उत्पाद्यप्राणिकर्ममिश्चोद्यमानायाः शतरूपायाः मनोश्च पुनः सैव मतिरभवदिति बोध्यम् । ' इतरः ' मनुः ' वृषभः ' भूत्वा ' तामेव ' गां ' समभवत् ' पूर्ववत्सभोगं कृतवान् । ततस्तस्माद्गोवृषभसंबंधात् ' गावोऽजायन्त ' ॥ ७ ॥

व्वडवेतराऽभवत् । (द) अश्वव्वृषऽइतरो गर्दभीतरा गर्दभऽइतरस्ताᳪं समेवाभवत्ततऽएकशफमजायत ॥ ८ ॥

(ता) अजेतराऽभवत् । (द्व) बस्तऽइतरोऽविरितरा मेषऽइतरस्ताᳪं समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्व्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । (द) अहम्वाव सृष्टिरस्म्यहᳪं हीदᳪं सर्व्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याᳪं हास्यैतस्याम्भवति यऽएवम्वेद ॥ १० ॥

वडवेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरः । गर्दभीतरा । गर्दभ इतरः । तां समेवाभवत् । तत एकशफमजायत ॥ ८ ॥

अजेतराऽभवत् । बस्त इतरः । अविरितरा । मेष इतरः । तां समेवाभवत् । ततोऽजावयोऽजायंत । एवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यः तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्मि । अहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्टयां हास्यैतस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

'इतरा' शतरूपा 'वडवा' अश्वा अभवत् । 'इतरः' मनुः अश्ववृषोऽभवत् । अश्वश्चासौ वृषश्च अश्ववृषः प्रजननसमर्थोऽश्व इत्यर्थः । 'इतरा' शतरूपा 'गर्दभी'—'इतरः' मनुः—'गर्दभः' 'अभवदिति प्रत्येकं सबन्धः । 'तामेव' वडवां गर्दभीं च 'समभवत्' ततो वडवाऽश्वसंयोगात् गर्दभीगर्दभसंयोगात् गर्दभाश्वजातीययोर्दांपत्याच्च एकशफमेकखुरं अश्वाश्वतरगर्दभाख्य त्रयमजायत ॥ ८ ॥

'इतरा' शतरूपाऽजाऽभवत् 'इतरः' मनुः बस्तश्छागः । 'इतरा' शतरूपा 'अविः'—'इतरः' मनुर्मेषः तामेवाजामविं च 'समभवत्' । ततस्तस्मात्संभवनादजावयः अजाश्च अवयश्च अजावयः जातिविशेषाः 'अजायन्त' । विशेषाणामानन्त्यात् प्रत्येकमुपदेशासंभव मन्वानस्तिर्यक्सृष्टिं संक्षिप्योपसंहरति—**एवमेवेति** । 'यदिदं किञ्च'—यत्किंचेद 'मिथुन' स्त्रीपुंसलक्षणं द्वंद्व 'आ पिपीलिकाभ्यः' पिपीलिका अभिव्याप्य 'तत्सर्वं' जगत् 'एवमेव' पशुन्यायेनैव 'असृजत' सृष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

वक्ष्यमाणाग्निसोमेन्द्रादिसृष्टिं सिद्धवत्कृत्य सर्वां सृष्टिमुपसंहति—**सोऽवेदिति** । 'सः' प्रजापतिरिदं सर्वं जगत् सृष्ट्वा अवेदवगतवान् । कथं ? 'अहं वाव सृष्टिरस्मि' । सृज्यत इति सृष्टिः । यन्मया सृष्टञ्जगत् मद्भेदत्वादहमेवास्मि—न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्तृक्रिययोरभेदोपचारादिति भावः । इदं सृष्टं जगदहमेव कुत इत्यत आह—**अहं हीति** । 'हि' यस्मात् 'इदं' सर्वं जगत् 'अहमेवासृक्षि'—इति सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिः । ततस्तस्मात्प्रजापतिः 'सृष्टिरभवत्' सृष्टिनामा बभूव । स्रष्टुरेतद्गुणविदः फलमाह—**सृष्ट्यां हीति** । एवं प्रजापतिवत् अन्योऽपि 'यः' कश्चित् साध्यात्माऽधिभूताधिदैवजगदहमेवास्मीति स्वात्मनोऽनन्यत्वेन वेदोपास्ते । अस्योपासकस्य 'एतस्यां सृष्ट्यां' एतस्मिन् जगति 'ह' खलु स्रष्टृत्वं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

(दा) अथेत्युभ्यमन्थत् । (त्स) स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृजत तुस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्यदिदमाहुः । (र) अमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतुस्यैव सा विसृष्टिरेषऽउ ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

(ऽ) अथ यत्किञ्चेदमार्द्रम् । (न्त) तद्रेतसोऽसृजत तदु सोमऽएतावद्वाऽइदꣳ सर्वमन्नञ्चैवान्नादश्च सोमऽएवान्नमग्निरन्नादः ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यमंथत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेतदुभयमलोमकमंतरतः । अलोमका हि योनिरंतरतः॥ ११ ॥

तद्यदिदमाहुः । अमुं यजामुं यजेति एकैकं देवम् । एतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किंचेदमार्द्रम् । तद्रेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वम् । अन्नं चैवान्नादश्च । सोम एवान्नम् । अग्निरन्नादः ॥ १३ ॥

एवमनुग्राह्यसृष्टिमुक्त्वा अनुग्राहकसृष्टिं प्रस्तौति—**अथेती**ति । अथशब्दोऽनुग्राह्यसर्गानतर्यार्थः । इति-शब्दो मथनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः । मुखे हस्तौ निक्षिप्य ' अभ्यमन्थत् ' आभिमुख्येन मन्थनमकरोत् । एवं मुख हस्ताभ्या मथित्वा स प्रजापतिः ' मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्या च ' योनिभ्यां ' अग्निं ' ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारं 'असृजत' सृष्टवान् । मुखादेः अग्निं प्रति योनित्वे गमकमाह—**तस्मादेतदुभयमि**ति । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्हस्तौ मुखं च एतदुभयं योनिः ' तस्मादेतदुभयमपि ' अन्तरतोऽभ्यन्तरे 'अलोमकं' लोमवर्जितम् । **अलोमके**ति । या हि स्त्रीणां ' योनिः ' सा ' हि अन्तरतोऽलोमका '—इत्येतत्सामान्यादुभयस्यास्याग्नियोनित्वम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वात् ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यते अग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुख-वीर्यश्च इति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ ११ ॥

क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमपि उक्तवदुपसहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै । सृष्टस्य स्रष्टुरनन्यत्वात् सृष्टं प्रजापतिरेव इत्युक्तार्थस्य श्रुत्यभिप्रायेण अविद्वन्मत निंदितुमुपन्यस्यति—**तद्यदिद**मिति । तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिकाः यागकाले यदिद वचः ' आहुः ' 'अमु' अग्निं यज—अमुमिन्द्र 'यज'—इत्यादि । नामशस्त्रस्तोत्र-कर्मादिभिन्नत्वात् भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकम्मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तन्न तथा विद्यादिति वाक्यशेषः । एतस्यानादरणीयत्वे हेतु वदन् अनुग्राहकसृष्टिमुपसंहरति—**एतस्यैवे**ति । यस्माद्यः सर्वो देवभेदः एतस्यैव प्रजापतेरेव ' सा विसृष्टिः ' । ' उ ' पुनः । हीत्यवधारणे । ' एषः ' प्रजापतिः प्राण एव ' सर्वे देवाः ' । नान्यद्देवताऽन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकस्यैव प्रजापतेः द्विधोपास्यत्वाय अग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह—**अथ यत्किंचेद**मिति । अथाग्निसर्गा-नंतरं यत्किंचेदं लोके ' आर्द्रं ' द्रवात्मकं तत्प्रजापती रेतस आत्मनो बीजादसृजत सृष्टवान् । द्रवात्मकश्च

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । (य॒र्त्) यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याँ हास्यैतस्यां भवति यऽ एवम्वेद ॥ १४ ॥

तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । (त्त) तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ-नामाऽयमिदँ रूपऽइति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते-ऽसौनामाऽयमिदँ रूपऽइति ॥ १५ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यत् श्रेयसो देवानसृजत । अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत । तस्माद-तिसृष्टिः । अतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १४ ॥

तत् ह इदं तर्हि अव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत । असौनामाऽयम् इदंरूप इति । तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । असौनामाऽयम् इदंरूप इति ॥ १५ ॥

सोमः । तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव । स्रष्टव्यांतरशङ्कां वारयति—**एतावद्वा इदं सर्वमिति** । 'इदं सर्वं' दृश्यमानं जगत्—'एतावद्वै' एतावदेव । कियत् । 'अन्नं चैवान्नादश्च' नातोऽधिकम् । कस्य सोमत्वमग्नित्वं चेत्यपेक्षायामाह—**सोम एवान्नमिति** । यदद्यतेऽन्नं तदेव सोमः । य एवान्नादः सोऽग्निरेव । अर्थबलाद्धि अवधारणम् अग्नेरपि चकोरपक्षिणं प्रति अन्नत्वदर्शनात्—अद्भिरद्यमानत्वदर्शनाच्च । सोमस्यापि क्वचित् इज्यमानतया अत्तृत्वावगमाच्च अग्निरपि सहार्थश्चेत्—सोम एव । सोमोऽपि संहर्ता चेदग्निरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुग्राहकदेवसृष्टिं सृष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थं आदौ देवसृष्टिं स्तौति—**सैषेति** । 'सा एषा' सृष्टिः 'ब्रह्मणः' प्रजापतेः 'अतिसृष्टिः' आत्मनोऽप्यधिकतरा । का सा इत्यत आह—**यच्छ्रेयसो देवानसृज-तेति** । 'यत्' यस्मात् 'श्रेयसः' प्रशस्यतरात् आत्मनः सकाशात् 'देवानसृजत' । तस्मात्सैषा देवसृष्टि-रतिसृष्टिः । ननु—अग्निर्मूर्द्धेत्यादि (वा. स.अ.३क.१२) श्रुतेः अग्न्यादयोऽस्यावयवाः—तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽप्य-तिशयवतीत्याशङ्क्य प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमित्याशयेन परिहर्तुमाह—**अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजतेति** । 'अथ' यद्यस्मात् यजमानावस्थः प्रजापतिर्मर्त्यो मरणधर्मा सन् अमृतान-मरणधर्मिणो देवान् कर्मज्ञानवह्निना सर्वान् स्वस्य पाप्मनः ओषित्वा 'असृजत' । तस्मादियं देवसृष्टिरति-सृष्टिः उत्कृष्टज्ञानकर्मणोः फलमित्यर्थः । एतादृशः प्रजापत्युपासकस्य फलमाह—**अतिसृष्ट्यां हेति** । य एवं सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेद । अस्योपासकस्य 'एतस्यामतिसृष्ट्यां' देवादिप्रपञ्चे—'ह' किल भवति । प्रजापतिवत् स्रष्टृत्वं इति शेषः ॥ १४ ॥

एतावतोक्तस्य व्याकृतस्य जगतः अव्याकृतावस्थां बीजभूतां—सबीजससारोद्धरणायाह—**तद्धेदं तर्हीति** । तदिदं व्याकृतं जगत् 'तर्हि' तदा उत्पत्तेः प्राक्काले अव्याकृतमनभिव्यक्तनामरूपं—'ह' किल—आसीद्बभूव । तदव्याकृतं जगत् 'नामरूपाभ्यां' नाम्ना रूपेण च स्वयमेव 'व्याक्रियत' । व्याक्रियत—इति कर्मकर्तृ-प्रयोगात् आत्मनैव विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तिभावमापद्यत । तदेव स्पष्टयति—**असौनामेति** ।

स ऽएषऽइह प्रविष्टः । (षऽआ) आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽव हितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

(स) प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रम्मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्म्मनामान्येव स योऽतऽएकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽतऽएकैकेन भवति ॥ १७ ॥

स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः । यथा क्षुरः क्षुरधाने अवहितः स्यात् । विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये । तं न पश्यंति । अकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यन् चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः । तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स यः अतः एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । अतः एकैकेन भवति ॥ १७ ॥

अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा । इद शुक्ल कृष्ण वा रूपमस्येय-साविदंरूप इत्येव-व्याक्रियतेति सबधः । असौशब्द श्चौनोऽन्तोऽव्ययत्वेन ज्ञेयः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्त इत्येतत्सुप्तप्रबुद्धदृष्टांतेन स्पष्टयति–तदिदमप्येतर्हीति । ‘ तदिद ’ सुप्तमव्याकृत वस्तु ‘ एतर्हि ’ एतस्मि-न्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । ‘ असौनामाऽयमिदंरूपः ’ इति उक्तार्थम् ॥ १९ ॥

तद्धेदमि (क. १९) त्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामि (क.१९) त्यादिना तत्कार्यमुक्तम् । इदानीं तस्मिन् कार्यस्रष्टुः प्रवेशमाह–स एष इह प्रविष्ट इति । ‘स एषः’ स्रष्टा परमात्मैव ‘ इह ’ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु–देहेषु अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन् ‘प्रविष्टः’ । यथा जलादौ सूर्यादेः प्रतिबिंबलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्यादा इत्याशक्याह–आ नखाग्रेभ्य इति । ‘ आ नखाग्रेभ्यः ’ नखाग्रं मर्यादीकृत्य प्रविष्टः । नखाग्रमर्याद हि आत्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वक दृष्टांतद्वयमुत्थापयति–यथेति । यथा लोके ‘ क्षुरधाने ’ क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधान तस्मिन् नापितोपस्कराधाने क्षुरः एकदेशे ‘ अवहितः ’ प्रवेशितोऽवस्थितः स्यात् (१) ’ यथा वा जाठरत्वेन विश्वस्य भरणात् ‘ विश्वभरोऽग्निः ’ ‘ विश्वभरकुलाये ’ अग्न्याधारभूतकोष्ठादिलक्षणे नीडे सर्वतो व्याप्याव-स्थितः (२) तथाऽऽत्मा सामान्यतो विशेषतश्च सुषुप्त्यादौ देहं व्याप्य अवस्थित इत्यर्थः । इदानीं व्याकृता-ज्जगतः आत्मानं पृथक्कर्तुं–तन्न पश्यन्तीति वाक्यम् । ‘ त ’ प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मान तत्रैव प्रविष्ट संतं पश्यंतोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं ‘ न पश्यंति ’ नोपलभंते । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह–अकृत्स्नो हीति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ सः ’ प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा ‘ अकृत्स्नः ’ असमस्तः असंपूर्ण इति यावत् ॥ १६ ॥

कुतः पुनस्तस्याकृत्स्नत्वमित्यत आह–प्राणन्नेवेति । ‘ प्राणन्नेव ’ प्राणनक्रियामेव कुर्वन्नात्मा ‘ प्राणो नाम ’ प्राणाभिधानो भवति । नान्यां क्रियां कुर्वन्, प्राणितीति व्युत्पत्तेः । ‘वदन्’ वदनक्रियां कुर्वन्नात्मा ‘वाक्’ वक्तीति

(त्या) आत्मेत्येवोपासीत । (ता) अत्र ह्येते सर्वऽएकम्भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्येतत्सर्वम्वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवङ्कीर्त्तिँ श्लोकम्विन्दते यऽएवम्वेद ॥ १८ ॥

आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य । यदयमात्मा । अनेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविंदेत् । एवं कीर्तिं श्लोकं विंदते । य एवं वेद ॥ १८ ॥

व्युत्पत्तेः । प्राणनवदनाभ्यामनूक्तकर्मेन्द्रियव्यापार उपलक्ष्यते । 'पश्यन्' दर्शनक्रियां कुर्वन् आत्मा 'चक्षुः'—चष्टे इति व्युत्पत्तेः । 'शृण्वन्नात्मा' 'श्रोत्र' शृणोतीति व्युत्पत्तेः । दृष्टिश्रुतिभ्यां अनूक्तज्ञानेन्द्रियव्यापार उपलक्ष्यते । 'मन्वानः' मननक्रियां कुर्वन्नात्मा 'मनः' मनुत इति व्युत्पत्तेः । तान्येतानि प्राणादिनामानि—अस्यात्मनः 'कर्मनामान्येव' कर्मजानि नामान्येव पाचकपाठकादिवत् न वस्तुविषयाणि । अतो न कृत्स्नवस्त्ववद्योतकानि । अकृत्स्नदर्शी नात्मदर्शीत्याह—**स योऽत** इति । 'स यः' अतोऽस्मात् प्राणनादिक्रिया समुदायात् 'एकैक' प्राणमिति वा चक्षुरिति वा विशिष्ट अनुपसहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकमात्मान मनसा अयमात्मेति 'उपास्ते' चिंतयति—'स न वेद' न जानाति कृत्स्नमात्मानम् । कुत इत्यत आह—**अकृत्स्नो हीति** । 'हि' यस्मात् एष आत्मा अतोऽस्मात् प्राणनादिसमुदायात् प्रविभक्तः 'एकैकेन' प्राणादिविशेषणेन विशिष्टो 'भवति' । तस्मादकृत्स्नोऽसमस्तः इतरधर्मानुपसंहारात् । अकृत्स्नदर्शी तु न ब्रह्मात्मतत्त्व-दर्शीत्यर्थः ॥ १७ ॥

कथ पुनर्ब्रह्मात्मतत्त्वदर्शीत्याकाङ्क्षापूर्वक विद्यासूत्रमवतारयति—**आत्मेत्येवोपासीतेति** । यस्य प्राणादीनि-विशेषणानि यान्युक्तानि स तानि सर्वाण्याप्नुवन् आत्मेत्युच्यते । त 'आत्मा इत्येवोपासीत' । न केनचि-द्विशेषणेन विशिष्टमात्मानं चिंतयेदित्यर्थः । एवं हि असौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणः कृत्स्नो भवति । कृत्स्नत्वे हेतुमाह—**अत्र हीति** । 'हि' यस्मात् अत्रास्मिन्निरुपाधिके आत्मनि 'एते सर्वे' प्राणनादिकर्मजनामाभिधेयाः प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः 'एकं भवन्ति' अभिन्नतां प्रतिपद्यन्ते । जलसूर्यप्रतिबिंबभेदा इवादित्ये । तस्मा-दात्मेत्येवोपासीत । ननु—अनात्मनोऽपि विद्यमानत्वात् कथमात्मन एवोपासने नियमविधानं क्रियते इत्यत आह—**तदेतादिति** । 'अस्य सर्वस्य' अनात्मपदार्थस्य तदेतत्प्रकृतमात्मस्वरूप 'पदनीयं' गमनीय अन्वेषणीय-मिति यावत् । नान्यत् । अस्य सर्वस्येति निर्द्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन् सर्वस्मिन्नित्यर्थः । किं तत् ? 'यदयमात्मा' यदेतदात्मतत्त्वम् । अस्यैव पदनीयत्वे हेतुमाह—**अनेन ह्येतदिति** । अनेनेतीयमित्थंभावे तृतीया । अनेनात्म-ज्ञानेन 'हि' यस्मात् सर्वमनात्मजातमन्यत् 'एतत्सर्वं' समस्त 'वेद' जानाति । कथं ? पुनरेतत्पदनीय-मित्यत आह—**यथा ह वा** इति । 'यथा ह वै' लोके गवादिखुरांकितो देशः पदमित्युच्यते । तेन पदेनान्विष्य-माणो नष्टं विवित्सित गोसुवर्णादिवस्तु अनुविदेल्लभेत । अयमनेन प्रकारेण श्रुत्यादिना आत्मनि लब्धे सर्वमनु-लभते इत्यर्थः । इदानीं विज्ञानस्य गुणफलमाह—**कीर्तिं श्लोकमिति** । 'य एवं' यथोक्तं नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतं आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणनादिसंगति श्लोकं च प्राप्तवन्तमात्मानं 'वेद' । स तद्वदेव 'कीर्तिं' प्रख्यातिं 'श्लोकं' च मित्रैः सह संघातं 'विंदते' लभते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात् । (स्रे) प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियम्ब्रुवाणम्ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स यऽआत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियम्प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः । (र्यु) यद्ब्रह्मविद्यया सर्व्वम्भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति ॥ २० ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात्, प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात् । अंतरतरम्—यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् । प्रियं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह । तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते । न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः—यत् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यंतो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तत् ब्रह्मावेत् ? यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ २० ॥

कुतोऽन्यत्सर्वमनादृत्यात्मतत्त्वमेव विज्ञेयमित्याशकायां लोकदृष्टिमवष्टभ्याह—तदेतदिति । तदेतदात्मतत्त्व 'पुत्रात्' प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'प्रेयः' प्रियतरम् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः । तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्व दर्शयति । तथा 'वित्तात्' दैवमानुषादपरोऽक्षज्ञानहिरण्यरत्नादेः 'प्रेयः' प्रियतरम् । तथा पुत्रादेः अन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'सर्वस्मात् प्रेयः' प्रियतरम् । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतर न प्राणादीति । उच्यते—'अंतरतरम्' बाह्यात् पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो हि, अतरोऽभ्यतर आत्मनः सन्निकृष्टः तस्मादप्यतरातिशयेनांतरमन्तरतर 'यदयमात्मा' यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेनोपलब्धव्यो भवति । तथा अयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लाभे महान् यत्न आस्थेय इत्यर्थः । ननु—अनात्मनोऽपि पुत्रवित्तादेः प्रियत्वमनुभूयते इति । कस्मात्पुनरात्मप्रियोपादानेनैव इतरहान क्रियत इत्यत आह—स योऽन्यमिति । 'यः' कश्चिदात्मप्रियवादी 'सः' 'अन्यं' अनात्मविषय पुत्रादिक 'आत्मनः' सकाशात् 'प्रियं ब्रुवाणं' प्रति 'ब्रूयात्' वदेत् । किं ? तव पुत्रादिलक्षणं प्रियमभिमत तर्हि मन्दोऽसि । यतस्तत्प्रिय 'रोत्स्यति' आवरण प्राणसरोध प्राप्स्यति विनक्ष्यतीति यावत् । स कस्मादेवं ब्रवीतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो हेति । यस्मादेव वक्तु असौ 'ईश्वरो ह' समर्थः पर्याप्त एव । तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽस्येश्वरत्वमवगम्यते इत्याशकायां यथार्थवादित्वादित्याह—तथैवेति । यस्मात्प्रियत्वेन कल्पितमनात्मवस्तु विनक्ष्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यात् । अविसवाद्येव भवेत् । यथाभूतार्थवादी हि सः—तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । एवमनात्मनि अमुख्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—आत्मानमेवेति । तस्मादन्यत्प्रियमुज्झित्वा 'आत्मानमेव प्रियमुपासीत' चिंतयेत् । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । अस्योपासकस्य 'प्रियं' प्राणादिकं 'प्रमायुकं' प्रमरणशील 'ह' किल 'न भवति' इत्येतत्प्रियगुणफलविधानार्थं मुख्यस्य फलस्य सर्वभावापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

"आत्मेत्येवोपासीत" (कं. १८) इति सूत्रिता ब्रह्मविद्या । यदर्था कृत्स्नाऽप्युपनिषत् तस्यैतस्य सूत्रस्य

ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । (ज्ञु) तदात्मानमेवावेदहम्ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्व्वमभवत्तद्यो यो देवानाम्प्रत्यबुध्यत स सऽएव तदभवत्तथर्षीणान्तथा मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत्–" अहं ब्रह्मास्मि "–इति । तस्मात् तत्सर्वमभवत् । तत् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत । स स एव तदभवत् । तथा ऋषीणाम् । तथा मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

आचिख्यासुः श्रुतिः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्घातङ्करोति–तदाहुरिति । ' तदिति ' अनतरवाक्ये । अवेदित्यत वक्ष्यमाणं वस्तु । ब्रह्म विविदिषवो नित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवो ब्राह्मणा ' आहुः ' । किमाहुरित्याह–यद्ब्रह्मविद्यया इति । यद्ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया ' सर्वं ' निरवशेष–' भविष्यन्तः ' सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं ' मनुष्याः ' यन्मन्यन्ते सभावयन्ति । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारिज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतः अभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृता इत्यभिप्रायः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते अतः पृच्छामः–किमु तद्ब्रह्मेति । ' उ ' इति प्रश्ने । ' तद्ब्रह्म ' किं ? यस्य विज्ञानात् सर्वं भविष्यन्तः ' मनुष्या मन्यन्ते ' । तद्ब्रह्म किमवेत् किमज्ञासीत् यस्माद्विज्ञानात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत् इति त्रयः प्रश्नाः । तद्ब्रह्म किमात्मस्वरूपमतिरिक्तं वेति प्रथमः (१) । किं वा अवेत् इति स्वरूपं तदतिरिक्तं वा अज्ञासीदिति द्वितीयः (२) । यस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाऽभिव्यज्यते नूतना वोत्पद्यते इति तृतीयः (३) इत्यर्थः ॥ २० ॥

एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानागन्धित प्रतिवचनमाह–ब्रह्म वा इदमिति । ' अग्रे ' प्राक् प्रतिबोधादपि ' इदं ' शरीरस्थ प्रमात्रादिसाक्षिभूत त्वपदलक्ष्यं ' ब्रह्म वै ' ब्रह्मैवासीत् । वैशब्दः अवधारणार्थः । तत् ब्रह्मविद्याविशिष्टतया अविकारित्वेन व्यवस्थितम् । नासि त्व संसारी । किंतु सकलधर्मरहितं चिदानंदैकरस ब्रह्मैवासि । इति दयालुना आचार्येण कथचित्प्रतिबोधित ' आत्मानमेव '–' अह ब्रह्म ' प्रमात्रादिसाक्षि अशनायाद्यतीतं नेति नेति अस्थूलादिलक्षण ' अस्मि ' भवामि इत्येवमवेत् अज्ञासीत् । ' तस्मात् ' एवं विज्ञानात् तद्ब्रह्म ' सर्वमभवत् ' । अब्रह्मारोपणाविद्यापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या स्वाभाविकं सर्वत्व प्राप्तवदित्यर्थः । " यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते " इति यत्पृष्टं " किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति " इति च तन्निर्णीतम् । ब्रह्मविद्यायां अग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्यधिकारिविशेषणनियमो नास्ति, इत्याह–तद्यो यो देवानामिति । तत्तत्र ' देवानां ' मध्ये ' यो यः ' देवः ' प्रत्यबुध्यत ' प्रतिबुद्धवान् आत्मानं यथोक्तेन विधिना आत्मबोधनादेव ' स स एव ' देवः तद्ब्रह्म सर्वात्मकमभवत् । न साधनांतरेणेति । ' तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणा ' मध्ये यो यः प्रत्युबुध्यत स स तद्ब्रह्म अभवदिति पूर्वेण संबंधः ॥ २१ ॥

१–इदमेव शुक्लयजुषां महावाक्यम् इति बोध्यम् ॥

(न्तु) तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्व्वामदेवः प्प्रतिपेदे । (दे ऽहं) अहम्मनुरभवᳪ सूर्य्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य ऽएवम्वेदाहम्ब्रह्मास्मीति स ऽइदᳪ सर्व्वम्भवति तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ऽईशत ऽआत्मा ह्येषाᳪ स भवत्यथ योऽन्यान्देवतामुपास्ते ऽन्या ऽसावन्योऽहमस्मीति न स व्वेद यथा पशुरेवᳪ स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यम्भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमाने ऽप्रियम्भवति किमु बहुषु तस्मादेषान्तन्न प्प्रियं यदेतन्मनुष्या व्विद्युः ॥ २२ ॥

तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे—"अहं मनुरभवं सूर्यश्च"—(ऋ. सं. ४।१६।१) इति। तदिदमप्येतर्हि य एवं वेद । अहं ब्रह्मास्मीति । स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽसौ । अन्योऽहमस्मीति । न स वेद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति । किमु बहुषु ? तस्मादेषां तन्न प्रियम् । यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः कथमित्येतस्यार्थस्य दार्ढ्याय श्रुतिर्मंत्रमुदाहरति—**तद्धैतत्पश्यन्निति** । तद्ब्रह्म 'एतत्' आत्मानमेव "अह ब्रह्मास्मि" इति 'पश्यन्' एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवाख्यः "अहमनुरभव सूर्यश्च" (ऋ. सं. ४ । १६ । १) इति मन्त्र 'प्रतिपेदे' प्रतिपन्नवान् 'ह' किल । स एतस्मिन् ब्रह्मात्मदर्शने अवस्थितः एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते, सर्वात्मभावफलं च प्रतिपेदे इत्यर्थः । ननु—महतां देवादीनां वीर्यातिशयत्वात् ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिर्युज्यते । कथं ? पुनरिदानीं कलिकालवर्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात् सर्वभावापत्तिः इत्यत आह—**तदिदमप्येतर्हीति** । 'तदिद' प्रकृतं यत् सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्म 'एतर्हि' एतस्मिन्नपि वर्तमाने काले यः कश्चित् व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्यः आत्मानमेव उपाधिजनितभ्रांतिविज्ञानाध्यारोपितविशेषवर्जित सकलससारधर्मातीत ब्रह्मैवाहमस्मि—इति 'वेद' अनुसंधत्ते । स एतादृक् ब्रह्मविज्ञानात् अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्त्या 'इदं सर्वं भवति' । ननु—अविद्यावतः कार्मिणः अमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मभ्यो व्युत्थानमिच्छतो देवकृतविघ्नसंभववत् विद्यावतोऽपि वर्तमानिकस्य पुरुषस्य देवकृतविघ्नसंभवान्न फलप्राप्तिरित्यत आह—**तस्य ह नेति** । 'तस्य' यथोक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मज्ञानवतो देवाश्च न महावीर्या देवा अपि—'अभूत्यै' सर्वात्मकब्रह्मभावस्याभवनाय 'नेशते' 'ह' किल न पर्याप्ताः । किमुतान्ये ? ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशते इति का शंकेत्यर्थः । तत्र हेतुः । 'हि' यस्मात् ब्रह्मवित् 'एषां' देवानां 'आत्मा' शास्त्रप्रकाशितब्रह्मस्वरूपः 'भवति' । एवं सोपपत्तिकंविद्यासूत्रमुक्त्वा संप्रति अविद्यासूत्रमाह—**अथ योऽन्यामिति** । 'अथ' सोपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं 'यः' कश्चित् अब्रह्मवित् स्वात्मनि कर्तृत्वमङ्गीकृत्य अन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां 'देवतां' अन्योऽहमुपास्यदेवतायाः सकाशादस्मि अन्योऽसौ मत्त उपासनीयो देवः इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधान-

(ब्र॒) ब्र॒ह्म वाऽइदमग्र॑ऽआसीत् । (दे) एकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभव-त्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानऽइति तस्मात्क्षत्रात्परन्नास्ति तस्मा-द्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्रऽएव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमताङ्गच्छति ब्रह्मैवान्ततऽ उपनिश्रयति स्वां योनिं यऽउऽएनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् । यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति। तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । सैषा क्षत्रस्य योनिः । यत् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवांतत उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एनं हिनस्ति । स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ २३ ॥

ध्यानादिना, ' सः ' उपासकः ' न वेद ' उपास्योपासकयोस्तत्त्वं न विजानाति । न केवलं एवंभूतोपासकः अविद्यादोषवानेव—किं तर्हि पशुसदृशोऽपि भवतीत्याह—**यथा पशुरिति** । ' यथा ' पशुर्गवाश्वादिः दोहनवाह-नाद्युपकारैरुपभुज्यते एवमेव सोऽविद्वान् ' देवानां ' मध्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकारैरुपभोग्यो भवति । लोकपशोर्मनुष्यपशौ यथोक्त विशेष वक्तु श्रुतिः स्वयमेवाह—**यथा ह वा इति** । ' यथा ह वै ' लोके ' बहवः ' गवाश्वादयः ' पशवः ' मनुष्यमात्मनोऽधिष्ठातार स्वामिन दोहनवाहनादिना ' भुञ्ज्युः ' पालयेयुः । ' एव ' बहुपशुस्थानीयोऽयङ्कर्मी पुरुषः ' एकैकः ' एव ' देवान् ' इन्द्रादीन् स्तुतिनमस्कारादि-क्रियया ' भुनक्ति ' पालयति । देवग्रहणमृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावात् व्युत्थानं देवा द्विषतीत्याह—**एकस्मिन्नेवेति** । यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकस्मिन्नपि ' पशौ ' व्याघ्रादिना आदीयमाने ' अपह्रियमाणे ' अप्रिय भवति ' ' किमु बहुषु ' तथा बहुषु बहुपशुस्थानीये एकैकस्मिन्पुरुषे पशुभावात् व्युत्तिष्ठति देवानामप्रिय भवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्यावतां पशुभावात् व्युत्थान-साधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा द्विषतीत्याह—**तस्मादेषामिति** । यस्मात् मनुष्याणां पशुभावात् व्युत्थानं देवानामप्रियं ' तस्मात् ' कारणात् यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्व ' मनुष्याः ' कथंचन विद्युर्विजानीयुः । तदेषां देवानां न प्रिय नेष्टमित्यर्थः ॥ २२ ॥

" अथेत्यभ्यमन्थत् " (ब्रा. २ कं. ११) इत्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता । नेन्द्रादी-नाम् । अत्र तु—अविद्यां प्रस्तुत्य तेषां सृष्टिरुच्यते—**ब्रह्म वा इदमग्रऽ आसीदेकमेव** इत्यादिना । अविद्वान् कैः कर्मभिः केषां देवानां भोग्य इति—" अथोऽअयं वाऽआत्मा " (ब्रा. २ कं. २९) इत्यादिना विशेषतो दर्शयितुं " आत्मैवेदमग्रऽ आसीत् " (ब्रा. २ क. १) इत्यत्र यदात्मशब्देनोक्त स्रष्टृ ब्रह्म तदग्निं सृष्ट्वा—अग्निरूपापन्नं ब्राह्मणजात्यभिमानवत् अस्मिन् वाक्ये ब्रह्मशब्देनाभिधीयते । ' वै ' निश्चितं ' अग्रे '

स नैव व्यभवत् । (त्स) स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥२४॥

स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ २४ ॥

क्षत्रादिसर्गात्पूर्वं—' इद ' क्षत्रादिभेदजात ब्रह्मैवैकमभिन्नमासीत्, नासीत् क्षत्रादिभेदः । ' तत् ' ब्राह्मणजात्यभिमानि अग्न्यात्मकं ब्रह्म ' एक ' केवल परिपालयितृक्षत्रादिभेदशून्यं सत्—' न व्यभवत् ' न विभूतवत् । कर्मणे नालमासीदित्यर्थः । ' तत् ' ब्रह्म ब्राह्मण अस्मिन्ममेत्थ कर्तव्य इत्यात्मनो ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्वविभूत्यै ' श्रेयोरूप ' प्रशस्तरूप ' अत्यसृजत ' अतिशयेन सृष्टवत् । किं तत् यत् सृष्टवत् ? ' क्षत्रं ' क्षत्रियजातिम् । तदेव क्षत्र व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति । ' यान्येतानि ' प्रसिद्धानि ' देवत्रा ' देवेषु ' क्षत्राणीति ' जात्याख्यापेक्षया बहुवचनस्मरणात् व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते—**इन्द्रो वरुणः सोम** इत्यादिना । 'इन्द्रः' देवाना राजा । 'वरुणः' यादसाम् । ' सोमः ' ब्राह्मणानाम् । ' रुद्रः ' पशूनाम् । ' पर्ज्यन्यः ' विद्युदादीनाम् । ' यमः ' धर्मराजः पितॄणाम् । ' मृत्युः ' यमदूतो रोगादीनाम् । 'ईशानः' ईश्वरो भासां राजा । इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदनु इंद्रादिक्षत्रदेवताऽधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रवृत्तः । यस्मात् ब्रह्मणा ब्राह्मणेभ्योऽप्यतिशयेन क्षत्रं सृष्ट तस्मात्कारणात् क्षत्रात्परमुत्कृष्ट नास्ति । क्षत्रस्य नियंतृत्ववदुत्कर्षे हेत्वतरमाह—**तस्माद्ब्राह्मण** इति । यस्मात् क्षत्र ब्राह्मणजातेरपि नियतृ । तस्मात् ' ब्राह्मणः ' क्षत्रियस्य कारणभूतोऽपि 'अधस्तात्' व्यवस्थितः सन् 'राजसूये' यज्ञे उपरिस्थितं क्षत्रियमुपास्ते । ब्राह्मणस्तदात्मीय ब्राह्मणाख्यं ' यशः ' ख्यातिरूप ' क्षत्रे ' एव ' दधाति ' स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेन आसन्द्यां स्थितेन राज्ञा—"स ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामंत्रयते"—इत्यादिना आमंत्रितः ऋत्विक् " राजँस्त्व ब्रह्माऽसि—इतीतरः प्रत्याह "—(श.प.९ । ८ । ८ । १ । इति । यत् तदेतदभिधीयते—**क्षत्र एव तद्यशो दधातीति** । नन्वेव क्षत्रे स्वकीय यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्यापकृष्टत्वं स्यात् इत्यत आह—**सैषेति** । ' यत् ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिः—' सैषा ' ' क्षत्रस्य योनिः ' उत्पत्तिकारणम् । अत उत्कृष्ट एव ब्राह्मणः ' तस्मात् यद्यपि राजा ' राजसूयाभिषेककाले ' परमतां ' राजसूयाभिषेकगुण परमत्व ' गच्छति ' प्राप्नोति तथापि ' अंतत ' अते कर्मसमाप्तौ ' ब्रह्मैव ' ब्राह्मणजातिमेव ' स्वां योनिं ' पुरोहितं उपनिश्रयत्याश्रयसि । पुर एन दधातीति पुरोहित इति व्युत्पत्तेः । ' य उ ' ' यः ' पुनः बलाभिमानात् प्रमादाद्वा ' एनं ' स्वयोनिभूत ब्राह्मणं ' हिनस्ति ' तिर्यग्भावेन पश्यति । ' सः ' स्वामात्मीयामेव ' योनिं ऋच्छति स्व प्रसव विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कर्म्म कृत्वा ' पापीयान् ' पापतरः ' भवति ' पूर्वमपि क्षत्रियः क्रूरत्वात्पाप एव आत्मप्रसवहिंसया तु सुतरां पाप इति तरबर्थस्य ईयसुनः प्रयोगः सार्थकः । यथा लोके ' श्रेयांसं ' प्रशस्ततर ' हिंसित्वा ' परिभूय पापतरो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्मांगभूतद्रव्योपार्जनार्थं वैश्यसृष्टिमाह—**स नैवेति** । ' सः ' ब्राह्मणाभिमानी अग्निपुरुषः क्षत्रसर्गात् पूर्वमिव कर्म्मणे समर्थो ' नैव व्यभवत् ' वित्तोपार्ज्जयितुरभावात् । तदर्थं ' सः ' ब्राह्मणाभिमानी अग्निर्विशमसृजत । कः

स नैव व्यभवत् । (ऽस) स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । (त) तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽअबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥२६॥

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति । यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रम् । यद्धर्मः । तस्माद्धर्मात्परं नास्ति । अथो अबलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः । सत्यं वै तत् । तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदंतं सत्यं वदतीति । एतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ २६ ॥

पुनरसौ विट् । 'यान्येतानि देवजातानि '—ये एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । देवजातानीति स्वार्थे निष्ठा । य एते ' गणशः ' गणं गण कृत्वा ' आख्यायन्ते ' कथ्यन्ते । गणप्राया हि विशः प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः । नैकैकशः । ' वसवः '—अष्टसख्यो गणः ८ । एकादश 'रुद्राः' ११ । द्वादश ' आदित्याः ' १२ । दश 'विश्वे देवाः' १० विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवाः । 'मरुतः' सप्तसप्तसंख्याताः सप्त गणा ७—४९ ॥२४॥

परिचारकसृष्टिमाह—**स नैव व्यभवदि**ति । पूर्ववत् परिचारकाभावात् ' स शौद्रं वर्णमसृजत ' । शूद्र एव शौद्रः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । कः पुनरसौ शौद्रवर्णेयः सृष्टः १ त देवशूद्रमाह—**पूषणमि**ति । पुष्यतीति पूषा त पूषणम् । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति—**इयमि**ति । ' इय वै ' पृथिवी ' पूषा ' । कथमित्यपेक्षायां स्वयमेव निर्वचनमाह—**इयं ही**ति । ' इयं ' पृथिवी ' हि ' खलु ' इद सर्वं ' ' यदिदं किञ्च ' यत्किंचेदं प्राणिजात ' तत्पुष्यति ' पुष्णातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

क्षत्रस्योग्रत्वात् तन्नियन्तृधर्मसर्गमाह—**स नैवे**ति । स चतुरो वर्णान् सृष्ट्वाऽपि ' नैव व्यभवत् ' । तत् स्रष्टृ ब्रह्म क्षत्रस्य उग्रत्वात् अनियताशंकया ' श्रेयोरूपं ' धर्ममत्यसृजत अतिशयेन सृष्टवत् । ' तदेतत् ' सृष्टं श्रेयोरूपं ' क्षत्रस्य क्षत्रं ' क्षत्रस्यापि नियंतृ उग्रादप्युग्रं ' यद्धर्मः ' यो धर्मश्चेतनभूतो देवात्मकः 'तस्मात्' क्षत्रस्यापि नियतृत्वाद्धर्मात् ' पर ' नियंतृभूतं किंचिन्नास्ति । धर्मेण हि नियम्यन्ते सर्वे । तत्कथमित्यत आह—**अथो अबलीयानि**ति । ' अथो ' अपि ' अबलीयान् ' दुर्बलतरः बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमपि ' धर्म्मेण ' बलेन जेतुमाशसते कामयते । इच्छतीति यावत् । तथैवोदाहरति—**यथा राज्ञैवमि**ति । ' यथा ' लोके 'राज्ञा' सर्वबलवत्तमेनापि स्पर्द्धमानः कुटुंबिकः—एवं तस्माद्धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात् सिद्धं सर्वनियंतृत्वम् । धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियंतृत्वे सत्यात् अभिन्नत्वं हेत्वन्तरमाह-**यो वै स धर्म्म** इति । 'यो वै स धर्मः' शास्त्रार्थत्वेनानुष्ठीयमानः

तदेतद्ब्रह्म क्षत्त्रं विट्छूद्रः । (स्तु) तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्त्रियेण क्षत्त्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याᳫँ हि रूपाभ्याम्ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

तदेतत् ब्रह्म क्षत्त्रं विट् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवत् ब्राह्मणः । मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियः । वैश्येन वैश्यः । शूद्रेण शूद्रः । तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते । ब्राह्मणे मनुष्येषु एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानः तत्प्रसिद्ध 'सत्यमेव' । अत्र यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—**तस्मात्सत्यमिति** । यस्माद्धर्म्मसत्ययोरभेदः तस्मात् व्यवहारकाले ' सत्य ' यथाशास्त्रं ' वदंतं ' पुरुष 'धर्मं' लोकानुष्ठेयत्वेन प्रसिद्ध लौकिकं न्याय वदति इत्याहुः धर्म्मसत्यविवेकज्ञाः सभापस्थाः । तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं लौकिक व्यवहारं वदन्त ' सत्य वदति ' शास्त्रादनपेत वदतीत्याहुः । उक्तमभेदमुपसहरति—**एतद्धीति** । ' हि ' यस्मादेवं तस्मादेतदुभय सत्यधर्माख्यं ज्ञायमानमनुष्ठीयमान च एतद्धर्म्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः । शास्त्रज्ञानतश्च सर्वानेव विनियमयति । तस्मात् क्षत्त्रस्यापि क्षत्त्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु—पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशकायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थं उक्तानुवादपूर्वक देवसर्गमुपसहरति—**तदेतद्ब्रह्मेति । ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र** इति । तदेतच्चातुर्वर्ण्य सृष्ट सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवांतरविभागमभिधातुमारभते—**तदग्निनैवेति** । तदग्निरूपापन्न स्रष्टृ ' ब्रह्म ' ' अग्निनैव ' नान्यद्देवतांतरस्वरूपेण क्षत्त्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव ' देवेषु ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिरभवत् । तदेवाग्निरुपापन्नं स्रष्टृ ब्रह्म तेनैव रूपेण ' मनुष्येषु ब्राह्मणः ' ब्राह्मणजातिरभवत् इत्यनुषज्यते । इतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणं विकारांतर प्राप्य स्रष्टृ ब्रह्माभवदिति दर्शयति—**क्षत्रियेण क्षत्रिय** इत्यादिना । ' क्षत्रियेण ' इंद्रादिदेवक्षत्रियेण नियंत्रितोऽनुगृहीतश्च ' क्षत्रियः ' मनुष्यः क्षत्रियः सोमसूर्यवंश्यः पुरूरवइक्ष्वाकुप्रभृतिको दैवमानुषब्राह्मणरूपेण विकृतान् स्रष्टृब्रह्मणः सकाशादभवत् । तथा ' वैश्येन ' वस्वादिदेववैश्येनाधिष्ठितो ' वैश्यः ' मनुष्यवैश्यः अभवत् । एवं ' शूद्रेण ' देवशूद्रेण पूष्णा अधिष्ठितः ' शूद्रः ' मनुष्यशूद्रोऽभवदित्यर्थः । यस्मात् क्षत्त्रादिषु विकारापन्नं स्रष्टृ ब्रह्म अग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृत ' तस्माद्देवेषु ' देवानां मध्ये ' अग्नावेव ' अग्निसबद्ध कर्म्म कृत्वैव ' लोकं ' कर्मफलं—' इच्छन्ते ' प्रार्थयते । कर्म्मफलदानार्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्म्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयंते इत्युपपन्नम् । मनुष्याणा मध्ये कमपि मनुष्यमवलंब्य कर्मफलभोगापेक्षायां अग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षामंतरेणापि ' ब्राह्मणे ' ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छंते इति संबध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिच्छंति इत्यत्र हेतुमाह—**एताभ्यां हीति** । ' हि ' यस्मात्—यत् स्रष्टृ ब्रह्म तत् ' एताभ्यां ' अग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां ' रूपाभ्यां ' साक्षात् रूपवदभवत् ॥ २७ ॥

(ड) अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति । सऽएनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्म्माकृतं यद्दु ह वाऽअप्यनेवंविन्महत्पुण्यङ्कर्म्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयतऽएवात्मानमेव लोकमुपासीत स यऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

(तेऽथो) अथोऽअयम्वाऽआत्मा । सर्व्वेषाम्भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेनऽऋषीणामथ यत्प्रजा-

---

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वलोकमदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति । यथा वेदो वा अननूक्तः । अन्यद्वा कर्माकृतम् । यद्दु ह वा अपि । अनेवंवित् महत् पुण्यं कर्म करोति । तद्धास्यांततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माध्येवात्मनो यद्यत्कामयते । तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति । यद्यजते । तेन देवानां लोकः । अथ यदनुब्रूते । तेन ऋषीणाम् । अथ यत्प्रजामिच्छते । यत्पितृभ्यो निपृणाति । तेन पितॄणाम् ।

केचित् अग्न्यादिसाध्यकर्म्मणा मोक्षमिच्छंति, तान्प्रत्याह—अथ यो ह वा इति । अथशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । ' यो ह वै ' ' यः ' कश्चित् ' स्व लोक ' परमात्माख्य " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' अदृष्ट्वा ' अस्माल्लोकात्सांसारिकात् पिण्डग्रहणलक्षणात् ' प्रैति ' म्रियते । तमेन ' सः ' स्वो लोकः परमात्मा ' अविदितः ' अविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहभयादिदोषापनयनेन ' न भुनक्ति ' न पालयति । अत्र दृष्टांतमाह—यथा वेद इति । ' यथा ' लोके ' वेद. ' ' अननूक्तः ' अनधीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति ' अन्यद्वा ' कृष्यादि कर्म्म ' अकृत ' स्वात्मना अनभिव्यजित आत्मीयफलप्रदानेन न भुनक्ति । तद्वदात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव । तथापि अश्वमेधादेर्महतः कर्म्मणोऽनुष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीत्यत आह-यद्दु ह वा अपीति । ' उ ' पुनः ' ह ' किल ' वै ' निश्चित ससारमण्डले यः कश्चिन्महात्माऽपि ' अनेवंवित् ' यथोक्तेन विधानेन स्वं लोकमविद्वान् यत् महद्वड्ड अश्वमेधादि ' पुण्यं कर्म्म ' प्रकृष्टफलमेव नैरंतर्येण ' करोति ' । अनेनैवानत्य मम भविष्यतीति तत्कर्म अस्याविदुषः ' ह ' निश्चितं ' अंततः ' फलभोगस्यावसाने ' क्षीयत एव ' कृतकत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । तस्मादात्मानमेव ' लोकं '—प्रत्यग्ब्रह्मैकत्वलक्षणं ' उपासीत ' । अशेषानात्मदृष्टिपरिहारेण निरंतरमनुसंदधीत । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । ' स यः ' कश्चित् उक्तरीत्या ' आत्मानमेव ' लोकं ' उपास्ते ' । अस्योपासकस्य ' ह ' निश्चितं ' कर्म न क्षीयते ' कर्माभावादेव । किंच स आत्मोपासको यद्यदिष्ट ' कामयते '—' तत्तत् ' ' अस्मात् हि एव ' आत्मनः सकाशात्सृजते न साधनांतरमपेक्षते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्राविद्वान् वर्णाश्रमाद्यभिमानी धर्म्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतंत्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्म्माणि यत्कर्तव्यतया परतंत्रो भवति । के वा ते देवादयः येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं

मिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्यो-ऽशनन्ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकम्विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा व्वयाᳬसि आ पिपीलिकाभ्यऽउपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवᳪ हैवम्विदे सर्व्वदा सर्व्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वाऽएतद्विदितम्मीमाᳬसितम् ॥ २९ ॥

अथ यन्मनुष्यान् वासयते । यदेभ्योऽशनं ददाति । तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणो-दकं विंदति । तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति । तेन तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेत् । एवं हैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरिष्टि-मिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥

प्रपंचयति—**अथो अयं वा आत्मेति** । ' अथो ' इति अयं वाक्योपन्यासार्थः । ' अयं '—यः प्रकृतो गृही कर्म्माधिकृतोऽविद्वान् शरीरेन्द्रियसवातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । अय वै ' सर्वेषां ' देवादीनां पिपीलिकांतानां ' भूताना ' प्राणिना ' लोकः ' भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्म्मभिः उपकारित्वात् । कैः पुनः कर्म्मविशेषैरुपकुर्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह--**स यज्जुहोतीति** । ' सः ' गृही ' यज्जुहोति ' ' यद्यजते ' यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । स एवाग्नावासेचनादिको होमः । ' तेन ' होमयागलक्षणेन कर्म्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन् पशुवत्परतत्रो देवानामिंद्रादीनां ' लोकः ' भोग्यः । अथापि—' यदनुब्रूते '—स्वाध्यायमधीतेऽहरहः—' तेन ऋषीणां ' लोकः । लोक इति प्रत्येकं संबध्यते । ' अथ यत्प्रजामिच्छते '—प्रजार्थमुद्यमं करोति । इच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था । प्रजामुत्पादयतीत्यर्थः । ' यत्पितृभ्यो निपृणाति ' पिण्डोदकादि प्रयच्छति तेनोभयविधकर्म्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन ' पितॄणां ' भोज्यत्वेन परतत्रः । ' अथ यन्मनुष्यान् '—गृहे भूम्युदकादिदानेन ' वासयते ' । यच्च ' एभ्यः ' वसद्भ्योऽर्थिभ्यो वा ' अशन ' भोजन ' ददाति ' । तेनोभयविधकर्मणा ' मनुष्याणाम् ' । ' अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदक विन्दति ' लंभयति ' तेन पशूनाम् ' । ' यदस्य ' कार्मिणः ' गृहेषु ' ' आ पिपीलिकाभ्यः ' पिपीलिकाभिः सह ' श्वापदाः ' मार्ज्जारादयः ' वयांसि ' पक्षिणश्च कणबलिमाण्डप्रक्षालनादिकं ' उपजीवन्ति ' । ' तेन तेषां लोकः ' उपभोग्यः । एवमुपकारिणं देवादयोऽप्युपकुर्वतीत्याह—**यथा ह वा इति** । ' यथा ह वै ' लोके ' स्वाय लोकाय ' स्वस्मै देहाय ' अरिष्टिं ' अविनाश ' इच्छेत् ' पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । ' एवं ह ' एवमेव ' एवंविदे ' सर्वभूतभोग्योऽहं अनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत् प्रतिकर्तव्यं इत्येवमात्मानं परिकल्पितवते ' सर्वाणि भूतानि ' देवादीनि यथोक्तानि ' अरिष्टि ' अविनाशमिच्छति सर्वतः संरक्षन्ति कुटुंबिनः पशूनिव । ननु—तथापि नास्य होमादेरवश्यकर्तव्यत्वमित्यत आह—**तद्वा एतदिति** । ' तद्वै एतत् ' तदेतदेव यथोक्तानां कर्म्मणां ऋणवदवश्यकर्तव्यत्वम् " भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः " (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इति पंचमहायज्ञप्रकरणे ' विदितं ' विज्ञातम् । ननु—श्रुतमपि अविचारितं नानुष्ठेयमित्यत आह—**मीमांसितमिति** । " ऋणं ह वै जायते योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः " (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इत्यादिना अर्थवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वं अवदान-प्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(श्रा) आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । (डे) एकऽएव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तम्मे स्यादथ कर्म्म कुर्व्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तम्मे स्यादथ कर्म्म कुर्व्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकन्न प्राप्नोत्यकृत्स्नऽएव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता ॥ ३० ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान्वै कामः । नेच्छंश्चनातो भूयो विंदेत् । तस्मादप्येतर्हि एकाकी कामयते । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं नाप्नोति । अकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्य उ कृत्स्नता ॥ ३० ॥

ननु–येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहग्रस्त इवावशः स्वात्मलोकबहिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्म्मण्येव प्रवर्तत इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायां काम एव इति निर्णयार्थमाह–आत्मैवेदमग्रऽआसीदिति । अत्रात्मशब्देन स्वाभाविक्या अविद्यया युक्तः कार्यकारणसंघातलक्षणो ब्रह्मचार्यभिधीयते । तथा चाग्रे दारसबन्धात्प्राक् इदं प्रसिद्धं जायादिभेदरूपं ब्रह्मचार्यात्मा 'एक एवासीत्' । नासीत्पृथग्भूतम् । ' सः ' ब्रह्मचार्यात्मा स्वाभाविक्या अविद्यावासनया वासितः ' अकामयत ' कामितवान् । कथमित्यत आह–जाया मे स्यादिति । ' जाया ' कर्म्माधिकारहेतुभूता ' मे ' मम कर्तुः ' स्यात् ' तया विना अहमनधिकृत एव कर्म्मणि । अतः कर्म्माधिकारसंपत्तये जाया मे भवेत् । ' अथ ' पुत्रसाधनभूतजायासंपत्त्यनंतरं ' प्रजायेय ' प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । ' अथ ' कर्मानुष्ठानसाधनभूतं गवादिलक्षणं ' वित्तं मे ' मम ' स्यात् ' । ' अथ ' पुत्रगवादिलक्षणमानुषवित्तसंपत्त्यनंतरं नित्यनैमित्तिककाम्याख्यं त्रिविधमपि कर्म्माहं ' कुर्वीय ' । ' एतावान् वै ' प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकर्म्माण्येव हि ' कामः ' कामयितव्यो विषयः । यद्यपि फलैषणाऽप्यस्ति तथापीयं साधनैषणैव मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकरूपफलविषयाऽपि भवति । साधनेऽपि कामानामानंत्यात् कथमवधारणमित्यत आह--नेच्छंश्च नेति । यस्मादिच्छंश्चनेच्छन्नपि ' अतः ' तत्फलं तत्साधनलक्षणात् 'भूयः' अधिकतरं न विंदेन्न लभेत । अतोऽवधारणं युक्तम् । तथा च एवमविदुषः एषणाऽपरपर्यायः काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुः इति निश्चितेऽर्थे आधुनिकामपि कामपूर्वकप्रवृत्तिं प्रमाणयति–तस्मादप्येतर्हीति । यस्मादेवमविदुषः प्रजापतेश्च " स वै नैव रेमे " .... " स द्वितीयमैच्छत् " (श. प. १४ । ४ । २ । ३) इत्यादिना स्त्र्यादिविषयेच्छा आसीत्–तस्मादप्येतर्हि ' एतस्मिन्नपि काले स्वाभाविक्या अविद्यया युक्तः प्राक् दारक्रियातः ' एकाकी ' सन् ' कामयते ' " जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्व्वीय "–इति । उक्तार्थं वाक्यम् । ' सः ' एवं कामयमानः संपादयंश्च जायादीन् ' यावदेतेषां ' यथोक्तानां जायादीनां मध्ये एकैकमपि ' न प्राप्नोति ' तावदकृत्स्नोऽसंपूर्णः अहमित्येवमात्मानं ' मन्यते ' । पारिशेष्यात्समस्तानेव एतान् यदा संपादयति तदा ' तस्य कृत्स्नता ' । यदा तु कृत्स्नतां संपादयितुं न शक्नोति--तदा तस्य कृत्स्नत्वसंपादनोपायमाह--तस्यो कृत्स्नतेति । ' उ ' पुनः तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतैवं भवति ॥ ३० ॥

मनऽएवास्यात्मा। व्वाग्जाया प्प्राणः प्प्रजा चक्षुर्म्मानुषम्वित्तञ्चक्षुषा हि तद्विन्दति श्श्रोत्रन्दैवᳬ श्श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्म्मात्मना हि कर्म्म करोति सऽएष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदᳬ सर्व्वं यदिदं किञ्च तदिदᳬ सर्व्वमाप्नोति यदिदं किञ्च यऽएवम्वेद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशकाण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथम प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १।२ ॥ (४) १-२ ॥

मन एवास्यात्मा। वाक् जाया। प्राणः प्रजा। चक्षुर्मानुषं वित्तम्। चक्षुषा हि तद्विंदति। श्रोत्रं दैवम्। श्रोत्रेण हि तत् शृणोति। आत्मैवास्य कर्म। आत्मना हि कर्म करोति। स एष पांक्तो यज्ञः। पांक्तः पशुः। पांक्तः पुरुषः। पांक्तमिदं सर्वम्। यदिदं किंच। तदिदं सर्वमाप्नोति। यदिदं किंच। य एवं वेद ॥ ३१ ॥

कथमित्यत आह--**मन** इति। अस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः 'मन एव' आत्मेवात्मा। मनोऽनुवृत्ति हि इतरत् सर्वं कार्यकारणजातमिति मनसः प्रधानत्वात्। यथा कुटुंबपतिर्जायादीनामात्मा एवं जायादिचतुष्टयस्य तदनुकारित्वात्। एवमिहापि 'मन एवात्मा' परिकल्प्यते कृत्स्नतायै। तथा 'वाक् जाया' वाचो मनोऽनुवृत्तित्वसामान्यात्। वागिति चोदनालक्षणशब्दव्यापारवती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यते अवधार्यते प्रयुज्यते च इति मनसो जायेव वाक्। **प्राणः प्रजेति**। वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थं इति 'प्राणः' चक्षुर्दर्शनक्रियावत्--'मानुष' मनुष्यसबधि 'वित्तम्'। कुतः ? 'हि' यस्मात् 'चक्षुषा' तत्प्रकृतं गवादिलक्षणं मानुषं वित्तं--'विंदति' लभते। 'श्रोत्रं' श्रवणक्रियावत्--'दैवं' देवसबंधि 'वित्तम्' कुतः ? 'हि' यस्मात् 'तत्' दैवं वित्तं देवतादिविषयविज्ञानलक्षणं 'श्रोत्रेण शृणोति'। विज्ञानस्य श्रोत्राधीनत्वात् श्रोत्रमेव तदिति। एवं साधनं संपादितवतोऽस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिनः 'आत्मैव' शरीरमेव आत्मादिवित्तातैर्निर्वर्त्यं 'कर्म्म'। 'हि' यस्मात् 'आत्मना' शरीरेण 'कर्म्म करोति'। एव कृत्स्नता संपन्ना। तस्मात् 'स एष पाङ्क्तः' पंचभिर्निर्वृत्तो दर्शनात्मकः 'यज्ञः'। कथं? पुनरस्य पंचत्वसंपत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वं इत्याशंकायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह--**पाङ्क्तः पशुरिति**। 'पशुः' पशुसाध्यो यज्ञः 'पाङ्क्तः'। 'पाङ्क्तः पुरुषः'। पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव। पशुर्गवादिपशुत्वेऽप्यधिकृतत्वेन विशेषः पुरुषस्येति पृथग्ग्रहणम्। यथोक्तमनआदिपंचत्वयोगात् उभावपि पाङ्क्तौ। किं बहुना पचभूतात्मकं हैरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेवेत्याह--**पाङ्क्तमिदं सर्वमिति**। 'इद सर्वं' कर्म्मफलसाधनात्मकं 'यदिदं किंच' यत्किंचिदस्ति तत्सर्वं पाङ्क्तमेव। एतत्संपादनफलमाह--**तदिदं सर्वमिति**। 'यः' एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञम् आत्मानं 'वेद' संपादयति--सः 'तदिदं' सर्वं जगत् आत्मत्वेन 'आप्नोति' सर्वकर्म्मफलं प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयमात्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् (॥ १४। (४)। १। २ ॥)

युत्सप्तान्नानि मेधुया तुपसाऽजनयत्पिता । एुकमस्य साधारणन्द्वे देवाुनभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मुनेऽकुरुत पशुभ्य्यऽएुकम्प्रायच्छत् । तुस्मिन्त्सर्व्वम्प्रतिष्ठितं युच्च प्प्राणिति युच्च न ॥ कुस्मात्तानि नु क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदा । यो वै तामुक्षितिम्वेुद सोुऽन्नमत्ति प्प्रतीकेन । सु देवानुपिगच्छति सऽऊुर्ज्जमुपजीवत्तीति श्लोकाः ॥ १ ॥

(०) युत्सप्तान्नानि मेधुया तुपसाऽजनयत्पितुेति । मेधुया हि तुपसा-

---

सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्मणम् ।

" यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणम्, द्वे देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्, यच्च प्राणिति, यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्ते, अद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति, स ऊर्जमुपजीवति ॥ "– इति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

एव कामप्रयुक्तेन गृहस्थेन अन्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्म्मभ्यां वा केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्य अन्नभूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तधा निरूपयितु च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्नप्रकाशकान् सूत्रभूतान् मन्त्रान् उदाहरति–**यत्सप्तान्नानीति** । 'पिता' क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्म्माधिकारी 'मेधया' प्रज्ञया पाङ्क्तोपासनया 'तपसा' जायादिसाधनपाङ्क्तकर्म्मणा 'सप्तान्नानि' 'यत्' प्रसिद्धं 'अजनयत्' । यदिति पदं अजनयदिति क्रियाविशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्म्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये । तयोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् क्षुच्छांतिकरं सर्वैरद्यते–तदेकमन्नं 'अस्य' सर्वस्यात्तृवर्गस्य साधारणम् । 'द्वे' अन्ने वक्ष्यमाणे हुतप्रहुताख्ये हविःप्रक्षेपबलिहरणलक्षणे दर्शपूर्णमासाख्ये वा 'देवानभाजयत्' देवसात्कृतवान् । 'त्रीणि' मनोवाक्प्राणलक्षणानि अन्नानि 'आत्मने' स्वार्थमेवाकुरुत । 'एकं' पयोघृतरूपमन्नं 'पशुभ्यः' चतुष्पाद्द्विपादात्मकेभ्यः 'प्रायच्छत्' दत्तवान् । पयसोऽन्नत्वे हेतुमाह–**तस्मिन् सर्वमिति** । 'यच्च प्राणिति' प्राणनचेष्टां करोति । 'यच्च न' प्राणनचेष्टां न करोति । तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम् अग्निहोत्रादौ हूयमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वात् । 'तानि' सर्वैः 'सर्वदा' 'अद्यमानानि' अन्नानि 'कस्मान्न क्षीयन्ते' इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणानवरतमुत्पाद्यमानत्वात् अन्नक्षयो न भवति इत्युत्तरमभिप्रेत्य अन्नाक्षयहेतुत्वेन पुरुषस्याक्षितित्वगुणविज्ञाने फलमाह–**यो वै तामिति** । 'यः' 'वै' निश्चितं 'तामक्षितिं' अन्नाक्षयकारणं 'वेद' । 'सः प्रतीकेन' मुखेन मुख्यया वृत्त्या 'अन्नमत्ति' । 'सः' विज्ञाता 'देवानपिगच्छति' देवत्वं प्राप्नोति । 'सः' ऊर्जममृतं चोपजीवति । अमृतभोक्ता भवतीति । 'इति श्लोकाः' मन्त्रा उक्तार्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते–**यत्सप्तान्नानि मेधया**

ऽजनयत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स यऽएतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रꣳ ह्येतत् ॥ २ ॥
(द्वे) द्वे देवानभाजयदिति । हुतञ्च प्रहुतञ्च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथोऽआहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

साधारणमिति । इदमेवास्य तत्साधारणमन्नम् । यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते । न स पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं हि एतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च । तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वति । अथो आहुः । दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

तपसाऽजनयदिति । तत्र भागः 'मेधया तपसा च' 'पिता' पूर्वोक्तः । 'अजनयदिति' 'हि' प्रसिद्धाव द्योतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं हि उक्तार्थयोर्मेधातपसोर्जगत्कारणत्वम् । उक्तसप्तान्नविनियोजकं मन्त्रभाग प्रतीकपूर्वं व्याचष्टे—**एकमस्य साधारणमि**ति । मन्त्रे 'अस्य' भोक्तृसमुदायस्य 'तत्' साधारणमन्न 'इदमेव' । किं ? 'यदिदं' सर्वैं प्राणिभिरहन्यहनि 'अद्यते' भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारणस्यान्नस्य असाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—**स य एतदि**ति । 'स यः' कश्चित् एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकर भुज्यमानमन्नं 'उपास्ते' तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तत्परत्वम् । दृष्ट हि लोके "गुरूनुपास्ते, राजानमुपास्ते" इत्यादौ । तस्मात् शरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः । 'सः' एवभूतः 'पाप्मनः' अधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः "नात्मार्थं पाचयेदन्न न वृथा घातयेत्पशून् ॥ न चैकः स्वयमश्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपत्" इति । "इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" (भ. गी. ३ । १२) इति । "अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः" (म. स्मृ. ३ । ११५) इत्यादि । कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तत इत्याह-**मिश्रं ही**ति । 'हि' यस्मादेतदन्नं मिश्रं सर्वप्राणिसाधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मंत्रपदम् । 'ये द्वे' अन्ने सृष्ट्वा पिता देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्याह—'हुतं च' हुतमित्यग्नौ हवनं 'प्रहुतं च' हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते 'पिता देवानभाजयत्' । तस्मादेतर्ह्यपि काले गृहिणः 'देवेभ्यो जुह्वति'—देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वानाः जुह्वति । प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । एतस्य पूर्वपक्षत्वं सूचयितु पक्षांतरमाह—**अथो** इति । 'अथो' अपि अन्ये 'आहुः'—ये द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रत्ते न ते 'हुतप्रहुते' । किं तर्हि दर्शपूर्णमासौ श्रौतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरम् । यस्मात् द्वे देवानभाजयदिति देवार्थमेते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने पित्रा प्रत्ते तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनशीलो न स्यात् न भवेत् । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः । ताच्छील्ये प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात् । काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(त्प) पशुभ्यऽएकम्प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारञ्जातङ्घृतम्वैवाग्ग्रे प्रातिलेहयन्ति स्तन-म्वाऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्यु) अथ व्वत्सञ्जातमाहुः । (रु) अतृणादऽइति तस्मिन्त्सर्व्वम्प्रति-ष्ठितं यच्च प्प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्व्वम्प्रतिष्ठितं यच्च प्प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवंति । तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयंति । स्तनं वाऽनुधापयंति ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यच्च प्राणिति । यच्च न ॥ ५ ॥

पश्वन्नविषय मंत्रपदमादाय तदर्थं कथयति—" **पशुभ्यः** इति । ' पशुभ्यः ' द्विपाच्चतुष्पाद्भ्यः यदेकमन्नं पिता ' प्रायच्छदिति ' मंत्रे उक्त तदन्न ' पयः ' । कुत एतदवगम्यते इत्यत्राह—**पयो हीति** । ' हि ' यस्मात् ' अग्रे ' प्रथमं ' मनुष्याः पशवश्च ' ' पय एवोपजीवति ' । यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्ते । यथा आदौ पित्रा विनि-योगः कृतः । ' तस्मात् ' इदानींतना अपि त्रैवर्णिकाः—जातमुत्पन्नमात्रं ' कुमारं ' बाल ' अग्रे ' ' घृतं वैव ' घृतमेव सुवर्णयुक्तया अनामिकया अगुल्या ' प्रतिलेहयति ' प्राशयति ' स्तन वा ' स्तन च ' अनुधापयंति ' पश्चात्पाययंति । अत्रैवर्णिकाना तु यथासभव स्तनमेवाग्रे धापयतीति बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

पशूनां पयोऽन्नं इत्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—**अथ वत्सं जातमिति** । द्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थोऽथ-शब्दः । ' जात वत्समाहुः ' कियत्प्रमाणो वत्सः इत्येवं पृष्टाः सतः ' अतृणादः ' ' इत्याहुः ' । तृणमत्तीति तृणादः न तृणादोऽतृणादः नाद्यापि तृणमत्ति पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यच्चाग्रे जातकर्म्मादौ घृतमुपजीवन्ति यच्च इतरे पय एव तत्सर्वमपि पय एव घृतस्यापि पयोविकारत्वात् । कस्मात्पुनः सप्तमं यत् पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते । अग्निहोत्रादि कर्म्म हि पयःसाधनाश्रयमिति पयसः साधन वाविशेषात् पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यातं तस्मिन् ' सर्वं प्रतिष्ठितम् ' । " यच्च प्राणिति यच्च न " इति मन्त्रभागः । तस्मिन्पश्वन्ने ' पयसि ' ' सर्वं ' अध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत् ' प्रतिष्ठितम् ' । ' यच्च प्राणिति ' प्राणनचेष्टावत् मनुष्य-पश्वादि । ' यच्च न ' यच्च न प्राणिति स्थावरं शैलादि । तच्च हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् । अग्निहोत्राहुतिविपरिणामात्मकं च जगत् कृत्स्नमिति " ते वाऽ एतेऽ आहुती हुतेऽ उत्क्रामतस्तेऽ अंतरिक्षमा-विशतः " (श. प.) इत्यादयः श्रुतिवादाः क्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकारप्राप्ति दर्शयन्ति । " अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः " (म. स्मृ. ३ । ७६) इत्यादयः स्मृतिवादाश्च । इति पयसः सर्वत्र जगदाधारत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

तद्यदिदमाहुः । सम्वत्सरम्पयसा जुह्वदप पुनर्म्मृत्युञ्जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्म्मृत्युमपजयत्येवम्विद्वान्त्सर्व्वँ हि देवेभ्योऽन्नाद्यम्प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति ॥६॥

पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमन्नम्पुनः पुनर्ज्जनयते यो वै तामक्षितिम्वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमन्नन्धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्य्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखम्प्रतीकम्मुखेनेत्येतत्स देवानपिगच्छति सऽऊर्ज्जमुपजीवतीति प्रशँसा ॥ ७ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति । तदहः पुनर्मृत्युमपजयति । एवं विद्वान् सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयंते अद्यमानानि सर्वदा इति ॥ ६ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिः । यद्धैतन्न कुर्यात् । क्षीयेत ह । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति । ऊर्जमुपजीवति । इति प्रशंसा ॥ ७ ॥

पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतांतरं निंदितुमुद्भावयति—**तद्यदिदमिति** । 'संवत्सरं' वर्षपर्यंतं—' पयसा जुह्वत् ' अग्निहोत्रं कुर्वन् ' पुनः ' ' मृत्युं ' ' अपजयति ' पुनर्मरणाय न जायते इति यदिदं ब्राह्मणवादा ' आहुः ' । ' तन्न तथा विद्यात् ' तन्न तथा द्रष्टव्यम् । संवत्सरेण किल षष्ट्युत्तरत्रिशतानि (३६०) आहुतीनां सप्तशतानि विंशतिश्चे (७२०) ति यजुष्मतीरिष्टका अभिसपद्यमानाः सवत्सरस्य वाऽहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवंति । एव कृत्वा ' सवत्सरं जुह्वन् अपजयति पुनर्मृत्यु ' इतः प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह—**यदहरेवेति** । यदुक्त—" पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं " पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात् सर्वस्य जगत इति । ' एवं विद्वान् ' सन् ' यदहरेव ' यस्मिन्नेव दिवसे ' जुहोति ' आहुतिप्रक्षेपं करोति । ' तदहः ' तस्मिन्नेव दिवसे ' पुनर्मृत्यु ' पुनर्मरण ' अपजयति ' । सकृन्मृत्वा शरीरेण वियुज्यमानः पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीर न गृह्णातीत्यर्थः । न संवत्सराभ्यासमपेक्षते । 'एवं विद्वान्' एकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह—**सर्वं हीति** । ' हि ' यस्मात् ' सर्व ' समस्तं ' देवेभ्यः ' सर्वेभ्यः ' अन्नाद्यं ' अन्नं च तत् आद्यं चान्नाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण ' प्रयच्छति ' ददाति । तस्माद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति भावः । " कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा " इति मन्त्रेण यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक् पृथक् भोक्तृभ्यः प्रत्तानि । तदाप्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिः ' सर्वदा ' नैरंतर्येण ' अद्यमानानि ' कस्मात्पुनर्न क्षीयन्ते ? इति प्रश्ने कृते ब्राह्मणमुत्तरमाह ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । 'पुरुषो वै' योऽन्नानां भोक्ता स एव 'अक्षितिः' अन्नाक्षयहेतुः । ननु—प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता कथमस्याक्षये हेतुत्वं इत्यत आह—**स हीदमिति** । ' हि ' यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि ' इदं ' भुज्यमानं सप्तविधं

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो व्वाचम्प्राणन्तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना ऽअभूवन्नादर्शमन्यत्रमनाऽअभूवन्नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः सङ्कल्पः । (ल्पो) व्विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भी-रित्येतत्सर्व्वम्मनऽएव तस्मादपि पृष्ठतऽउपस्पृष्टो मनसा व्विजानाति॥९॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् । नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौषमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीः भीः इत्येतत्सर्वं मन एव । तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

कार्यकारणलक्षणं क्रियाकलापात्मकमन्नं ' पुनः पुनः ' भूयोभूयः ' जनयते ' उत्पादयति । यथा पूर्वं पिता मेधया प्रज्ञया जायादिसबधेन च पांक्तेन कर्म्मणा च अन्नानां स्रष्टा भोक्ता चासीत् तथा येभ्यो दत्तानि अन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सतः पितर एव मेधया तपसा च तानि अन्नानि यतो जनयति । तस्मात्पितुरिव पुरुषस्य जनकत्वसंभवात् भवत्येव पुरुषोऽक्षये हेतुः । " यो वै तामक्षितिं वेदेति " मन्त्रभागे पुरुषो वै भोक्तैवाक्षितिरक्षयहेतुरुच्यते । ' हि ' यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि ' इदमन्नं ' सप्तविधं ' धिया धिया ' तत्तत्काल-भाविन्या तया तया प्रज्ञया ' कर्म्मभिश्च ' वाङ्मनःकायचेष्टितैः ' जनयते ' । यद्धैतदिति । ' यत् ' यदि ' ह ' यदेतत्सप्तविधमन्नमुक्तं तत्प्रज्ञया कर्म्मभिश्च क्षणमात्रमपि ' न कुर्यात् ' न संपादयेत् । तर्हि सातत्येन भुज्यमानत्वात् ' क्षीयेत ह ' विच्छिद्येत किल यस्मात्तथैवाऽयं पुरुषो नैरंतर्येणान्नानां भोक्ता यथाप्रज्ञ यथाकर्म्म चान्न करोत्यपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात्पुरुषोऽक्षितिः । तस्मात् भुज्यमानान्यपि अन्नानि न क्षीयत इति भावः । " सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन " इति मन्त्रे ' प्रतीकं ' मुखं मुख्यत्वं प्राधान्य इति प्राधान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद स ' मुखेन ' मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमत्ति । नान्न प्रति गुणभूतः स भोक्तैव भवति । न भोज्यतामापद्यते । " स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति " इति मंत्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते " ऊर्जममृतं चोपजीवति " इति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं नापूर्वोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठक्रममुलंघ्यार्थक्रमवशात् साधनभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्याय इदानीं पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतमन्नत्रयं कार्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्य एतेभ्यः पृथगुत्कृष्टं तद्व्याख्यानाय उत्तरो ग्रन्थ आब्राह्मणपरिसमाप्तेः " त्रीण्यात्मनेऽकुरुत " इति मंत्रेण ' मनो वाचं प्राण ' इत्येवं ' तानि ' त्रीण्यन्नानि पिता सृष्ट्वा आदा-वात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् ' । तेषां मध्ये मनसः अस्तित्व प्रति संशये प्रमाणमाह—अन्यत्रमना इति । " पुरोऽवस्थितं गज त्वं दृष्टवानसि " इति केनचित्पृष्टो वदति । अन्यत्र विषयांतरे गत मे मनो यस्य स अहमन्यत्रमनाः अभूवमासम् । अतो नादर्शं न दृष्टवानस्मि । " तथेदं मदीयं वचः श्रुतवानसीति " पृष्टः आह—' अन्यत्रमनाः अभूवम् ' । अतो ' नाश्रौषं ' न श्रुतवानस्मीति । ' हि ' यस्मात्सर्वो लोकः आत्मसाक्षिकं मनसैव ' पश्यति ' मनसैव ' शृणोति ' । तदभावे दर्शनाद्यभावात् । तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणिक मनसोऽस्तित्वम् ॥ ८ ॥

किं पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह—काम इति । ' कामः ' स्त्रीव्यतिकरऽभिलाषादिः । ' संकल्पः ' प्रत्यु-

यः कुश्च शुब्दो व्वागेवु सा । (सै) एषा ह्युन्तमायत्तैषा हि नु प्प्राणोऽपानो व्व्यानुऽउदानुः सुमानोऽनऽइत्येतत्सुर्व्वम्प्राणुऽएवैतन्मुयो वाऽअयमात्मा व्वाङ्मयो मनोमुयः प्प्राणमुयः ॥ १० ॥

यः कश्च शब्दः । वागेव सा । एषा हि अंतमायत्ता । एषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः । अन इति एतत्सर्वं प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा । वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

परिथतविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । ' विचिकित्सा ' संशयज्ञानम् । ' श्रद्धा ' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवतादिषु च आस्तिक्यबुद्धिः । ' अश्रद्धा ' तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे सति उत्तंभनम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । ह्रीर्लज्जा । ' धीः ' प्रज्ञा । भीर्भयम् इत्येतदेवमादिक ' सर्वं मन एव ' । मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह—**तस्मादपी**ति । यस्मात् चक्षुषो हि अगोचरे ' पृष्ठतोऽपि ' केनचिदुपस्पृष्टः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शः जानुनोऽयं स्पर्श इति ' मनसा विजानाति ' विवेकेन प्रतिपद्यते । तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥ ९ ॥

इह कर्म्मणां फलभूतानि त्रीण्यन्नानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि । तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं आध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह—**यः कश्च शब्द** इति । लोके ' यः कश्च शब्दः ' प्राणिभिस्ताल्वादिव्यङ्ग्यः वर्णादिलक्षणः इतरो वादित्रमेघादिनिर्मितः सर्वो वर्णावर्णात्मको ध्वनिः ' सा ' प्रकृता 'वागेव' । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते—**सैषा ही**ति । 'हि' यस्मात् 'एषा' प्रकाशमात्रस्वरूपा वाक् ' अंत ' अभिधेयावसान अभिधेयनिर्णयं ' आयत्ता ' अनुगता । अत एव पुनः स्वय न अभिधेयवत् प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत् प्रकाशात्मकत्वात् प्रकाशिकैव । यथा प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशांतरेण न प्रकाश्यते तद्वत् वाक् स्वयं प्रकाशिकैव । न प्रकाश्या इत्यनवस्थां श्रुतिः परिहरति—**एषा हि ने**ति । प्रकाश्यात्मकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतारयितुं प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयन् प्राणस्वरूपमाह—**प्राण** इति । ' प्राणः ' मुखनासिकाऽभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः । १ । मूत्रपुरीषादेरपनयनात् नाभिमर्यादोऽधोवृत्तिरपानः । २ । हृदयादारभ्य नाभिपर्यंतं वर्तमानो व्यायच्छत्कर्म्मा वीर्यवत्कर्महेतुश्च ' व्यानः ' । प्राणापानयोर्नियमनकर्मेत्यर्थः । ३ । उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुः आपादतलमस्तकस्थानः ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः । ४ । भुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानः अन्नपक्ता । ५ । ' अनः ' । ६ । इति एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाऽभिसंबंधिनी वृत्तिरुच्यते । ' एतत्सर्वं ' प्राणादिवृत्तिजात आध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान् ' प्राण एव ' । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । व्याख्यातानि आध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अन्नानि । अतस्तेषां वागादीनां समुचितं स्वरूपं दर्शयति—**एतन्मय** इति । ' अयमात्मा ' प्राजापत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्डः एतन्मयः ' एतद्विकारः । विकारे मयट् । एतदेव विवृणोति—**वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय** इति । 'एतन्मयः' इत्यस्य स्फुटीकरणम् ॥ १० ॥

(ब्रु) त्रयो लोकाऽएतऽएव । व्वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

(ब्रु) त्रयो व्वेदाऽएतऽएव । व्वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्व्वेदः प्प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

(दो) देवाः पितरो मनुष्याऽएतऽएव । व्वागेव देवा मनः पितरः प्प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्प्रजैतऽएव । मनऽएव पिता व्वाङ्माता प्प्राणः प्प्रजा॥१४॥

व्विज्ञातम्विजिज्ञास्यमविज्ञातमेतऽएव । यत्किञ्च व्विज्ञातम्वाचस्तद्रूपम्वाग्घि व्विज्ञाता व्वागेनन्तद्भूत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत्किञ्च व्विजिज्ञास्यम् । (म्मु) मनसस्तद्रूपम्मनो हि व्विजिज्ञास्यम्मनऽएनन्तद्भूत्वाऽवति ॥ १६ ॥

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोकः । मनः अंतरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋग्वेदः । मनो यजुर्वेदः । प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवाः । मनः पितरः । प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता । वाक् माता । प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातम् । वाचस्तद्रूपम् । वाग् हि विज्ञाता । वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत् किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद्भूत्वाऽवति॥१६॥

एवं वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकीं विस्तृतिमाह—**त्रयो लोका** इति । 'त्रयो लोकाः' भूर्भुवःस्वरित्याख्याः 'एत एव' वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विवृणोति—**वागेवायं लोक** इति । 'वागेवायं' भूर्लोकः । 'मनोऽन्तरिक्षलोकः' । 'प्राणः असौ' परोऽक्षः स्वर्लोकः ॥ ११ ॥

एषामेव वागादीनां 'त्रयो वेदाः' इति वेदत्रय्यात्मकत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

'देवाः पितरो मनुष्याः' इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥ १३ ॥

'पिता माता प्रजा' इति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥ १४ ॥

विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातवस्त्वात्मकत्वं चाह—**विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमि**ति । तत्र विशेषः । 'यत्किंच विज्ञातं' विस्पष्ट ज्ञात 'वाचस्तद्रूपम्' । तत्र स्वयमेव हेतुमाह-**वाग्घी**ति । 'हि' यस्मात् 'वाक्—विज्ञाता' प्रकाशात्मकत्वात् । या अन्यानपि विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता भवेत् इति भावः । एवं वाग्विशेषविदः फलमाह—**वागेन**मिति । 'एनं' वाग्विभूतिविद 'वाक्' तद्विज्ञातं 'भूत्वा अवति' प्रतिपालयति । विज्ञातरूपेणैवास्यान्नत्वं भोज्यत्वं प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तथा 'यत्किञ्च विजिज्ञास्यम्' विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं 'तत्' सर्वं—'मनसो रूपम्'। 'हि' यस्मात्

यत्किञ्चाविज्ञातम् । (म्प्रा) प्प्राणस्य तद्रूपम्प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण-
ऽएनन्तद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै व्वाचः पृथिवी शरीरम् । (ञ्ज्यो) ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्याव-
त्येव व्वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

(३) अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । (ञ्ज्यो) ज्योतीरूपमसावा-
दित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समै-
तान्ततः प्प्राणोऽजायत सऽइन्द्रः सऽएषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो
नास्य सपत्नो भवति यऽएवम्वेद ॥ १९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् । तावती पृथिवी । तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनः । तावती द्यौः ।

' मनः ' संदिह्यमानाकारत्वात् ' विजिज्ञास्यम् ' । पूर्ववत् मनोविभूतिविदः फलमाह—' मन एनं तत् ' विजिज्ञास्य ' भूत्वा अवति ' । विजिज्ञास्यरूपेणैवान्नत्वमापद्यते ॥ १६ ॥

तथा ' यत्किञ्चाविज्ञातं ' विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमान—' प्राणस्य तद्रूपं ' ' हि ' यस्मात् ' प्राणः अविज्ञातः ' अविज्ञातरूपः । पूर्ववत् प्राणविभूतिविदः फलमाह—**प्राण एनं तद्भूत्वाऽवतीति** । अविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविवेकिभिः सदिह्यमानोपकारा अपि गुरवः पुत्रादिभिश्चातिबालैः अविज्ञातोपकाराः पित्रादयः तेषां भोग्यत्वमापद्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ १७ ॥

एवं वाङ्मनःप्राणानां आधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वा आधिदैविक विस्तारमाह—**तस्यै वाच** इति । ' तस्यै ' तस्याः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुतायाः ' वाचः ' ' पृथिवी शरीर ' बाह्य आधारः । ' ज्योतीरूपं ' प्रकाशात्मकं करणं आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः । आधाराधेयभूतमुभयं पृथिव्यग्नी प्रजापतेर्वागेव । अध्यात्ममधिभूतं च या वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकवागंशत्वात् अंशांशिनोश्च तादात्म्यात् तया सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—**तद्यावतीति** । तत्तत्र अध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती ' वाक् ' ' यावत्येव ' यावत्परिमाणैव भवति । तत्र सर्वत्राधारत्वेन व्यवस्थिता कार्यभूता ' पृथिवी '—' ' तावत्येव ' तावत्परिमाणैव भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निः आधेयः करणभूतः ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति ॥ १८ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोः आधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमाह—**अथैतस्य मनस** इति । अथाधिदैविकवाग्विभूतिव्याख्यानानंतरं ' एतस्य ' प्राजापत्यान्नत्वेनोक्तस्य

(द्वाऽथै) अथैतस्य प्प्राणस्यापः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्प्राणस्तावत्यऽआपस्तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

(स्त) तऽएते सर्व्वऽएव समाः । सर्व्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवतऽउपास्तेऽन्तवन्तᳬँ स लोकञ्जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तᳬँ स लोकञ्जयति ॥ २१ ॥

तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं समैताम् । ततः प्राणः अजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति । य एवं वेद ॥ १९ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणः । तावत्य आपः । तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

त एते सर्वे एव समाः । सर्वे अनंताः । स यो हैतानंतवत उपास्ते । अंतवंतं स लोकं जयति । अथ यो हैताननंतानुपास्ते । अनंतं स लोकं जयति ॥ २१ ॥

'मनसः' 'द्यौः' द्युलोकः 'शरीरं' कार्यमाधारः । 'असावादित्यो ज्योतीरूपं' करणमाधेयः । 'तत्' तत्र यावत्परिमाणमेव अध्यात्ममधिभूतं वा 'मनः'—'तावती' तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य करणस्य मनसः आधारत्वेन व्यवस्थिता 'द्यौः' । 'असावादित्यः' ज्योतीरूपं करणमाधेयं 'तावान्' तावत्परिमाण एव । तत्र "मन एवास्यात्मा वाग् जाया प्राणः प्रजा"—इत्यध्यात्मम् । "मन एव पिता वाक् माता प्राणः प्रजा"—इत्यधिदैवतं च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् । तथा अधिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—**तौ मिथुनमिति** । तावग्न्यादित्यौ आधिदैविकौ वाङ्मनसे मातापितरौ—'मिथुनं' मैथुनं इतरेतरसंसर्गं—'समैतां' समगच्छेताम् । ननु—कथम् आदित्यस्य मनसः—प्राणं प्रति पितृत्वं, वाचो वा अग्नेः मातृत्वं कथम् ? उच्यते । सावित्र पाकं आग्नेय च प्रकाशमृते कार्यसिद्धि दर्शनात् । तयोर्जनकत्वं सिद्धं इति बोध्यम् । ततस्तयोरेव सङ्गमनात् 'प्राणः' वायुरजायत परिस्पंदनाय कर्मणे जातः । वायोः इंद्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह—**सऽ इंद्र** इति । 'सः' प्राणः 'इंद्रः' परमेश्वरः । तथा 'स एषः' प्राणः 'असपत्नः'—अविद्यमानः सपत्नो यस्यासावसपत्नः । कः पुनः सपत्नो नाम प्रतिपक्षत्वेनोपगतः । 'द्वितीयो वै सपत्नः'—शत्रुरित्युच्यते । तेन द्वितीयत्वे सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति—**नास्येति** । 'य एवं' असपत्नं यथोक्तं 'प्राणं वेद' अस्योपासकस्य 'सपत्नः' प्रतिपक्षो 'न भवति' ॥ १९ ॥

अथाधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानंतरं—'एतस्य' प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य 'प्राणस्य' आपः शरीरं' आधारः । पूर्ववत् 'असौ चंद्रः' 'ज्योतीरूपं' करणमाधेयः । तत्तत्राध्यात्मादिभेदेषु 'प्राणो यावानेव' यावत्परिमाणः तावत्यः तावद्व्याप्तिमत्यस्तावत्परिमाणाः 'आपः' । तास्वप्सु अनुप्रविष्टः करणभूतः 'असौ चंद्रः' आधेयः अध्यात्ममधिभूतं च 'तावान्' तावद्व्याप्तिमानेव ॥ २० ॥

इदानीमेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समत्वादिगुणमाह—**तऽएत** इति ।

सऽएष सम्वत्सरः प्प्रजापतिः षोडशकलः । (स्तु) तस्य रात्रयऽएव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्य्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याᳲ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदम्प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्प्रातर्ज्जायते तस्मादेताᳲ रात्रिम्प्राणभृतः प्प्राणन्न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्याऽएव देवतायाऽअपचित्यै ॥ २२ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्रय एव पंचदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्यते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य, ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिंद्यात् । अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ २२ ॥

'ते एते' वाङ्मनःप्राणाः 'सर्वे एव' समास्तुल्याः सर्वे व्याप्तिमतो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्यावस्थिताः अतः एवानन्ताः यावत्संसारभाविनः कार्यकरणात्मका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह—स इति । 'स यः' कश्चित् 'ह एतान्' प्रजापतेः पितुरात्मभूतान् 'अतवतः' परिच्छिन्नान् अध्यात्मरूपेण वा अधिभूतरूपेण वा 'उपास्ते' । स च तदुपासनानुरूपमेव फलं 'अतवंतं लोकं जयति' परिच्छिन्न एव जायते । नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । 'अथ' पुनः—'यो ह' 'एतान्' वागादीन् 'अनंतान्' सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतात् अपरिच्छिन्नानुपास्ते । 'सः' 'अनंतमेव लोकं जयति' अनतो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु—फलवद्ध्यानविषये अन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्याभावात् किमुत्तरग्रन्थेन इत्याशंकायामुच्यते "पिता पाङ्क्तेन कर्म्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नानि आत्मार्थमकरोत्" इत्युक्तम् । तान्येतानि पाङ्क्तकर्म्मफलभूतानि व्याख्यातानि । तेषु त्रिष्वप्यन्नेषु पाङ्क्तत्वावगतये आत्मा जाया प्रजा वित्तं कर्म चेति पंचकं सङ्ग्रहीतव्यम् । तत्र पृथिव्यग्नी माता । दिवादित्यौ पिता । योऽयमनयोरंतरा प्राणः स प्रजा । इति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्म्मणी सभावयितव्ये इत्येतदर्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते--सऽ एष संवत्सर इति । यः अयं त्र्यन्नात्मा 'प्रजापतिः' प्रकृतः 'स एष संवत्सरः' सवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । 'षोडशकलः' । षोडश कला अवयवा यस्य स षोडशकलः संवत्सरात्मा कालरूपः । ता एव षोडश कला आह—तस्य रात्रय एवेति । 'तस्य' कालात्मनः प्रजापतेः 'रात्रय एव' अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः 'पंचदश कलाः' । 'ध्रुवैव' नित्यैव व्यवस्थिता 'अस्य' प्रजापतेः—'षोडशी' षोडशानां पूरणी कला । एतासां कलानां वित्तत्वं वक्तुं तत्साधर्म्यमाह--स रात्रिभिरेवेति । 'सः' चंद्रात्मा प्रजापतिः 'रात्रिभिरेव' प्रतिपदाद्याभिस्तिथिभिः उक्तकलारूपाभिः उपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे 'आपूर्यते' वर्द्धते । कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिः 'अपक्षीयते' । सोऽमावास्यां रात्रिमिति । 'सः' कालात्मा प्रजापतिः 'अमावास्यां' 'रात्रि' रात्रौ या ध्रुवा कला व्यवस्थितोक्ता । 'एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत्' प्राणिजातं स्थावरजंगमात्मकं 'अनुप्रविश्य' यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति-तत्सर्वमोषध्यात्मना व्याप्य अमावास्यां रात्रिमवस्थाय 'ततः'

यो वै स सम्वत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । (लोऽय) अयमेव स योऽय-मेवम्वित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाऽआत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्य्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्त-न्तस्माद्यद्यपि सर्व्वज्यानिञ्जीयतऽआत्मना चेज्जीवति प्रधिना ऽऽगा-दित्याहुः ॥ २३ ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । अयमेव सः । यः अयमेवंवित्पुरुषः । तस्य वित्तमेव पंच-दश कलाः । आत्मैवास्य षोडशी कला । स वित्तेनैवा च पूर्यते । अप च क्षीयते । तदेतन्नभ्यम् । यदयमात्मा । प्रधिर्वित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयते । आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽऽगात् इत्याहुः ॥ २३ ॥

अपरेद्युः ' प्रातर्जायते ' द्वितीयया कलया सयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः । एवं प्रजापतेः पाङ्क्तं कर्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह—**तस्मादेतां रात्रिमिति** । यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्व-प्राणिजातं अनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते । तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं ' प्राणभृतः ' प्राणिनः ' प्राणं ' 'न विच्छिन्द्यात्' प्राणिनं न प्रमापयेत् इति । किं बहुना कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिद्यात् । स हि पापात्मा दृष्टोऽप्यमगलः इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिर्हिंस्यते । निषेधप्रयोजनमाह—' एतस्या एव देवतायाः ' सोमदेवतायाः—' अपचित्यै पूजार्थमित्यर्थः ' ॥ २२ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकत्र्यन्नात्मकप्रजापत्युपासनमुक्त, तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्तव्यमित्याह—**यो वा** इति । ' यो वै ' परोऽक्षः अभिहितः ' संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः '—' सः ' नैवात्यंत परोऽक्षो मन्तव्यः । यस्मात् ' अयमेव सः ' प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसौ ' यः अयं ' पुरुषः—' एववित् ' यो यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं प्रजापतिमात्मभूत वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः । केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत आह—**तस्येति** । ' तस्य ' एवविदः पुरुषस्य गवादि ' वित्तमेव पचदश कलाः ' कलावत् उप-चयापचयधर्मित्वात् । ' अस्य ' विदुषः ' आत्मैव ' पिण्ड एव ' षोडशी कला ' ध्रुवास्थानीया । ' सः ' विद्वान् चंद्रवत् ' वित्तेनैव ' ' आपूर्यते ' अपक्षीयते च ' । आत्मैव ध्रुवा कला इत्युक्तम् । तदेव रथचक्रदृष्टांतेन स्पष्टयति—**तदेतन्नभ्यमिति** । नाभिश्चक्रपिण्डिका नाभ्यै हितं नाभिमर्हतीति वा ' नभ्यम् ' । तदेतल्लोके प्रसिद्ध चक्रपिंडिकास्थानीयम् । किं तत् ? ' यदयमात्मा ' योऽयं पिण्डः शरीरम् । ' प्रधिः ' परिवारस्थानीयं बाह्य ' वित्तं ' चक्रस्येवारनेम्यादि । एवं सति फलितमाह—**तस्माद्यद्यपीति** । यस्माच्छरीरं रथचक्रपिण्डिकास्थानीयं ' तस्माद्यद्यपि ' ' सर्वज्यानिं ' सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति । तथाऽपि ' चेत् ' यदि ' आत्मना ' शरीरेण नाभिस्थानीयेन ' जीवति ' तदा ' प्रधिना ' बाह्येन परिवारेण अयं ' आगात् ' क्षीणोऽयं यथा चक्रमरनेमिविमुक्त एवमाहुर्लौकिकाः । जीवश्चेत् तर्हि अरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयते इति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

(रु) अथ त्रयो वाव लोकाः । (०) मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयम्मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाँ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्याम्प्रशँसन्ति ॥ २४ ॥

(न्त्य) अथातः सम्प्रत्तिः । (र्थ्वं) यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वम्ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकऽइति स पुत्रः प्रत्याहाहम्ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोकऽइति ॥ २५ ॥

अथ त्रयो वाव लोकाः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः । नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्माद्विद्यां प्रशंसंति ॥ २४ ॥

अथातः संप्रत्तिः । यदा प्रैष्यन्मन्यते । अथ पुत्रमाह । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ २५ ॥

ननु—अन्नत्रयात्मनि प्रजापतौ अहंग्रहोपासनफलस्योक्तत्वात् वक्तव्याभावात् उत्तरग्रंथवैयर्थ्यमित्याशंकायामुच्यते—एव पाङ्क्तेन देववित्तविद्यासयुक्तेन कर्म्मणा अन्नात्मकः प्रजापतिभावो व्याख्यातः । अनतर च जायादि वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनमात्र सामान्येनावगतम् । न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफल प्रति विशेषसंबधनियमः अवगतः । स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थं **अथ त्रयो वाव** इति कण्डिका प्रणीयते । अथशब्दो वाक्योपन्यासार्थः । वावेत्यवधारणार्थः । शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकास्त्रय एव । न न्यूना नाधिका वा । के ते इत्यत आह—**मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक** इति । केन कः साध्य इत्यपेक्षायामाह—**सोऽयमिति** । तेषां मध्ये ‘ सोऽयं मनुष्यलोकः ’ ‘ पुत्रेणैव ’ साधनेन ‘ जय्यः ’ जेतव्यः साध्यः । ‘ नान्येन कर्म्मणा ’ विद्यया वेति वाक्यशेषः । ‘ कर्म्मणा ’ अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन ‘ पितृलोकः ’ जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया । ‘ विद्यया ’ अपरविद्यया ‘ देवलोकः ’ जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया न कर्मणेत्यनुषज्यते । ‘ देवलोको वै ’ प्रसिद्धः—‘ लोकानां ’ त्रयाणां मध्ये ‘ श्रेष्ठः ’ प्रशस्यतमः । ‘ तस्मात् ’ देवलोकसाधनत्वात् ‘ विद्यां प्रशंसन्ति ’ स्तुवन्ति ॥ २४ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वात् न पृथक् साधनम् इति पृथक् नाभिहिता । वित्त च कर्मसाधनत्वात् न पृथक् साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रत्वस्य क्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते । अतस्तद्वक्तव्यमित्यथानंतरमारभ्यते—**अथात** इति । ‘ अथ ’ पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानां साधनानां साध्यविशेषसंबंधकथनानंतरं यतः पुत्रस्य एतल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायते । अतस्तत्कथयितुं ‘संप्रत्तिः’ संप्रदानमारभ्यते । पुत्रैर्हि पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोति । तेन सप्रत्तिसंज्ञकमिदङ्कर्म्म । सम् प्र-

यद्वै किञ्चानूक्तम् । (न्तु) तस्य सर्व्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषाᳩ सर्व्वेषां यज्ञऽइत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाᳩ सर्व्वेषां लोकऽइत्येकतैतावद्वाऽइदᳩ सर्व्वमेतन्मा सर्व्वᳩ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णयाऽकृतम्भवति तस्मादेनᳩ सर्व्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणाऽअमृताऽआविशन्ति ॥ २६ ॥

यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः । तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकाः । तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदा एवंविदस्माल्लोकात्प्रैति । अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यदि अनेन किञ्चिदक्ष्णया अकृतं भवति । तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्पुत्रो नाम । पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति । अथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ २६ ॥

इत्युपसर्गद्वयपूर्वकाद्दाधातोः—"स्त्रियां क्तिन्"—(पा.सू. ३।३।९४) इति क्तिनि "अच उपसर्गात्तः" (पा.सू. ७।४।४७) इति सूत्रेण आत्त प्रत्तमितिवत् सम्प्रत्तिरिति बोद्धव्यम् । तत्कर्म कस्मिन् काले कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—**यदा प्रैष्यन्निति** । स पिता 'यदा' यस्मिन् काले 'प्रैष्यन्' प्रव्रजिष्यामि मरिष्यामीति वा अरिष्टदुःस्वप्नादिदर्शनेन 'मन्यते' । 'अथ' तदा पुत्रमाहूयाह—**त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक** इति । 'सः' एवमुक्तः 'पुत्रः' पूर्वमेवानुशिष्टत्वात् 'प्रत्याह' प्रतिवचनमाह—'अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोकः' 'इति' ॥ २५ ॥

एतद्वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते—**यद्वै किञ्चेति** । यत्किञ्चानूक्तमवशिष्टमधीतमनधीतं च । 'तस्य सर्वस्यैव' 'ब्रह्म' इत्येतस्मिन्पदे 'एकता' एकत्वपदार्थः । य अध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीत् एतावंतं कालं वेदविषयः । स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्विति वाक्यार्थः । तथा 'ये वै के च यज्ञाः' अनुष्ठेयाः सन्तो मया अनुष्ठिता अननुष्ठिताश्च 'तेषां' 'सर्वेषां' यज्ञ इत्येतस्मिन् पदे 'एकता' एकत्वं मत्कर्तृका यज्ञा ये आसन् ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञः त्वत्कर्तृका भवंत्वित्यर्थः । तथा 'ये वै के च लोकाः' मया जेतव्याः संतो जिता अजिताश्च । 'तेषां सर्वेषां लोकः' इत्येतस्मिन्पदे 'एकता' । ते इत ऊर्ध्वं—त्वं लोकः त्वया जेतव्या इत्यर्थः । इत ऊर्ध्वं मया कर्तव्याध्ययनयज्ञलोकजयहेतुभूतक्रियासङ्कल्पस्त्वयि समर्पितः । अहं तु कर्तव्यताबधनविषयात् सकलपान्मुक्तोऽस्मीति वदितुः पितुरभिप्रायं श्रुतिराह—**एतावद्वा** इति । यद्गृहिणा कर्तव्य यदुत वेदा अध्येतव्याः—यज्ञा यष्टव्या. लोकाश्च जेतव्याः 'इदं सर्वमेतावद्वै' एतत्परिमाणमेव । 'एतत्' सर्वं 'सन्नयं' पुत्रः 'सर्वं' हीमं भारं मदधीनं मत्तोऽपच्छिद्य आत्मनि निधाय 'इतः' अस्माद् बन्धहेतुभूताल्लोकात्—'मा' मां—'अभुनजत्' पालयिष्यतीति । "छन्दसि

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी व्वागाविशति । सा वै दैवी व्वाग्यया यद्यदेव व्वदति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवम्मनऽआविशति । तद्वै दैवम्मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ २८ ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति । सा वै दैवी वाक् । यया यद्यदेव वदति । तत्तद्भवति॥२७॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तद्वै दैवं मनः। येनानन्द्येव भवति । अथो न शोचति ॥ २८ ॥

लुङ्लङ्लिटः " (पा. सू. ३।४।६) इति छंदसि कालनियमाभावात् लडर्थे लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह–**तस्मात्पुत्रमि**ति । यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यताबधनतो विमोचयिष्यति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्ट लोक्य ' पितुर्लोकहितमाहुर्ब्राह्मणाः । ' तस्मात् ' उक्तहेतोरेव.इदानींतना अपि पितरः ' एनं ' पुत्रं ' अनुशासति ' शिक्षयति लोक्योऽयमस्माक स्यात् इति मन्वानाः । कृतसप्रत्तिकः पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह–**स यदे**ति । ' सः ' पुत्रसमर्पितकर्तव्यताकः पिता अहमस्मि अनंताः आध्यात्मादिभेदविस्तराः वाङ्मनःप्राणा इत्येववित् एवंभावनः ' यदा ' यस्मिन् काले ' अस्माल्लोकात्प्रैति ' म्रियते ' अथ ' तदा ' एभिरेव प्राणैः ' प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैरेव ' सह ' सार्द्धं ' पुत्र ' ' आविशति ' व्याप्नोति । मृतोऽपि पिता अनुशिष्टपुत्रात्मना अस्मिन्नेव लोके वर्तते । नास्मादत्यत व्यावृत्तः । फलरूपेण च परत्र वर्तत इति भावः । इदानीं पुत्रनिर्वचनमाह–**स यद्यनेने**ति । ' सः ' पुत्रः ' यदि ' कदाचित्–' अनेन ' पित्रा ' अक्ष्णया ' कोगच्छिद्रतः अंतरा कर्तव्य किंचिदकृत कस्मिंश्चित् कर्मैकदेशे कर्तव्यं सत् विस्मृत ' अकृतं भवति ' तस्मादकृतात् कर्तव्यतारूपात् ' सर्वस्मात् ' सर्वलोकप्रातिबंधरूपात् ' एनं ' पितर– ' मुञ्चति ' मोचयति । तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन् पितुश्छिद्रं पूरयित्वा पितरं त्रायते । ' तस्मात्पुत्रो नाम ' । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् । इदानीं पितुः पुत्रतादात्म्येन एतल्लोकावस्थानमुक्त निगमयति–**स पुत्रेणैवे**ति । ' सः ' पिता मृतोऽपि सन् एवंविधेन पुत्रेण अमृतोऽस्मिन् लोके ' प्रतितिष्ठति ' वर्तते । एवं प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृत पितरमेवाधिकृत्याह–**अथैनमि**ति । पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थः अथशब्दः । ' एनं ' कृतसप्रत्तिक पितर एते वागादयः ' प्राणाः ' ' दैवाः' हैरण्यगर्भाः ' अमृता. ' अमरणधर्माणः ' आविशन्ति ' ॥ २६ ॥

कथमित्यपेक्षायां तेषामावेशनप्रकारमाह–**पृथिव्यै चैनमि**ति । ' पृथिव्यै ' पृथिव्याः ' अग्नेश्च ' सकाशात् ' दैवी ' आधिदैवात्मिका ' वाक् ' ' एन ' कृतसप्रत्तिक पितरं ' आविशति ' । सा हि दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणाऽऽध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा विदुषस्तद्दोषागमे आवरणभङ्गे सति उदकमिव प्रदीपे प्रकाशवच्च व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुनः कीदृग्विधेत्यत आह–**सा वै दैवी वागि**ति । ' सा ' च दैवी वाक् अनृतादिदोषरहिता शुद्धा ' यया ' दैव्या वाचा ' यत् यदेव ' आत्मने परस्मै वा ' वदति ' । ' तत्तद्भवति ' । अमोघा अप्रतिबद्धा अस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तथा ' दिवः ' द्युलोकात् ' आदित्याच्च ' ' दैवं मनः ' ' एनं ' पितरं ' आविशति ' । किन्तदित्यत

(त्य) अद्भ्यश्चैनञ्चन्द्रमसश्च दैवः प्प्राणऽआविशति । स वै दैवः प्प्राणो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्व्यथतेऽथो न रिष्यति सऽएषऽएवम्वित्सर्व्वेषाम्भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतान्देवताꣳ सर्व्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवम्विदꣳ सर्व्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमाः प्प्रजाः शोचन्त्यमैवासान्तद्भवति पुण्यमेवामुङ्गच्छति न ह वै देवान्पापङ्गच्छति ॥ २९ ॥

(त्य) अथातो व्व्रतमीमाꣳसा । प्प्रजापतिर्ह कर्म्माणि ससृजे तानि

अद्भ्यश्चैनं चंद्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अथो न रिष्यति । स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवता । एवं सः । यथैतां देवतां सर्वाणि भूतानि अवंति । एवं ह एवंविदं सर्वाणि भूतानि अवंति । यदु किंच । इमाः प्रजाः शोचंति । अमैवासां तद्भवति । पुण्यमेवामुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २९ ॥

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टानि अन्योऽन्येनास्पर्द्धंत ।

आह—तद्वै दैवं मन इति । 'तच्च दैवं मनः' स्वभावनिर्मलत्वात् 'येन' मनसा 'आनन्द्येव' सुख्येव 'भवति' । 'अथो' अपि 'न शोचति' शोकादिनिमित्तसंयोगात् ॥ २८ ॥

तथा 'अद्भ्यश्च चंद्रमसश्च' सकाशात्—'दैवः प्राणः' 'एनं' पितरं 'आविशति' । 'स वै दैवः प्राणः' । स किंलक्षण इत्यत आह—'यः' जङ्गमेषु 'सञ्चरन्' स्थावरेष्वसञ्चरन् 'न व्यथते' न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते । 'अथो' अपि 'न रिष्यति' न विनश्यति न हिंसामापद्यते । एवविदः फलमाह—स एष इति । य एवं यथोक्तं त्र्यन्नात्मदर्शनं वा वेत्ति । 'स एषः' 'सर्वेषां भूतानामात्मा भवति' । सर्वेषां भूतानां मनो भवति वाक् भवति—इत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञश्च भवतीत्यर्थः । 'यथैषा' पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवं 'सः' नास्य सर्वात्मत्वे सर्वज्ञत्वे वा कश्चित्प्रतिघातः । किंच स इति दृष्टांतनिर्देशः । यथा 'एतां' हिरण्यगर्भदेवतां इज्यादिभिः 'सर्वाणि भूतानि अवंति' पालयंति पूजयंति । 'एव ह'—एवमेव 'एवंविदं सर्वाणि भूतान्यवंति' इज्यादिलक्षणां पूजां संततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः । ननु—अस्य विदुषः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन तत्कार्यकरणात्मत्वात् सर्वप्राणिदुःखैरस्य संबंधः स्यादित्यत आह—यदु किञ्चेति । 'उ' पुनः 'यत्किंच' 'इमा. प्रजाः' 'शोचन्ति' अवसीदन्ति—'अमैव' सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्त दुःखं संयुक्तं 'आसां' प्रजानां 'भवति' परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् । 'अमु' प्राजापत्ये पदे वर्तमानं एवंविदं 'पुण्यमेव' शुभमेव फलमभिप्रेतं 'गच्छति' प्राप्नोति । पुण्यमिति निरतिशयं पुण्य तेन अक्षतं तत्फलमेव गच्छति । 'न ह वै' नैव—'ह' स्फुटं—'देवान्'—'पापं' पापफलं दुःखं 'गच्छति' । पापफलस्य अवसराभावात् ॥ २९ ॥

"त एते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ताः"—(बृ. उ. १।३–२१) इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तम् ।

सृष्टान्यन्योऽन्येनास्पर्द्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्म्माणि यथाकर्म्म ॥ २० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्छ्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्यो-ऽयम्मध्यमः प्राणः ॥ २१ ॥

वदिष्याम्येवाहमिति वाक् दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तानि आप्त्वा मृत्युरवारुंध । तस्मात् श्राम्यत्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ इममेव नाप्नोत् । यः अयं मध्यमः प्राणः ॥ ३१

नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेवं प्रतिपत्तव्यम् । किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रतिपत्तुं शक्यत इति जिज्ञासायामाह–**अथात** इति । ' अथ ' उपासनोक्त्यनंतरं यतो जिज्ञासा अस्ति अत एषां वागादीनां प्राणानाम्मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति ' मीमांसा ' उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते । व्रतमिति अवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राप्तव्रतं अभग्नत्वेन धारणीयमिति निर्द्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति–**प्रजापतिर्हे**ति । हशब्दः किलार्थे । ' प्रजापतिः ' किल ' कर्म्माणि ' वागादीनि करणानि ' ससृजे ' सृष्टवान् । कर्मार्थानि हि तानि इति कर्म्माणीत्युच्यंते । 'तानि ' पुनः ' सृष्टानि ' अन्योऽन्येनेतरेतरमस्पर्द्धंत स्पर्द्धां संघर्षं चक्रुः । कथमित्यपेक्षायां स्पर्द्धाप्रकारमेवाह–**वदिष्याम्येवाह**मिति । ' वदिष्याम्येव ' स्वव्यापाराद्वदनात् अनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं ' दध्रे ' धृतवती । एवमन्योऽपि मत्समोऽस्ति चेत् स्वव्यापारादनुपरंतुं शक्तः । सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । तथा 'द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः' व्रतं दध्रे । ' श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रं ' व्रतं दध्रे । एवं अमुना प्रकारेण वागादिवत् ' अन्यानि कर्माणि ' त्वगादीनि करणानि ' यथाकर्म ' यद्यस्य कर्म्मेति स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्रिरे इति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्म्मप्रच्युतिरासीदित्याह–**तानि मृत्युरि**ति । मृत्युर्मारकः ' श्रमः ' श्रमरूपी भूत्वा ' तानि ' वागादीनि करणानि ' उपयेमे ' संजग्राह । कथमित्यपेक्षायामाह–**तानी**ति । स्वव्यापारे प्रवृत्तानि तानि करणानि मृत्युराप्नोत् श्रमरूपेणात्मानं दर्शितवान् । ' आप्त्वा ' प्राप्य च ' तानि ' करणानि ' मृत्युरवारुन्ध ' अवरोधं कृतवान् स्वकर्म्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । अत्र कार्यगतश्रमलिङ्गकं प्रमाणमाह–**तस्माच्छ्राम्यत्येवे**ति । यस्मात्प्रजापतेर्वागादीनि श्रमविद्धानि तस्मादद्यापि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता ' वाक् श्राम्यत्येव ' श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्म्मतः प्रच्यवते । तथा ' श्राम्यति चक्षुः ' । ' श्राम्यति श्रोत्रम् ' । ' अथ ' वागादीनां भग्नव्रतत्वनिर्द्धारणानंतरं ' यः अयं मध्यमः प्राणः ' इममेव मुख्यं प्राणं श्रमरूपी मृत्युः ' नाप्नोत् ' न प्राप्तवान् । तेनाद्यापि अश्रांत एव स्वकर्म्मणि प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

(स्ता) तानि ज्ञातुन्दध्रिरे । (रेऽयं) अयम्वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरंश्चा-सञ्चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपम्भवामेति तऽ एतस्यैव सर्वे रूपमभवँस्तस्मादेतऽएतेनाख्यायन्ते प्राणाऽइति तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति यऽएवम्वेद यऽउ हैवम्विदा स्पर्द्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियतऽइत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

(म) अथाधिदेवतम् । (ञ्ज्व) ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्या-म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाऽएवमन्या देवता यथादेवतँ

तानि ज्ञातुं दध्रिरे । अयं वै नः श्रेष्ठः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अथो न रिष्यति । हंत ! अस्यैव सर्वे रूपं भवामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते । यस्मिन् कुले भवति । य एवं वेद । य उ हैवंविदा स्पर्द्धते । अनुशुष्य हैवांततो म्रियते । इत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति

तथाऽपि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—**तानी**ति । 'तानि' वागादीनि करणानि तं प्राणं 'ज्ञातुं दध्रिरे' धृतवन्ति मनः । कथं ? 'अय वै' प्राणः नोऽस्माक मध्ये 'श्रेष्ठः' प्रशस्यतमोऽभ्यधिकः । यस्मात् 'यः संचरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथते' अथापिच 'न रिष्यति' न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—**हन्ते**ति । हन्तेदानीं 'सर्वे' वयं 'अस्यैव' प्राणस्य 'रूपं' 'भवाम' आत्मत्वेन प्रतिपद्येमहीत्येवं विनिश्चित्य 'ते' सर्वे वागादयः 'एतस्यैव' प्राणस्य रूपमभवन् । प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राण-व्रतमेव दध्रिरे । अस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानि इत्यभिप्रायेणैवं करणानां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तन्नामत्व-माह—**तस्मादेत** इति । यस्मात्प्राणेन चलनात्मना प्रकाशात्मना च स्वेन रूपेण रूपवन्ति इतराणि करणानि । न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वमुपपद्यते । चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि करणानि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादयः 'एतेन' प्राणाभिधानेनाख्यायन्ते प्राणा इत्येवमभिधीयन्ते । सप्रति विद्याफलमाह—**तेन ह वाव** इति । 'य एवं' सर्वकरणानां प्राणात्मता प्राणशब्दाभिधेयत्वं च वेत्ति स विद्वान् 'यस्मिन् कुले' जातः 'भवति' । 'तत्कुलं तेन ह वाव' तेनैव विदुषा 'आख्यायते' लौकिकैरमुष्येदं कुलमिति विद्व-न्नाम्नैव प्रथितं भवति । किञ्च—'यः' कश्चिद् 'ह' 'एवंविदा' प्राणात्मदर्शिना सह प्रतिपक्षी सन् 'स्पर्द्धते' । 'सः' अस्मिन्नेव शरीरे 'अनुशुष्य' दीर्घकालं शोषङ्गत्वैव 'ह' किल अन्ततोऽन्ते 'म्रियते' । न सहसा अनुपद्रुतो म्रियते इति भावः । एवमुक्तं प्राणदर्शनमुपसंहरति—**इत्यध्यात्ममि**ति । इत्येवमध्यात्मं प्राणादिदर्शनमुक्तम् । उक्तोपसंहारोऽधिदेवतप्रदर्शनार्थः ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवतमिति । अथानन्तरं 'अधिदेवतं' देवताविषयं दर्शनमुच्यते—कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वं ज्ञेयम् । 'ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्व्रतं दध्रे' इत्यादि 'यथादेवतं'

स यथैषाम्प्राणानाम्मध्यमः प्प्राणऽएवमेतासान्देवतानाम्वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न व्वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ ३३ ॥

(३) अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूर्य्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्प्राणाद्वाऽएषऽउदेति प्प्राणेऽस्तमेति तन्देवाश्चक्रिरे धर्म्मᳬ सऽ एवाद्य सऽउ श्वऽइति यद्वाऽएतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्व्वन्ति तस्मादेकमेव व्व्रतञ्चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा म्मृत्युराप्नवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनोऽएतस्यै देवतायै सायुज्यᳬ सलोकताञ्जयति यऽएवम्वेद ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।३ ॥ (४) १-३ ॥

चंद्रमाः । एवमन्या देवता यथादेवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः । एवमेतासां देवतानां वायुः । म्लोचंति हि अन्या देवताः । न वायुः । सा एषा अनस्तमिता देवता । यद्वायुः ॥ ३३ ॥

अथैष श्लोको भवति- " यतश्चोदेति सूर्यः । अस्तं यत्र च गच्छति "-इति । प्राणाद्वा एष उदेति । प्राणे अस्तमेति । " तं देवाश्चक्रिरे धर्मम् । स एवाद्य स उ श्वः " इति । यद्वा एते अमुर्ह्यध्रियन्त । तदेवाप्यद्य कुर्वंति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । प्राण्याच्चैवापान्याच्च । नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नवदिति । यद्यु चरेत्समापिपयिषेत् । तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ३४ ॥

स्वस्वदेवताव्यापारमनतिक्रम्य अन्या देवता विद्युदाद्या व्रत दध्रिरे इत्यर्थः । स इति दृष्टांतः । अध्यात्मं यथा वागादीनां ' एषां प्राणानां ' मध्ये ' मध्यमः प्राणः ' मृत्युना अनाप्तः स्वकर्म्मणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतः । एवमेतासामग्न्यादीनां ' देवतानां ' मध्ये वायुरपि मृत्युना अनाप्तः स्वेनैव वायुव्रतेन अभग्नव्रत एव । तदेव प्रकटयति-' हि ' यस्मात् आध्यात्मिकवागादिवत् अन्या अग्न्याद्या देवताः ' म्लोचन्ति ' अस्तं यन्ति स्वकर्म्यभ्य उपरमन्ते । न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणः । अतः ' सैषा अनस्तमिता ' अविनाशिव्रता ' देवता ' । ' यद्वायुः ' योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा वायोर्व्रतमभग्नमिति निर्द्धारितम् ॥ ३३ ॥

उक्तार्थदार्ढ्याय मन्त्रमवतारयति-अथैष इति । अथापि एतस्यैवार्थस्य प्रकाशकः ' एष श्लोकः ' मन्त्रो भवति । 'यतश्च' यस्माद्वायोः प्राणाच्च क्रमेण अधिदैवतं ' सूर्यः ' अध्यात्म चक्षुः प्रातःकाले पुरुषस्य प्रबोधकाले च यथाक्रमं उदेत्युद्गच्छति । ' यत्र ' वायौ प्राणे च अपरसंध्यासमये पुरुषस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यश्च चक्षुश्च ' अस्तं गच्छति ' इति मन्त्रप्रथमार्द्धस्यार्थस्य च्छन्दार्थं श्रुतिराह-प्राणादिति । ' प्राणात् ' अधिदैवाध्यात्मरूपादेव सूर्योऽधिदैवतं अध्यात्मञ्चक्षुरुदेति । ' प्राणे ' एवास्तमेति । यतश्चेत्यादिमे श्लोके पूर्णताज्ञापनार्थं

ऽअयम्वाऽइदन्नाम रूपङ्कर्म्म । तेषान्नाम्नाम्वागित्येतदेषामुक्थ्यमतो हि

ऽअन्नब्राह्मणं वा अविद्याविषयसंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा उपसंहारब्राह्मणम् ।

अयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि नामान्यु-

प्राणादित्यादि ब्राह्मणव्यवहित श्लोकस्योत्तरार्द्धमाह–तं देवा इति । ' देवाः ' वागादयः अग्न्यादयश्च ' तं धर्मं ' वायुव्रतं प्राणव्रत चावश्यानुष्ठेयमिति ' चक्रिरे ' धृतवन्तः । ' स एव ' प्राणवायुव्रतलक्षणो धर्म एव ' अद्य ' इदानीं अनुवर्तते । ' स उ ' स एव धर्मः श्वोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवर्तिष्यते च देवैः इति । मन्त्रोत्तरार्द्धं सक्षेपतः श्रुतिर्व्याकरोति–यद्वाऽएतमिति । ' अमुर्हि ' अमुष्मिन् काले ' एते ' वागादयश्च ' यद्वै ' यदेव वायुव्रत प्राणव्रत चाध्रियन्त ' तदेव ' व्रतमद्यापि ' कुर्वंति ' अनुवर्तन्ते । अभग्नत्वेन देवैर्मीमांसितं अनुगच्छतीत्यर्थः । अग्निरहस्ये इदमेवोक्तं–" यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणन्तर्हि व्वागप्येति प्राणञ्चक्षुः प्राणम्मनः प्राणꣳ श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्त इत्याध्यात्ममथाधिदेवत " तथा " यदा वाऽ अग्निरनुगच्छति व्वायुं तदूर्ध्वमनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्व्वायुꣳ ह्यनूद्वाति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति व्वायुन्तर्हि प्रविशति व्वायुञ्चन्द्रमा व्वायौ दिशः प्रतिष्ठिता व्वायोरेवाधिपुनर्जायन्ते " (श.प.१०।३।३।६।८) इति । 'अनुगच्छति' शाम्यति वायुमनु तदधीन एव ' उद्वाति ' अस्तमेति उदवासीदस्तं गत इति अग्निरहस्यकण्डिकास्थशब्दार्थः । प्रकरणार्थमुपसहरति–तस्मादेकमेवेति । यस्माद्वागादयोऽन्यादयो वा परिस्पन्दविरहिणः न स्थातुमर्हन्ति । तेन तैः सर्वैर्देवैरनु प्राणव्रतमेवैकं तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतञ्चरेत् । अध्यात्म प्राणव्रतमधिदैवञ्च वायुव्रतमिति एकमेव व्रतं धार्यं इत्यर्थः । किन्तदित्याह–प्राण्याच्चैवेति । ' प्राण्यात् ' प्राणनव्यापारं कुर्यात् । 'अपान्यात्' अपाननव्यापारङ्कुर्यात् । न हि प्राणनापाननलक्षणस्य प्राणव्यापारस्योपरमोऽस्ति । तस्मादिन्द्रियान्तरव्यापार हित्वा तदेवैकं व्रतञ्चरेदित्यर्थः । एतत्प्राणव्रताकरणे बाधमाह–नेन्मेति । नेच्छब्दः परिभये । 'नेत्' (निरु.१।३।१०) ' मा ' मां ' पाप्मा ' श्रमरूपी मृत्युः ' आप्नवत् ' प्राप्नुयात् । 'यदि' अहमस्माद्व्रतात् प्रच्युतः स्याम् । तर्हि मृत्युना ग्रस्त एवाहं इत्येव त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूप संन्यासलक्षण प्राणव्रतमामरणमनुवर्तयेदित्याह–यद्यु चरेदिति । ' उ ' पुनः ' यदि ' कदाचित् चरेत्प्रारभेत ' प्राणव्रत ' तर्हि 'समापिपयिषेत्' समापयितुमिच्छेत् । यदि हि अस्माद्व्रतात् उपरमेत् प्राणः परिभूतः स्यादेव तस्मात्समापयेदेव । सर्वभूतेषु वागादयोऽन्यादयश्च मदात्मका एव अहञ्च सूत्ररूपप्राणात्मा सर्वपरिस्पन्दकृत् इत्येवमुपासकस्य फलमाह–तेनो इति । ' तेन उ ' तेन अनेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या ' एतस्यै देवतायै ' एतस्या एव प्राणदेवतायाः 'सायुज्य' सयुग्भाव एकात्मकत्व विज्ञान प्रकरणापेक्षं ' सलोकतां ' वा एकस्थानत्व विज्ञाननिकर्षापेक्षं ' जयति ' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकांडे प्रथमेऽध्याये तृतीय सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (४) १ । ३ ॥

" अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते " (श. प. १४।२।२।२२) इत्यत्र सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यसाधन-

सर्व्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳪ सामैतद्धि सर्व्वैर्नामभिः सममेतदेषा-म्ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि नामानि बिभर्त्ति ॥ १ ॥

(त्र्यु) अथ रूपाणाम् । (अ) चक्षुरित्येतदेषामुक्थ्यमतो हि सर्व्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳪ सामैतद्धि सर्व्वै. रूपैः सममेतदेषाम्ब्रह्मैताद्धि सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथ कर्म्मणाम् । (मा) आत्मेत्येतदेषामुक्थ्यमतो हि सर्व्वाणि कर्म्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳪ सामैतद्धि सर्व्वैः कर्म्मभिः सममेतदेषाम्ब्रह्मै-

---

त्तिष्ठंति । एतदेषां साम । एताद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥

अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एताद्धि सर्वै रूपैः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति । तदेतत्त्रयं सदेकमय-

---

लक्षणो व्याकृताव्याकृतरूपो विस्तर इयता ग्रन्थेन निरूपितः । इदानीं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं तस्यैव नामरूपकर्म्मत्वेनोपसंहार वक्तुमुपसहारब्राह्मण प्रवर्तते-त्रयम्वाऽइदमिति । ‘ इदं ’ यथोक्तं व्याकृताव्याकृतात्मक जगत् ‘ त्रयं वै ’ त्र्यात्मकमेव । किन्तत् त्रयमित्याह—नाम रूपं कर्म्मेति । सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्व कथमवधार्यते इत्याह—तेषामिति । ‘ तेषां ’ यथोपन्यस्तानां नामरूपकर्म्मणाम्मध्ये ‘ एषा नाम्नां ’ नामविशेषाणां यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादीनां वागित्येतस्य शब्दस्य यः अर्थः शब्दसामान्यमात्र ‘ एतदुक्थ्य ’ कारणमुपादानम् । सैंधवलवणकणानां सैधवाचल इव यः कश्च शब्दो वागेव स इत्युक्तत्वात् वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । उक्थ्यत्वमुपपादयितुं हेतुमाह—अतो हीति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ अतः ’ अस्मात् वाक्शब्दाभिधेयात् नामसामान्यात् ‘ सर्वाणि नामानि ’ यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि ‘ उत्तिष्ठन्ति ’ उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते लवणाचलाल्लवणकणा इव । कार्याणां कारणेऽन्तर्भाववद्विशेषाणां सामान्येऽन्तर्भावात् कथ सामान्यविशेषभाव इति समत्वं साधयति—एतदिति । ‘ एतत् ’ शब्दसामान्यं ‘ एषा ’ नामविशेषाणां ‘ साम ’ समत्वात्साम सामान्यमित्यर्थः । समत्वमेव साधयति—एतद्धीति । ‘ हि ’ यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्य सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैः ‘ समं ’ तुल्यम् । नामविशेषाणां नामशब्दमात्रादात्मलाभात् । तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । तदेव साधयति—एतद्धीति । हि यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्य ‘ सर्वाणि ’ ‘ नामानि ’ स्वरूपप्रदानेन ‘ बिभर्ति ’ धारयति । एवं कार्यकारणत्वोपपत्तिसामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि यथोक्तं सर्व योज्यम् ॥ १ ॥

‘ अथ ’ नामव्याख्यानानंतरं ‘ रूपाणां ’ सितासितप्रभृतीनां ‘ चक्षुरिति ’ तच्च रूपसामान्यं तदपि प्राकाश्यमात्रं एतदेव रूपविशेषाणामुक्थ्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

‘ अथ ’ रूपव्याख्यानानंतरम् ‘ कर्म्मणां ’ सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानां ‘ आत्मा ’

तद्धि सर्व्वाणि कर्म्माणि बिभर्त्ति तदेतत्त्रयᳬं सदेकमयमात्माऽत्मोऽ एकः सन्नेतत्त्रयन्तदेतदमृतᳬं सत्येन च्छन्नम्प्राणो वाऽअमृतन्नामरूपे सत्यन्ताभ्यामयम्प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १। ४ ॥ (४) १–४ ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

मात्मा । आत्मा उ एकः सन्नेतत्त्रयम् । तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नामरूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

आत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वर्त्यकर्मसामान्यमित्येतदेषामुक्थ्यमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना शरीरेण कर्म करोति शरीरे च सर्वकर्म अभिव्यज्यते । अतस्तत्स्थत्वादात्मनः कर्म्मात्मा इत्युच्यते । एवं नामरूपकर्मात्मत्वेन संक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षेपांतरमाह–तदेतत्त्रयमिति । तदेतद्यथोक्तं नामरूपकर्माख्यं 'त्रय' त्रिदंडाविष्टं भवत् परस्पर सहतं सत् 'एकम्'। केनैकत्वमित्यपेक्षायामात्मनेत्याह–अयमिति । 'अय' प्रत्यक्ष आत्मा कार्यकारणसंघातः पिण्डः एतन्मयो वाऽअयमात्मेत्यादिना अन्नत्रयतया व्याख्यातः । एव नामादित्रयस्य देहमात्रत्वे कथ व्यवहारासांकर्यमित्याशङ्क्याह–आत्मो एक इति । 'उ' पुनः 'आत्मा' कार्यकरणसघातः पिण्डः 'एकः सन्' अध्यात्माधिभूताधिदैवभावनाव्यवस्थितमेतदेव नाम रूपं कर्म्मेति 'त्रयं' नामादिभिन्नस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहारासाकर्यमित्यर्थः । एकस्मिन्नपि संघाते कार्यकरणरूपेणावांतरविभागमाह–तदेतदमृतमिति । तदेतद्वक्ष्यमाण 'अमृत सत्यम्' । एतस्य वाक्यस्यार्थं श्रुतिः स्वयमेवाह–प्राणो वाऽअमृतमिति । 'प्राणो वै' लिंगात्मा करणात्मकः अंतरुपष्टंभकः आत्मभूतः अविनाशी अमृतममृतभूतः स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षस्थायित्वात् 'नामरूपे' पञ्चीकृतभूतात्मके शरीरावस्थे कार्यात्मके 'सत्य' सत्यशब्दवाच्ये सच्च त्यच्च 'सत्यं' भूतपचकं तदात्मके नामरूपे इत्यर्थः । 'ताभ्यां' बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यां उपजनापायिधर्म्मिभ्यां मर्त्याभ्यां नामरूपाभ्यां अयं क्रियात्मकस्तयोरुपष्टंभः 'प्राणश्छन्नः' अप्रकाशीकृत. । अतः प्रत्यगात्मतत्त्वं सुतरां दुर्विज्ञेयमिति तज्ज्ञाने अवहितैर्भाव्यमिति भावः । एतदेव संसारतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं जगत्स्वरूपप्रदर्शक त्र्यन्नब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (४) १। ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ पंचमेऽध्याये चतुर्थे प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

बृहदारण्यके द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽआस । स होवाचाजातशत्रुङ्काश्यम्ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्याम्वाचि दद्मो जनको जनकऽइति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः ।(गर्ग्यो) यऽएवासावादित्ये पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठाऽअतिष्ठाः सर्व्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्व्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यंकविद्याब्राह्मणम् ।

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यम् । ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मः । जनको जनक इति वै जना धावंतीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

---

अथ प्रथमेऽध्याये सूत्रितयोर्विद्याऽविद्ययोः अविद्या प्रपञ्चिता । संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिर्द्वितीयमध्यायमारभते । तत्र वक्तृश्रोतृरूपाख्यायिकया अविद्याविषयमेव ब्रह्म वनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता पूर्वपक्षवादी उपस्थाप्यते । मुख्यब्रह्मात्मदर्शी राजा अजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी चोपस्थाप्यते श्रुत्या । एवं हि यतः पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्थ्यमानोऽर्थः श्रोतुश्चित्तवशमेतीति सुखप्रतिपत्त्यर्थं अजातशत्रुब्राह्मणं प्रवर्तते–दृप्तबालाकिर्हेति । 'दृप्तः' असम्यक् ब्रह्मविद्त्वादेव गर्वितः । बलाकायाः अपत्यं बालाकिः । दृप्तश्चासौ बालाकिश्चेति 'दृप्तबालाकिः' । 'ह' शब्दः ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायाः । 'अनूचानः' अनुवचनसमर्थो वाग्मी 'गार्ग्यः' गर्गगोत्रापत्यं ब्राह्मणः 'आस' बभूव । 'स ह' पुनः कश्चित्कालविशेषे 'अजातशत्रुं' अजातशत्रुनामानं राजानं 'काश्यं' काशिराजं अभिगम्य हे राजन् 'ते' तुभ्यं 'ब्रह्म' मुख्यं 'ब्रवाणि' कथयामीत्युवाचोक्तवान् । 'सः' श्रद्धादिसंपन्नोऽजातशत्रुः–'एतस्यां' "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इत्यस्यां 'वाचि' वचनमात्रे गवां 'सहस्रं दद्मः' इति तं ब्राह्मणं प्रत्युवाच । ननु–साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव गवां सहस्रदाने निमित्तं कस्मान्नेष्यते ? इत्याशङ्कायां श्रुती राज्ञोऽभिप्रायमाह–जनको जनक इतीति । 'वै' शब्दः 'जनकः' दाता 'जनकः' श्रोता 'इति' प्रसिद्धयवद्योतनार्थः । जनको दित्सुः जनकः शुश्रूषुरिति वै ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणाः 'धावंति' अभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि संभावितवानसि इति मुख्यब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव (गवां) सहस्रं दद्म इति राज्ञोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमभिमुखीभूतं शुश्रूषुं राजानं प्रति 'सः गार्ग्यः' 'ह' किल 'उवाच' । 'य एव असौ आदित्ये' चक्षुषि च एकोऽभिमानी 'पुरुषः' चक्षुर्द्वारेण इह हृदि प्रविष्टः अहङ्कर्ता अहं भोक्ता चेत्यवस्थितं एतमेव-

स होवाच गार्ग्यः । (ग्यौं) यऽएवासौ चन्द्रे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठा बृहन्पाण्डुरवासाः सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नङ्क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (ग्यौं) यऽएवायम्विद्युति पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठास्तेजस्वीति वाऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चंद्रे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । बृहन् पांडुरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । अहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विद्युति पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

---

पुरुषं अस्मिन् कार्यकारणसंघाते 'अहं ब्रह्म उपासे' निरतरं पश्यामि । तमेव पुरुष ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीमि। त्वमपि उपास्स्व इत्युक्ते 'सः' अजातशत्रुः 'ह' 'उवाच'—'मा मा' इति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य ! 'एतस्मिन्' विज्ञेये ब्रह्मणि 'मा मा सवदिष्ठाः' मा सवाद कार्षीः । अहमिदं जानामि । मा मेति "आबाधे च"—(पा. सू. ८ । १ । १०) इति द्विर्वचनम् । अथ चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषेणोपासनफलानीति । तत्र मैव शङ्किष्ठाः । यतः सर्वमेतदह जाने इत्याह—**अतिष्ठा** इति । अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः । 'सर्वेषां भूतानां' 'मूर्द्धा' शिरः पूज्यः । 'राजा' च राजते दीप्यत इति व्युत्पत्तेर्दीप्तिगुणोपेतत्वात् राजा । एतैर्विशेषणैर्विशिष्ट एतद्ब्रह्म 'अह' अस्मिन् कार्यकारणसङ्घाते कर्तृ भोक्तृ च इत्येतं पुरुषं 'उपासे' अनवरत पश्यामि । 'यः' एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टमेतमुपास्ते 'सः' 'अतिष्ठाः' 'सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा' च भवतीति यथागुणोपासनमेव हि फलं—"तं यथा यथोपासते तदेव भवति" (श. प. १० । ५ । २ । २० ।) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

एवं संवादेन आदित्ये ब्रह्मणि अजातशत्रुणा प्रत्याख्याते चद्रमसि ब्रह्म अनंतरं गार्ग्यः प्रतिपन्नवानित्याह—**स हेति** । स होवाच गार्ग्यः । 'य एवासौ चन्द्रे' मनसि चैकः 'पुरुषः' कर्ता भोक्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन्महान् पाण्डुरं शुक्लं वासो यस्य सः 'पाण्डुरवासाः' चन्द्राभिमानिनः प्राणस्याप्शरीरत्वात् । **सोमो राजेति** । चन्द्रमाः लतात्मकश्च 'सोमः' यज्ञे य अभिषूयते त बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्य 'अहं' ब्रह्मोपासे । अस्योपासकस्य प्रकृत्यात्मके यज्ञे 'ह' किल 'अहरहः' प्रत्यह सोमः सुतोऽभिषुतः 'भवति' । विकृत्यात्मके च यज्ञे 'प्रसुतः' प्रकृष्टः सुतो भवति । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलालभ्यं भवतीत्यर्थः । अस्यान्नात्मन उपासकस्यान्नं च 'न क्षीयते' । अन्नाक्षयस्य उपासनाऽनुसारित्वात् उपपन्नत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

संवाददोषेण चन्द्रब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मांतरमाह—इत्यादि सर्वं प्रबोध्यम् । तथा 'विद्युति त्वचि हृदये

अहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (ग्यौं) यऽएवायमाकाशे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते पूर्य्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः ।(ग्यौं) यऽएवायम्वायौ पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठाऽइन्द्रो व्वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (ग्यौं) यऽएवायमग्नौ पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । तेजस्वी ह भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमाकाशे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । पूर्यते प्रजया पशुभिः । नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं वायौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । इन्द्रो वैकुंठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमग्नौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।

च एका देवता । 'तेजस्वी' इति तस्या विशेषणम् । 'तेजस्वी ह भवतीति' 'तेजस्विनी हास्य प्रजा भवतीति' च फलम् । विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणात् आत्मनि प्रजायां चेति फलबाहुल्यम् ॥ ४ ॥

तथा 'आकाशे' हृदये च एक 'पूर्णमप्रवर्त्ति चेति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तिवत्त्वं अक्रियावत्त्वं अप्रवर्तकत्व अक्रियावत्त्व वा । पूर्णत्वविशेषणफलमिदम् । 'पूर्यते प्रजया पशुभिः' इति अप्रवर्तित्वविशेषणफलम् । 'नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते' । 'उद्वर्त्तते' विच्छिद्यते । इति प्रजा संतानाविच्छित्तिः ॥ ५ ॥

तथा 'वायौ' प्राणे हृदि चैका । तस्या विशेषण 'इन्द्रः' परमेश्वरः । वैकुण्ठोऽप्रसह्यः । अपराजिता सेनेति । न परैर्जितपूर्वः मरुतां गणत्वप्रसिद्धेः एकस्मिन् वायौ अपराजिता सेनेति गुणः संभवतीति बोध्यम् । विशेषणत्रयस्य विशेषफलत्रय क्रमेण व्युत्पादयति—जिष्णुरित्यादिना । जिष्णुर्जयशीलः । 'अपराजिष्णुः' न परैर्जितस्वभावः । अन्यतस्त्यजायीति । अन्यतस्त्यानां अन्यमातृतो जातानां सपत्नानां जयशीलो भवति॥६॥

तथा 'अग्नौ' वाचि हृदि च एका । विषासहिरिति विशेषणम् । यद्द्रविर्विष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन

इति सु होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठा विषासहिरिति वाऽअहु-मेतमुपासऽइति स युऽएतुमेवमुपास्ते विषासुहिर्ह भवति विषासुहिर्हास्य प्प्रजा भवति ॥ ७ ॥

सु होवाच गार्ग्ग्यः । (ग्ग्यौं) युऽएवायुमप्सु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ इति सुं होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठाः प्प्रतिरूपऽइति वाऽअहु मेतमुपासऽइति स युऽएतुमेवमुपास्ते प्प्रतिरूपᳯं हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमुथो प्प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

सु होवाच गार्ग्ग्यः । (ग्ग्यौं) युऽएवायुमादर्शे पुरुषऽएतुमेवाहम्ब्रह्मोपास-ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठा रोचिष्णुरिति वाऽ अहुमेतमुपासऽइति स युऽएतुमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णु-र्हास्य प्प्रजा भवत्युथो यैः सन्निगच्छति सुर्व्वांस्तानुतिरोचते ॥ ९ ॥

मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । विषासहिर्ह भवति । विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । प्रतिरूपं हैवैनमुपगच्छति । नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपः अस्माज्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादर्शे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । रोचिष्णुर्ह भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो यैः संनिगच्छति । सर्वान् तानतिरोचते ॥ ९ ॥

सहते इति विषासहिरग्निः । फलोक्तौ विषासहिः परेषां मर्षयिता । अग्नीनां बाहुल्यादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च दीप्ताग्नित्वं सिध्यति विद्युतामिवेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

'अप्सु' रेतसि हृदि च एका । तस्या विशेषणं 'प्रतिरूपः' इति । 'प्रतिरूपः' अनुरूपः । श्रुतिस्मृत्य-प्रतिकूल इत्यर्थः । फलं 'प्रतिरूपं' श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव एतमुपासकमुपगच्छति प्राप्नोति । 'नाप्रति-रूपं' न विपरीतम् । 'अथो' अन्यच्च फलं, अस्मादुपासितुः 'प्रतिरूपः' श्रुतिस्मृत्यनुकूलः सत्पुत्रः 'जायते' । न विपरीत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

'आदर्शे' प्रसादस्वभावे च, अन्यत्र च खड्गादौ, हार्दे सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये चैका । तस्या विशेषणं 'रोचिष्णुरिति' । रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः । फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम् । 'अथो' अन्यच्च । 'यैः' सह 'सन्निगच्छति' संबध्यते । तान् सर्वानतिरोचते' रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (ग्यों) यऽएवायन्दिक्षु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ इति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठा द्वितीयोऽनपगऽइति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । (ग्यों) यऽएवायं यन्तम्पश्चाच्छब्दोऽनूदैत्येतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठाऽअसुरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते सर्व्वꣳ हैवास्मिँल्लोकऽ आयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (ग्यों) यऽएवायञ्छायामयः पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठा म्मृत्युरिति वाऽ अहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते सर्व्वꣳ हैवास्मिँल्लोकऽआयुरेति नैनम्पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दः अनूदैति । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । सर्वं हैवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायामयः पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा

'दिक्षु' कर्णयोर्हृदि चैका । अश्विनौ देवौ अवियुक्तस्वभावौ । तस्य देवस्य गुणः । द्वितीयवत्त्व अनपगत्वं चान्योऽन्यमवियुक्तता । दिशामश्विनोश्चैवधर्मित्वात् तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवत्त्व साधुभृत्यपरिवृतत्वम् । अस्मादुपासकात् 'गणः' समूहश्च 'न छिद्यते' विच्छेदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

'यन्तं' गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठतः 'य एवायं शब्दः' 'अनूदैति' उत्पद्यते । अध्यात्मञ्च जीवनहेतुः प्राणः तमेकीकृत्य एतमेवोपासे । तस्य विशेषणं 'असुरिति' । 'असुः' जीवनहेतुः प्राणः । तस्य फलं 'सर्वं' संपूर्णं यावत्कर्म्मोपात्तं 'ह' किल 'आयुः' 'अस्मिन् लोके' 'एति' गच्छति । कर्म्मपरिच्छिन्नकालात्पूर्वं रोगादिना पीड्यमानमपि 'एन प्राणो न जहाति' न त्यजति ॥ ११ ॥

'छायायां' बाह्ये तमसि अध्यात्मं च आवरणात्मके अज्ञाने हृदि च एका देवता । तस्या विशेषणं मृत्युः' । फलं सर्वं पूर्ववत् । एतावांस्तु विशेषः । यन्मृत्योरागमनात् प्राक् रोगादिपीडाया अपि अभावः ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहम्ब्रह्मो-पास इति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । (रे) एतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता व्विदितुम्भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्प्रतिलोमम्वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे व्वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह

अजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । सर्वं हैवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात् मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमात्मनि पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवाच गार्ग्यः । उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्–ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः । तमेतैर्नामभि-

---

व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्म उपदिशति । 'आत्मनि' प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैका । तस्या विशेषण 'आत्मन्वी' वश्य आत्मा अस्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतंत्रः । फल आत्मन्वी । 'आत्मन्विनी' 'ह' किल 'अस्य प्रजा भवति' । फलस्यात्मगामित्वात् प्रजायां तदभिधानमनुचितमित्याशङ्कायां बुद्धिबहुत्वात् प्रजायां संपादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वय परिज्ञातत्वेनैव क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु 'सः' गार्ग्यः 'ह' किल क्षीणब्रह्मविज्ञानः अप्रतिभासमानोत्तरः 'तूष्णीं' अवाक्शिराः 'आस' बभूव ॥ १३ ॥

तं तथाभूतमालक्ष्य 'सः आजतशत्रुः ह उवाच–एतावन्नू ३ इति' किं एतावदेव ब्रह्म निर्ज्ञातं आहोस्वित् अधिकमप्यस्तीति विचारार्था प्लुतिः । गार्ग्य आह–एतावद्धीति । 'एतावदेव' नातः परं विदितमस्ति । अजातशत्रुराह–'नैतावता' विदितेन ब्रह्म 'विदित भवति' । किमर्थं ? गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणि इति ? किमेतावद्विदितं विदितमेव भवतीति नैतावता विदित भवतीति ब्रुवता राज्ञा अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शित भवति । तत्रानुपसन्नाय न वक्तव्यं इत्याचारविधिज्ञः 'गार्ग्यः' स्वयमेव 'ह' किल 'उवाच' यथा अन्यः शिष्यो गुरुमुपेयात् तथा अहं 'त्वा' त्वां 'उपायानि' उपगच्छानीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवमुक्तः 'सः अजातशत्रुः ह उवाच' । 'प्रतिलोम वै' विपरीतमेव 'तत् यत्' 'ब्राह्मणः' उत्तमवर्णः

पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तम्पाणिनाऽऽपेषम्बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥१५॥
स होवाचाजातशत्रुः। (यत्रै) यत्रैषऽएतत्सुप्तोऽभूद्यऽएष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुतऽएतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

रामंत्रयांचक्रे। बृहन् पांडुरवासः सोम राजन्निति। स नोत्तस्थौ। तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार। स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः। यत्रैष एतत्सुप्तः अभूत्। य एष विज्ञानमयः पुरुषः। क्वैष तदा अभूत्। कुत एतदागादिति। तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभाव उपेयादुपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या ‘ ब्रह्म मे वक्ष्यति ’ इत्येवम्। एतत् आचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम्। “ अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः । नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ”। “ अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ” (म. स्मृ. २। २४१–२४२) इत्यादिना। तस्माद्धे गार्ग्य! त्वमाचार्य एव सन् तिष्ठ। अह तु ‘ त्वा ’ त्वां यस्मिन् विदिते ब्रह्म विदित भवति–तन्मुख्यं वेद्यं ‘ ब्रह्म ’ ‘ विज्ञपयिष्याम्येव ’ विज्ञातमेव करिष्यामि। एव प्रतिज्ञातब्रह्मबोधार्थमुपक्रमते इत्याह–**तम्पाणाविति**। ‘ त ’ गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्वासजननाय ‘ पाणौ ’ हस्ते ‘ आदाय ’ गृहीत्वा ‘ उत्तस्थौ ’ उत्थितवान्। ततस्तौ ‘ ह ’ गार्ग्याजातशत्रू कचिद्राजगृहप्रदेशे ‘ सुप्त पुरुष ’ प्रति ‘ आजग्मतुः ’ आगतौ । ‘ त ’ च सुप्तं पुरुष प्राप्य ‘ बृहन् ’ ‘ पाण्डुरवासः ’ ‘सोम’ ‘ राजन् ’ इत्येतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे। राज्ञा एवमामंत्र्यमाणोऽपि ‘ सः ’ सुप्तः पुरुषो ‘ नोत्तस्थौ ’ नोत्थितवान् । तमप्रतिबुद्ध्यमान पुरुष ‘ पाणिना ’ हस्तेन ‘ आपेष ’ आपिष्यापिष्य ‘ बोधयाञ्चकार ’ प्रतिबोधितवान्। ततः ‘ सः ’ पुरुषः ‘ ह ’ किल ‘ उत्तस्थौ ’ उत्थितवान्। तथा च ‘ बृहन्पाण्डुरवासः ’ इत्यादिप्राणात्मचन्द्रादिनाम्ना सबोधनेन गार्ग्याभिमतप्राणदेवताऽतिरिक्त एवात्मा अस्मिन् शरीरे कर्ता भोक्ता, न प्राणः इति निर्णीतम् । अन्यथा उच्छ्वासनिःश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य सबोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत्। आपेषणेन च प्राणशरीरसघातमात्रो भोक्ता नेति निश्चितम्। अन्यथा संघातमात्राविशेषात् स्पर्शमात्रेणाऽपि उत्थानं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

‘ सः ’ ‘ ह ’ किल ‘ अजातशत्रुः ’ एवं व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य अस्यात्मनः स्वाभाविकस्वरूपबोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं प्रति ‘ उवाच ’। हे गार्ग्य! ‘ य एषः ’ प्रसिद्धः ‘ विज्ञानमयः पुरुषः ’ विज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते। तन्मयः तत्प्रायः तस्मिन्नुपलभ्यः तेन च उपलभ्य इत्यर्थः। पुरि देहे शेते इति ‘ पुरुषः ’ ‘ क्व ’ कस्मिन् स्वाभाव्ये कीदृग्विधे यत्स्वरूपे स्थितोऽभूत्। ‘ कुतः ’ कीदृग्विधात् स्वरूपात्प्रच्युतः सन्–एतदागमनं यथा स्यात्तथा ‘ आगात् ’ आगतः । पाणिपेषोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपादानं चोभयं पृष्टो गार्ग्यः किमुक्तवानित्यत आह–**तदु हेति**। यः पुनः यद्विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संवेशस्थान, यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकारणसंघाते चेतयितृत्वेनागमनं, तदुभयं स्वरूपभूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिभानरहितः ‘ गार्ग्यः ’ ‘ ह ’ किल ‘ न मेने ’ न ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । (र्ध्रु) यत्रैषऽएतत्सुप्तोऽभूद्यऽएष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषाम्प्राणानाम्विज्ञानेन विज्ञानमादाय यऽएषोऽन्तर्हृदयऽआकाशस्तस्मिञ्छेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । (त्यु) अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम तद्गृहीतऽएव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतँ श्रोत्रङ्गृहीतम्मनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति । ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मणऽउतेवोच्चावचन्निगच्छति ॥ १९ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् शेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ ह एतत्पुरुषः स्वपितिनाम । तद्गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति । ते हास्य लोकाः । तदुतेव महाराजो भवति । उतेव महाब्राह्मणः । उतेवोच्चावचं निगच्छति ॥ १९ ॥

जागरिते कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वाभाविकम् । किंतु वागाद्युपाधिसंबंधकृतमेव । स्वापे तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादेर्व्यतिरेकदर्शनात् इति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाहेति श्रुतिर्दर्शयति—**स होवाचाजातशत्रुरिति** । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' सुप्तोऽभूत् ' ' य एष विज्ञानमयः पुरुषः ' । तस्मिन् काले ' एषां प्राणानां ' वागादीनां ' विज्ञान ' स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं ' विज्ञानेन ' अन्तःकरणोपादानाज्ञानजनितान्तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानेन चैतन्याभासलक्षणेनादाय गृहीत्वा ' अंतर्हृदये ' हृदयस्य मध्ये ' य आकाशः ' । आकाशशब्देन जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः परमात्मा उच्यते । तस्मिन् स्वाभाविकेऽसांसारिके परमात्मनि ' आकाशे शेते ' । लिंगोपाधिसंबंधकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्य अविशेषे स्वाभाविके आत्मन्येव केवल वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदा असौ स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्ध्येत्याह—**तानि यदेति** । ' तानि ' वागादीनि विज्ञानसाधनानि ' यदा ' यस्मिन् काले ' गृह्णाति ' आदत्ते । ' अथ ' तदा ' ह ' किल ' पुरुषः ' इति पुरुषस्यैतत् ' स्वपितिनाम ' । अतः अस्य ' ह ' प्रसिद्धं गौणमेव स्वपितीत्येतन्नाम भवति । स्वमेवात्मानमप्येति अपिगच्छतीति स्वपितीत्युच्यते इति व्युत्पत्तेः स्वपितीति नामप्रसिद्ध्या आत्मनः संसारधर्मविलक्षणे रूपे अवगतेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्याशंकायामाह—**तद्गृहीत एवेति** । तत्तत्र स्वापकाले ' गृहीत एव प्राणो भवति ' । प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणात् । ' गृहीता वाक् ' चक्षुः श्रोत्रं मनश्च गृहीतं भवतीति । तथाच वागादिसंबंधाभावात् स्वापे कर्तृत्वाद्यसंबंधः । जागरिते च वागादिसंबंधात् कर्तृत्वादिकम् । अतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकं आत्मनः संसारित्व इति निश्चितम् ॥ १८ ॥

ननु—दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसंबंधाभावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद् व्यतिरेकासिद्धि-

स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा । स्वे जनपदे यथाकामम्परिवर्त्तेतैवमेवैषऽएतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम्परिवर्त्तते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन व्वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्प्रतिष्ठन्ते ताभिः प्प्रत्यवसृप्प्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेत । एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ २० ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद । हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठंते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

रित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्वासनायाः सत्त्वात् परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य मृषात्वात् न व्यतिरेकासिद्धिरित्यतोऽस्य स्वतः शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—**स यत्रेति** । ' सः ' प्रकृत आत्मा ' यत्र ' यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया ' स्वप्न्यया ' स्वप्नवृत्त्या ' चरति ' वर्तते । तदा ' ह ' प्रसिद्धौ अस्यात्मनस्ते अनतरं वक्ष्यमाणाः ' लोकाः ' कर्म्मफलानि । के ते इत्यत आह—**तदुतेवेति** । तत्तत्र स्वप्नकाले उतापि ' महाराज इव भवति ' । महाराजत्वमिवास्य सोऽय लोकः न पुनर्जागरिते इव साक्षान्महाराजत्वम् । तथा ' उत महाब्राह्मण इव ' । उतापि ' उच्चावच ' उच्चञ्च देवत्वादि अवचञ्च तिर्यक्त्वादि इत्युच्चावचमिव ' निगच्छति ' नितरां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तथा च वेदशब्दप्रयोगात् व्यभिचारदर्शनाच्चैते महाराजत्वादयो लोका मृषैव नास्यात्मभूता इत्युक्तमर्थं दृष्टांतपूर्वकमाह—**स यथेति** । ' सः ' इति दृष्टांतः । ' यथा महाराजः ' सार्वभौमः ' जानपदान् ' जनपदे देशे भवान् राजोपकरणभूतान् भृत्यान् अन्यांश्च तथाविधान् गृहीत्वोपादाय स्वीये आत्मीये एव ' जनपदे ' जयादिनोपार्जिते ' यथाकाम ' यः कामो यस्य त काममनतिक्रम्येति यथेच्छ ' परिवर्तेते ' परिक्रामेदित्यर्थः । ' एवमेव ' ' एषः ' विज्ञानमय आत्मा । एतदिति ग्रहणक्रियाया विशेषणम् । एतद्ग्रहण यथा स्यात्तथा ' प्राणान् ' वागादीन् ' गृहीत्वा ' जागरितस्थानेभ्यः उपसहृत्य ' स्वे शरीरे ' स्व एव देहे ' यथाकाम परिवर्तते ' । न बहिरित्यर्थः । कामकर्मसमुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशा वासनाः अनुभवतीत्यर्थः । तस्मादसौ विज्ञानमयो दृष्टादृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यः अन्यो विशुद्धः इति सिद्धम् ॥ २० ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वात् अससारधर्मता इत्यात्मनो विशुद्धता अवगता । तत्र " यथाकामं परिवर्तते " इति कामवशात् परिवर्तनमुक्तम् । दृष्टदृश्यसबंधश्चास्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता इत्याशङ्कायां तत्सबंधस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेन अस्वाभाविकत्वात् शुद्धत्वमेवास्य स्वाभाविकमिति वक्तुमाह—**अथ यदेति** । ' अथ ' पुनः ' यदा ' यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोर्द्रष्टा दर्शनवृत्तिस्वप्न हित्वा ' सुषुप्तः ' सुष्ठु सुप्तः विशेषज्ञानाभावेन सप्रसादं स्वस्वरूपब्रह्मैक्यं यतः ' भवति ' । सलिलमिव अन्यसंबंधकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदतीत्यर्थः । कदा सुषुप्तो भवति । ' यदा ' यस्मिन् काले ' न कस्यचन ' कंचन विषयं ' वेद ' विजानाति । कस्यचन वा शब्दादेः संबंधि वस्त्वंतरं किंचन न वेद । अस्मिन्पक्षे किञ्चनेत्यध्याहार्यम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । (ऽ) अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैषऽएतच्छेते ॥ २२ ॥

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । (य) यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व्वे प्राणाः सर्व्वे लोकाः सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वऽएतऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । १ । (५) २-१ ॥

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा अतिघ्नीमानंदस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतत् शेते॥२२॥

स यथा ऊर्णवाभिस्तंतुनोच्चरेत् । यथा अग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिंगा व्युच्चरंति । एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एते आत्मानः व्युच्चरंति । तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

भवतीत्यत आह—हिता नामेति । 'हिता नाम' हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वात् ' हिताः ' इत्येवंनाम्न्यो ' नाड्यः ' शिराः देहस्यान्नरसविपरिणामभूताः । ताश्च द्वाभ्यामधिका सप्ततिः ' द्वासप्ततिः सहस्राणि ' ' हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ' । हृदयं नाम उदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तत्परिवेष्टनं पुरीतत् इत्युच्यते । इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीर पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च ' हृदयात् ' ' पुरीततं ' शरीरमभिप्रतिष्ठन्ते इति कृत्स्नं शरीर व्याप्नुवंत्यः अश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मुखाः प्रवृत्ताः अभितोऽभितः सरंतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—ताभिरिति । ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयाया बुद्धेः कर्म्मवशात्प्रत्यवसर्पणमनु विज्ञानमयं आत्मा ' प्रत्यवसृप्य ' इंद्रियाण्युपसंहृत्य ' पुरीतति ' शरीरे ' शेते ' अग्निवत्तप्तं लोहपिंड अविशेषेण संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः । ननु—पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेते इत्युक्त्वा इदानीं पुरीतति शयनमाचक्षाणस्य कथं न पूर्वापरविरोधः स्यादिति चेत् सुप्तं स्वाभाविके एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्म्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात् पुरीतति शेते इत्युपचारादुच्यते । अतो नोक्तविरोधः ॥ २१ ॥

उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथेति । सर्वसंसारदुःखवियुक्ता इयमवस्था इत्यत्र ' सः ' इति दृष्टान्तः । ' यथा कुमारः ' अत्यंतबालः 'वा' 'महाब्राह्मणो वा' अत्यतपरिपक्वविद्याविनयसंपन्नो यथोक्तकृत् ' अतिघ्नीं ' अतिशयेन दुःख हन्तीत्यतिघ्नी ' आनदस्य ' सुखस्यावस्था ता ' गत्वा ' प्राप्य ' शयीत ' दुःखाननुविद्धसुखस्वाभाव्ये अवतिष्ठेत । ' एवमेव ' ' एषः ' विज्ञानमयः सर्वसंसारधर्मातीतः एतच्छयनं यथा स्यात्तथा ' शेते ' सुषुप्तौ वर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं क्वैष तदाऽभूदित्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तम् । इदानीं तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्य अपा-

योु ह वै शिशुम् । (५ँ) साधानꣳ सुप्रत्याधानꣳ सुस्थूणꣳ सुदाम-
म्वेद सप्तु ह द्विषतो भ्भ्रातृव्यानुवरुणद्धि ॥ १ ॥

सर्वान्नब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम् ।

योु ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद । सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानव-रुणद्धि ॥ १ ॥

करणार्थं प्रतिवचनमाह—**स यथेति** । 'सः' इति दृष्टांतः । 'यथा' लोके 'ऊर्णवाभिः' ऊर्णवाभिर्लूताख्यः कीटविशेषः असहाय एव सन् ततुना स्वात्मनोऽविभक्तेन उच्चरेदुद्गच्छेत् । न च तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्त कारकांतरमस्ति । यथा च एकरूपादेकस्मादग्नेः 'क्षुद्राः' अल्पाः 'विष्फुलिङ्गाः' अग्न्यवयवाः 'व्युच्चरंति' विविध नाना वा उच्चरंति उद्गच्छन्ति प्रसर्पन्ति। यथेमौ दृष्टांतौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं प्राक्प्रवृत्तेः स्वभावत एकत्व च दर्शयतः । 'एवमेव' अस्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात् स्वापे यत्स्वरूप तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे 'प्राणाः' वागादयः 'सर्वे लोकाः' भूरादयः सर्वकर्म्मफलभूताः 'सर्वे देवाः' प्राणलोकाधिष्ठातारः अग्न्यादयः 'सर्वाणि भूतानि' ब्रह्मादिस्तबपर्यंतानि प्राणिजातानि 'सर्व एत आत्मानः' उपाधिसपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मानः 'व्युच्चरति' यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गममिद जगत् अग्निविष्फुलिङ्गवदनिश व्युच्चरति, यस्मिन्नेव जलबुद्बुदवत् प्रलीयते, यदात्मकश्च स्थितिकाले वर्तते । तस्यात्मनो ब्रह्म 'उपनिषत्' उप समीप नितरां सादयति गमयति विज्ञानात्मान इति व्युत्पत्तेः उपनिषदित्यात्मनोऽभिधायकः शब्दः। का सा उपनिषदित्यत आह—**सत्यस्य सत्यमितीति** । किं पुनः सत्यं किं वा 'सत्यस्य सत्य' इत्यत आह—**प्राणा वै सत्यमिति** । सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्तेः । 'तेषां' प्राणानां मध्ये 'एषः' उक्त आत्मा सत्यमबाध्यं रूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गत माध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथम पर्यङ्कविद्याब्राह्मणमजातशत्रु-ब्राह्मण वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) २–१ ॥

एवं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं" इत्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अपि उपनिषदो विशेषतोऽर्थ-प्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् । तत्र "प्राणा वै सत्यं" इत्यशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मण प्रवर्तते—**यो ह वै शिशुमिति** । 'यो ह वै' 'साधान सप्रत्याधान सस्थूणं सदाम' च 'शिशुं वेद' उपास्ते । सः 'ह' किल 'सप्त' सप्तसंख्याकान् चक्षुर्द्वयं, नासिकाद्वयं, श्रोत्रद्वयं, मुख, इति चैवं सप्त 'द्विषतः' द्वेषकर्तॄन् 'भ्रातृव्यान्' शत्रून् 'अवरुणद्धि' अपावृणोति विनाशयति जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः । भ्रातृव्या हि द्विविधाः । द्विषन्तः अद्विषन्तश्च । तत्र सप्त शीर्षण्याः प्राणविषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः । ते हि अस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयीकुर्वंति । प्रत्यगात्मेक्षणप्रति-षेधकरत्वात् ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः इति भावः ॥ १ ॥

(द्वय) अयम्वाव शिशुः । (य्यौं) योऽयम्मध्यमः प्प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदम्प्रत्याधानम्प्राण स्थूणाऽन्नन्दाम तमेताः सप्ताक्षितयऽउपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्याऽइमाऽअक्षँल्लोहिन्यो राजयः । (स्ता) ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ याऽअक्षन्नापस्ताभिः पर्ज्जन्यो या कनीनका तयाऽऽदित्यो यच्छुक्लन्तेनाग्निर्यत्कृष्णन्तेनन्द्रोऽधरयैनम्वर्त्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते यऽएवम्वेद ॥ ३ ॥

अयं वाव शिशुः । यः अयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानम् इदं प्रत्याधानम् । प्राणः स्थूणा । अन्नं दाम । तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठंते ॥ २ ॥

तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः । अथ या अक्षन्नापः । ताभिः पर्जन्यः । या कनीनका । तया आदित्यः । यत् शुक्लं, तेनाग्निः । यत् कृष्णं, तेनेन्द्रः । अधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता । द्यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

एवं फलश्रवणेन अभिमुखीभूताय जिज्ञासवे आह—**अयं वावेति** । 'अय वाव' अयमेव शिशुरिव 'शिशुः' विषयेषु इतरकरणवत् अप्रसक्तत्वात् । कोऽसौ ? 'योऽयं' 'मध्यमः' शरीरमध्यस्थः 'प्राणः' लिङ्गशरीरात्मा पञ्चधा शरीरमाविष्ट. "बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्" इत्युक्तः पड्त्रीशशङ्कुनिदर्शनात् यस्मिन्वाङ्मनः प्रभृतीनि करणानि विषक्तानि । स एव शिशुरित्यर्थः । 'तस्य' शिशोः प्राणस्य वत्सस्थानीयस्य करणात्मनः 'इदं' कार्यात्मक शरीरमेव 'आधान' आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानमधिष्ठानम् । 'तस्य' प्राणस्य 'इदं' प्रसिद्धं शिरो मस्तक 'प्रत्याधानं' प्रदेशविशेषेषु प्रतिपत्त्याऽऽधीयत इति प्रत्याधानम् । 'प्राणः' बलापरपर्यायान्नपानजनिता शक्तिः 'स्थूणा' अवष्टम्भः । बलावष्टंभो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरे अवतिष्ठत इत्यर्थः । 'तस्य' प्राणस्य 'अन्नं' भुक्तमशनं 'दाम' उभयतः पाशं, वत्सस्येव बंधने बधनरज्जु इत्यर्थः । इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने शिरसि आरूढस्य चक्षुषि काश्चन उपनिषद उच्यंते—**तमेता** इति । 'तं' करणात्मकं शरीरे अन्नबधन चक्षुष्यूढ प्राण 'एताः' वक्ष्यमाणाः 'सप्त' सप्तसंख्याकाः 'अक्षितयः' अक्षितिहेतुत्वात् 'अक्षितयः' 'उपतिष्ठन्ते' उपस्थान कुर्वंति । "उपान्मन्त्रकरणे" (पा. सू. १–३–२९) इति "आदित्यमुपतिष्ठते" इतिवत् मन्त्रकरणे उपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं विहितं इहापि सप्तदेवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि । अतस्तिष्ठतेः अत्राप्यात्मनेपद न विरुद्धम् ॥ २ ॥

कास्ता अक्षितय इत्यत आह—**तद्याऽइमा** इति । तत्तत्र 'याः इमाः' प्रसिद्धाः 'अक्षन्' अक्षणि नेत्रे 'लोहिन्यः' लोहिताः 'राजयः' रेखाः । 'ताभिः' रेखाभिः द्वारभूताभिः 'एनं' मध्यमं प्राणं 'रुद्रोऽन्वायत्तः' अनुगतः उपतिष्ठते इत्यर्थः । अथानन्तरं अक्षन्नक्षणि 'या आपः' धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानाः ताभिरद्भिर्द्वारभूताभिः 'पर्जन्यः' देवतात्मा अन्वायत्तः । 'या कनीनका' चक्षुषि दृक्शक्तिः । 'तया' कनीनकया द्वारभूतया 'आदित्यः' मध्यम प्राणमुपतिष्ठते । यच्छुक्लश्चक्षुषि तेन एनमग्निरुपतिष्ठते । यत्कृष्णं

तदेष श्लोको भवति । (त्य) अर्व्वाग्बिलश्चमसऽऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितम्विश्वरूपम् । तस्यासतऽऋषयः सप्त तीरे व्वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति ॥ ४ ॥

(त्य) अर्व्वाग्बिलश्चमसऽऊर्ध्वबुध्नऽइति । (ती) इदन्तच्छिरऽएष ह्यर्व्वाग्बिलश्चमसऽऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितम्विश्वरूपमिति प्प्राणा वै यशो निहितम्विश्वरूपम्प्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सप्त तीरऽइति प्प्राणा वा ऋषयः प्प्राणानेतदाह व्वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति व्वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा सम्वित्ते ॥ ५ ॥

तदेष श्लोको भवति—" अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना "–इति ॥ ४ ॥

अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । इदं तच्छिरः । एष हि अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाक् हि अष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ५ ॥

चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तः । ' अधरया ' अधस्तन्या ' वर्त्तन्या ' पक्ष्मणा ' एन ' मध्यम प्राणं ' पृथिवी ' ' अन्वायत्ता ' अधरत्वसामान्यात् । ' द्यौः ' स्वर्गः उत्तरयोपरिभागस्थया ' वर्त्तन्या ' पक्ष्मणा ' अन्वायत्ता ' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । एवंविधोपास्तिफलमाह—नास्यान्नमिति । ' यः ' एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्य अन्नभूताः सप्ताक्षितीर्वेद । अस्योपासकस्यान्नं ' न क्षीयते ' ॥ ३ ॥

उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनात् वागाद्यात्मिका एव संवृत्ताः इति वागादय एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेयाः इत्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमाह—तदेष श्लोको भवतीति । तत्तत्र एतस्मिन्नर्थे ' एष श्लोकः ' मन्त्रः ' भवति ' । अर्व्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः, मन्त्रसमाप्तिद्योतक इतिशब्दः ॥ ४ ॥

त मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति । " अर्व्वाग्बिलश्चमसऽ ऊर्ध्वबुध्नः " इत्यस्मिन्मंत्रभागे ' तत् ' प्राणस्य प्रत्याधानत्वेनोक्तं ' इद ' प्रसिद्ध ' शिरः ' एव ' एषः ' ' अर्वाग्बिलः ' अवाङ्मुखः ' ऊर्ध्वबुध्नः ' ऊर्ध्वासनः ' चमसः ' चमंत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या चमसः पात्रविशेष उक्तः । कथ ? ' हि ' यस्मादेव शिरोलक्षणश्चमसः ' अर्वाग्बिलः ' अधःस्थितस्यैव मुखस्य बिलरूपत्वात् शिरसो बुध्नाकारस्य उपरिभागे दृश्यमानत्वाच्च । तस्माच्छिर एव उक्तलक्षणश्चमसः । ' तस्मिन् ' शिरसि ' विश्वरूपं ' नानारूपं ' यशो निहितं ' स्थितम् । यथा सोमश्चमसे इति मन्त्रभागः । किं पुनस्तद्यशः ? ' प्राणाः ' श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्ताः । तेषु प्रसृता वागादयश्च ' वै ' प्रसिद्धं ' विश्वरूपं ' विषयाणामनेकत्वेन अनेकरूप शब्दादिज्ञानलक्षण ' यशः ' शिरसि ' निहितम् ' । अतः प्राणानेव एतद्यश इति मन्त्रभाग आह । ' तस्य ' शिरोलक्षणस्य चमसस्य ' तीरे ' पार्श्वे " सप्त ऋषयः ' 'आसते' वर्तन्ते इति मन्त्रार्थः । 'प्राणाः' करणाश्रयाः परिस्पंदात्मकाः सप्त वायव एव ' ऋषयः '

(त्तऽ) इमावेव गोतमभरद्वाजौ । (ज्ञाव) अयमेव गोतमोऽयम्भरद्वाज-ऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयञ्जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयङ्कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते-ऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नम्भवति यऽएवम्वेद ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।२॥ (५) २-२ ॥

इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमः । अयं भरद्वाजः। इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी । अयमेव विश्वामित्रः । अयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव वसिष्ठः । अयं कश्यपः । वागेवात्रिः । वाचा हि अन्नमद्यते । अत्तिर्ह वै नामैतत् । यदत्रिरिति । सर्वस्यात्ता भवति । सर्वमस्यान्नं भवति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

प्रसिद्धऋषिवदेषां शब्दादिविषयद्रष्टृत्वात् तदाश्रयत्वेन तद्रूपत्वाद्वा ऋषित्वम् । अतः प्राणानेतन्मत्रवाक्यमाह— ' ब्रह्मणा ' ब्रह्मशब्दराशिना वेदेन सह ' सविदाना ' ससर्ग गच्छन्ती शब्दराशिमुच्चारयन्ती ' वाक् अष्टमी ' अष्टसंख्यापूरणी । इति मन्त्रेणोक्तेऽर्थे ब्राह्मणं हेतुमाह—वाग्घीति । ' हि ' यस्मादष्टमी ' वाक् ' ' ब्रह्मणा ' वेदेन सह ' सवित्ते ' ससर्गं प्राप्नोति । वक्तृत्वात्तृत्वभेदेन द्विधा वागिष्टा । तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी । सप्तमी च अत्तृत्वेन इत्यविरोध इति भावः ॥ ९ ॥

के ते प्राणा ऋषय इत्यपेक्षायामाह—इमावेवेति । ' इमौ ' प्रसिद्धावेव कर्णौ ' गोतमभरद्वाजौ ' ' अयमेव ' दक्षिणः कर्णः ' गोतमः ' । अयमेवोत्तरः कर्णः ' भरद्वाजः ' । विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी उपदिशन्नुवाच ' इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ' । ' अयमेव ' दक्षिणश्चक्षुर्विश्वामित्रः । अयमेवोत्तरं चक्षुर्जमदग्निः । विपर्ययेण वा । ' इमावेव ' नासापुटौ ' वसिष्ठकश्यपौ ' । ' अयमेव ' दक्षिणो नासापुटः ' वसिष्ठः ' । ' अयमेवोत्तरो नासापुटः ' कश्यपः ' । विपर्ययेण वा । ' वागेवात्रिः ' । अदनक्रियायोगात् ' अत्रिः ' । ' हि ' यस्मात् ' वाचा ' ' अन्नमद्यते ' भक्ष्यते । तस्माद्वाचः " अत्तिः " इति ' ह वै ' प्रसिद्धं ' नाम एतत् ' । अत्तृत्वादत्तिरिति । अत्तिरेव सत् ' यत् अत्रिरिति ' श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम । तत्परोऽक्षेणैव । " परोऽक्षप्रियाऽ इव हि देवाः " (   ) इत्युक्तत्वात् । संप्रति अत्रिनिर्वचनविज्ञानस्य प्राणयाथात्म्यवेदनस्य च फलमाह—सर्वस्यात्तेति । ' यः ' एवमुक्तं अत्रिनिर्वचनं प्राणयाथात्म्यं च ' वेद ' । स मध्यमः प्राणो भूत्वा आधानप्रत्याधानगतः सर्वस्यान्नजातस्यात्ता भोक्तैव ' भवति ' । न भोज्यम् । सर्वमस्योपासकस्यान्नं ' भवति ' । भोज्यात् व्यावर्तत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आद्ये मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं शिशुब्राह्मणं सर्वान्नब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् (॥ १४ । (५) । २ । २ ॥)

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तञ्चैवामूर्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्त्तम् । (तंय) यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥ २ ॥

(त) तस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतऽएष रसो यऽएष तपति सतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥

मूर्तामूर्तब्राह्मणम् ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्तं चैवामूर्तं च । मर्त्यं चामृतं च । स्थितं च यच्च । सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यत् वायोश्चांतरिक्षाच्च । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ २ ॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत एष रसः । य एष तपति । सतो हि एष रसः ॥ ३ ॥

अथ कथमेषां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽध्यात्मनः सत्यत्व इति जिज्ञासाया कार्यकारणात्मकानां सत्यानां पञ्चभूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं प्रवर्तते—द्वे वावेति । यदपोहद्वारेण "नेति नेति" इत्यादिना निर्दिधारयिषित ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो मायामये 'द्वे वाव' द्वे एव 'रूपे'। रूप्यते ज्ञाप्यते अरूपं परं ब्रह्म याभ्यां अविद्याऽध्यारोपणाभ्यां ते रूपे । के ते इत्यत आह—मूर्तञ्चैवामूर्तञ्चेति । मूर्तामूर्त्तयोः प्रत्येकं अर्थप्रतिपादकानि विशेषणान्याह—'मर्त्यं च' मरणधर्म्मि । 'अमृतञ्च' तद्विपरीतम् । 'स्थितञ्च'—स्यास्नु परिच्छिन्नमिति यावत् । 'यच्च'—एति व्याप्नोतीति यत् 'अपरिच्छिन्न' स्थितविपरीतम् । 'सच्च' प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानासाधारणधर्मवत् । 'त्यच्च'—यत् तद्विपरीतम् । 'त्यत्' इत्येव सर्वदा परोऽक्षाऽभिधानार्हम् ॥ १ ॥

के ते मूर्तामूर्ते कस्य वा कानि विशेषणानि इति विशेषो न ज्ञायते इत्यत आह—तदेतन्मूर्त्तमिति । 'यत् वायोश्चांतरिक्षाच्च'—भूतद्वयात् अन्यत्परिशिष्टं पृथिव्यादि भूतत्रयं 'तत् मूर्तं' मूर्च्छितावयवं इतरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः । अत एव 'एतत्' भूतत्रयं—'मर्त्यं' मरणधर्मि अत एव 'एतत् स्थितं' परिच्छिन्नम् । अत एव 'एतत् सत्' विशेष्यमाणासाधारणधर्मवत् । चतुर्णां धर्माणां अन्योऽन्याव्यभिचारात् यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यः ॥ २ ॥

उक्तविशेषणचतुष्टयवतो भूतत्रयस्य सारिष्ठं कार्यं विशेषणानुवादपूर्वकमाह—तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत इति । विशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य 'एष रसः' सारः । कोऽसौ ? 'यऽएषः' मण्डललक्षणः सविता 'तपति' । तत्र हेतुः 'हि' यस्मात् मूर्तादिविशेषणचतुष्टयं मण्डले अवसीयते तस्मात्—'सतः' सदादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य 'एषः' मंडलभूतः 'रसः' सारः । एतच्च—आधिदैविकस्य कार्यात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् ॥ ३ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्वा) र्व्वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतमेतद्य-देतत्त्यम् ॥ ४ ॥

(त्यन्तु) तस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतस्य यतऽएतस्य त्यस्यैष रसो यऽएषऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसऽइत्यधि-देवतम् ॥ ५ ॥

(म) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेव मूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायम-न्तरात्मन्नाकाशऽएतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥ ६ ॥

(त्त) तस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-तस्य सतऽएष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्प्रा) प्प्राणश्च यश्चायमन्तराऽऽत्मन्नाकाशऽ एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यम् ॥ ८ ॥

अथामूर्तम् । वायुश्चांतरिक्षं च । एतत् अमृतम् । एतत् यत् । एतत् त्यम् ॥ ४ ॥

तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । य एष एतस्मिन् मंडले पुरुषः । त्यस्य हि एष रसः । इत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तम् । यदन्यत् प्राणाच्च । यश्चायमंतरात्मन्नाकाशः । एतत् मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ ६ ॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एष रसः । यत् चक्षुः । सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

अथामूर्तम् । प्राणश्च । यश्चायमंतरात्मन्नाकाशः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् ॥ ८ ॥

अथेदानीममूर्त्तमुच्यते—' वायुश्चान्तरिक्षं च ' यत्परिशेषित भूतद्वय—' एतत् ' ' अमूर्त्तं ' मूर्त्तविपरीत ब्रह्मणो रूपम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

' एतस्य ' अमूर्त्तादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतद्वयस्य ' एष रसः ' । कोऽसौ ? ' य एषः ' ' एत-स्मिन् मण्डले पुरुषः ' कारणात्मको हिरण्यगर्भः प्राणः । तत्र हेतुः, ' हि ' यस्मात् तस्यामूर्त्तस्य ' एषः ' मण्डलस्थः पुरुषः ' रसः ' पूर्ववत् सारिष्ठः । एतच्चाधिदैविकस्य कारणात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् । एवमुक्तमाधि-दैविकं विभागमुपसंहरति—इत्यधिदेवतमिति ॥ ५ ॥

अथाध्यात्ममिति । अथानंतरं मूर्त्तामूर्त्तयोरध्यात्म विभाग उच्यते । तत्र ' इदमेव ' ' मूर्त्तं ' किं ? ' यत् ' ' प्राणाच्च ' शरीरस्थात् उच्छ्वासात्मकात् वायोः ' यश्चायमंतरात्मन् ' अभ्यंतरे आत्मनि ' आकाशः ' तस्माच्च ' अन्यत् ' शरीरारंभकं भूतत्रयं । **एतन्मर्त्यमित्यादि** पूर्वेण समानम् ॥ ६ ॥

" एतस्य सत एष रसः यत् चक्षुः " इति । आध्यात्मिकस्य शरीरारंभकस्य कार्यस्य ' एष रसः ' सारः । तेन हि सारेण समस्तमिदं शरीरं सारवत् । यथा अधिदेवतमादित्यमण्डलेन ॥ ७ ॥

एवमाध्यात्मिकस्य कार्यात्मकस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य कारणात्मकस्य रूपं निरूपयितुमाह—**अथामूर्त्तमिति** ।

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्यै) एतुस्यामृतस्यैतुस्य यतुऽ एतुस्य त्युस्यैष रुसो योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्युस्यु ह्येष रुसः ॥ ९ ॥

(स्तु) तुस्य हैतुस्य पुरुषस्य रूपम् । (पँञ्च) युथा माहारजनम्वासो युथाऽऽपाण्ड्वाविकं युथेन्द्रगोपो युथाऽग्न्यर्च्चिर्युथा पुण्डरीकं युथा सकृद्विद्युत्तुग्ँ सकृद्विद्युत्तेव ह वा ऽअस्य श्रीर्भवति युऽएवम्वेद ॥ १० ॥

(दा) अथात ऽआदेशः । (शो) नेति नेति न ह्येतुस्मादिति नेत्यन्य-

तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । यः अयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासः । यथा आपाण्डु आविकम् । यथेन्द्रगोपः । यथा अग्न्यर्चिः । यथा पुण्डरीकम् । यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात आदेशः । नेति नेति । न हि एतस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥ ११ ॥

अथाधुना ' प्राणश्च यश्चायमन्तराऽऽत्मन् ' शरीरे–' आकाशः ' पूर्वोक्तः तत् अमूर्तरूपं परिशेषितं भूतद्वयं अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

' एतस्य त्यस्य ' ' एष रसः '–सारः–' योऽय दक्षिणेऽक्षन् '–दक्षिणेऽक्षिण ' पुरुषः ' लिंगशरीरात्मा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथास्य कारणात्मनो वासनामयं रूप निरूपयितुमाह–**तस्य हैतस्येति** । तस्याधिदैविकस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मनः ' ह ' किल एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनामयमिदं रूपम् । ' यथा ' लोके महारजन हरिद्रा तया रक्त 'माहारजनम्' ' वासः ' वस्त्रम् । एव स्त्र्यादिविषयसयोगे सति तादृश रजनाकारं चित्तस्य वासनारूपं उत्पद्यते–येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । 'यथा' च लोके ' आपाण्डु आविक ' अवेरिदमाविक ऊर्णादि ' आपाण्डुर ' भवति तथा अन्यद्वासनारूपम् । ' यथा ' च लोके–' इन्द्रगोपः ' वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुमवत् अत्यतरक्तो भवति । एवमेवास्य वासनारूपम् । क्वचित् विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित् पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षयेति बोध्यम् । 'यथा'–लोके–'अग्न्यर्चिः'भास्वर भवति–तथा क्वचित् कस्यचिद्वासनारूपम् । ' यथा ' च–' पुण्डरीक ' शुक्ल–तद्वदपि कस्यचिद्वासनारूपम् । ' यथा ' च लोके–'सकृद्विद्युत्त' सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशक भवति । तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्धिरण्यगर्भादेर्वासनारूपमुपजायते सत्त्वादितारतम्यादिति भावः । चरमोक्तहिरण्यगर्भवासनारूपोपासनफलमाह–**सकृद्विद्युत्तेवेति** । एवं यथोक्तं यत्तु वासनारूपमंते अभिहितं सकृद्विद्योतनमिवेति तत् किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवतः तडिद्वत् सकृदेव व्यक्तीभवतीति । तत् तदीयं हिरण्यगर्भस्य वासनारूपं यो वेद । अस्योपासकस्य 'सकृद्विद्युत्तेव ' सकृद्विद्युदिव–' श्रीः ' ख्यातिः–' ह वै ' एवमेव भवतीत्यर्थः । ' ह वै ' इत्यवधारणार्थौ निपातौ ॥ १० ॥

एवं सत्यस्येति षष्ठ्यंतस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकं हेयभूतं सत्यशब्दस्यार्थं व्याख्याय–उपादेयभूतप्रथमांतसत्य-

त्पुरमस्त्युथ नामधेयꣳ सत्त्युस्य सत्त्यमिति प्प्राणा वै सत्त्यन्तेषामेषु सत्त्यम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।३ ॥ (५) २–३ ॥

मैत्रेयीति स होवाच याज्ञवल्क्यः । (ऽ) उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तङ्करवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणम् ।

मैत्रेयीति स होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मि । हंत ते अनया कात्यायन्या अंतं करवाणीति ॥ १ ॥

शब्दार्थव्याख्यानायेदमारभ्यते—**अथात आदेश** इति । 'अथ' सत्यस्य स्वरूपनिर्देशानंतरं—' यत्सत्यस्य सत्यं ' तदेव अवशिष्यते यस्मात् अतस्तस्मात्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणः " नेति नेतीत्येवमादेशः " निर्देशः । तथाच—नेति नेतीति वीप्सया मूर्तामूर्ततद्वासनात्मिकाविद्यातत्कार्यतदभावादिसर्वनिषेधावधित्वेन च तत्साक्षित्वेन च साक्षात् ब्रह्म निर्दिष्ट भवति । ' तस्य ' निरवधिकस्य निःसाक्षिकस्य च निषेधासंभवात् । ननु—कस्मादेवं ब्रह्म निर्दिश्यते इत्यत आह—**न ह्येतस्मादि**ति । विषयीकर्तव्याः यावंतः पदार्थाः ते सर्वे नकारद्वयस्य विषयाः संतो निर्दिश्यते इति कृत्वा नेति नेतीत्येतस्मादन्यत् अन्यतरत् निर्देशन ' हि ' यस्मात् नास्ति । तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यथा ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राष्ट्रनिविष्टरमणीयसर्वग्रामसग्रहः एव प्रकृतेऽपि नेति नेतीति वीप्सया व्यातव्यसर्वप्रकारसग्रह इति भावः । " तस्योपनिषदिति " प्रतिज्ञात उपसहति—**अथ नामधेयमि**ति । यत् उक्तप्रकारेण परमार्थसत्य पर ब्रह्मैव—' अथ ' अतः युक्तमुक्त ब्रह्मण उपनिषदिति नामधेयमभिधानम् । नामैव नामधेयम् । किं तत् ? **सत्यस्य सत्यमि**ति ' प्राणा वै सत्य तेषामेष सत्यम् ' इति व्याख्यातार्थम् ॥ ११ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं मूर्तामूर्तब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २–३ ॥

" दृप्तबालाकिर्हेति " द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषय प्रत्यगात्मान " ब्रह्म ते ब्रवाणि, व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि " इति च प्रस्तुत्य तद्ब्रह्म एकमद्वय सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण—" नेति नेति " इति विज्ञापितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासविधित्सयैव आख्यायिकारूपं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते—**मैत्रेयीति होवाचे**ति । ' याज्ञवल्क्यः ' नाम ऋषिः ' ह ' किल ' मैत्रेयि ! इति ' स्वां भार्यां आमन्त्र्योवाच । किं ? ' अरे ' हे मैत्रेयि ! ' अहं ' ' अस्मात् ' गार्हस्थ्यात् स्थानादाश्रमात् ' उद्यास्यन् वै ' ऊर्ध्वं पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं यास्यन्नेव ' अस्मि ' भवामि । अतः ' हंत ' ' ते ' तव अनु-

सा ह्रोवाच मैत्रेयी । यन्मऽइयम्भगोः सर्व्वा पृथिवी व्वित्तेन पूर्णा स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति नेति ह्रोवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवताञ्जीवितन्तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति व्वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा ह्रोवाच मैत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स ह्रोवाच याज्ञवल्क्यः । प्प्रिया बतारे नः सती प्प्रियम्भाषसऽएह्यास्स्व व्व्याख्यास्यामि ते व्व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यत् मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् । कथं तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितम् । तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम् । किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद । तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया बत अरे नः सती प्रियं भाषसे । एहि । आस्स्व । व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

मतिं प्रार्थयामीत्यर्थः । किञ्च अन्यत् 'ते' तव 'अनया' द्वितीयया भार्यया 'कात्यायन्या' सह 'अन्त' विच्छेद 'करवाणि' द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन युवां संविभज्य गमिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी ह उवाच' । 'भगोः' भगवन् ! 'मे' मह्य 'यत्' यदि 'इय' सर्वसागरपरिखा 'पृथिवी' 'वित्तेन' धनेन 'पूर्णा स्यात्' । तदा 'कथ ?' किं तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येनाग्निहोत्रादिकर्म्मणा अहं 'अमृता' अमरणधार्म्मिणी मुक्ता 'स्यां' भवेयम् 'इति' प्रश्ने कृते 'नेति' नैव अमृता स्या इत्युत्तर 'ह' किल 'याज्ञवल्क्यः' उवाचोक्तवान् । किं तर्हि वित्तेन भवेदित्यत आह--यथैवेति । 'यथैव' लोके 'उपकरणवतां' साधनसंपत्तियुक्तानां 'जीवित' सुखोपभोगसंपत्त्या कालक्रमण 'तथैव' तद्वदेव 'ते' तव 'जीवित स्यात्' । 'न तु' पुनः 'वित्तेन' वित्तसाध्येन कर्म्मणा 'अमृतत्वस्य' मोक्षस्य 'आशा' तृष्णा 'अस्ति' । आशाऽपि न कर्तव्येति भावः ॥ २ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी ह' प्रत्युवाच । यद्येवं 'येनाहममृता न स्याम्' 'तेन' वित्तेन 'अहं किं कुर्याम्' । किंतु 'यदेव' केवलममृतत्वसाधनं 'भगवान्' ज्ञानसंपन्नो भवान् 'वेद' विजानाति । 'तदेव' अमृतत्वसाधनं 'मे' मह्यं 'ब्रूहि इति' उपदिशेत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वित्तसाध्ये अमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्टः 'सः' 'ह याज्ञवल्क्य उवाच' ।

स होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्यो) न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्प्रिया भवन्ति न वाऽअरे व्वित्तस्य कामाय व्वित्तम्प्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय व्वित्तम्प्प्रियम्भवति न वाऽ अरे ब्ब्रह्मणः कामाय ब्ब्रह्म प्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्ब्रह्म प्प्रियम्भवति न वाऽअरे क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रम्प्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्त्रम्प्प्रियम्भवति न वाऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्व्वस्य कामाय सर्व्वम्प्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व्वम्प्प्रियम्भवत्यात्मा वाऽअरे द्द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या व्विज्ञानेनेदꣳ सर्व्वम्विदितम् ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवंति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे

' अरे ' मैत्रेयि ! ' बत ' इत्यनुकंपायां ' नः ' अस्माकं पूर्वमपि ' प्रिया सती ' इष्टा भवती त्वं इदानीमपि ' प्रियमेव भाषसे ' । अतस्त्वं ' एहि ' आगच्छ । ' आस्व ' उपविश । यत् ते तव इष्टं अमृतत्वसाधनं आत्मज्ञानं तत् ' व्याख्यास्यामि ' कथयिष्यामि । ' व्याचक्षाणस्य ' तु व्याख्यानं कुर्वतः ' मे ' मम वाक्यानि अर्थतः ' निदिध्यासस्व ' निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति । याज्ञवल्क्येनैवमुक्ता मैत्रेयी ' ब्रवीतु भगवान् ' इति प्रत्युवाचत्यर्थः ॥ ४ ॥

'स याज्ञवल्क्यः' अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलसुखसाधनेभ्यः तत्संन्यासविरागमुत्पादयन्नुवाच । ' अरे ' मैत्रेयि ! 'वै' प्रसिद्ध एतल्लोके यत् ' पत्युः ' भर्तु. ' कामाय ' प्रयोजनाय जायायाः

(म्ब्रु)ब्रह्म तम्पुरादात्। (द्यो) योऽन्युत्रात्मुनो॰ब्रुह्म ब्वेद क्षत्त्रन्तम्पुराद्वा-
द्योऽन्युत्रात्मुनः क्षत्त्रम्वेद लोकास्तम्पुराद्रुर्व्यो॑ऽन्युत्रात्मुनो लोकान्वेद
देवास्तम्पुराद्रुर्व्यो॑ऽन्युत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तम्पुराद्रुर्व्यो॑ऽन्युत्रात्मुनो
भूतानि ब्वेद सुर्व्वन्तम्पुरादाद्योऽन्युत्रात्मुनः सुर्व्वम्वेदेदम्ब्रुह्मेदङ्क्षत्त्रमिमे
लोकाऽइमे देवाऽइमानि भूतानीदꣳ सर्व्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । मैत्रेयि ! आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्त्रं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः क्षत्त्रं वेद । लोकास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद । भूतानि तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्त्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः। इमानि भूतानि । इदं सर्वम् यत् अयमात्मा ॥ ६ ॥

'पतिः' 'प्रियो न भवति' । किं तर्हि 'आत्मनस्तु कामाय' प्रयोजनायैव भार्यायाः 'पतिः प्रियो भवति' । तथा 'न वा अरे जायायै' इत्यादि समानम् । शेषं तु प्रसिद्धार्थम् । 'न वा अरे सर्वस्य कामाय' इति । सर्वग्रहण-मुक्तानुक्तार्थम् । तस्माल्लोकप्रसिद्धमेतत् । आत्मैव प्रियो नान्यदिति । "तदेतत् प्रेयः पुत्रात्" (श. प. बृ. उ. १ । २ । १९) इत्युपन्यस्तम् । तस्यैत द्वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मात् आत्मप्रीतिसाधनत्वात् अन्यत्र गौणी प्रीतिः । आत्मन्येव मुख्या । तस्मादरे मैत्रेयि ! परमप्रेमास्पदभूतः 'आत्मा वै' आत्मैव 'द्रष्टव्यः' दर्शनविषयमापादयितव्यः । केनोपायेनेत्यत आह—श्रोतव्य इति । 'श्रोतव्यः' पूर्वं आचार्यत आगमतश्च । पश्चात् 'मन्तव्यः' तर्कतः । ततः 'निदिध्यासितव्यः' निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं हि श्रवणमनननिदिध्यासनेन दृढीकृतेन 'आत्मनो वै दर्शनेन' साक्षात्काररूपेण ।' इदं सर्वं ' स्थावरजङ्गमात्मकं अनात्मभूतमखिलं विदितमेव विज्ञातमेवेति ॥ ५ ॥

ननु—कथमस्मिन् विदिते अन्यत्सर्वं विदितं भवेत् इत्याशङ्कायां आत्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावात् इति दर्श-यितुमाह—ब्रह्म तमिति । 'यः' कोऽपि 'आत्मनः' सकाशात् 'अन्यत्र' पार्थक्येन 'ब्रह्म' ब्राह्मण-जातिं 'वेद' मन्यते । तमयथार्थदर्शिनं पुरुषं 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'परादात्' पराद्ध्यात् पराकुर्यात् कैवल्यासंबंधिनं कुर्यात् । अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधादिति भावः । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा । तथा—'क्षत्त्र' क्षत्रियजातिः 'तं परादात्' इत्याद्युक्तं सर्वं पूर्ववत् । उक्तं सर्वमनूद्य तस्यात्मानतिरिक्तत्व-मित्युपसंहरति—इदं ब्रह्मेत्यादिना । 'यदयं' योऽयमात्मा 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति प्रकृतः । स एवेदं सर्वं

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य। न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान्न शक्नुयात् ग्रहणाय। दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

उक्तमनुक्तं च । न ततः पृथगस्तीत्यर्थः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले एवमात्मव्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति भावः ॥ ६ ॥

कथं ? पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते इत्याशंकायां घटः स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मात्रानुगमात् सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टांतत्रयमाह—स यथा दुन्दुभेः इति । 'सः' इति दृष्टांतः । यथा लोके 'दुन्दुभेः' भेर्यादेर्हन्यमानस्य दण्डादिना ताड्यमानस्य 'बाह्यान्' बहिर्भूतान् शब्दान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्क्रष्टान् दुन्दुभिशब्दविशेषान् उच्चनीचादीन् 'ग्रहणाय' ग्रहीतुं न शक्नुयात् न समर्थो भवेत् । कथं ? तर्हि दुन्दुभिशब्दविशेषाणां ग्रहणमित्यत आह—दुन्दुभेस्त्विति । 'दुन्दुभेस्तु' दुन्दुभिशब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु 'दुन्दुभ्याघातस्य वा' दुन्दुभेराहननमाघातः तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य 'ग्रहणेन तु' दुन्दुभिशब्दविशेषो गृहीतः स्यात् । यथा एवं शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते । तथा स्फुरणात्मकब्रह्मसामान्यात् स्फोर्यमाणाः पदार्था नातिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा 'स यथा वीणायै वाद्यमानायै' इति । वीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यौ । समानमन्यत् ॥ ८ ॥

तथा 'स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य' शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्येत्यर्थः 'न बाह्यान्' शब्दान् शक्नुयादित्येवमादि पूर्ववत् । अनेकदृष्टांतोपादानं इह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम् । अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सर्वेऽपि पदार्थाः स्थितिकाले प्रज्ञानघनप्रत्ययगात्मैकत्वं गता इति द्योतनार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स युथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्युाहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवम्वाऽअरेऽस्यु महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्युदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसऽइतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्युस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥

स युथा सर्वासामपाँ समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवँ सर्वेषाँ

स यथा आर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथक् धूमा विनिश्चरंति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् । यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्याः उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां

एव स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्य उत्पत्तिकालेऽपि तथा अवगमयितु कार्याणामुत्पत्तेः प्राक् कारणादभिन्नत्वं दर्शयितुमाह–**स यथेति** । 'सः' इति दृष्टांतः । यथा आर्द्रैरेधैः काष्ठैरिद्धोऽग्निः 'आर्द्रैधाग्निः' तस्मात् 'अभ्याहितस्य' अभितः प्रज्वलितात् पृथक् नानाप्रकार धूमा विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति । 'अभ्याहितस्य' इति पंचम्यर्थे षष्ठी । धूमग्रहण विष्फुलिङ्गादीनामप्युपलक्षणपरम् । धूमविष्फुलिङ्गादयो विनिर्गच्छंतीत्यर्थः । तथा ऋग्वेदादिप्रपञ्चः उत्पत्तेः प्राङ् न ब्रह्मण. पृथगस्तीत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह–**एवं वा** इति । यथा अय दृष्टान्तः । 'एव वै' एवमेव 'अरे' मैत्रेयि ! 'अस्य' प्रकृतस्य परमात्मन. 'महतः' अनवच्छिन्नस्य 'भूतस्य' परमार्थस्वभावस्य एतद्वक्ष्यमाण 'निश्वसित' अयत्नोत्पादित निश्वसितमिव निश्वसितम् । किमेतदित्यत आह–**यदृग्वेद** इति । 'यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः' इति चतुर्विध मन्त्रजातम् । अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्राः 'अथर्वाङ्गिरसः' । 'इतिहासः' उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरूपः । यथा–"उर्वशी हाप्सराः"–(श. प. ११ । ५ । १ । १) इत्यादि ब्राह्मणमेव । 'पुराण'–"असद्वाऽ इदमग्रऽ आसीत्"–(श. प. ६ । १ । १ । १) इत्यादि । 'विद्याः' देवजनविद्याः "वेदः सोऽय"–(श. प. १३ । ४ । ३ । १०) इत्याद्याः । 'उपनिषदः' "प्रियमित्येतदुपासीत"–(श. प. १४ । ६ । १० । ३) इत्याद्याः । 'श्लोकाः' ब्राह्मणप्रभवाः–"तदप्येते श्लोकाः" (श. प. बृ. उ. ४ । २ । ११) इत्यादयः । 'सूत्राणि' वस्तुसङ्ग्राहकानि वाक्यानि वेदे । यथा–"आत्मेत्येवोपासीत"–(श. प. १४ । ४ । २ । २८) इत्येवमादीनि । 'अनुव्याख्यानानि' मन्त्रविवरणानि । व्याख्यानानि' अर्थवादाः । अथवा 'अनुव्याख्यानानि' वस्तुसग्राहकवाक्याना विवरणवाक्यानि । यथा–"प्राणा वै सत्यं"–(श. प. १४ । ५ । १ । २३–१४ । ५ । २ । ३) इति शिशुमूर्तामूर्तब्राह्मणे । 'व्याख्यानानि' "मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता"–(श. प. १४ । ४ । ३ । २ ।) इत्येवमादीनि मंत्रविवरणानि । 'एतानि' उक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकानि 'अस्यैव' ईश्वरस्य 'निश्वसितानि' । तथा च पुरुषबुद्धेः प्रयत्नपूर्वकत्वमन्तरेणैव नियतरचनावतः पूर्वसिद्धस्यैव वेदस्य सुप्तप्रबुद्धवत् सृष्टिसमये अभिव्यक्तत्वोक्तेर्वेदः स्वार्थे निरपेक्ष एव प्रमाणम् । अत एव–"इद सर्वं यदयमात्मेति" वेदस्य अप्रामाण्यकारणनिरासार्थं वा अस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

अथ प्रलयकालेऽपि अस्य प्रपंचस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपत्तव्यमिति दृष्टांतपूर्वकमाह–**स यथा सर्वासामपा-**

स्पर्शानान्त्वगेकायनमेवᳩ सर्व्वेषाङ्गन्धानां नासिकेऽएकायनमेवᳩ सर्व्वेषाᳩ रसानाञ्जिह्वैकायनमेवᳩ सर्व्वेषाᳩ रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवᳩ सर्व्वेषाᳩ शब्दानाᳩ श्रोत्रमेकायनमेवᳩ सर्व्वेषाᳩ सङ्कल्पानाम्मनऽएकायनमेवᳩ सर्व्वेषाम्वेदानाᳩ हृदयमेकायनमेवᳩ सर्व्वेषाङ्कर्मणाᳩ हस्तावेकायनमेवᳩ सर्व्वेषामध्वनाम्पादावेकायनमेवᳩ सर्व्वेषामानन्दानामुपस्थऽएकायनमेवᳩ सर्व्वेषाम्विसर्गाणाम्पायुरेकायनमेवᳩ सर्व्वासाम्विद्यानाम्वागेकायनम् ॥ ११ ॥

(ᳩ) स यथा सैन्धवखिल्यः । (ऽ) उदके प्प्रास्तऽउदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतोयतस्तदाददीत लवणमेवैवम्वाऽअरऽइदम्महद्भूतमनन्तमपारम्विज्ञानघनऽ एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

गंधानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषामानंदामामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत । न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् ।

मिति । 'सः' इति दृष्टांतः । 'यथा' येन प्रकारेण 'सर्वासां' नदीवापीतडागादिगताना 'अपां' समुद्रोऽब्धिः उदकसामान्य एकायनमेकगमनं एकप्रलयः अविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽय दृष्टांतः । 'एवं सर्वेषां स्पर्शानां'—मृदुकठिनादीनां वायोरात्मभूताना 'त्वगेकायन' त्वगिति त्वग्विषय स्पर्शसामान्यमात्रमाश्रयः । तथा 'सर्वेषां गन्धानां' पृथिवीविशेषाणाम् 'नासिके' घ्राणे विषयसामान्यम् । तथा 'सर्वेषां रसाना' अब्विशेषाणाम् जिह्वेन्द्रिय विषयसामान्यम् । तथा 'रूपाणा' तेजोविशेषाणा 'चक्षुः' विषयसामान्यम् । तथा शब्दानामाकाशविशेषाणां 'श्रोत्र' विषयसामान्यम् । एतान्यपि विषयविशेषसामान्यानि मनोविषये संकल्पे अन्तर्भवन्ति—तेषा सकल्पपूर्वकत्वात् । 'सर्वेषा' सकल्पविशेषाणां 'मनः' विषयसामान्यं सङ्कल्पमात्रमेकायनम् । तस्य सकल्पस्य च अध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनात् बुद्धिविषयविशेषेषु वेदशब्दवाच्येषु विद्याशब्दवाच्येषु च अध्यवसाये अतर्भावः । 'सर्वेषा वेदानामिति' सर्वासां विद्यानां 'हृदय' बुद्धिसामान्यं विज्ञानमात्रमेकायनम् । तदपि कारणभूते प्रज्ञानघने ब्रह्मणि लीयत इति बोध्यम् । तथा 'सर्वेषां कर्म्मणां हस्तावेकायनं' इत्यादिना कर्म्मेन्द्रियाणां तद्विषयविशेषाणा आदानगमनानन्दविसर्गवेदनानां च तत्तत्सामान्येषु लयः । तेषां च प्राणे, प्राणस्यापि कारणात्मनि, इत्यभिप्रायतः श्रुत्या उच्यत इति भावः ॥ ११ ॥

एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्वयात्मतत्त्वमित्यवगमितम् । "इदं सर्वं यदयमात्मा" कं(६)

सा होवाच मैत्रेयी । (अ) अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १३ ॥

यतोयतस्तत् आददीत । लवणमेव । एवं वा अरे इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा अस्ति इति अरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् अमूमुहत् । न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ॥ १३ ॥

इति प्रतिज्ञातत्वात् इदानीं ब्रह्मविद्यया अविद्याऽतिरोधद्वारेण यः अयमात्यतिकः प्रलयः, त दर्शयितु दृष्टांतमुपादत्ते—स यथेति । 'सः' इति दृष्टांतः । 'यथा' लोके 'सैन्धवखिल्यः' स्यदनात्सिंधुरुदकं तस्य विकारः तत्र भवो वा सैधवः, स चासौ खिल्यो लवणशकलश्चेति 'सैधवखिल्यः' । स्वार्थे यण्प्रत्ययः । 'उदके' सिंधौ स्वयोनौ 'प्रास्तः' प्रक्षिप्तः सन् खिल्यारंभकत्वेन तदवयवभूतं 'उदकं' विलीयमानं 'अनु' पश्चात् 'विलीयेतैव' उदकभावमापद्येतैव । 'अस्य' विलीनस्य खिल्यस्य 'उद्ग्रहणाय' उद्धृत्य पूर्ववत् ग्रहीतुं 'न ह' नैव कश्चित् सुनिपुणोऽपि समर्थः 'स्यात्' । अत्र 'इव' शब्दोऽनर्थकः । कस्मात् ? 'यतोयतः' यस्मात् यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत गृहीत्वा आस्वादयेत् । तत्र तत्र 'लवणमेव' लवणास्वादमेव तदुदकम् । न तु खिल्यभावः । यथा अय दृष्टातः । 'एव वै' एवमेव 'अरे' मैत्रेयि ! 'इदं' परमात्माख्यं विलीनखिल्यभावं ब्रह्मतत्त्वं 'महद्भूतं' महच्च तत् भूतं च महद्भूत सर्वमहत्तरत्वात् आकाशादिकारणत्वाच्च महत् त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात् सर्वदैव परिनिष्पन्नम् । भूतमिति त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची । महच्च तत् पारमार्थिकश्चेत्यर्थः । 'अनन्त' न विद्यते अतः कारणं पूर्वावधिभूतं यस्य तदनन्तम् । 'अपारं' न विद्यते पारः उत्तरावधिभूतं कार्यं यस्य तदपारम् । 'विज्ञानघन एव' विज्ञानं विज्ञप्तिः विज्ञानञ्च तत् घनश्चेति विज्ञानघनः । घनशब्दो जात्यंतरप्रतिषेधार्थः । यथा सुवर्णघनः अयोघन इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । स विज्ञानघनो विशुद्धज्ञप्तिमात्रैकरस एव आत्मा 'एतेभ्यो भूतेभ्यः' कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यो हेतुभूतेभ्यः मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं इत्यादिखिल्यभावेन 'समुत्थाय' सम्यगुत्थाय उदकात्सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिंबवत् 'तानि' कार्यकारणविषयाकारपरिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यभावहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया प्रविलापितानि 'विनश्यंति' सन्ति 'अनु' पश्चात् उदकादिहेत्वपनये च चन्द्रसूर्यादिप्रतिबिंबवत् एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति । तथा च अविद्याकार्यरूपखिल्यभावहेत्वपगमे प्रज्ञानघनमनन्तमपार स्वस्थं ऽवतिष्ठतीत्यर्थः । अस्याञ्च कैवल्यावस्थायां विशेषज्ञान नास्तीत्याह—न प्रेत्येति । 'अरे' मैत्रेयि ! एवं कार्यकारणसघातेभ्यः विमुक्तस्य ब्रह्मविदः 'प्रेत्य' विमुच्य 'संज्ञा' अहमसौ अमुष्य पुत्रः ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणं विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानं नास्तीति 'अहं ब्रवीमि' इत्येवं 'ह' किल परमार्थदर्शनं 'याज्ञवल्क्यः' मैत्रेय्यै भार्यायै उवाचोक्तवान् ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता 'सा' मैत्रेयी 'ह' किल उवाचोक्तवती । 'अत्रैव' एतस्मिन्नेव एकस्मिन् वस्तुनि ब्रह्मणि पूर्वं 'विज्ञानघन एवेति' प्रतिज्ञाय पुनः "न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति" विज्ञानघनसंज्ञाऽभावश्च विरुद्ध-

स होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) न वाऽअरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यलम्वाऽअरऽइदम्विज्ञानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितरऽइतरम्पश्यति तदितरऽइतरञ्जिघ्रति तदितरऽइतरमभिवदति तदितरऽइतरꣳ शृणोति तदितरऽ इतरम्मनुते तदितरऽइतरम्विजानाति ॥ १५ ॥

यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् । (त्त) तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कञ्जिघ्रेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कम्विजानीयाद्येनेदꣳ सर्व्वम्विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । १४ (४) २ । ४ ॥ (५) २–४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अरे इदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । तदितर इतरं जिघ्रति । तदितर इतरमभिवदति । तदितर इतरं शृणोति । तदितर इतरं मनुते । तदितर इतरं विजानाति ॥ १५ ॥

यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत् केन कमभिवदेत् ।

धर्मत्वं आचक्षाणः ' भगवान् ' पूजावान् ' मा ' मां ' अमूमुहत् ' मोहङ्कृतवान् । न हि उष्णः शीतश्चाग्निरवैको भवति । अतः मूढाऽस्म्यत्रेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तः ' सः ' ' याज्ञवल्क्यः ' ' ह ' प्रतिवचनं ' उवाच ' । ' अरे ' मैत्रेयि ! ' अहं मोहं ' न वै ब्रवीमि ' मोहनवाक्यं नैव ब्रवीमीत्यर्थः । " न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति " इति तु विशेषविज्ञानानामभावस्यैवोक्तत्वात् । ' अरे ' मैत्रेयि ! शृणु । यन्महद्भूतमनन्तमपारं प्रज्ञानघनस्वरूपं यथा व्याख्यातम् । ' इदमेव विज्ञानाय ' विज्ञातुं ' अलं ' पर्याप्तम् । इति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ एवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकुर्वन्नाह—**यत्र** हीति । ' यत्र ' यस्मिन् अविद्याकल्पिते कार्यकारणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे ' हि ' प्रसिद्धं ' द्वैतमिव ' परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमिव आत्मनो वस्त्वंतरं भासमानं ' भवति ' । तत्तत्र तस्मिन् काले ' इतरः ' असौ परमात्मनः खिल्यभूतः आत्मा परमार्थचंद्रादेरिवोदकचंद्रादिप्रतिबिंबवद्द्रष्टेतरेण चक्षुरादिकरणेन ' इतर ' द्रष्टव्यं रूपादिपदार्थं ' पश्यति ' । एवमितरो घ्राता ' इतरेण ' घ्राणेनेतरञ्जिघ्रति । तथा ' अभिवदति ' शृणोति ' ' मनुते ' ' विजानाति ' इयमविद्यावदवस्था ॥ १५ ॥

यत्र तु ब्रह्मविद्यया अविद्या नाशमुपगमिता, तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह—**यत्र त्वस्येति** । ' यत्र ' यस्यां विद्यावस्थायां ' अस्य ' ब्रह्मविदः ' सर्वं ' कर्तृकर्मक्रियाफलादिकं आत्मन्येव

इयम्पृथिवी । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यै पृथिव्यै सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्याम्पृथिव्यान्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मे-दꣳ सर्व्वम् ॥ १ ॥

तत् केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं विजानीयात् । येनदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् इति ॥ १६ ॥

मधुब्राह्मणम् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

प्रविलापितं सत् ' आत्मैवाभूत् ' आत्मैव सवृत्तम् । ' तत्र ' तस्यामवस्थायां ' केन ' कारणेन ' कं ' द्रष्टव्यं विषयं ' कः ' ' पश्येत् ' । तथा-" जिघ्रेदित्यादि विजानीयात् " इत्यत व्याख्येयम् । न कोऽपि केनापि कमपि विजानीयात् । करणादिकारकानुपपत्तेः । एवं कैवल्यावस्थाया विशेषविज्ञानाभाव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिकन्याय दर्शयितुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्वमाह-येनेदमिति । यत्राप्य-विद्यावस्थायां अन्योऽन्य पश्यति । तत्रापि ' येन ' कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः ' सर्वमिदं विजानाति ' । ' तं ' साक्षिणं ' केन ' करणेन को वा विज्ञाता ' विजानीयात् ' । न केनापीत्यर्थः । येन चक्षुरादिना लोको जानाति । तस्य विषयग्रहणेनैव उपक्षीणत्वात् न साक्षिणि प्रवृत्तिरिति भावः । किं पुनर्वक्तव्यं, विद्या-ऽवस्थस्यासंसारिण आत्मनो ज्ञानाविषयत्वमित्याह-विज्ञातारमिति । ' अरे ' मैत्रेयि ! यः पुनः केवलः अद्वयः विद्यावस्थः विज्ञातैव वर्तते तं ' विज्ञातारं ' ' केन ' करणेन ' विजानीयात् ' । न केनापीति भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गत माध्यदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (५) २ । ४ ॥

पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति प्रतिज्ञातस्य आत्मन उत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा प्रतिज्ञात-स्यार्थस्य निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते-इयं पृथिवीति । ' इयं ' प्रसिद्धा ' पृथिवी ' ' सर्वेषां भूतानां ' ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां प्राणिनां ' मधु ' कार्यं मध्विव मधु । यथा एको मध्वपूपः अनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितः एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता इत्यर्थः । तथा ' अस्यै पृथिव्यै ' अस्याः पृथिव्याः ' सर्वाणि भूतानि मधु ' कार्यम् । किंच-' अस्यां पृथिव्यां ' ' यश्चाय ' तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः अमृतमयोऽमरणधर्मा ' पुरुषः ' । ' यश्चा-यमध्यात्मं ' आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इति अध्यात्मम् । ' शारीरः ' शरीरे भवः । पूर्ववत् ' तेजोमयो-ऽमृतमयः पुरुषः ' सर्वलिङ्गाभिमानी इत्येवं उभयविधोऽपि पुरुषः ' सर्वेषां भूतानां ' उपकारकत्वात् करणत्वेन

(मि) इमाऽआपः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वासामपाᳫँ सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मᳫँ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदᳫँ सर्व्वम् ॥ २ ॥

(म) अयमग्निः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्याग्नेः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदᳫँ सर्व्वम् ॥ ३ ॥

(म) अयमाकाशः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्याकाशस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-

---

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्वप्सु तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नाकाशे

' मधु ' । ' सर्वाणि भूतानि ' अस्य कार्यत्वेन मधु इति चशब्दसामर्थ्यात् व्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शारीरश्च इत्येवमेतच्चतुष्टयं एकं मधु सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि च भूतानि अस्य पृथिव्यादेः कार्यम् । अतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्मात्कारणात् एतज्जातं तदेव एकं परमार्थतो ब्रह्म । इतरत्कार्यं च आरंभणं विकारो नामधेयमात्रम्, इत्याशयेनाह—अयमेवेति । ' अयमेव सः ' योऽस्य पूर्वं मैत्रेय्यै " इदं सर्वं यदयमात्मा " (४ ब्रा. कं. ६) इति प्रतिज्ञातः स एवात्मा अयमुक्तश्चतुर्विधमध्वात्मकः, नान्यः । इदं चतुष्टयकल्पनाऽधिष्ठानब्रह्मविषयं ज्ञानं अमृतत्वसाधनं इदमेवात्मतत्त्वं " ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येव ते ज्ञपयिष्यामि" इति अध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या इत्युच्यते । 'इदमेव सर्वं' सर्वाप्तिसाधनं, यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात् सर्वं भवति । नान्यत् किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि मधुपर्याया व्याख्येयाः ॥ १ ॥

तथा ' आपो मधु ' । ' अध्यात्म रैतसः पुरुषः ' रेतसि भवो रैतसः । रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् " आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् " (ऐ. आ. २—४) इति श्रुत्यंतरात् ॥ २ ॥

तथा ' अग्निर्मधु ' । वाङ्मयो वागभिमानी पुरुषोऽग्निरध्यात्मम् । वाच्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् " अग्निर्वाग्भूत्वा मुख प्राविशत् " । (ऐ. आ. २—४) इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

तथा ' आकाशो मधु ' । ' अध्यात्मं हृद्याकाशः ' हृदयाकाशः । " य एषोन्तर्हृदय आकाशः "— (श. प. १४—५—१—१७) इत्यादिना पूर्वं व्याख्यातः ॥ ४ ॥

मध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ४ ॥

(म) अयम्वायुः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य व्वायोः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ५ ॥

(म) अयमादित्यः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यादित्यस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मञ्चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ६ ॥

(म) अयञ्चन्द्रः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य चन्द्रस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिँश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्मानस-

---

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् आदित्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चंद्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चंद्रे

तथा 'वायुर्मधु' । 'अध्यात्म प्राणः' घ्राणेन्द्रियम् । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" । (ऐ.आ.२–४) इति श्रुत्यंतरात् । भूतानां शरीरारंभकत्वेनोपकारान्मधुत्व, तदंतर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम् ॥ ५ ॥

तथा 'आदित्यो मधु' । 'चाक्षुषः' 'पुरुषः अध्यात्मम्' । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्"– (ऐ. आ. २–४) इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तथा 'चन्द्रो मधु' । 'अध्यात्म मानसश्चन्द्रमाः' । "चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्" 'ऐ. आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ७ ॥

(मि) इमा दिशः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वासान्दिशाꣳ सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ८ ॥

(मि) इयम्विद्युत् । (त्स) सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यै विद्युतः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्याम्विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मन्तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ९ ॥

(म) अयꣳ स्तनयित्नुः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ १० ॥

तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-

---

तथा ' दिशो मधु ' । यद्यपि दिशां श्रोत्रमध्यात्मम् । तथाऽपि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः सन्निहितो भवति इत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणम् । प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः ' प्रातिश्रुत्कः ' । " दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् " (ऐ. आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

तथा ' विद्युत् ' त्वगिन्द्रियं ' मधु ' । तेजसि भवः ' तैजसः अध्यात्मम् ' ॥ ९ ॥

तथा ' स्तनयित्नुः ' पर्जन्यः ' मधु ' । शब्दे भवः ' शाब्दः ' । यद्यपि अध्यात्मं शब्दे भव इति

(म) अयुन्धर्म्मः । सुर्व्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य धर्म्मस्य सुर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्म्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मुन्धार्म्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सुर्व्वम् ॥ ११ ॥

(मि) इदꣳ सत्त्यम् । (ꣳ) सुर्व्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य सत्त्यस्य सुर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्त्सत्त्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ सात्त्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सुर्व्वम् ॥ १२ ॥

मस्मिन् स्तनयित्नौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयन्धर्म्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

व्युत्पत्त्या शाब्दः पुरुषः । तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीति ‘ सौवरः ’ इति विशेषणम् । स्वरे भवः सौवरः ॥ १० ॥

सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकं स्तनयित्न्वन्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकारणसंघातात्मना उपकुर्वन्तो मधु भवंतीत्युक्तम् । ते येन प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वंति तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते—**अयं धर्म्म** इति । धर्म्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोऽक्षत्वात् अयमिति निर्देशानर्हत्वेऽपि पृथिव्यादेर्द्धर्म्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षघटादिवत् ‘ अयं धर्मः ’ इति व्यपदेशोपपत्तिरिति भावः । “ तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ” । (श. प.) इत्यादौ व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्त्रादीनामपि नियन्ता पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात् जगतो वैचित्र्यकृत् प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपः अयमिति प्रत्यक्षेण व्यपदेश्यो धर्मः अपूर्वाख्यः ‘ मधु ’ । स च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यारंभकः । तत्र पृथिव्यादिप्रयोक्तरि धर्मे सामान्यरूपेण तदारंभकत्वमाह—**यश्चायमस्मिन् धर्म्मे** इति । कार्यकारणसंघातकर्तरि तु ‘ धर्म्मे ’ विशेषरूपेण कार्यकारणारंभकत्वमाह—**यश्चायमध्यात्मं धर्म** इति । कार्यकारणसंघातकर्तरि धर्मे भवो धार्म्मः ॥ ११ ॥

सत्यमपि धर्म्मवत् द्विविधम् । तत्र सामान्यरूपं पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतमित्याह—**यश्चायमस्मिन्**

(मि) इदम्मानुषम् । (१५) सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य मानुषस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ १३ ॥

(म) अयमात्मा । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यात्मनः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ १४ ॥

(१५) स वाऽअयमात्मा । सर्व्वेषाम्भूतानामधिपतिः सर्व्वेषाम्भूतानाꣳ

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमात्मा तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः । सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रथनाभौ च रथ-

---

सत्ये इति । विशेषरूपं तु सत्यसंघातत्वेनानुगतमित्याह—**यश्चायमध्यात्मं सात्य** इति । सत्ये भवः सात्यः ॥ १२ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकारणसंघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति—**इदं मानुष**मिति । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुषादिजातिरपि ' सर्वेषां भूतानां मधु ' । यद्यपि मानुषादिजातिरेकैव, तथाऽपि निर्देष्टुः स्वशरीरनिविष्टा जातिराध्यात्मिकी । शरीरांतराश्रिता तु बाह्या इत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निर्दिशति—**यश्चायमस्मिन्मानुषे** इति । निर्देष्टुः स्वशरीरनिष्ठा तु आध्यात्मिकी इति तद्विशिष्टं निर्दिशति—**यश्चायमध्यात्मं मानुष** इति ॥ १३ ॥

यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसंघातः तस्य मधुत्वमाह—**अयमात्मे**ति । ' अयमात्मा ' उक्तजातिविशिष्टो देहः न तु चेतनः । ' सर्वेषा भूताना मधु ' । यश्चायमस्मिन्नात्मनि 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' । ' सः ' अमूर्तरससर्वात्मकश्चेतनो निर्दिश्यते । अत्राध्यात्मविशेषाभावादध्यात्मं स न निर्दिश्यते, इत्यभिप्रेत्याह—**यश्चायमात्मे**ति । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसङ्घात आत्मा । ' स यश्चायमात्मा ' इत्युच्यते । ' तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः ' इति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अस्यान्तिमपर्यायोक्तस्यात्मनः स्वरूपमाह—**स वाऽ अयमात्मे**ति । यस्मिन्नात्मनि खिल्यदृष्टांतवचसा प्रवेशितः,

राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्व्वे समर्प्पिताऽएवमेवा-
स्मिन्नात्मनि सर्व्वे प्राणाः सर्व्वे लोकाः सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतानि
सर्व्वऽएतऽआत्मानः समर्प्पिताः ॥ १५ ॥

(ऽ) इदम्वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्य-
न्नवोचत् । तद्वान्नरा सनये दꣳसऽउग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न्न वृष्टिम् ।
दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्व्वणो व्वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

नेमौ च अराः सर्वे समर्पिताः । एवमेव अस्मिन् आत्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्—" तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच "—इति ॥ १६ ॥

तेन परेणात्मना तादात्म्य गतो विद्वान् आत्मशब्दार्थः । तस्मिन्नविद्याकृतकार्यकारणसंघातोपाधिविशिष्टे जीवे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते सति ' स वै ' स एवायमात्मा अव्यवहितपूर्वपर्याये ' तेजोमयोऽमृतमय. ' इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानमय. । सः 'सर्वेषा भूतानामधिपति ' स्वतन्त्रः । न कुमारामात्यवत् स्वातन्त्र्यम् । किं तर्हि ' सर्वेषा भूताना राजा ' अधिपतिरिति राजत्वविशेषणम् । कश्चित् राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा भवति । स राजपरतन्त्रत्वात् न स्वतन्त्र इति । तद्व्यवच्छेदार्थं अधिपतिविशेषणमिति भावः । अस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वं जगत् सर्वमर्पितमिति दृष्टान्तोपादानपूर्वकमाह—**तद्यथे**ति । तत्प्रसिद्ध निदर्शनम् । ' यथा ' ' रथनाभौ च ' रथचक्रपिंडिकाया ' रथनेमौ च ' वलयभूतायां ' सर्वे अराः ' ' **समर्पिताः** ' समारोपिताः । यथा अय दृष्टांत. । ' एवमेव ' एतस्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि ' सर्वे प्राणाः ' वागादयः ' सर्वे लोकाः ' भूरादयः ' सर्वे देवाः ' अग्न्यादयः ' सर्वाणि भूतानि ' ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि—' सर्वे एते ' आत्मानः जलचन्द्रवत् प्रतिशरीरानुप्रवेशिनः अविद्याकल्पिताः समर्पिताः । सर्वं जगदस्मिन् समर्पितमिति भावः । स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

एवं साकल्येन निरूपितायाः ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताऽऽख्यायिकासङ्क्षेपकौ मन्त्रौ (श. प. १४।१।१।२५) श्रुतिः प्रस्तावपूर्वकमवतारयति—**इदं वा** इति । ' वै ' शब्दः स्मरणार्थः । यत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं पर तु नाविष्कृतम् 'तत् वै' तदेव 'इदं मधु' । इह "इय पृथिवी" (श. प. १४।५।५।१) इत्यादिना अनंतरनिर्दिष्ट ' दध्यङ् ' नामा ब्राह्मणः अथर्वणः गोत्रापत्य ' आथर्वणः अश्विभ्यां ' देवभिषग्भ्यां अनेन प्रपंचेन उवाचोक्तवान् । तदेवैतत्कर्म ऋषिर्मंत्रः पश्यन्नुपलभमान उवाचोक्तवान् । कथमित्यत आह—**तद्वां नरे**ति । (ऋक् स. । १ । ११६ । १२) हे ' नरा ' नरौ नेतारौ ! अश्विनौ अहं स्तोता ' वां ' युवयोः संबंधि तत्प्रसिद्ध उग्रमुद्घूर्णं अन्यैर्दुःशकं ' दसः' कर्म्म 'सनये' धनलाभार्थं 'युवाभ्यां' लाभलुब्धाभ्यां पुराकृतं 'आविष्कृणोमि ' प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टांतः । 'तन्यतुर्न' तन्यतुरिव यथा तन्यतुर्मेघस्थः शब्दः 'वृष्टिं' मेघांतर्वर्तमान-

(ती) इदम्वै तन्मधु । दध्युङ्ङाथर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तुदेतदृषिः पुश्य न्नवोचत् । आथर्व्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यꣳ शिरः प्प्रत्यैरयतम् । स व्वाम्मधु प्प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं युदस्रावपि कुक्ष्यम्वामिति ॥ १७ ॥

(ती) इदम्वै तन्मधु । दध्युङ्ङाथर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तुदेतदृषिः पुश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुषऽआविशदिति स व्वाऽअयम्पुरुषः सुर्व्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतन्नैनेन किञ्चनासम्वृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्—" आथर्वणायाश्विना दधीचे अश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यदस्रावपि कक्ष्यं वाम् "—इति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन्नवोचत्—" पुरश्चक्रे

मुदक प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटीकरोति ' तद्वत् ' । अत्र नकार इवार्थः । " नेति उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते " (निरु० १।४।१०) इति यास्कोक्तेः । " अश्वं न त्वा वारवन्तं " (निरु० १।४।१०) इतिवत् ज्ञेयः । तत् किं कर्म ? ' ह ' इति प्रसिद्धौ । ' आथर्वणः ' अथर्वपुत्रः—'दध्यङ् ' एतन्नामा मुनिः ' यत् ' यदा ' अश्वस्य ' हयस्य ' शीर्ष्णा ' युष्मत्सामर्थ्यप्रतिहितेन शिरसा ' वा ' युवाभ्यां इदं मधु इमा मधुविद्यां ' यत्प्रोवाच ' प्रोक्तवान् तदानीं आश्वस्य शिरसः सधानलक्षण पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिधानलक्षण च यत् भवदीयं क्रूर कर्म ' तत् ' ' आविष्कृणोमि ' इति संबधः ॥ १६ ॥

आविष्कृणोमीति प्रतिज्ञाते क्रूरकर्ममधुनी के ते इत्यपेक्षायां—' इदं वै ' तन्मधु इत्यादि उक्तार्थमेव ब्राह्मणं स्वानुवादपूर्वकं मन्त्रांतरमाह—**आथर्वणायेति** । (ऋक् सं. ।१।११७।२२।) हे अश्विनौ ! युवां ' आथर्वणाय अथर्वणः पुत्राय—' दधीचे ' दध्यङ्नाम्ने महर्षये अश्व्यं अश्वसंबंधि शिरो मस्तकं ' प्रत्यैरयतं ' प्रत्यधत्त तदीय मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय अश्व्येन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । ' सः ' महर्षिः 'वां' युवाभ्यां ' मधुविद्यां ' ' प्रवोचत् ' प्रावोचत्प्रोक्तवान् । स किं इत्येवं जीवितसदेहमारुह्य स्वशिरश्छेदपूर्वकं अश्व्यशिरसा मधु उक्तवान् इत्यत आह—**ऋतायन्निति** । युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामि इति पुरा कृतां प्रतिज्ञां सत्यां कुर्वन् परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरा इत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु इत्यत आह—**त्वाष्ट्रमिति** । त्वष्टा आदित्यः तस्य संबंधि त्वाष्ट्रं " तद्भ्रुडिति पपात तत्पतित्वाऽसावादित्योऽभवत् " (श० १४।१।१।१०) इति । तत्प्रतिसंधानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म तत्र प्रावर्ग्यं कर्मांगभूतं यद्विज्ञानं तत् ' त्वाष्ट्रं ' मध्वेव ' प्रावोचत ' अपि तु यत्कक्ष्यं गोप्यं ' रहस्य ' परमात्मसबंधि विज्ञान मधु मधुब्राह्मणेनोपसंहृतं अध्यायद्वयप्रकाशितं तच ' वां ' युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रवर्ग्यकर्मार्थयोः प्रथमद्वितीययोरध्याययोरर्थः प्रवर्ग्यसंबंध्याख्यायिकोपसंहर्तृभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितः ।

(मि) इदम्वै तन्मधु । दध्युङ्ङाथर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तुदेतदृषिः पुश्यन्नुवोचत् । रूपर्ठं रूपम्प्रतिरूपो बभूव तुदस्य रूपम्प्रतिचुक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपऽईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययम्वै हुरयोऽयम्वै दुश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तुदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमन-परमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् "-इति । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः । न एनेन किंचन अनावृतम् । न एनेन किंचन असंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन् अवोचत् । " रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश "-इति । अयं वै हरयः । अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च । तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

इदानीं ब्रह्मविद्याऽर्थयोस्तु तृतीयचतुर्थाध्याययोरर्थं उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां प्रकाशयितव्यः इत्यतः "इदं वै तत्" उक्तार्थं ब्राह्मणमनूद्य प्रवर्तते—**पुरश्चक्रे** इति । प्रकरणबलात् ईश्वरो अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिसर्ग-पुरःसर पचीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा—' पुरः ' पुराणि शरीराणि—' द्विपदः ' द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि ' चक्रे ' कृतवान् । तथा ' चतुष्पदः ' चतुष्पादुपलक्षितानि ' पुरः ' पशुशरीराणि ' चक्रे ' । एव शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा ' सः ' ईश्वरः ' पुरः ' पुरस्तात् आत्मप्रवेशात्पूर्वं ' पक्षी ' लिङ्गशरीरी ' भूत्वा ' ' पुरः ' शरीराणि ' पुरुषः ' पुरुषरूपः सन् ' आविशत् ' प्रविवेश । इतिशब्दो मत्रसमाप्तिद्योतकः । कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याशङ्कायां श्रुतिस्तत् व्युत्पादयति—**स वा अयमिति** । ' स वै ' स एव ' अयमात्मा ' सृष्ट्यादिकर्तृतया प्रकृतः ' सर्वासु पूर्षु ' सर्वशरीरेषु पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या ' पुरिशयः ' सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेव आधाराधेयनिर्देशात् द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह—**नैनेनेति** । एनेमानेन परमात्मना ' किंचन ' किंचिदपि अनावृतमनाच्छादितं नास्ति । तथा ' एनेन ' ' किंचन ' असंवृतं ' अंतरमनुप्रवेशितं नास्ति । तथा च परमात्मैव अंतर्बहिर्भावेन कार्यकारणरूपेण व्यवस्थितः । न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीति ' पुरश्चक्रे ' इति मंत्रः संक्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थः ॥ १८ ॥

" इदं वै तन्मधु " इत्यादि पूर्ववत् । एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किंरूप इत्यत आह—**रूपं रूपमिति** । (ऋक् सं. । ६ । ४७ । १८) ' सः ' ईश्वरः—' रूप रूपम् ' उपाधिभेदं देहं देहं प्रति—'प्रतिरूपः' रूपांतर प्रतिबिंबं ' बभूव ' । ननु—किमर्थमसौ प्रतिबिंबभावं आपद्यते—तत्राह—**तदस्येति** । ' तत् ' प्रतिबिंबत्वं अस्यात्मनो निरुपाधिकस्य ' रूपं ' स्वरूपं ' प्रतिचक्षणाय ' आत्मयाथात्म्यप्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अस्यात्मनो निरुपाधिक प्रज्ञानघनाख्यं रूप न प्रतिख्यायेत । यदा पुनः कार्यकारणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतः तदा अस्य रूपं प्रतिख्यायेत इति भावः ।

(मु) अथ वꣳशः । (स्तु) तदिदं वयꣳ शौर्प्पणाय्याच्छौर्प्पणाय्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्य्याच्च पाराशर्य्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥

अथ वंशः—तदिदं १ वयं शौर्पणाय्यात् । २ शौर्पणाय्यो गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् । ४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च । ५ पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औदवाहेश्च शांडिल्याच्च । ७ शांडिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शांडिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च आत्रेयाच्च रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौंडिन्यायनाच्च । १२ कौंडिन्यायनः कौंडिन्यात् । १३ कौंडिन्यः कौंडिन्यात् ।१४ कौंडिन्यः कौंडिन्याच्च आग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥

'इंद्रः' परमेश्वरः 'मायाभिः' नामरूपविषयमिथ्याऽभिमानात्मना परिणताभिः 'पुरुरूपः' बहुरूपः 'ईयते' प्रतीयते मिथ्यैव जलसूर्यवत् । मायाभिरिति बहुवचनं विक्षेपाणां बाहुल्यादुपपन्नम् । तथापि परमात्मनो बहुरूपत्वे किं मान इत्यत आह—**युक्ता हीति** । रथे युक्ता वाजिन इव 'हि' यस्मात् 'अस्य' प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे 'युक्ताः'—'हरयः' इंद्रियाणि 'शता' शतानि 'दश' च प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि दश च भवति । प्रत्यंचं स्वविषयान् प्रतिहरतीति हरणादिंद्रियाणि हरयः । इतिशब्दो मंत्रसमाप्तिद्योतकः । ननु—अस्य हरय इति संबंधप्रतीतेः, अयमन्यः परमेश्वरः अन्ये हरयः इत्येवं द्वैतापत्तिः इत्यत आह—**अयं वा इति** । 'अयं वै' अयमेवात्मा 'हरयः' इंद्रियादिरूपेणात्स्यैवाविद्यया भानात् । 'अयं वै' अयमेवात्मा 'दश च सहस्राणि' 'बहूनि चानंतानि च' हरिशब्दितानींद्रियाणि प्राणिभेदस्यानंत्यात् । इदानीं अस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमाह—**तदेतद्ब्रह्मेति** । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तदनपरम् । न विद्यते अंतराले जात्यंतरं वस्तु यस्य तदनंतरम् । न विद्यते बाह्यं बहिर्भूतं वस्तु यस्मात् तदबाह्यम् । यत् एतादृशं 'ब्रह्म' तदेवैतत् समस्तं जगत् । न तद्व्यतिरेकेणास्ति । किं पुनः तद्ब्रह्म आत्मनोऽर्थांतरं इत्याकांक्षायां नेत्याह—**अयमात्मेति** । 'अयं' प्रत्यगात्मैव ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्राह—**सर्वानुभूरिति** । यः सर्वात्मना सर्वमनुभवति सः 'सर्वानुभूः' । द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता स एव प्रत्यगात्मेत्यर्थः । अयमेव सर्ववेदांतानामर्थ इत्युपसंहरति—**इत्यनुशासनमिति** । इतीत्थं 'अनुशासनं' सर्ववेदांतोपदेशः । एतदमृतमभयञ्चेति अनर्थनिवृत्तिद्वारा आनंदावाप्तिरूपः शास्त्रार्थः परिसमाप्तः ॥ १९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य स्तुत्यर्थं मधुकाण्डस्य स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया अयं वंश आरभ्यते—

(च्चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बैजवापायनाद्बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ॥ २१ ॥

(द्वा) आत्रेयो माण्टेः । (म्मा) माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रा-

---

१५ आग्निवेश्यः सैतवात् । १६ सैतवः पाराशर्यात् । १७ पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । १८ जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । १९ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च आसुरायणाच्च गौतमाच्च । २० गौतमो भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो बैजवापायनात् । २२ बैजवापायनः कौशिकायनेः । २३ कौशिकायनिर्घृतकौशिकात् । २४ घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । २५ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । २६ पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । २७ जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । २८ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च आसुरायणाच्च यास्काच्च । २९ आसुरायणस्त्रैवणेः । ३० त्रैवणिरौपजंधनेः । ३१ औपजंधनिरासुरेः । ३२ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३३ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २१ ॥

३४ आत्रेयो मांटेः । ३५ मांटिर्गौतमात् । ३६ गौतमो गौतमात् । ३७ गौतमो वात्स्यात् । ३८ वात्स्यः शांडिल्यात् । ३९ शांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४० कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । ४१ कुमारहारितो गालवात् । ४२ गालवो विदर्भीकौंडिन्यात् । ४३ विदर्भीकौंडिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात् । ४४ वत्सनपात् बाभ्रवः पथः सौभरात् । ४५ पंथाः सौभरः अयास्यादांगिरसात् । ४६ अयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ४७ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्व-

---

अथ वंश इति । वंश इव 'वंशः' । यथा वेणुर्वंशः पर्वणः पर्वणो भिद्यते । तद्वदग्रात्प्रभृति आमूलप्राप्तेरयं वंशः । अध्यायद्वयस्य आचार्यपरंपराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमांतः शिष्यः पचम्यंत आचार्यो बोद्धव्यः॥२०॥

'आग्निवेश्यः'—'सैतवात्' आचार्यात् अधीतवान् इत्यादि ॥ २१ ॥

'आत्रेयः' माण्टेरधीतवान् । 'परमेष्ठी' विराट् 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भात् अधीतवान् । 'हिरण्यगर्भः' स्वयं-

ड्राभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचऽ आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वुँसनान्मृत्युः प्राध्वुँसनः प्रध्वुँसनात्प्रध्वुँसनऽएकर्षेरेकर्षिर्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥२२॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ५ ॥ (५) २–५ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४–५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ७८ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ध्यायद्वयात्मकं प्रथमं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

रूपात्त्वाष्ट्रात् । ४८ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । ४९ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । ५० दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । ५१ अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५२ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । ५३ प्रध्वंसन एकर्षेः । ५४ एकर्षिर्विप्रजित्तेः । ५५ विप्रजित्तिर्व्यष्टेः । ५६ व्यष्टिः सनारोः । ५७ सनारुः सनातनात् । ५८ सनातनः सनगात् । ५९ सनगः परमेष्ठिनः । ६० परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६१ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

प्रतिभातवेदः इति तत आचार्यपरपरा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म वेदाख्य तत्स्वयंभु नित्यं तस्मै ' ब्रह्मणे ' स्वयंभुवे वेदरूपेणावस्थिताय ' नमः ' वाङ्मनःकायकृतः प्रह्वीभावो भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये पंचमं मधुब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २–५ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) २ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि आद्य मधुकाण्ड परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं ऽध्यायं याज्ञवल्क्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् ।

आदितः षष्ठेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितश्चतुर्थे बृ० आ० द्वितीये च प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा-ऽअभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषाम्ब्राह्मणानामनूचानतमऽइति ॥ १ ॥

स ह गवाᳩं सहस्रमवरुरोध । दशदश पादाऽएकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः सऽएता गाऽउदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

अश्वलब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपंचालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव । कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥ १ ॥

स ह गवां सहस्रमवरुरोध । दशदश पादा एकैकस्याः शृंगयोराबद्धा बभूवुः । तान् होवाच । ब्राह्मणा भगवंतो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

एवं आगमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थं उपपत्तिभिर्निरूपयितु याज्ञवल्कीय काण्डमारभ्यते । तत्र प्रस्तात्र कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्था विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्था च आख्यायिका अश्वलब्राह्मणेनारभ्यते—**जनको ह वैदेह** इत्यादिना । विदेहेषु भवः ' वैदेहः ' ' जनकः ' जनकनामा राजा ' ह ' किल बभूव । स च ' बहुदक्षिणेन यज्ञेन' शाखांतरप्रसिद्धेन बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्वमेधेन वा ' ईजे ' अयजत् । ' तत्र ' तस्मिन् यज्ञे ' ह ' विद्वद्बाहुल्येन प्रसिद्धानां ' कुरूणां पंचालानां ' च देशानां 'ब्राह्मणाः' निमंत्रिता दर्शनकामा वा ' अभिसमेताः ' अभिसंगताः ' बभूवुः ' । तत्र महांत विद्वत्समुदाय दृष्ट्वा ' ह ' किल ' तस्य जनकस्य वैदेहस्य ' यजमानस्य ' कः स्वित् ' को नु खलु ' एषां ' ब्राह्मणानां मध्ये ' अनूचानतमः ' सर्वे इमे अनूचानाः कः स्विदेषामतिशयेनानूचानोऽनुवचने समर्थो ब्रह्मिष्ठ ' इति विजिज्ञासा ' विशेषेण ज्ञातुमिच्छा ' बभूव ' ॥ १ ॥

पश्चात् ' सः ' जनकः 'ह' अनूचानविषयोत्पन्नजिज्ञासः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं ' गवां ' प्रथमवयसां धेनूनां

(उ) अथ ह य़ाज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । (चै) एताः सौम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथन्नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । एताः सौम्य ! उदज सामश्रवा ३ इति । ता होदाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः । कथं नु नो ब्रह्मिष्ठः ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

' सहस्रमवरुरोध ' गोष्ठे अवरोध कारयामास । किंविशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्यत आह–दशदशेति । तासामेकैकस्या गोः शृंगयोर्विषये ' दशदश पादाः ' पलचतुर्भागः पादः एवभूताः सुवर्णस्य दशदश पादाः ' आबद्धा बभूवुः ' । शृंगयोरिति द्विवचनात् एकैकस्मिन् शृंगे पचपच पादा आबद्धा इत्यर्थः । एवं गा अवरुध्य जनकस्तान् ब्राह्मणान् ' ह ' किल ' उवाच ' । हे ब्राह्मणाः वेदाध्ययनसपन्नास्तदर्थनिष्ठाः ' भगवतः ' पूजार्हा ! इति सबोध्य ' यो वः ' युष्माक मध्ये 'ब्रह्मिष्ठः' अतिशयेन ब्रह्मज्ञः ' सः एताः ' अवरुद्धा गाः 'उदजतां ' उत्कालयतु स्वगृह प्रति नयतु । ' ते ' ब्राह्मणाः ' ह ' किल एवमुक्ताः ' न दधृषुः आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां प्रतिज्ञातु न प्रगल्भाः सवृत्ताः इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथानंतर अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाच । किं ? हे सौम्य ! सामश्रवा ३ इति, प्लुतिर्दूरादाह्वानार्था । सामविधि शृणोतीति सामश्रवाः तस्य सबुद्धौ हे सामश्रवः । अतो यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यात् सामविधिश्रवणमनुपपन्नमित्यर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्य इति सिद्ध्यति । हे सामश्रवः ! ' एता गाः ' उदजोद्गमयास्मद्गृहान्प्रति । एव गुरुवचन श्रुत्वा ' ह ' किल ' ब्रह्मचारी ' ' ताः ' गाः ' उदाचकार ' उत्कालितवान् आचार्यगृह प्रति नीतवानित्यर्थः । एव ब्रह्मिष्ठाय निर्दिष्टगवामपहरणात् याज्ञवल्क्येनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति, अस्माकमपि ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते ' ह ' ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः क्रुद्धवन्तः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाह–कथमिति । कथमय नोऽस्माक एकैकप्रधानानामग्रे ' ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ' ' ब्रुवीत ' कथयेत् । इतिशब्दः अभिप्रायसमाप्तिद्योतकः ॥ ३ ॥

१–आत्मपुराणे–पचमेऽध्याये । " इत्यादि बहुधा राजा चिंतयित्वा मनोगतम् । कामधेनुसमानाना सहस्र निदधौ गवाम् । चत्वारिंशत्सहस्राणि निष्काणामपि भूपतिः ।९५। शृगे शृगे गवा राजा निष्काणा विंशतिं हि सः । प्रत्येकं द्विसहस्रेषु शृगेष्वर्पितवांस्तदा " । ९६ । इति । अनयोष्टीका–' इत्यादीति । इत्यादिकं विचार कृत्वा गवा सहस्र तथा निष्काणा दीनाराणा चत्वारिंशत्सहस्राणि सदसि निदधौ स्थापितवानिति । " पले दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री " इति अमरे नानार्थः १३।१४। । ९५ । दीनाराणां चत्वारिंशत्सहस्रत्वे हेतुमाह । शृङ्गे इति । हि यतः । सहस्रसख्याकाना गवा द्विसहस्रसख्याकेषु शृङ्गेषु सत्सु प्रत्येक शृङ्गे शृङ्गे दीनाराणां श्रुतौ कर्षचतुष्टयात्मकस्य पलस्य पादतया प्रतिपादितानां विंशतिं श्रुतौ द्विरावृत्तदशपदोक्ता बबधेति । तथाच सहस्रद्वयस्य विंशत्या गुणने उक्तसख्यासिद्धिरिति भावः । अत्र यद्यपि भाष्यकारैः श्रुतिगतदशदशपदद्वित्व वीप्साऽभिप्रायेण व्याख्यातम् । पचपच पादा एकैकत्र शृङ्गे बद्धा इत्युक्तेः । तत्र च दशसहस्राणि निष्कसंख्या भवति । तथापि–अनेन ग्रथकृता " उपाख्यानेषु नात्यतमाग्रहः " इति शबरस्वामिवचनानुसारेण जनकौदार्यातिशयप्रकटनाय च दशदशेति पद विंशतिपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ ९६ ॥

२–" निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलकरणे हेमपात्रे हेमपदेऽपि चेति मेदिनी " साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री " इत्यमरनानार्थः ॥

३–" गुंजाः पचाद्यमाषकः । ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पल कर्षचतुष्टयम् । सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे " इत्यमरे वैश्यवर्गः ॥

(त्यु) अथ ह जनकस्य व्वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनम्पप्रच्छ त्वन्नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्ब्रह्मिष्ठोऽसी३ऽइति स होवाच नमो व्वयम्ब्रह्मिष्ठाय कुर्म्मो गोकामाऽएव व्वयᳯ स्मऽइति तᳯ ह तत एव प्प्रष्टुन्दध्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

(लो) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳯ सर्व्वम्मृत्युनाऽऽप्तᳯ सर्व्वम्मृत्युनाऽभिपन्नङ्केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यतऽइति होत्रर्त्त्विजाऽग्निना व्वाचा व्वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयम्वाक्सोऽयमग्निः स होता सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ । त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति । स होवाच । नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः । गोकामा एव वयं स्म इति । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यते इति । होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तद्येयं वाक् । सोऽयमग्निः । स होता । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

'अथ ह' एव क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु 'जनकस्य' यजमानस्य 'अश्वलः' अश्वलनामा 'होता' ऋत्विग् 'बभूव'। 'सः' ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयत्वाच्च धृष्टः 'एनं' याज्ञवल्क्यं 'ह पप्रच्छ' पृष्टवान्। कथ ? हे याज्ञवल्क्य ! नोऽस्माकमग्रे 'त्व नु खलु ब्रह्मिष्ठोऽसी ३' इति। प्लुतिर्निर्भर्त्सनार्था। अनौद्धत्य ब्रह्मविदो लिंग इति सूचयन्ती श्रुतिर्याज्ञवल्क्यकृतमुत्तर दर्शयति–स हेति। 'सः' याज्ञवल्क्यः 'ह उवाच'। 'वय ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्मः'। तर्हि किमिति ब्रह्मिष्ठपणभूता गावः स्वगृहं प्रति प्रस्थापिताः, इत्यत्र आह–गोकामा इति। 'वयं गोकामा एव स्म.'। अतो गोग्रहण कृतवन्त इति। 'त' ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सत 'तत एव' ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणादेव होताऽश्वलः 'प्रष्टु' 'दध्रे' मनो धृतवान् ॥ ४ ॥

पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुद्गीथप्रकरण तस्मिन् आसङ्गपाप्मनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्म्मणा संक्षेपतो व्याख्यातः। तस्यैवोद्गीथदर्शनस्य परीक्षाविषयोऽय प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरम्यते–याज्ञवल्क्येति होवाचेति। हे याज्ञवल्क्येति प्रथम मुनेराभिमुख्यमापादयितु सबोध्योवाच। अस्य कर्मणः 'यदिद' साधनजात ऋत्विगग्न्यादिलक्षण 'मृत्युना' कर्मलक्षणेन स्वाभाविकाज्ञानजासङ्गसहितेनाप्त व्याप्तं कित्वभिपन्नं च मृत्युना वशीकृत च। अतः 'केन' दर्शनलक्षणेन साधनेन 'यजमानः' मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य 'मुच्यते' स्वतन्त्रो मृत्योरवश्यो भवतीत्यर्थः। इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह–होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचेति। एतस्याभिप्रेतमर्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे–वाग्वै इति। "यज्ञो वै यजमानः"–(श. प. १४ । २ । २ । २४) इति श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य या अध्यात्मं वाक् सैवाधियज्ञे

(स्वर्ग) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदꣳ सर्व्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳ सर्व्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नङ्केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यतऽइत्यध्वर्युणर्त्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्व्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदञ्चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

(स्वर्ग) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदꣳ सर्व्वम्पूर्व्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्व्वम्पूर्व्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नङ्केन यजमानः पूर्व्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यतऽइति ब्रह्मणर्त्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदम्मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥७॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तम् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इति । अध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तम् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इति । ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चंद्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः । सोऽसौ चंद्रः । स ब्रह्मा । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

होता । तत्तत्र एवं सति 'येय' यज्ञस्य 'यजमानस्य' 'वाक्' सोऽय प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवं स एव वागैक्यमापन्नोऽग्निर्होता । 'स होता' अग्निरूपेण दृष्टः 'सा मुक्तिः' मृत्य्वतिक्रमरूपाया मुक्तेः साधनम् । 'सा' उक्तरूपा मुक्तिरेव 'अतिमुक्तिः' फलभूताया अग्न्यादिभावापत्तिरूपाया अतिमुक्तेः साधनम् । तथा च आध्यात्मिकात् आधिभौतिकाच्च परिच्छिन्नरूपात् वाग्घोतृलक्षणात् साधनद्वयात् अपरिच्छिन्नाधिदैवताग्निरूपेण होतरि दृष्टिर्मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वाभाविकात् अज्ञानासंगप्रयुक्तात् कर्मलक्षणात् मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योः आश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालः तस्मात्कालात् पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात् तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येति तामाह—यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्तमित्यादिना । स च कालो द्विरूपः । अहोरात्रादिलक्षणः तिथ्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह—'अहोरात्राभ्यां' हि सर्वं जायते वर्द्धते विनश्यति च । तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च, ताभ्यां जायते वर्द्धते विनश्यति चेति संबंधः । शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववत् योज्यानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयं अध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वा अपरिच्छिन्नाधिदैवतादित्यात्मना दृष्टं सत् मुक्तिः । सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणात्कालात् अतिमुक्तिरुच्यते । वृद्धिक्षयशून्ययोरहोरात्रयोरादित्यः कर्ता । न प्रतिपदादीनां तिथीनां तासां तु वृद्धिक्षयोपगमनेन चंद्रमाः । अत आदित्यप्राप्त्या अहोरात्रात्ययवत् चंद्रप्राप्त्या

(ख्यां) य॒ाज्ञवल्क्येति हो॑वाच । य॒दि॒दम॒न्तरि॑क्षमनार॒म्बणमि॒वाथ केनाक्र॒मेण य॒जमानः स्वर्ग॒ लोकमाक्रमत॒ऽइत्युद्गा॒त्रर्त्विजा॒ व्वायुना प्राणे॒न प्राणो वै य॒ज्ञस्योद्गा॒ता त॒द्योऽयम्प्राणः स॒ व्वायुः स॒ऽउद्गाता सा मु॒क्तिः सा॒ऽतिमुक्तिरि॒त्यतिमोक्षाऽअ॒थ सम्प॒दः ॥ ८ ॥

(दो) य॒ाज्ञवल्क्येति हो॑वाच । क॒तिभि॒रयम॒द्यर्ग्भिर्होताऽस्मि॒न्यज्ञे करिष्यत॒ीति तिस॒भिरि॒ति कतमास्तास्ति॒स्रऽइति पुरो॒ऽनुवा॒क्या च

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमंतरिक्षमनारंबणमिव । अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते इति । उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तत् यः अयं प्राणः । स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः । इत्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ऋग्भिर्होता अस्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिसृभिरिति ।

पूर्वपक्षापरपक्षात्यय: इत्याह—**याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्त**मित्यादिना । 'ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चद्रेण' इत्यक्षरन्यासः । तत्राध्यात्म 'यज्ञस्य' यजमानस्य 'यदिदं' प्रसिद्ध 'मनः' 'सोऽसौ' चद्रोऽधिदैवं मनः । अध्यात्म चद्रमा अधिदैवतमिति 'हि' प्रसिद्धम् । स एव चद्रो ब्रह्मर्त्विक् । तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपरिच्छिन्नाधिदैवतचंद्रात्मना दृष्ट सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

यजमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । सः अतिमुच्यमानः केनावष्टंभेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फल प्राप्नोतीत्यत आह—**याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्ष**मित्यादिना । 'यदिद' प्रसिद्धमतरिक्षमाकाशः अनारंबणमनालंबनमिव भासत इति शेषः । इवशब्दादस्त्येव तत्रावलबन तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तत् अज्ञायमान आलबन तत्केनेति सर्वनाम्ना पृच्छयते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् येनाक्रमणावष्टभेन यजमानः कर्मफल प्रतिपद्यमानः अतिमुच्यते किं तत् इति प्रश्नविषयः । 'अथ' केनाक्रमणावष्टभेन 'यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते' स्वर्ग लोक फल प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । **उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेने**ति । उद्गाता ऋत्विक् अधिभूत परिच्छिन्न रूपम् । अध्यात्म च प्राणः । एतद्वयमपरिच्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति । तेन वायुना प्राणेनावलंबनेन कर्मफल स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । एवमनुक्तत्वगादीनामपि वाय्वात्मना दर्शनं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योपसहरति—**इतीति** । इतीत्युपसहारार्थं वचनम् । इत्येव प्रकारान्मृत्योरतिमोक्षा इत्यर्थः । 'अथ सपदः' अथाधुना 'संपदः' उच्यंते । संपन्नाम महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पीयस्सु कर्मसु विवक्षितफलसिद्ध्यर्थं सम्पतिः संपदुच्यते । यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यते इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज्वलत्वादिसामान्येनाज्याद्याहुतिषु संपादनं संपदित्यर्थः । अतः संपद आरभ्यंते ॥ ८ ॥

सपदामारंभमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति—**याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभि**रित्यादिना । याज्ञवल्क्येति

याज्या च शस्यैव तृतीया किन्ताभिर्ज्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्ल्लोकꣳ शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्यययमद्याध्वर्य्युरस्मिन्यज्ञऽआहुतीर्होष्यतीति तिस्रऽइति कतमास्तास्तिस्रऽइति या हुताऽउज्ज्वलन्ति या हुताऽअतिनेदन्ति या हुताऽअधिशेरते किन्ताभिर्ज्जयतीति या हुताऽउज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्ज्जयति दीप्यतऽइव हि देवलोको या हुताऽअतिनेदन्ति मनुष्यलोकमेव ताभिर्ज्जयत्यतीव हि मनुष्यलोको या हुताऽअधिशेरते पितृलोकमेव ताभिर्ज्जयत्यधऽइव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

कतमास्तास्तिस्र इति। पुरोऽनुवाक्या च याज्या च । शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवी लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयति । अंतरिक्षलोकं याज्यया । द्यौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्यययमद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति । या हुता अतिनेदंति । या हुता अधिशेरते । किं ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलंति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता अतिनेदंति । मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि मनुष्यलोकः । या हुता अधिशेरते । पितृलोकमेव ताभिर्जयति । अध इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

होवाचेत्यभिमुखीकरणाय । 'कतिभिः' कतिसंख्याभिः 'ऋग्भिः' ऋग्जातिभिः अद्य 'होता' 'अद्यास्मिन् 'यज्ञे' 'करिष्यति' शस्त्रं शंसिष्यति । इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य आह—**तिसृभिरिति** । 'तिसृभिः' ऋग्जातिभिः । एवमुत्तरमुक्तवंतं याज्ञवल्क्यं प्रति पुनस्तासां स्वरूपं पृच्छति—**कतमास्ता** इति । संख्येयविषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु संख्याविषयः । किंस्वरूपास्तास्तिस्र ऋग्जातय इति पृष्टे उत्तरमाह—**पुरोऽनुवाक्या चेति** । प्राक् यागकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्या इत्युच्यते । यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः याज्या । शस्त्रार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्या । सैव 'तृतीया' त्रिसंख्यापूरणी । याः काश्चन ऋचः स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिषु अंतर्भवतीत्यर्थः । एतासां फलं पृच्छति—**किं ताभिरिति** । 'ताभिः' पुरोऽनुवाक्याद्याभिः ऋग्जातिभिर्यजमानः 'किं जयति' किं फलं प्राप्नुयात् । उत्तरमाह—**पृथिविलोकमेवेति** । 'पुरोऽनुवाक्यया पृथिविलोकमेव जयति' लोकसंबंधसामान्यात् । 'अंतरिक्षलोकं याज्यया' मध्यमत्वसामान्यात् । 'द्यौर्लोकं' द्युलोकं 'शस्यया जयति' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ॥ ९ ॥

एवमृग्जातिषु फलसंपादने विहिते अध्वर्युकृताहुतिषु फलसंपादनजिज्ञासया पृच्छति—**याज्ञवल्क्येति होवाच कत्यययमद्याध्वर्युरित्यादिना** । समानार्थकमेतत् । 'या हुताः' समिदाज्याहुतयः 'उज्ज्वलति' । 'या हुताः' मांसाद्याहुतयोऽतिनेदंति अतीव शब्दं कुर्वंति । 'या हुताः' पयःसोमाहुतयोऽधिशेरते अधि भूमेरधो गत्वा शेरते । **किं ताभिर्जयतीति** । ताभिरेव निष्पादिताभिराहुतिभिः किं जयतीति पृष्टे आह- **या हुता उज्ज्वलं-**

(को) याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मनऽएवेत्यनन्तम्वै मनोऽनन्ता विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन लोकञ्जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्रऽइति कतमास्तास्तिस्रऽइति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाऽधिदेवतमथाध्यात्मङ्कतमास्ता याऽअध्यात्ममिति

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । एकयेति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनंतं वै मनः । अनंता विश्वे देवाः । अनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च, याज्या च, शस्यैव तृतीया । अधिदेवतम् । अथा-

---

तीति । 'याः' उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः । ताभिराहुतिभिर्देवलोकमेव जयति । एता उज्ज्वलंत्य आहुतयो निर्वर्त्यमानाः साक्षाद्देवलोकस्य कर्मफलस्य रूप देवलोकाख्यमुज्ज्वल फलमेव मया निर्वर्त्यते इत्येवं सपादयति । कथमित्यपेक्षायामुज्वलत्वसामान्यादित्याह—**दीप्यत इवेति** । 'हि' यस्मात् 'देवलोको दीप्यत-इव' भासत इव । उज्ज्वल इवेति अभिनयप्रदर्शनार्थं इवशब्दः । तथा 'या आहुतयः अतिनेदति' अतीव शब्द कुर्वंति । ताभिराहुतिभिर्मनुष्यलोक 'जयति' 'हि' यस्मात् अतीवातिकुत्सितशब्द इव 'मनुष्यलोकः' पापप्रचुरस्य हि मनुष्यलोकस्य यातना । सयमिन्या पुर्या वैवस्वतेन यात्यमानाना हा हताः स्मो मुंच मुंचेति कुत्सितशब्दो भवतीत्यर्थः । 'या हुता आहुतयोऽधिशेरते' 'ताभिराहुतिभिः पितृलोकमेव जयति' । उपरितनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेनाधोगमनापेक्षया वा पितृलोकः अध इव वर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् 'अद्याय' 'ब्रह्मा' ऋत्विक् आहवनीयस्य 'दक्षिणतः' ब्रह्मासने स्थित्वा कतिभिर्देवताभिर्यज्ञ 'गोपायिष्यति' रक्षिष्यति । कतिभिरिति पूर्वयोः कंडिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु तिस्र इति प्रसगदृष्ट्या इहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रम. क्रियते । अथवा, प्रतिवादिव्यामोहार्थं बहुवचन बोद्धव्यम् । उत्तरमाह—**एकयेति** । यया दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञ गोपायति सैका देवतेत्यर्थः । **कतमा सैकेति मन एवेति** । 'मन एव' देवता । मनसा हि ध्यानेनैव ब्रह्मा व्याप्रियते अतो मन एवैका देवता तया यज्ञ गोपायतीति भावः । अस्मिन्मनसि सपाद्यमान फलमपृष्टमपि मुनिराह—**अनंतं वै मन** इति । वैशब्दः प्रसिद्धयवद्योतनार्थः । तच्च मनोवृत्तिभेदेनानत 'वै' प्रसिद्धम् । तदानत्याभिमानिनः 'विश्वे देवाः' सर्वे देवाश्चानंताः । तस्मात्स उपासकः तेन मनसि वैश्वदेवदृष्ट्यध्यासेनानत्यसामान्यादनतमेव लोक जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । 'कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति' । स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः । समानमन्यत् । प्रतिवचनमुपादत्ते—**पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाऽधिदेवतमिति** । एताश्च पुरोऽनुवाक्यादयो व्याख्याता. । 'अधिदेवतमिति' यज्ञाधिकारादधियज्ञमिति बोद्ध-

प्राणऽएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्ज्जयतीति यत्किञ्चेदम्प्राणभृदिति ततो ह होताऽश्वलऽउपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (४) २ । ६ ॥ (६) ३-१ ॥

अथ हैनञ्जारत्कारवऽआर्त्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहाऽइत्यष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहाः कतमे तऽइति ॥ १ ॥

ध्यात्मम् । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोऽनुवाक्या । अपानो याज्या । व्यानः शस्या । किं ताभिर्जयतीति । यत्किंचेदं प्राणभृदिति । ततो ह होता अश्वल उपरराम ॥ १२ ॥

आर्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणम् ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहाः । अष्टावतिग्रहाः । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

व्यम् । अधियज्ञ पुरोऽनुवाक्यादयो गीतिरूपेण वर्तमाना अधियज्ञसञ्ज्ञका इत्येतदवगतम् । परं तु केन रूपेण ताः पुनरध्यात्मं भवतीति पृच्छति—**कतमास्ता** इति । 'या अध्यात्मं' स्तोत्रियाः तिस्र ऋचः कास्ता इति पृष्टे उत्तरमाह—**प्राण एव पुरोऽनुवाक्ये**त्यादिना । 'प्राण एव पुरोऽनुवाक्या' प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः पकारादित्वसामान्यात् । 'अपानो याज्या' अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याभ्यामानन्तर्यसामान्यात् । 'व्यानः शस्या' "अप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरन्" इति श्रुत्यंतरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण सिद्धत्वात् व्याने शस्यादृष्टिरिति भावः । एवं प्राणादिषु पुरोऽनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य फलं पृच्छति—**किं ताभिर्जयतीति** । एव पृष्टे उत्तरमाह—**यत्किंचेदं प्राणभृदिति** । प्राणभृत्प्राणिजातं यत्किंचेदमस्ति तत्सर्वं 'जयति' । सर्वप्राण्यात्मकभूरादिलोकत्रयसंख्यासामान्यात् । पूर्वं विशेषत उक्तस्य सामान्येन उक्तिरियम् । 'ततो ह' तस्मादात्मनः प्रश्ननिर्णयात् असावश्वलः 'होता' नायमस्मद्गोचर इत्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे मुनिकाण्डे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा तृतीयेऽध्याये प्रथममश्वलब्राह्मण परिसमाप्तम् (॥ १४ । (६) । ३ । १ ॥)

एवं काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । इदानीं बंधज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगात् मुमुक्षोः सप्रयोजकबंधज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणात् बंधान्मृत्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिकामनुसृत्यार्तभागब्राह्मणमारभ्यते—**अथ हैनं जारत्कारवऽ आर्तभाग** इति । 'ह' शब्द ऐतिह्यार्थः । अथानंतरं अश्वले उपरते 'एनं'

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ३ ॥
वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥
चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥
श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥ ६ ॥

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि गंधान् जिघ्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ३ ॥
वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥
चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥
श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥

प्रकृत याज्ञवल्क्य जरत्कारुगोत्रः ' जारत्कारवः ' ऋतभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ । **याज्ञवल्क्येति** होवाचेत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत्। **कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा** इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । मुक्त्यतिमुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्यतः प्रसिद्धा ' ग्रहाः ' ' कति ' कतिसख्याका., अतिग्रहाश्च कतिसख्याकाः ? इति सख्याविषयोऽय प्रश्नः । एव पृष्टे उत्तरमाह–**अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा** इति । ततः सख्येयान् पृच्छति ' ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ' चाभिहिताः ' ते कतमे ' के ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

एव पृष्टे उत्तरमाह–**प्राणो वै ग्रह** इति । ' प्राणः ' इति घ्राणमुच्यते प्रकरणात् वायुना सहितः स घ्राणाख्यः प्राणो ग्रहवत् परवशताहेतुत्वात् ग्रहः । ' सः अपानेन ' गन्धेनातिग्रहेण ' गृहीतः ' । अपश्वासोऽत्रापानशब्दार्थः । अपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । कथ ? तेन गृहीत इत्यत आह–**अपानेन हीति** । ' हि ' यस्मात् अपानेनांतर्मुखश्वासेन ' गन्धान् लोको जिघ्रति ' । अपानापहृत गध घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति इत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

' जिह्वा वै ग्रहः ' । स जिह्वाख्यो ग्रहः ' रसेनातिग्रहेण गृहीतः ' । जिह्वया ज्ञातं हि रसं सर्वो लोको रसयति । तदेतदुच्यते–**जिह्वया हि रसान् विजानातीति** ॥ ३ ॥

' वाग्वै ग्रहः ' । अध्यात्मपरिच्छिन्नयाऽऽसंगविषयास्पदया असत्यानृतासभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया हि वाचा लोको गृहीतोऽपहृतः । तेन ' वाक् ग्रहः ' । ग्रह इव ग्रहः । स वागाख्यो ग्रहः ' नाम्ना ' वक्तव्येन विषयेणातिग्रहेण ' गृहीतः ' । वक्तव्यासगेन हि प्रयुक्ता वाक् सर्वानर्थैर्युज्यत इति प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह–**वाचा हीति** । ' हि ' यस्मात् लोको नाम वक्तव्यार्थया ' वाचा ' ' नामान्यभिवदति ' ॥ ४ ॥

' चक्षुर्ग्रहः ' ' रूपमतिग्रहः ' ॥ ५ ॥

' श्रोत्रं ग्रहः ' ' शब्दोऽतिग्रहः ' ॥ ६ ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्म्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याᳯं हि कर्म्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयतऽ इत्यष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

(०) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳯं सर्व्वम्मृत्योरन्नङ्कास्वित्सा देवता यस्या म्मृत्युरन्नमित्यग्निर्व्वै म्मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्म्मृत्युञ्जयति ॥ १० ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नम् । कास्वित्सा देवता । यस्या मृत्युरन्नमिति । अग्निर्वै मृत्युः । सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

'मनो ग्रहः' 'कामोऽतिग्रहः' ॥ ७ ॥

'हस्तौ ग्रहः' 'कर्मातिग्रहः' ॥ ८ ॥

'त्वग्ग्रहः' 'स्पर्शोऽतिग्रहः' इत्येव घ्राणाद्यास्त्वगताः 'अष्टौ ग्रहाः' गधाद्याः स्पर्शान्ताः 'अष्टावतिग्रहाः' इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेषु पुनराह—**याज्ञवल्क्येति होवाचे**ति पूर्ववत् । 'यदिदं' व्याकृतं 'सर्वं' जगत् मृत्योरन्न' मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन ग्रस्तम् । उत्पत्तिविनाशशालित्वाज्जगतः । कास्वित्का नु 'सा देवता' । यस्याः' देवताया मृत्युरप्यन्न भवेत् । यदि मृत्योरपि मृत्यु वक्ष्यति मुनिः । तर्हि तस्यापि मृत्य्वतरमित्यनवस्था स्यात् । अपि न वक्ष्यति । तदाऽस्मात् ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्मोक्षो नोपपद्यते । तस्य विनाशकाभावात् इति प्रष्टुरभिप्रायः । अस्ति मृत्योर्मृत्युरित्युत्तरमाह—**अग्निर्वै मृत्युरि**ति । 'अग्निर्वै' प्रसिद्धः 'मृत्युः' सर्वविनाशकत्वात् । सोऽप्यग्निरपामन्नम् । अद्भिर्भक्ष्यमाणत्वात् । एवं मृत्योरपि मृत्युर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारलक्षणो दृष्टः सर्वमृत्यु. । सर्वमृत्योर्मृत्य्वंतरानुपपत्तेर्नानवस्थेति भावः । तेन सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे बधने नाशिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवतीत्येतत्प्रसाधितम् । अतो बधमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवतीत्यर्थः एवमुक्तस्य सर्वमृत्योर्व्युत्पादने किं फलमित्यत आह—**अप पुन**रिति । ब्रह्मसाक्षात्कारेण सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यौ भक्षिते सति विद्वान् '**पुनर्मृत्युं**' पुनर्मरण '**अपजयति**' निराकरोति पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियते किमेनन्न जहातीति नामे-त्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन लोकञ्जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियतऽउदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्या हो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते सऽउच्छ्वयत्या-ध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निम्वागप्येति व्वात-

---

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते । किमेनन्न जहातीति । नामेति । अनंतं वै नाम । अनंता विश्वे देवाः । अनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते । उदस्मात्प्राणाः क्रामन्ति आहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयंते । स उच्छ्वयति । आध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य अग्निं वागप्येति । वातं प्राणः । चक्षुरा-

---

एव परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयंते आहोस्वित् तत्प्रयोजकमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव, न तत्प्रयोजक सर्वम्, तर्हि प्रयोजके विद्यमाने पुन· प्राणानां प्रसगः । अथ सर्वमेव कामकर्मादिकम् । ततो मोक्ष उपपद्यते इत्येवमर्थ उत्तरप्रश्नोऽय इत्यभिप्रायवानाह–**याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीती**ति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' पुरुषः ' विद्वान् ' म्रियते ' । तदैनं किं ' न जहाति ' न त्यजतीति । एव पृष्टे उत्तरमाह–**नामेती**ति । सर्वमेवैन जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्वं समवनीयते । नाममात्र तु न लीयत इत्यर्थः । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह–**अनंतं वै नामे**ति । आकृतिसंबधात् नित्यं ' वै ' प्रसिद्ध नाम । शुको मुक्त इतिवत् व्यवहारपारपर्यात् । ब्रह्मविद्यां स्तोतुमाह–**अनंता** इति । ' अनंता वै ' प्रसिद्धाः ' विश्वे देवाः ' । अतः तन्नामानंत्याविकृतान् विश्वान् देवान् ब्रह्मास्मीति दर्शनेनात्मत्वेनोपगम्य ' सः ' विद्वान् ' तेन ' दर्शनेनानतमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान्न म्रियते । न च तस्य प्राणा अत्यन्त समवनीयन्ते । किंतु जीवन्मुक्तत्वेन सर्वदा तिष्ठतीति तन्निराकर्तुमाह–**याज्ञवल्क्येति होवा**चेति पूर्ववत् । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासा· ज्ञानमृत्यौ नाशिते सति विद्वानयं पुरुषः ' यत्र ' यस्मिन् काले ' म्रियते ' । तदा अस्मान्म्रियमाणाद्ब्रह्मविदः सकाशात्प्राणा प्राणादयो ग्रहा गधादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अतस्थाः सप्रयोजनकाः ' उत्क्रामन्ति ' ऊर्ध्वं गच्छति ' आहोस्विन्नेति प्लुतिर्विचारणार्था· । इति पृष्टः ' नेति ' नोत्क्रामन्तीति ' होवाच याज्ञवल्क्यः ' । किंतु ' अत्रैव ' परब्रह्मणि एकतां गते अस्मिन् विदुष्येव ' समवनीयन्ते ' एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रविलीयन्ते ऊर्मय इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धिः कथमित्यपेक्षाया तस्या देहविषयत्वात् इत्याह–**सऽउच्छ्वयती**ति । उच्छूनतां प्रतिपद्यते । आध्मायति बाह्येन वायुना दृतिवदापूर्यते ' आध्मातः मृतः ' निश्चेष्टः ' शेते ' अतो देहस्यैव मरणधर्मता । बधननाशे मुक्तस्य न क्वचिद्गमनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ केन प्रयुक्त ग्रहातिग्रहलक्षणं बंधनमित्येतन्निर्दिधारयिषया पृच्छति–**याज्ञवल्क्येति होवाचे**ति । ' यत्र '

म्प्राणश्चक्षुरादित्यम्मनश्चन्द्रन्दिशः श्रोत्रम्पृथिवीᳬं शरीरमाकाशमात्मौ-षधीर्ल्लोमानि व्वनस्पतीन्केशाऽअप्सु लोहितञ्च रेतश्च निधीयते क्वाय-न्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

(मा) आर्त्तभागेति होवाच । (चावु) आवमेवैतद्वेदिष्यावो न नावेतत्स-जनऽइति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतुस्तौ ह यदूचतुः कर्म्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशᳬंसतुः कर्म्म हैव तत्प्रशशᳬंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारवऽआर्त्तभागऽउपरराम ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीय-प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।७। (६) ३–२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४–(४) २॥
कण्डिकासंख्या १०४ ॥

रादित्यम् । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् । पृथिवीं शरीरम् । आकाशमात्मा । ओषधीर्लोमानि । वनस्पतीन्केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते । क्वायं तदा पुरुषो भवति इति । आहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

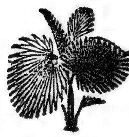
आर्तभागेति होवाच । आवमेवैतद्वेदिष्यावः । न नावेतत्सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतुः । तौ ह यदूचतुः । कर्म हैव तदूचतुः । अथ ह यत्प्रशशंसतुः । कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति । पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १४ ॥

यस्मिन् समये अस्याविदुषः ‘ पुरुषस्य ’ शिरःपाण्यादिविशिष्टस्य ‘ मृतस्य ’ ‘ वाक् ’ वागधिष्ठात्री देवता ‘ अग्निमप्येति ’ अपिगच्छति । ‘ प्राणः ’ तदधिष्ठात्री देवता घ्राण वातमप्येति, चक्षुरादित्यमप्येतीति सर्वत्र संबध्यते । ‘ मनश्चंद्रं, दिशः श्रोत्रं, पृथिवीं शरीरं, आकाशमात्मेति ’ । अत्रात्मशब्देन आत्माधिष्ठान हृदया-काशमुच्यते । स आकाशमप्येति । ‘ लोमानि ’ ओषधीरपियन्ति । ‘ केशाः ’ वनस्पतीनपियन्ति । ‘ लोहित ’ रेतश्चाप्सु ‘ निधीयते ’ । इति पुनरादानलिंगम् । ‘ तदा ’ तस्मिन् काले ‘ अयं पुरुषः ’ ‘ क्व ’ कस्मिन् आश्रये भवति । किमाश्रितः कार्यकारणसंघातमुपादत्ते, इति पृष्टे उत्तरं वक्तुं उपोद्घातमाह–आहरेति । हे सौम्य ! ‘ हस्तं ’ करं ‘ आहर ’ देहीति ॥ १३ ॥

हे आर्तभाग ! इत्यामन्त्र्य ‘ ह ’ किल ‘ उवाच ’–आवमिति । आवामेव एकांते गत्वा एतस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यस्य यत् तत्त्वं तत् ‘ वेदिष्यावः ’ निरूपयिष्यावः । “प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्” (पा.सू.७।२।८८) इत्यत्र भाषायामित्युक्तत्वात् आवमिति ह्रस्वत्वं छांदसम् । कुत इत्यपेक्षायामाह–न नाविति । यस्मात् ‘ नौ ’ आवयोरेतद्वस्तु ‘ सजने न ’ समुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अत्रानेक[illegible]ऽतिपत्तेरित्यत एकांतं गमि-

ष्यावो विचारणायेति शेषः । एवमुक्त्वा यन्निर्णीतं तच्छ्रुतिः स्वमुखेनैवाचष्टे—**तौ हे**ति । 'तौ ह' याज्ञवल्क्यार्त-भागौ सजनदेशादुत्क्रम्य 'मन्त्रयांचक्रतु.' । आदौ लौकिकवादपक्षाणां एकैकं परिगृह्य विचारितवन्तावित्यर्थः । 'तौ ह' विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान् स्वभाववादादीन् अपोह्य 'यत्' ऊचतुरुक्तवतौ । तच्छृणु, 'कर्म' हैवाश्रय पुन. पुनः कार्यकारणोपादानहेतुम्, तत्तत्र विचारावस्थाया एकाते स्थित्वा ऊचतुरुक्तवन्तौ । न केवल-मूचतुः । 'अथ ह' अपि तु । कालकर्म्मदैवेश्वरेषु अभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुः । 'कर्म हैव' 'तत्प्रशशं-सतुः' कर्मैव प्रधानं कारणमिति प्रशंसापदोपादितं प्राधान्यमुपसहरति—**पुण्यो वा** इति । यस्मादेव ग्रहातिग्रहादि-रूपकार्यकारणोपादानं कर्म्मप्रयुक्तमिति निर्द्धारितम् । तस्मात् 'पुण्येन' शास्त्रविहितेन 'कर्म्मणा' देवादिषु जायमानः 'पुण्य.' पुण्यात्मा वै भवति । 'पापेन' शास्त्रनिषिद्धेन 'कर्म्मणा' स्थावरादिषु जायमानः 'पापः' पापात्मा भवति । 'ततः' एवं प्रश्ननिर्णयानतर 'जारत्कारव आर्तभागः' मनसाऽपि अचिंत-नीयपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासु-देवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३–२ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः षष्ठे बृ० आ० तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ हैनम्भुज्युर्ल्लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्व्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरसऽइति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिताऽअभवन्क्व पारिक्षिताऽअभवन्निति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिताऽअभवन्निति ॥ १ ॥

भुज्युब्राह्मणम् ।

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः प्रपच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते पतंचलस्य काप्यस्य गृहानैम । तस्यासीद् दुहिता गंधर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सोऽब्रवीत् । सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामंतानपृच्छाम । अथैनमब्रूम । क्व पारिक्षिता अभवन् । क्व पारिक्षिता अभवन्निति । तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य ! क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

'अथ ह' अनतरप्रपाठकान्ते "पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति" इति श्रुत्या पुण्यमेव कर्म्म सर्वपुरुषार्थ साधनमित्युक्तम् । तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात् उत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ विद्यासंयुक्तस्यापि कर्म्मणो मोक्षारभकत्वसभवान्न मोक्षार्थानि कर्म्माणीत्यतः कर्म्मफलानां ससारत्वप्रदर्शनायैव भुज्युब्राह्मणमारभ्यते—**अथ हैनं भुज्ज्युर्ल्लाह्यायनिरिति** । 'अथ' जारत्कारवोपरमानतरं भुज्युरिति नामवान् लह्यस्यापत्य लाह्यः तदपत्य लाह्यायनिः 'एन पप्रच्छ' इत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्याया गुरूपदेशपूर्वकत्व ज्ञापयितुमाख्यायिकामारचयति—**मद्रेषु चरका इति** । मद्रा नाम जनपदाः । तेषु देशेषु अध्ययनार्थ व्रतचरणाच्चरका विद्यार्थिनः अध्वर्यवो वा 'पर्यव्रजाम' पर्यटितवंतः । 'ते' वय 'पतंचलस्य काप्यस्य' कपिगोत्रस्य गृहानावसथान् ऐमागच्छाम । तस्य पतचलस्य 'दुहिता' पुत्रिका 'गधर्वगृहीता' गंधर्वेणामानुषेण केनचित् सत्त्वेन गृहीता आसीद्बभूव । 'तं' पतचलदुहितर्याविष्ट गधर्वं 'कोऽसि' कस्त्वमसि किंनामाऽसीति सर्वे वयमपृच्छाम । 'सः' गंधर्वः पुनरस्मानब्रवीत् । नामतोऽहं 'सुधन्वा' गोत्रतः 'आंगिरसः' इति । तत्स्वरूप ज्ञात्वा 'तं' गंधर्वं प्रति 'यदा' यस्मिन् काले लोकानामंतानवसानानि 'अपृच्छाम' । 'अथ' तदा 'एन' गंधर्वं प्रति 'पारिक्षिताः' परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षित् अश्वमेधः, तद्याजिनः पारिक्षिताः 'क्वाभवन्' क्व गता बभूवुरिति 'अब्रूम' पृष्टवतो वयमिति । 'क्व पारिक्षिताऽअभवन्निति' सर्वं स च गंधर्वोऽस्मभ्यमब्रवीत् । तेनैतस्य प्रश्नस्य गधर्वेण दत्तोत्तरज्ञः सोऽहं विद्यासंपन्नो याज्ञवल्क्य ! 'क्व

स होवाच । (चो) उवाच वै स तदगच्छन्वैते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिँ᳭शतम्वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तँ᳭ समन्तँ लोकन्द्विस्तावत्पृथिवी पर्य्येति ताम्पृथिवीन्द्विस्तावत्समुद्रः पर्य्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रन्तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा व्वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्र पारिक्षिताऽअभवन्नित्येवमिव वै स व्वायुमेव प्रशशँ᳭स तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्व्वायुः समष्टिरप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्व्वमायुरेति यऽएवम्वेद ततो ह भुज्युर्ल्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे ऽष्टमप्रपाठके बृहदारण्यकोपानिषादि तृतीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । १४ (८) ३ । १ ॥ (६) ३-३ ॥

स होवाच । उवाच वै स तत् । अगच्छन्वैते तत्र । यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति । द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यानि अयं लोकः । तं समंतं लोकं द्विस्तावत्पृथिवी पर्येति । तां पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति । तद्यावती क्षुरस्य धारा । यावद्वा मक्षिकायाः पत्रम् । तावानंतरेणाकाशः । तानिंद्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयत् । यत्र पारिक्षिता अभवन् इति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः । वायुः समष्टिः । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

पारिक्षिता अभवन्निति ' तत्सर्वं ' त्वा ' त्वा ' पृच्छामि ' । गंधर्वोपदिष्टं सर्वं त्वं चेज्जानासि तर्हि वद । नो चेत् त्वमज्ञानेन गृहीतोऽसीत्यभिप्रायः । प्रथमा तावत् " क पारिक्षिता अभवन् " इत्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था । द्वितीया तु यो हि " क पारिक्षिता अभवन् " इति प्रश्नो गंधर्वं प्रति कृतः तस्य प्रत्युक्तिं सर्वां सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति विवक्षया तदनुरूपप्रतिवचनार्था । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्था । इति विभागो बोद्धव्यः ॥ १ ॥

अज्ञानेन गृहीतोऽसीति ग्रहं परिहरन्नुत्तरमाह—**स होवाचेति** । ' सः ' याज्ञवल्क्यो भुज्युं प्रति गन्धर्वोक्तिप्रत्युक्तिमुवाच । हे भुज्यो ! स गन्धर्वस्तुभ्यमिति ' वै ' तदुत्तरमुवाच । वैशब्दो गन्धर्वाल्लब्धस्य ज्ञानस्य स्मरणार्थः । इतीति किं ? ' एते ' इदानीन्तनाः पारिक्षिताः तत्रागच्छन् । ' यत्र ' यस्मिन् पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो ' गच्छन्ति ' । पूर्वतना अश्वमेधयाजिनः ' क नु ' कुत्र ' गच्छन्तीति ' पृष्टे उत्तरं वक्तुं तेषां गतिविवक्षया तावद्भुवनकोशपरिमाणमाह—**द्वात्रिंशतं वा** इति । द्वे अधिके त्रिंशत द्वात्रिंशतम् । देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद्देशपरिमाणं परिच्छिद्यते, तदेकं देवरथाह्न्यं, तत् द्वात्रिंश-

१—आत्मपुराणे पंचमेऽध्याये " जंबूद्वीपः समग्रोऽयमीरितो लक्षयोजनः । तावास्तन्मेखलाभूतो वर्तते लवणोदधिः १९२ । जंबूद्वीपः समुद्रेण वृतो यद्वद्धि वर्तते । ससागरस्तथा द्वीपैर्वृतः षड्भिः ससागरैः १९३ । द्वीपानां ससमुद्राणां स्थितानां परिवृत्य हि । अन्योऽन्यमावृतात्तस्मात् द्विगुणं द्विगुणं बहिः १९४ । परिमाणममीषां यन्मिलितानां प्रकीर्तितम् । तावदेव तु विज्ञेयं भूमेः शुद्धोदकाद्बहिः १९५ । अत्र तिष्ठति शैलेंद्रो दुर्गवत्सर्वतो मुखः । तदंतर्भास्करो गच्छेदहोरात्रेण सर्वदा १९६ । अहोरात्रेण यावंतं देशं गच्छति भास्करः । द्वात्रिंशद्गुणितः सोऽयं भूलोकः कथितो बुधैः १९७ । इति । **परिमाणमिति** । अमीषां ससमुद्रद्वीपानां यावत्परिमाणं " कोटिद्वयं त्रिपंचाशल्लक्षाणि च ततः परम् । पंचाशच्च सहस्राणि सप्त द्वीपाः ससागराः " । इति शैवागमे प्रसिद्धम् । तावच्छुद्धोदकात्परस्तात् भूमेः परिमाणं बोध्यमिति । तदनंतरमेकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोटयष्टकपरि-

द्गुणित सत् यावन्ति ' देवरथाह्न्यानि ' तावत्परिमाणोऽय लोक' । लोकालोकगिरिणा परिक्षित' ससागरः सर्वेषा प्राणिना कर्म्मफलोपभोगहेतुभूतः । लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यत इति स एष एतावान् लोकः । अतः पर अलोकः । ' त ' च ' लोक ' ' समत ' समततः । **पृथिवी द्विस्तावदिति** । लोकपरिमाणात् द्विगुणपरिमाणा ' पर्येति ' परितो व्याप्य तिष्ठति । "रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता " ( ) इति स्मृतेः । तथैव ' तां ' पृथिवीं पृथिवीपरिमाणतः' । **द्विस्तावदिति** । द्विगुणपरिमाणः ' समुद्रः ' समत 'पर्येति' व्याप्नोति । य घनोदमाचक्षते पौराणिकाः । उक्त हि–" अण्डस्यास्य समतात्तु सन्निविष्टोऽमृतोदधिः । समताद्घनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति " ( ) इति । एवं यथोक्तरीत्या लोकादिपरिमाणे स्थिते सदृष्टांत अण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमाह–**तद्यावतीति** । तत्तत्र व्यवहारभूमौ ' यावती ' यावत्परिमाणा ' क्षुरस्य धारा ' अग्र वा । अथवा ' यावत् ' सौक्ष्म्येण युक्तं ' मक्षिकायाः पत्र ' पक्षः । ' तावान् ' तत्परिमाणः कपालयोरन्तरेण मध्ये ' आकाशः ' अवकाशः । यद्विवक्षयेद सर्वमुक्तं तदाह–**तानिन्द्र** इति । तेनाकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तान् ' इद्रः ' परमेश्वरः अश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्निः सः ' सुपर्णः ' पक्षपुच्छाद्यात्मकः पक्षी ' भूत्वा ' ' वायवे प्रायच्छत् ' दत्तवान् । स्वस्य स्थूलत्वेनोक्तच्छिद्रद्वारा अण्डाद्बहिर्गमनासंभवात् युक्तं वायवे प्रदानमिति भावः । ' वायुः ' पुनस्तान्पारिक्षितान् ' आत्मनि ' स्वस्मिन् ' धित्वा ' स्थापयित्वा स्वात्मभूतान् कृत्वा ' तत्र ' तस्मिन् अगमयद्गमितवान् । ' यत्र ' पूर्वे अतिक्रांतकालिकाः ' पारिक्षिताः ' अश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । इतिशब्द आख्यायिकासमाप्त्यर्थः । एवमाख्यायिकया निर्णीतमर्थं आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरेव स्वमुखेनास्मभ्यमाचष्टे–**एवमिव वै** इति । ' एवमिव वै ' एवमेव । ' सः ' गंधर्वः । ' वायुमेव ' क्रियाशक्तिप्रधान सूत्रमेव पारिक्षिताना गतिं ' प्रशशस ' तुष्टाव । यस्माद्वायुः स्थावरजगमानां भूतानामंतरात्मा–बहिश्च स एव । तस्मात् ' वायुरेव व्यष्टिः ' अध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यावृत्तरूपा विविधा अष्टिर्व्याप्तिः । तथा ' वायुरेव समष्टिः ' समाऽनुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मना अष्टिर्व्याप्तिः । एतद्विज्ञानफलमाह–**अप पुनरिति** । ' य एव ' समष्टिव्यष्टिरूप वाय्वात्मकमात्मान ' वेद ' उपगच्छति । सः ' पुनर्मृत्युं ' पुनर्मरणं ' अपजयति ' । सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते इत्यर्थः ' सर्वं ' सपूर्णमायुरेति प्राप्नोति । ' ततो ह ' आत्मनः प्रश्ननिर्णयात् भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम । स एव अप्रतिभारूप निग्रह प्राप्तवानिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्राह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्रपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीय भुज्युब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४(६)३–३ ॥

–मिता स्वर्णभूमिरप्यस्तीत्यपि–शैवागमानुरोधेन बोध्यम् १९५ । **अत्रेति** । अत्र पूर्वश्लोकोक्तदेशे शैलेंद्रो लोकालोकनामा मडलाकारस्तिष्ठति । तदतः तस्य लोकालोकस्यांतर्मध्ये तत्प्रावृतदेशमध्यवर्तिमानसोत्तरमूर्द्धनीति यावत् । अहोरात्रभ्रमणेन भास्करो गच्छति । मानसोत्तरमंडलपरिमाणं तु–योजनानां लक्षोत्तरसार्द्धनवकोट्य इति पुराणानुरोध्यर्थः १९६ । **अहोरात्रेणेति** । अहोरात्रेण यावत यत्परिमाणक देश मानसोत्तरपरिमडलरूप आदित्यः परिक्रामति । श्रुतौ तावान् देशो देवरथाह्न्याशब्देनोक्तः । देवस्य सूर्यस्य रथेनाह्ना अहोरात्रेण भोग्यत्वात् । स च देशो द्वात्रिंशद्गुणितो यावान् भवेत् । तावान् देशो रविकिरणव्याप्तो बुधैर्भूमिरित्युक्तः । श्रुत्या तु लोक इत्युक्तः । लोक्यते कर्मफल भुज्यते अत्रेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः १९७ । योजनप्रमाण निगमपरिशिष्टे–"चतुर्विंशोङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्त धनुः स्मृतम् । धनुःशतानि क्रोशोऽष्टावष्टकोश तु योजनम्"इति२४॥

१–घनोद लवणोदधिम् ॥

अथ हैनङ्कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्व्वान्तरस्तम्मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्व्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहञ्जराम्मृत्युमत्येत्येतम्वै तमात्मानम्विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यञ्चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणेऽएव भवतस्तस्मात्पण्डितः पाण्डित्यन्निर्व्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्व्विद्याथ मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्व्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृशऽएव भवति यऽएवम्वेद ततो ह कहोडः कौषीतकेयऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।(५) ३।२॥ (६) ३-४ ॥

कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वांतरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरः । यः अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरंति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा । सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्मात्पंडितः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्य, अथ मुनिः । अमौनं च मौनं च निर्विद्य, अथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् । तेनेदृश एव भवति । य एवं वेद । ततो ह कडोडः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

एवं पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनःपुनर्ग्रहातिग्रहास्त्यजन्नुपाददच्चाब्रह्मस्थावर पुण्योत्कर्षादपि अविमुच्यमानः संसरत्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तम् । इदानीं तस्य बन्धस्यमोक्षसाधनं ससन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोडब्राह्मणमारम्यते—**अथ हैनं कडोडः कौषीतकेय** इति । अथानंतरं 'ह' किल 'कहोडः' नामतः, कुषीतकस्यापत्य 'कौषीतकेयः' 'पप्रच्छ' "याज्ञवल्क्येति होवाचेति" पूर्ववत् । यदिति परात्मतत्त्वं विशेष्यम् । तस्य साक्षादपरोऽक्षाद्ब्रह्मेत्येवमत विशेषणम् । परोऽक्षत्वादिभ्रमव्युदासार्थम् । 'यः' इति जीवात्मा विशेष्यं, तस्य सर्वान्तर इति विशेषणम् । परिच्छिन्नत्वादिभ्रमव्यावृत्त्यर्थम् । तथा च 'यद्ब्रह्म' बृहत्तमं साक्षादव्यवहितं तस्य 'सर्वांतरः' इति व्यत्ययेन परोऽक्षमगौणं श्रौत्रं ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणमित्यर्थः ।

'यः' आत्मा प्रत्यगात्मा 'सर्वांतरः' सर्वस्याभ्यन्तरः। यच्छब्दाभ्यां सामान्येनाधिकरण्येनानुगतः प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति। 'त' ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानं 'मे' मह्यं 'व्याचक्ष्व' विस्पष्ट कथय। यथा शृंगे गृहीत्वा गां दर्शयति तद्वदित्यर्थः। इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्यः प्रत्याह—**एष त आत्मा सर्वांतर** इत्येतद्विशेषणम् साक्षादित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम्। तथा च य उक्तविशेषणैरुपलक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः सः 'एषः' 'ते' तव कार्यकारणसघातस्यात्मा। पुनः पृच्छति—**कतम** इति। तत्र पिंड एकः। तस्याभ्यंतरे लिंगात्माकरणसघातो द्वितीयः। यश्च परमात्मस्वरूपस्तृतीयः। तेषु मध्ये हे 'याज्ञवल्क्य!'—'कतमः सर्वांतरः' सर्वांतरत्वादिविशेषणैर्विशिष्टस्त्वया विवक्षित इति पृष्टश्चरम पक्ष गृहीत्वोत्तरमाह—**योऽशनायापिपासे** इति। अशितुमिच्छा अशनाया। पातुमिच्छा पिपासा। ते 'अशनायापिपासे' 'यः' अत्येतीति वक्ष्यमाणेन सबधः। प्राणैकधर्मत्वादशनायापिपासयोः समस्योपादानम्। **शोकं मोहमिति**। अरतिवाचिना शोकशब्देन—तत्कार्यभूतः काम उच्यते। इष्टं वस्तु उद्दिश्य चिंतयतो यदरमणं तत्तृष्णाऽभिभूतस्य कामबीजम्। तेन हि कामो दीप्यते। मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकः सम्यग्ज्ञानविरोधात् भूमा विद्याशब्दवाच्यः। कामस्य शोकः, मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वाच्छोकमोहयोरसमासकरणम्। तौ च मनोऽधिकरणौ। **जरां मृत्युमिति**। शरीरविपरिणामो वलीपलितादिलिंगः 'जरा'। शरीरविच्छेदो विपरिणामावसानः 'मृत्युः'। 'अत्येति' अतिक्रामति—इति प्रत्येकं सबध्यते। जरामृत्यू च शरीराधिकरणौ। "स एष ते आत्मा सर्वांतरः"—इति पूर्वेणान्वयः। एवमुक्तज्ञानांगं परिव्राज्यं वक्तुमाह—**एतं वै तमात्मानमिति**। यः असौ साक्षादव्यवहितः अपरोक्षादगौणो ब्रह्मादिस्तंबपर्यंताना भूताना 'सर्वांतर आत्मा' अशनायापिपासादिभिः ससारधर्मैः सदा न स्पृश्यते। 'तमेत वै' 'आत्मान' स्व तत्त्व 'विदित्वा' परं ब्रह्म सदा सर्वससारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तं अहमेवास्मीति श्रुत्याचार्याभ्यां ज्ञात्वा 'ब्राह्मणाः' ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मण्यजातिमतो वा 'पुत्रैषणायाः' पुत्रार्थमेषणा पुत्रैषणा ता पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसग्रहेच्छालक्षणा तस्याः। दारसग्रहमकृत्वेत्यर्थः। **वित्तैषणायाश्चेति**। वित्त द्विविध—मानुष दैव च। मानुष गवादि। दैव विद्या। कर्मसाधनस्य तस्य गवादेरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणा। **लोकैषणायाश्चेति**। अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासयुक्तेन वा देवलोक केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीति इच्छा लोकैषणा। एताभ्य एषणाभ्यः 'व्युत्थाय' वैपरीत्येनोत्थान कृत्वा सन्यास विधायेत्यर्थः। अथानंतर शेषकाले देहस्थित्यर्थं 'भिक्षाचर्यं' भिक्षार्थं सचरण 'चरति' कुर्वंति। "फलेच्छासाधनं सक्रामति"—इति न्यायात्। लोकैषणैवेका इत्याह-**या ह्येवेति**। 'या हि' प्रसिद्धा 'पुत्रैषणा' सैव 'वित्तैषणा' दृष्टफलसाधनत्वादिसामान्यात्। 'या' पुत्रैषणाया एकत्वमापन्ना 'वित्तैषणा' कर्मार्था 'सा लोकैषणैव'। साध्यलोकैषणा प्रयुक्तत्वात् साधनैषणायाः। एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमंतरेणासिद्धेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह—**उभे हीति**। यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणाः तमेतमात्मानं विदित्वा सर्वस्मात् साधनफलस्वरूपात् एषणालक्षणात् व्युत्थाय दृष्टादृष्टार्थं कर्म्म तत्साधन च हित्वा भिक्षाचर्यं चरति स्म। तस्मादद्यतनोऽपि ब्रह्मविद्ब्राह्मणः एषणाभ्यो व्युत्थाय 'पांडित्य' शास्त्रोत्था बुद्धिः पंडा तद्वान्। 'पांडित्य' वेदांतवाक्यविचारलक्षण श्रवणापरपर्याय 'निर्विद्य' निःशेष विदित्वा आत्मज्ञानं निरवशेषं कृत्वा अनतरं 'बाल्येन तिष्ठासेत्'। श्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषानात्मदृष्टितिरस्कारसामर्थ्यं बल तस्य भावो बाल्यं तेन 'बाल्येन' बलभावेन विषयैरनाकृष्टः सन् 'तिष्ठासेत्' स्थातुमिच्छेत्। बाल्यशब्दाभिधेय मननं कुर्यादित्यर्थः। 'बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्य' निःशेषं कृत्वा अथानंतरं मुनिर्मौनवान्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षाद-
परोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्व्वान्तरस्तम्मे व्व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्व्वा-
न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो यः प्प्राणेन प्प्राणिति स तऽआत्मा
सर्व्वान्तरो योऽपानेनापानिति स तऽआत्मा सर्व्वान्तरो यो व्व्यानेन
व्व्यनिति स तऽआत्मा सर्व्वान्तरो यऽउदानेनोदनिति स तऽआत्मा
सर्व्वान्तरो यः समानेन समानिति स तऽआत्मा सर्व्वान्तरः स होवाचोष-
स्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावश्वऽइत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टम्भवति

उषस्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा सर्वांतरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वांतरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरः । यः प्राणेन प्राणिति । स त आत्मा सर्वांतरः । योऽपानेनापानिति । स त आत्मा सर्वांतरः । यो

धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठासेदित्यनुषज्यते । निदिध्यासन कुर्यादित्यर्थः । एवममौन च । उक्तार्थ-पांडित्यबाल्यशब्दाभिधेय श्रवणमननाख्य 'निर्विद्य' 'मौन' चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्य निदिध्यासनाख्यं च 'निर्विद्य' अथानतर 'ब्राह्मणः' निरुपचरितब्राह्मण्यवान् साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात् । कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः । उक्त ब्राह्मण्यं प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचार पृच्छति-**स ब्राह्मण** इति । 'सः ब्राह्मणः' 'केन' चरणेनेदृक् स्याद्भवेत् । अनियत तस्य चरणमित्युत्तरमाह—**येने**ति । 'येन' चरणेन भवेत् । **तेनेदृश एवे**ति । येन केनचित् अव्यवस्थितचरणेन 'ईदृश एव' कृतकृत्य एव ब्राह्मणः 'भवति' । विहितमाचरतो निषिद्ध च त्यजतः शुद्धबुद्धेः श्रुताद्वाक्यात् सम्यक् धीरुत्पद्यते । तस्य च वासनावशात् व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टा-चरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोध्यम् । इदानीं विज्ञानफलमाह—**य एवं वेदे**ति । 'यः' ब्राह्मणः एवमेतन् ब्राह्मण्यावस्थान अशनायाद्यतीतात्मस्वरूप नित्यतृप्तमिति 'वेद' जानाति । सोऽपीदृश एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो भवतीत्यनुषज्यते । 'ततो ह कहोडः कौषीतकेय उपरराम' ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकाया
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये चतुर्थं कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मण परि-
समाप्तम् ॥ १४ (६) ३–४ ॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजक बन्धनमुक्तम् । चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बंधध्वंसि ससंन्यासं आत्मतत्त्वज्ञान-मभिहितम् । सांप्रतं यो बद्धः संसरति, सोऽस्ति नास्ति वेति, अस्तित्वे च किलक्षणो देहादीनामन्यतमः, तेभ्यो विलक्षणो वेति विमृश्ये आत्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमाय उषस्तब्राह्मणमारभ्यते—**अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायण** इति । अथानतरं 'ह' चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः उषस्तनामा ब्राह्मणः 'एनं' प्रकृतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यादि

यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्व्वान्तरस्तम्मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽ आत्मा सर्व्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो न दृष्टेर्द्द्रष्टारम्पश्येर्न्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्म्मन्तारम्मन्वीथा न विज्ञातेर्व्विज्ञातारम्विजानीयाऽएष तऽआत्मा सर्व्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तन्ततो होषस्तश्चाक्रायणऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।३ ॥ (६) ३-५ ॥

व्यानेन व्यनिति । स त आत्मा सर्वांतरः । य उदानेनोदनिति । स त आत्मा सर्वांतरः । यः समानेन समानिति । स त आत्मा सर्वांतरः । स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः । यथा वै ब्रूयात् । असौ गौः । असावश्व इति । एवमेवैतत् व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म । य आत्मा सर्वांतरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वांतरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरः । न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः । न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मंतारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । एष त आत्मा सर्वांतरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ १ ॥

पूर्ववत् । पूर्वस्मात् कहोडप्रश्नात् किंचिद्विशेषं वक्तुं पूर्वोक्ते एव प्रश्नप्रतिवचने अनुवदति—**यः साक्षा**दित्यारभ्य **यः प्राणेन प्राणिती**त्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । यद्विशेषकथनायायमनुवादः । त पूर्वानुक्त विशेषमाह—**यः प्राणे**नेति । ‘ यः प्राणेन ’ मुखनासिकासंचारिणा ‘ प्राणिति ’ प्राणनचेष्टां करोति । येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः । ‘ स ते ’ तव कार्यकारणसंघातस्यात्मा उक्तविशेषणविशिष्टो विज्ञानमयः । एवं ‘ योऽपानेनापानिति ’ ‘ यो व्यानेन व्यनिति ’ इत्यादि व्याख्येयम् । सर्वाः कार्यकारणसघातगताः प्राणनादिचेष्टाः दारुयन्त्रस्येव येन क्रियन्ते । संस्कार्यकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमयः चेष्टयिता अस्ति । यतो या खलु अचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाऽधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रश्नप्रतिवचनयोरननुरूपत्वमाशकते—**स होवाचोषस्तश्चाक्रायण** इति । हे मुने ! यथा कश्चित् गामश्व वा प्रत्यक्ष दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चात् यश्चलति ‘ असौ गौः ’ यो वा धावति ‘ असावश्व इति ’ चलनादिलिंगैः ‘ यथा वै ’ निश्चितं ‘ ब्रूयात् ’ व्यपदिशेत् । ‘ एवमेव ’ ब्रह्म प्रत्यक्षं दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिंगैरेतद्ब्रह्म ‘ व्यपदिष्टं भवति ’ त्वया । तथा च—तद्व्यपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानिः अनवधेयवचनतावश्यादिति भावः । कि बहुना गोतृष्णानिमित्तं व्याजं त्यक्त्वा मत्प्रश्नानुसार्युत्तरं वदेत्यभिप्रायवान् पूर्वोक्तमेव प्रश्नमनुवदति—**यदेव साक्षा**दित्यादिना -**व्याचक्ष्वेत्यं**तेन । यथा मया प्रथम प्रतिज्ञातस्तवात्मा एवलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्ते एवेत्याशयवान् पूर्वोक्तमेवोत्तरमनुवदति—**एष तऽ आत्मा सर्वांतर** इति । ननु—“ असौ गौरसावश्व इति ” यत्प्रत्यक्षेणासावात्मेति आत्मान दर्शय इत्येवंलक्षणो मत्प्रश्नो नानुसृतः स्यादित्याशयवान् पूर्वोक्तमेव प्रश्नान्तरमनुवदति—**कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतर** इति । सत्यं, एतादृशश्चेत्तव प्रश्नः । तर्हि नैवानुसृतः स्यात् । आत्मनो दृष्ट्यादिसाक्षित्वात् घटादिवत् विषयीकर्तुं अशक्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—**न दृष्टेर्द्रष्टार**मिति । दृष्टेर्दर्शनवृत्तेरनित्याया लौकिक्याः कर्मभूतायाः ‘ द्रष्टारं ’

अथ हैनङ्गार्ग्गी व्वाचक्क्वी पप्प्रच्छ । य्याज्ञवल्क्येति होवाच य्यदिदᳬ सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्प्रोतञ्च कस्मिन्न्वापऽओताश्च प्प्रोताश्चेति व्वायौ गार्ग्गीति कस्मिन्नु व्वायुरोतश्च प्प्रोतश्चेत्याकाशऽएव गार्ग्गीति कस्मिन्न्वाकाशऽओतश्च प्प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्न्वन्तरिक्षलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति द्यौर्ल्लोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु द्यौर्ल्लोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्न्वादित्यलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु नक्षत्रलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु देवलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति गन्धर्व्वलोकेषु गार्ग्गीति

गार्गीब्राह्मणम् ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च । कस्मिन्नु आप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । आकाश एव गार्गीति । कस्मिन्नु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । अंतरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु अंतरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । द्यौर्लोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु द्यौर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

अलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तार हे उषस्त ! त्व ' न पश्येः ' न पश्यसि । न च कदाचिदपि विषयत्वेन दृष्टेर्द्रष्टा स्फुरतीत्यर्थः । तथा ' श्रुतेः ' श्रवणवृत्तेः । तथा ' मतेः ' केवलाया मनोवृत्तेः । तथा ' विज्ञातेः ' केवलाया बुद्धिवृत्तेः । समानमन्यत् । एवमुक्तस्य दृष्ट्यादिसाक्षिणः अन्यत्किंचिद्वास्तवं वाऽस्तीत्युपसहरति–**एष त आत्मा सर्वांतर** इति । ' एषः ' सर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः ' ते ' तवात्मा । अतः एतस्मादुक्तरूपात् आत्मनः ' अन्यदार्तं ' विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । " ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराममेति " पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये पचमं उषस्तब्राह्मणं
निर्गुणात्मविद्याब्राह्मण वा परिसमाप्तम् ॥ १४ । (६) ३ । ५ ॥

पूर्वब्राह्मणयोः " यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरः " इत्यत्र यः सर्वांतर आत्मा उक्तः । तस्य स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणात्प्राक्तन ब्राह्मणत्रय आरभ्यते–तत्रानात्मभूतान् सर्वान् पदार्थान् तावत् गार्गीब्राह्मणेनाह–**अथ हैनं गार्गी व्वाचक्क्वी**ति । अथानंतर ' एन ' मुनि ' गार्गी ' नामतः वचक्नोर्दुहिता ' वाचक्नवी ' पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । ' यदिदं ' सर्वं भूधरादिकं पार्थिव धातुजात ' अप्सु ' उदके स्वकारणे ' ओतं च ' दीर्घपटतंतुवत् ' प्रोत च ' तिर्यक्तंतुवत् सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिरद्भिर्व्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुमुष्टिवत् विशीर्येत । तथा च यथा येय पंचीकृता पृथिवी कार्यत्वात्स्वकारणभूतासु पंचीकृतास्वप्सु ओता प्रोता च तद्वदपामपि कार्यत्वात् ' कस्मिन्नु ' खलु ' आप ओताश्च प्रोताश्चेति ' अनुमानविधया पृष्टो मुनिरुत्तरमाह–

कुस्मिन्नु गन्धर्व्वलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति प्प्रजापतिलोकेषु गार्ग्गीति कुस्मिन्नु प्प्रजापतिलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति ब्ब्रह्मलोकेषु गार्ग्गीति कुस्मिन्नु ब्ब्रह्मलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति सु होवाच गार्ग्गि माऽतिप्प्राक्षी-र्म्मा ते मूर्द्धा व्युपप्तदनतिप्प्रश्न्या वै देवुताऽअतिपृच्छसि गार्ग्गि माऽति-प्प्राक्षीरिति तुतो ह गार्ग्गी व्वाचक्नव्युपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४। (५)३।४ ॥ (६) ३–६ ॥

आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चंद्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गंधर्वलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच । गार्गि मा अतिप्राक्षीः । मा ते मूर्द्धा व्यपप्तत् । अनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि । गार्गि मा अतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गी वाचक्नवी उपरराम ॥ १ ॥

व्वायौ गार्ग्गीति । हे गार्गि ! ' वायौ पंचीकृते आप ओताश्च प्रोताश्च । ' कस्मिन्नु ' खलु ' वायुरोतश्च प्रोतश्चेति ' । ' आकाश एव गार्ग्गीति ' । ' कस्मिन्न्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । ' अंतरिक्ष-लोकेषु ' पक्ष्यादिगतिहेतुभूतेषु । तान्येव पंचीकृतानि भूतानि सहतानि अतरिक्षलोका उच्यते । बहुवचन-त्वारंभकभूतानां बहुत्वापेक्षया बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः विराट्शरीरारंभकपचीकृतपचमहाभूतात्मकाः ' ब्रह्मलोकेषु ' हिरण्यगर्भलोकेषु अपंचीकृतपचभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तते । शेषं सुबोधम् । एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रयं पृच्छतीं गार्गीं प्रतिषेधति—स होवाचेत्यादिना । ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह ' उवाच । हे ' गार्गि ! ' यासु देवतासु ब्रह्मलोकास्तु ओतप्रोतभावेन वर्तते । ताः प्राणा-त्मभूताः सूत्रदेवताः आनुमानिकत्वत्प्रश्नविषयतामतीत्य वर्तमानाः अनुमानेन ' मा प्राक्षीः ' मा पृच्छेत्यर्थः । प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह—**मा ते मूर्द्धेति** । पृच्छंत्याश्च ' ते ' तव ' मूर्द्धा ' मस्तकं ' मा व्यपप्तत् ' विस्पष्ट मा पतेत् । मूर्द्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन् प्रतिषेधमुपसहरति—**अनतिप्रश्न्या वै देवता** इति । देवतानां स्वः प्रश्न आगमविषयः । त प्रश्नविषयमतिक्रांतो गार्ग्याः प्रश्नः आनुमानिकत्वात् स प्रश्नो यासामिन्द्रादिदेवतानां विद्यते । ता अतिप्रश्न्याः, एतास्तु न अतिप्रश्न्याः ' अनतिप्रश्न्याः ' । स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्या इत्यर्थः । ' ता अनतिप्रश्न्याः ' सूत्रदेवता वै 'अतिपृच्छसि' । अतो हे ' गार्गि ! ' मर्तुं चेन्नेच्छसि तर्हि ' मा अतिप्राक्षीः ' । इति अनुग्रहार्थो निषेधः । ' ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ' इत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-टीकायां वा[illegible]शिकायां तृतीयेऽध्याये षष्ठ गार्गीब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३–६ ॥

अथ हैनमुद्दालकऽआरुणिः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्य्या गन्धर्व्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्धऽआथर्व्वणऽइति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च व्वेत्थ नु त्वङ्काप्य तत्सूत्रं यस्मिन्नयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्व्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च व्वेत्थ नु त्वङ्काप्य

उद्दालकब्राह्मणं, अन्तर्यामिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेष्ववसाम पतंचलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्भार्या गंधर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सोऽब्रवीत् । कबंध आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रम् । यस्मिन्नयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवंतीति । सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यः । नाहं तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तमंतर्यामिणम् । य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यंतरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यः । नाहं तं भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

एवं गार्गीब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तन व्यापकमुक्तम् । इदानीं आगमैकगम्यं सूत्र तदतर्गतमतर्यामिण च निर्वक्तु अंतर्यामिब्राह्मणमारभ्यते–**अथ हैनमुद्दालक आरुणिरिति** । ‘ अथ ’ गार्ग्या मूर्द्धपातभयादुपरतेरनंतर ‘ उद्दालकः ’ नामतः अरुणस्यापत्यमारुणिर्ह ‘ एन ’ याज्ञवल्क्य पप्रच्छेति पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिविद्यायाः आचार्योपदेशपूर्वकत्वेनागमविषयत्व ज्ञापयितुमाख्यायिकामाह–**मद्रेष्ववसामेति** । ‘ मद्रेषु ’ देशेषु ‘ पतचलस्य ’ पतचलनाम्नः ‘ काप्यस्य ’ कपिगोत्रस्य ‘ गृहेषु यज्ञमधीयानाः ’ यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः सतो वय ‘ अवसाम ’ उषितवंतः । ‘ तस्य ’ पतचलस्य ‘ भार्या ’ ‘ गधर्वगृहीता ’ गधर्वेण अमानुषेण सत्त्वविशेषेण गृहीता आविष्टा ‘ आसीत् ’ । ‘ तं ’ गधर्वं पतचलसहिता वय याज्ञिकाः त्व कोऽसीत्यपृच्छाम । एव पृष्टः ‘ सः ’ गधर्वः अस्मभ्यमब्रवीत् । किं ? अह नाम्ना ‘ कबधः ’ अथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति ॥ १ ॥

‘ सः ’ गंधर्वः ‘ पतचलं काप्यं ’ याज्ञिकाँश्च ’ तच्छिष्यानस्मान् प्रत्यब्रवीत् । कि ? हे काप्य ! ‘ नु ’ वितर्के ‘ त्वं ’ तत्सूत्रं ‘ वेत्थ ’ जानीषे । किं तत्सूत्रमित्याकाक्षायां तद्विशिनष्टि–**यस्मिन्नयं चेति** । ‘ यस्मिन् ’ सूत्रे ‘ अय च लोकः ’ इदं च जन्म ‘ परश्च लोकः ’ परं च प्रतिपत्तव्य जन्म ‘ सर्वाणि च भूतानि ’ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि ‘ सदृब्धानि ’ सग्रथितानि स्रगिव सूत्रे विष्टब्धानि भवति । इति पृष्टः ‘ सः ’ पतचलः काप्यः ‘ अब्रवीत् ’ । किं ? हे ‘ भगवन् ’ ! इति सपूजयन् ‘ अहं ’ तत्सूत्रं ‘ न वेद ’ न जानामि इति ॥ २ ॥

एवमुक्तः ‘ सः ’ गधर्वः पुनरुपाध्यायं ‘ पतंचलं काप्यं ’ याज्ञिकांश्चास्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य !

तमन्तर्य्यामिणं यऽइमञ्च लोकं परञ्च लोकꣳ सर्व्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तम्भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्व) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रम्विद्यात्तञ्चान्तर्य्यामिणꣳ स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स व्वेदवित्स यज्ञवित्स भूतवित्सऽआत्मवित्स सर्व्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहम्वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तञ्चान्तर्य्यामिणम्ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते व्विपतिष्यतीति ॥ ४ ॥

व्वेद वाऽअहङ्गौतम तत्सूत्रम् । (न्तु) तञ्चान्तर्य्यामिणमिति यो वाऽ इदङ्कश्च ब्रूयाद्वेद व्वेदेति यथा व्वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीत् पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चांतर्यामिणम् । स ब्रह्मवित् । स लोकवित् । स देववित् । स वेदवित् । स यज्ञवित् । स भूतवित् । स आत्मवित् । स सर्ववित् । इति तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चांतर्यामिणम् । ब्रह्मगवीरुदजसे । मूर्धा ते विपतिष्यति इति ॥ ४ ॥

वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चांतर्यामिणमिति । यो वा इदं कश्च ब्रूयात् । वेद वेदेति । यथा वेत्थ । तथा ब्रूहि इति ॥ ५ ॥

'त्व' 'नु' वितर्के, सूत्रान्तर्गतमंतर्यामिण 'वेत्थ' । कोऽसावतर्यामीत्याकाक्षाया त विशिनष्टि—**यऽइमं च लोकमिति** 'य इम च लोकं' इत्येतदुक्तार्थम् । योऽन्तरोऽभ्यतरः सन् 'यमयति' दारुयत्रमिव भ्रमयति । स्व स्वमुचित व्यापार कारयतीति यावत् । एवमुक्तः 'सः' पतचलः काप्यः 'हे भगवन्निति सपूजयन् विनयेनाब्रवीत् । 'नाह त' सूत्रातर्गतमतर्यामिण वेदेति ॥ ३ ॥

एव विनयं दृष्ट्वा 'सः' गन्धर्वः स्वस्याचार्यत्वकामः सन् फलेन प्रलोभयितु 'पतचल काप्य' याज्ञिकांश्चाब्रवीत् । हे 'काप्य !' 'तत्सूत्र' तस्यैव सूत्रस्य नियन्तार सूत्रांतर्गतमन्तर्यामिण च 'वै' निश्चितं यः कश्चित् विद्याद्विजानीयात् । 'स ब्रह्मवित्' स परमात्मवित्, 'स लोकवित्' स लोकाश्च भूरादीन् अंतर्यामिणा नियम्यमानान् वेत्ति । 'स देववित्' स देवांश्चाग्न्यादीन् लोकिनस्तेन नियम्यमानान् वेत्ति । 'स वेदवित्' स वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान् वेत्ति । 'स यज्ञवित्' स यज्ञान् वेदविहितान् ज्योतिष्टोमादीन् वेत्ति । 'स भूतवित्' स भूतानि ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदन्तर्गतेनांतर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति । 'स आत्मवित्' स आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवांतर्यामिणा नियम्यमान वेत्ति । 'स सर्ववित्' स सर्वं च जगत् तथाभूत वेत्ति इति । एव सूत्रतदन्तर्गतांतर्यामिणोर्विज्ञाने स्तुते प्रलुब्धेभ्योऽभिमुखेभ्योऽस्मभ्यमाचार्यमुख्येभ्यो गन्धर्वः सूत्रांतर्यामिणोः स्वरूपमब्रवीत् । तत्स्वरूपमहं 'वेद' गन्धर्वाल्लब्धागमः सन् जानामि । किमेतावता इत्यत आह—**तच्चेत्त्वमिति** । हे याज्ञवल्क्य ! 'त्व' चेद्यदि 'तत्' उक्तविशेषणविशिष्ट 'सूत्र' 'तमन्तर्यामिणं च' 'अविद्वान्' अजानन् अब्रह्मवित्सश्चेत् 'ब्रह्मगवीः' ब्रह्मविदां स्वभूता गाः अन्यायेन 'उदजसे' उन्नयसि । तर्हि मच्छापदग्धस्य 'ते' तव 'मूर्द्धा' मस्तकः 'विपतिष्यति' विस्पष्टं पतिष्यतीति ॥ ४ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—**वेद वा अहमिति** । 'गौतम' इति गोत्रं यस्योद्दालकस्यैव स गौतमः तत्सम्बो-

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्। (स्वा) वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषम्प्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणम्ब्रूहीति ॥ ६ ॥

यः पृथिव्यान्तिष्ठन्। (न्पृ) पृथिव्याऽअन्तरो यम्पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्यामिमृतः ॥ ७ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्। वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति। तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः। व्यस्रंसिषतास्यांगानि इति। वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्ति इति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य! अंतर्यामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्। पृथिव्या अन्तरः। यं पृथिवी न वेद। यस्य पृथिवी शरीरम्। यः पृथिवीमन्तरो यमयति। स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

धन हे गौतम! 'अह' याज्ञवल्क्योऽपि गन्धर्वोदित 'तत्सूत्र' 'तमन्तर्यामिण वेद' जानामि। इत्येवमुक्तो गौतमः प्रत्याह—यो वा इदमिति। यः कश्चित्प्राकृतोऽपि 'यत्' त्वयोक्त वेदेति। 'इद वै' निश्चित आत्मान श्लाघयन् 'ब्रूयात्' किं तेन गर्जितेन। कार्येण दर्शय। 'यथा वेत्थ' जानासि 'तथा ब्रूहीति' ॥ ५ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथा पृथिव्यप्सु तत्सूत्रमागमगम्य वक्तव्यमिति तदर्थं प्रत्याह—वायुर्वै गौतमेति। हे 'गौतम!' 'तत्' गन्धर्वोक्त 'सूत्र' 'वायुर्वै' वायुरेव नान्यत्। तथा च—यदात्मक पच भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पचवृत्तिः प्राण एकः चतुर्विधमन्तःकरण इत्येव सप्तदशविध लिंग प्राणिना कर्मसमवायिसमष्टिव्यष्ट्यात्मक सूक्ष्म पृथिव्यादीनामाकाशवत् विष्टम्भक यस्य सप्त सप्त मरुद्गणा बाह्या भेदाः समुद्रस्येवोर्मयः तदेतत् वायव्य तत्त्व सूत्रमित्यभिधीयते। न तु वायुमात्रम्। तस्य विधारणे स्वातन्त्र्याभावात्। उक्तस्य वायुतत्त्वस्य सूत्रत्व विद्वत्प्रसिद्ध्या साधयति—वायुना वै गौ इत्यादिनोक्तार्थकेन। प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामित्यर्थः। पुनर्लोकप्रसिद्ध्याऽपि तत्साधयति—तस्मा द्वै गौतमेति। हे 'गौतम!' यस्मात् सूत्रात्मकेन 'वायुना' सर्वं विधृत तस्मात् 'प्रेतं' मृत 'पुरुषं' शरीर मृतलक्षणज्ञा 'आहुः' कथयन्ति। 'अस्य' मृतस्यांगानि करादीनि 'व्यस्रसिषत' विस्रस्तानि अभवन्। सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवस्रंसन दृष्टमेव। वायुः सूत्रम्। अतो 'वायुना हि गौतम! सूत्रेण सदृब्धानि' संग्रथितान्यंगानि भवन्तीति' निगमयति। एवं निरूपितं सूत्रस्वरूपमंगीकृत्य उद्दालक अतर्यामिस्वरूप पृच्छति—एवमेवैतदिति। हे 'याज्ञवल्क्य!' एतत्सूत्रमेव सम्यगुक्तम्। इदानीं तु तत्रान्तर्गतं 'अंतर्यामिणं ब्रूहीति' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—यः पृथिव्यामिति। 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' वर्तमानो भवति सः अंतर्यामी। एवमुक्ते सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो मा भूदिति विशिनष्टि—'पृथिव्या अंतरः' अभ्यंतर इति। तत्र

(तो) योऽप्सु तिष्ठन् । (न्न) अद्भ्योऽन्तरो यमापो नु विदुर्य्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

(तो) योऽग्नौ तिष्ठन् । (न्न) अग्नेरन्तरो यमग्निर्न्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

(तो) यऽआकाशे तिष्ठन् । (न्ना) आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं यऽआकाशमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ १० ॥

(तो) यो वायौ तिष्ठन् । (न्वा) वायोरन्तरो यम्वायुर्न्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरः । यमापो न विदुः । यस्यापः शरीरम् । योऽपोऽन्तरा यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्नेरन्तरः । यमग्निर्न वेद । यस्याग्निः शरीरम् । योऽग्निमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादंतरः । यमाकाशो न वेद । यस्याकाशः शरीरम् । य आकाशमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरः । यं वायुर्न वेद । यस्य वायुः शरीरम् । यो वायुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

पृथिव्यभिमानिनी देवतैवातर्यामिनी स्यादित्यत आह—**यं पृथिवीति** । 'पृथिवी' पृथिव्यभिमानिनी देवता अपि यमन्तर्यामिण 'न वेद' मय्यन्यः कश्चिद्वर्त्तते इति न जानाति । नियतुरीश्वरस्य लौकिकनियतृवत् कार्यकारणत्वमाशंक्याह—**यस्येति** । यस्यांतर्यामिणः 'पृथिव्येव शरीर' नान्यत् । पृथिवीदेवताया यच्छरीर तदेव शरीरं यस्येति । शरीरग्रहण करणोपलक्षणार्थम् । तस्याः पृथिवीदेवतायाः स्वकर्मप्रयुक्त हि कार्यकरण च । अस्यांतर्यामिणस्तु स्वकर्माभावात् नित्यमुक्तत्वात् परमार्थकर्त्तव्यतास्वभावत्वात् परस्य यत् कार्यकरणं तदेवास्य न स्वत इत्यर्थः । देवताकार्यकरणस्य ईश्वरसाक्षिमात्रसान्निध्येन हि नियमेन प्रवृत्तिः स्यात् तामित्यत आह—**यः पृथिवीमिति** । 'यः' नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणाभ्यामेव कार्यकरणाद्यानि ईश्वरो नारायणाख्योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन् पृथिवीदेवतां 'यमयति' साक्षितया स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तयति । एषः 'ते' तव कार्यकारणसंघातस्य सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतत् । सर्वेषामात्मा यस्त्वया अतर्यामी पृष्टः एषः 'अमृतः' सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्यर्थः ॥७॥

एवमेव " योऽप्सु तिष्ठन् " इत्यादयः कंडिका व्याख्येयाः ॥ ८ ॥

" योऽग्नौ " ॥ ९ ॥

" यऽआकाशे " ॥ १० ॥

" यो व्वायौ " ॥ ११ ॥

(तो) यऽआदित्ये तिष्ठन् । (न्ना) आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं यऽआदित्यमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

(तो) यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । (यंश्च) चन्द्रतारकादन्तरो यञ्चन्द्रतारकन्न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

(तो) यो दिक्षु तिष्ठन् । (न्दि) दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

(तो) यो विद्युति तिष्ठन् । (न्वि) विद्युतोऽन्तरो यम्विद्युन्न वेद यस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

(तो) य स्तनयित्नौ तिष्ठन् । (न्स्त) स्तनयित्नोरन्तरो यꣳ स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं य स्तनयित्नुमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतऽइत्यधिदेवतमथाधिलोकम् ॥ १६ ॥

य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरः । यमादित्यो न वेद । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्यमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यश्चंद्रतारके तिष्ठन् । चंद्रतारकादंतरः । यं चन्द्रतारकं न वेद । यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् । यश्चन्द्रतारकमंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरः । यं विद्युन्न वेद । यस्य विद्युच्छरीरम् । यो विद्युतमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

यः स्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरः । यं स्तनयित्नुर्न वेद । यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् । यः स्तनयित्नुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यधिदेवतम् । अथाधिलोकम् ॥ १६ ॥

" यऽआदित्ये " ॥ १२ ॥

" यश्चन्द्रतारके " इति द्वद्वैकवद्भावः ॥ १३ ॥

" यो दिक्षु " ॥ १४ ॥

" यो विद्युति " ॥ १५ ॥

" यः स्तनयित्नौ " इत्यधिदेवतमन्तर्यामिविषयं दर्शनं देवतासूक्तम् । अथानन्तरमधिलोकेषु अंतर्यामिदर्शनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(कं यः) यः सुर्व्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । (न्त्सु) सुर्व्वेभ्यो लोकेभ्यो-ऽन्तरो यᳩँ सुर्व्वे लोका नु व्विदुर्य्यस्य सुर्व्वे लोकाः शुरीरं यः सुर्व्वा-ल्लोकानुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्मुाऽन्तर्य्याम्यमृतऽ इत्युऽएवाधिलोक-मुथाधिवेदम् ॥ १७ ॥

(दं यः) यः सुर्व्वेषु व्वेदेषु तिष्ठन् । (न्त्सु) सुर्व्वेभ्यो व्वेदेभ्योऽन्तरो यᳩँ सुर्व्वे व्वेदा नु व्विदुर्य्यस्य सुर्व्वे व्वेदाः शुरीरं यः सुर्व्वान्वेदानुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिवेदमुथाधियज्ञम्॥१८॥

(ज्ञं यः) यः सुर्व्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । (न्त्सु) सुर्व्वेभ्यो युज्ञेभ्यो-ऽन्तरो यᳩँ सुर्व्वे यज्ञा नु व्विदुर्य्यस्य सुर्व्वे यज्ञाः शुरीरं यः सुर्व्वा-न्यज्ञानुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्य्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधि-यज्ञमुथाधिभूतम् ॥ १९ ॥

(तं यः) यः सुर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । (न्त्सु) सुर्व्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यᳩँ सुर्व्वाणि भूतानि नु व्विदुर्य्यस्य सुर्व्वाणि भूतानि शुरीरं यः सुर्व्वाणि भूतान्युन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतऽइत्युऽ एवाधिभूत-मुथाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे लोका न विदुः । यस्य सर्वे लोकाः शरीरम् । यः सर्वाल्लोकानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिलोकम् । अथाधिवेदम् ॥ १७ ॥

यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे वेदा न विदुः । यस्य सर्वे वेदाः शरीरम् । यः सर्वान्वेदानंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिवेदम् । अथा-धियज्ञम् ॥ १८ ॥

यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे यज्ञा न विदुः । यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरम् । यः सर्वान्यज्ञानंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधियज्ञम् । अथाधिभूतम् ॥ १९ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः । यं सर्वाणि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वाणि

'सर्वेषु लोकेषु' लोकाः भोगस्थानानि तेषु ' इत्यु एव अधिलोकं अथाधिवेदं' इति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १७॥

" यः सर्वेषु वेदेषु " " इत्यु एवाधिवेदमथाधियज्ञम् " इति पूर्ववत् ॥ १८ ॥

" यः सर्वेषु यज्ञेषु " इति सामान्यतत्कर्म्माणि निर्दिश्यंते । " इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतम् " इति । पूर्ववत् ॥ १९ ॥

" यः सर्वेषु भूतेषु " इत्यु एवाधिभूतमथाध्यात्मम् " इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(त्यं युः) युः प्प्राणे तिष्ठन् । (न्प्रा) प्प्राणादुन्तरो युम्प्राणो न व्वेद युस्य प्प्राणः शुरीरं युः प्प्राणमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्मुाऽन्तर्य्यांम्यमृतः॥२१॥

(तो) युो व्वाचि तिुष्ठन् । (न्वा) व्वाचोुऽन्तरो यम्वाङ्न व्वेुद युस्य व्वाक्छुरीरं युो व्वाचमुन्तरो यमुयति सु तऽ आुत्माऽन्तर्य्यामियमृतः ॥ २२ ॥

(तो) यश्चक्षुषि तिुष्ठन् । (श्चंक्षु) चुक्षुषोुऽन्तरो युञ्चक्षुर्न्न व्वेुद युस्य चक्षुः शुरीरं यश्चुक्षुरुन्तरो यमुयति सु तऽआुत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

(तो) युः श्रोत्रे तिुष्ठन् । (श्च्रो) श्रोत्रादुन्तरो युᳬ श्रोत्रन्न व्वेुद युस्य श्रोत्रᳬ शुरीरं युः श्रोत्रमुन्तरो यमुयति सु तऽआुत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

(तो) यो मुनसि तिुष्ठन् । (न्मु) मुनसोुऽन्तरो यम्मुनो न व्वेुद युस्य मनः शुरीरं यो मुनोऽन्तरो यमुयति सु तऽआुत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

भूतानि शरीरम् । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिभूतम् । अथाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेद । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरः । यं वाक् न वेद । यस्य वाक् शरीरम् । यो वाचमंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरः । यं चक्षुर्न वेद । यस्य चक्षुः शरीरम् । यश्चक्षुरन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरः । यं श्रोत्रं न वेद । यस्य श्रोत्रं शरीरम् । यः श्रोत्रमंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरः । यं मनो न वेद । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

" यः प्राणे " प्राणाख्ये वायुसहिते ॥ २१ ॥

" यो वाचि " ॥ २२ ॥

" यश्चक्षुषि " ॥ २३ ॥

" यः श्रोत्रे " ॥ २४ ॥

" यो मनसि " ॥ २५ ॥

(तो) यस्त्वचि तिष्ठन् । (ष्ठंस्त्व) त्वचोऽन्तरो यन्त्वङ्न व्वेद यस्य त्वक्छरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

(तो) यस्तेजसि तिष्ठन् । (ष्ठंस्ते) तेजसोऽन्तरो यन्तेजो न व्वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

(तो) यस्तमसि तिष्ठन् । (ष्ठंस्त) तमसोऽन्तरो यन्तमो न व्वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

(तो) यो रेतसि तिष्ठन् । (न्रे) रेतसोऽन्तरो यᳬँ रेतो न व्वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

(तो) यऽआत्मनि तिष्ठन् । (न्ना) आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न व्वेद यस्यात्मा शरीरं यऽआत्मानमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

(तोऽदृ) अदृष्टो द्रष्टा । (ष्टाऽश्रु) अश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो

यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरः । यं त्वक् न वेद । यस्य त्वक् शरीरम् । यस्त्वचमंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेजोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरः । यं तमो न वेद । यस्य तमः शरीरम् । यस्तमोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरः । यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

अदृष्टो द्रष्टा । अश्रुतः श्रोता । अमतो मन्ता । अविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽस्ति द्रष्टा ।

" यस्त्वचि " ॥ २६ ॥

" यस्तेजसि " । तेजः प्रकाशः शास्त्रीयज्ञानम् ॥ २७ ॥

" यस्तमसि " । बाह्ये आवरणात्मके ॥ २८ ॥

" यो रेतसि " प्रजनने ॥ २९ ॥

" य आत्मनि " जीवात्मनि ॥ ३० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् महाभागाः पृथिव्यादिदेवता. मनुष्यादिवत् आत्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियंतारमन्तर्या-

विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्योऽस्ति विज्ञातैष तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्त्तन्ततो होद्दालकऽआरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३ । ५ ॥ (६) ३-७ ॥

अथ ह व्वाचक्नव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमङ्कश्चिद्ब्रह्मोद्यञ्जेतेति तौ चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्द्धाऽस्य विपतिष्यतीति पृच्छ गार्ग्गीति ॥ १ ॥

नान्योऽस्ति श्रोता । नान्योऽस्ति मन्ता । नान्योऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह उद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

वाचक्नवीब्राह्मणं, अक्षरब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ ह वाचक्नवी उवाच ! ब्राह्मणा भगवन्तः । हन्त ! अहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ।

मिण न विदुरित्यत आह—**अदृष्टो द्रष्टेति** । न दृष्टः 'अदृष्टः' । कस्यचित् चक्षुर्दर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः सन् दृशिस्वरूपत्वात् चक्षुषि सन्निहितत्वाच्च स्वय द्रष्टा । तद्वत् 'अश्रुतः' श्रोत्रविषयत्वमनापन्नः सन् स्वयमलुप्तश्रवणशक्तिः सकलश्रोत्रेषु सन्निहितत्वात् 'श्रोता' । तथा 'अमतः' मनःसकल्पविषयमनापन्नः । दृष्टे श्रुते एव हि सर्वः सकल्पयति । अदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतः । अलुप्तमननशक्तित्वात् सर्वमनस्सु सन्निहितत्वाच्च 'मन्ता' । तथा 'अविज्ञाता' निश्चयगोचर रूपादिवत् सुखादिवद्वा अनापन्नः स्वय तु अलुप्तविज्ञानशक्तित्वात् तत्सन्निहितत्वाच्च 'विज्ञाता' । ननु—तथाऽप्येव नियतृनियन्तव्यादिभेदेन द्रष्टृद्रष्टव्यादिभेदेन च भेदः स्यात् इत्याशकायामाह—**नान्योऽस्ति द्रष्टेति** । एतदन्तर्यामिणः 'अन्यः' अपरः 'द्रष्टा' नास्ति' । तथा "नान्योऽस्ति श्रोता" इत्यादि व्याख्येयम् । उपपादितमन्तर्यामिस्वरूपमुपसहरति—**एष त आत्मेति** । 'अमृतः' संसारधर्मवर्जितः सर्वससारिणां कर्मफलविभागकर्ता 'एष ते' तव 'आत्माऽन्तर्यामी' । अतः अस्मादीश्वरादात्मनः 'अन्यदार्तम्' । "ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम" इति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये सप्तमं उद्दालकब्राह्मणमन्तर्यामिब्राह्मणं सृष्टिप्रवेशब्राह्मण वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३—७ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ । सम्प्रति अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वांतरं ब्रह्म वक्तुम् अक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते—**अथ ह वाचक्नव्युवाचेति** । 'अथ' सोपाधिकवस्तु-

सा होवाच । (चा) अहम्वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा व्वैदेहो वोग्रपुत्रऽउद्यन्धनुरधिज्यङ्कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहन्त्वान्द्वाभ्याम्प्रश्नाभ्यामुपोदस्थान्तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्ग्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा

तौ चेन्मे विवक्ष्यति, न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतेति । तौ चेन्मे न विवक्ष्यति । मूर्द्धाऽस्य विपतिष्यतीति । पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य ! यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उद्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत् । एवमेव अहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, कस्मिँस्तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ३ ॥

निर्द्धारणानन्तर पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टु ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयन्ती ' ह ' किल वचक्नोर्दुहिता ' वाचक्नवी ' पुनरुवाच । किं ? हे ' ब्राह्मणा भगवन्तः ' प्रजावन्तः मम वचः शृणुतेति शेषः । ' हत ' यद्यनुमतिर्भवतामस्ति, तर्हि—' अहमिमं याज्ञवल्क्यं ' पुनर्द्वौ ' प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ' । ' तौ ' प्रश्नौ चेद्यदि कथचिन्मे मह्य ' विवक्ष्यति ' विस्पष्ट कथयिष्यति । तर्हि ' जातु ' कदाचित् ' युष्माक ' मध्ये ' कश्चित् ' कोऽप्यन्यतमः ' इम ' याज्ञवल्क्य ' ब्रह्मोद्य ' ब्रह्मवदनं प्रति ' नवै ' नैव ' जेता ' जयकर्ता भवेदिति शेषः । अन्यच्च शृणुत । ' तौ ' प्रश्नौ चेद्यदि ' मे ' मह्यं ' न विवक्ष्यति ' विस्पष्ट वक्तु समर्थो न भविष्यति । तर्हि—' अस्य ' याज्ञवल्क्यस्यैव ' मूर्द्धा ' शिरः ' विपतिष्यति ' विस्पष्ट पतिष्यतीत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रददुः । ' पृच्छ गार्गि ! ' प्रश्नं कुर्विति ॥ १ ॥

सैव लब्धानुज्ञा गार्गी ' ह ' याज्ञवल्क्यं प्रति ' उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! ' त्वा ' त्वां ' अहं ' ' द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि '' इत्यनुषज्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुस्तरत्व द्योतयितु दृष्टांतपूर्वकं तौ प्रश्नौ आह—**यथा काश्यो** वेति । ' काश्यो वा ' काशिषु भवः काश्यः लोके शूरत्वेन प्रसिद्धः । ' वैदेहो वा ' । विदेहानां राजा ' उग्रपुत्रः ' शूरान्वय इत्यर्थः । **उद्यमिति** । उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति विस्तृतं भवति इत्युद्यं अवतारितज्याकं धनुश्चापं पुनरधिज्यं ' कृत्वा ' आरोपितज्याकं विधाय ' द्वौ बाणवन्तौ ' बाणशब्देन शराग्रे यो वंशखंडः सन्धीयते,स उच्यते । तेन विनाऽपि शरो भवति । अतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि । **सपत्नातिव्याधिनाविति** तयोरेव विशेषणम् । सपत्नं शत्रुं अतिशयेन वेद्धुं शीलं ययोस्तौ शत्रोरतिशयेन पीडाकरौ । ईदृशौ द्वौ शरौ ' हस्ते कृत्वा ' ' उपोत्तिष्ठेत् ' शत्रोः समीपत आत्मानं दर्शयेत् । एवमेवाहं ' त्वां ' शरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां ' उपोदस्थां ' त्वत्समीपे उत्थितवत्यस्मि । ततस्त्वं ब्रह्मविवेत्तर्हि ' तौ ' प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः प्रश्नयोरुत्तरं ' मे ' मह्यं ' ब्रूहि ' । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो हे ' गार्गि ! पृच्छ ' यथेष्टं प्रश्नं कुरु । इत्युक्तवानिति शेषः ॥ २ ॥

' सा ' एवमुक्ता गार्गी ' ह उवाच ' अपृच्छत् । हे याज्ञवल्क्य ! ' यत् दिवः ' द्युसंज्ञितात् उपरितनांड-

द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ३ ॥

स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो मऽएतम्व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ४ ॥

सा होवाच। नमस्ते याज्ञवल्क्य । यो म एतं व्यवोचः। अपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

कपालात् ऊर्ध्वमुपरि अस्ति । यच्च ' पृथिव्याः ' अधस्तनांडकपालादवाक् अधो वर्तते । यच्च ' द्यावापृथिवी अन्तरा ' द्यावापृथिव्योरंडकपालयोर्मध्ये अस्ति । ये च ' इमे ' प्रसिद्धद्यावापृथिवी स्त. । यद्भूतमतीत च यद्भवद्वर्तमानं स्वव्यापारस्थ च भविष्यद्वर्तमानकालादूर्ध्वभावि लिंगगम्य च । यत्सर्वदा एवमाचक्षते कथयत्यागमतः । तत्सर्वं द्वैतजातं जगत् यस्मिन्नेक भवतीत्यर्थः तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्त ' कस्मिन्नोत प्रोत च ' उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीधातुरप्स्विव वर्तत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

' सः ' याज्ञवल्क्यः ' उवाच ' । हे ' गार्गि ! ' ' यत् ' त्वयोक्तं ' ऊर्ध्वं दिवः ' इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमचक्षते । ' तत् ' व्याकृतं जगदात्मक सूत्रं अव्याकृतशब्दवाच्ये नारायणाख्ये अतर्यामिणि ' ओत च प्रोतच ' उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येव त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीधातुरप्स्विव वर्तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

' सा ' एवं अपाकृतप्रथमप्रश्ना गार्गी ' उवाच ' ' ह ' हे ' याज्ञवल्क्य ' यस्त्वं ' मे ' मम ' एतं ' दुर्वचं प्रश्नं ' व्यवोचः ' विशेषेणापकृतवान् असि । अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ' अपरस्मै ' द्वितीयाय प्रश्नाय ' धारयस्व ' दृढीकुरु । आत्मानमित्यर्थः । इतरः आह—' पृच्छ गार्गीति ' ॥ ५ ॥

" सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य " इत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चेत्युक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते—न किंचिदपूर्वमर्थांतरमित्यर्थः । गार्ग्या सर्वं यथोक्तं प्रत्युच्चार्य " कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च " इत्युक्तार्थेन वाक्येन पुनरधिकरणमेव पृष्टमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशऽएव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति कस्मिन्न्वाकाशऽओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । (वै) एतद्वै तदक्षरङ्गार्गि ब्राह्मणाऽअभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसम्वृतमपूर्व्वमनपरमनन्तरमबाह्यन्न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चन ॥ ८ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्रोतं च । इति कस्मिन्नु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंति । अस्थूलम् । अनणु । अह्रस्वम् । अदीर्घम् । अलोहितम् । अस्नेहम् । अच्छायम् । अतमः । अवायु । अनाकाशम् । असंगम् । अस्पर्शम् । अगंधम् । अरसम् । अचक्षुष्कम् । अश्रोत्रम् । अवाक् । अमनः । अतेजस्कम् । अप्राणम् । अमुखम् । अनाम । अगोत्रम् । अजरम् । अमरम् । अभयम् । अमृतम् । अरजः । अशब्दम् । अविवृतम् । असंवृतम् । अपूर्वम् । अनपरम् । अनंतरम् । अबाह्यम् । न तदश्नोति कंचन । न तदश्नोति कश्चन ॥ ८ ॥

एवं पृष्टः ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' हे ' गार्गि ! ' यत्त्व ' ऊर्ध्वं दिवः ' इत्यादि पृष्टवत्यसि ' तदाकाश एव ' ओतप्रोतभावेन वर्तत इत्यवधारितवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीय प्रश्नमाह—**कस्मिन्न्वाकाश** इति । ' कस्मिन्नु ' खलु ' आकाशः ओतश्च प्रोतश्चेति ' । आकाशः एव तावत् कालत्रयातीतत्वाद्दुर्वाच्यः । ततोऽपि कष्टतरमक्षर यस्मिन् ' आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । अतः अवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा । अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थान तार्किकसमये । अथावाच्यमपि वदति । विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं यदवाच्यस्य वदनम् । सा हि विरुद्धा प्रतिपत्तिः । अतो दुर्वचं प्रश्न मन्यते गार्गीति भावः ॥ ७ ॥

तद्दोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह—**स होवाचेति** । ' स ' याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । हे ' गार्गि ! ' यत् ' त्वं " कस्मिन्न्वाकाशः " इत्यादिना अव्याकृताधिष्ठान पृष्टवत्यसि । ' एतदक्षरं वै ' न क्षरति न क्षीयते वा तदक्षर शुद्ध ब्रह्म ' ब्राह्मणाः ' ब्रह्मविदः ' अभिवदति ' कथयति । ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्य वक्ष्यामि । न च—न प्रतिपद्येय, इत्येवं दोषद्वय परिहरति । एवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचन तु प्रष्टव्य ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्राह्मणा अभिवदतीत्युक्तौ याज्ञवल्क्य आह—**अस्थूलमित्यादि** । स्थूलादन्यदस्थूलं तत् । एव तर्हि अणु ? अणोरन्यत् ' अनणु ' । अस्तु तर्हि ह्रस्वं ? ह्रस्वादन्यदह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं ? नापि दीर्घ-

(नै) एतुस्य वुाऽअक्षुरस्य प्प्रशुासने गार्गि द्यावापृथिवी व्विधृते तिष्ठतऽएतुस्य वुाऽअक्षुरस्य प्प्रशुासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमुसौ व्विधृतौ तिष्ठतऽएतुस्य वुाऽअक्षुरस्य प्प्रशुासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मुासाऽ ऋतुवः सम्वत्सरा व्विधृतास्तिष्ठन्त्येतुस्य वुाऽअक्षुरस्य प्प्रशुासने गार्गि प्प्राच्योऽन्या नुद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पुर्व्वतेभ्यः प्प्रतीच्योऽन्या युां युाञ्च दिशमेतुस्य वुाऽअक्षुरस्य प्प्रशुासने गार्गि दुदतम्मनुष्याः प्प्रशᳫँसन्ति युजमानन्देवा दुर्व्वीम्पितुरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि अहो-

---

मदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मप्रतिषेधे न द्रव्य तदक्षरमिति भावः । अस्तु तर्हि आग्नेयो गुणो लोहितः ? ततोऽपि अन्यदलोहितम् । तर्हि अस्तु अपा गुणः स्नेहः ? ततोऽप्यन्यदस्नेहम् । अस्तु तर्हि छाया दीप्तिः तमो ध्वात ? सर्वथाऽपि अन्यत् । 'अवायु' । अस्तु तर्ह्याकाश ? 'अनाकाशम्' । अस्तु तर्हि जतुवत्सगात्मक ? 'असगम्' । तर्हि स्पर्शोऽस्तु ? 'अस्पर्शम्' । तर्हि गंधोऽस्तु ? 'अगधम्' । तर्हि रसोऽस्तु ? 'अरसम्' । तथा 'अचक्षुष्क' । न हि चक्षुरस्य करण विद्यते । अतः 'अचक्षुष्कम्' । तथा 'अश्रोत्र' । "पश्यत्यचक्षुः स श्रृणोत्यकर्णः "–(   ) इति मन्त्रवर्णात् । तथा 'अवाक्' । तथा 'अमनः' । तथा 'अतेजस्कम्' । अविद्यमान अग्न्यादिप्रकाशवत् तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । तथा 'अप्राण' आध्यात्मिको वायुः प्रतिषेध्यः । अतः अप्राणमिति । तर्हि मुख द्वारमस्तु ? न विद्यते मुख प्रसिद्ध यस्य तदमुखम् । 'अनाम' नामरहितम् । 'अगोत्र' न विद्यते गोत्र यस्य तदगोदत्रम् । गोत्रादन्यद्वा । 'अजर' वृद्धत्वधर्मरहितम् । 'अमर' मरणधर्मरहितम् । तर्हि आपेक्षिक अमरत्व इद्रादिवद्भविष्यति अतः 'अभय' सर्वथा भीतिवर्जम् । अत एवामृत अभिकामत्ववर्जितमित्यर्थः । 'अरजः' न विद्यते रजो यस्मिस्तदरजः रजसोऽन्यद्वा । 'अशब्दं' न विद्यते शब्दो यस्मिॅंस्तदशब्द शब्दादन्यद्वा । 'अविवृत' न विवृतमिति 'अविवृतम् । 'अस-वृत' न सवृतमाकारो यस्य तदसवृतम् । 'अपूर्व' अविद्यमान पूर्वं यस्य तदपूर्वम् । 'अनपर' अविद्यमान-मपर यस्य तदनपरम् । 'अनंतर' अविद्यमानमतर छिद्र यस्य तदनंतरम् । 'अबाह्यं' न विद्यते बाह्यं यस्येति 'अबाह्यम्' । अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनात्मव्यक्तीनामानत्येन प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्भोक्तृभोग्यात्मना एकी-कृत्य निषेधति–**न तदश्नोति कंचने**त्यादिना । 'तदक्षर' 'कचन' कचिदपि विषय 'नाश्नोति' नाश्नाति न भुक्ते इत्यर्थः । 'कश्चन' कोऽपि लोकः तदक्षर 'नाश्नोति' नाश्नातीत्यर्थः । "अश भोजने"–(धा. पा. क्र्या. प. ५१) इति धातोः क्र्यादिगणस्थात् "व्यत्ययो बहुलम्"–(पा. सू. ३ । १ । ८९) इति व्यत्ययेन श्नुः प्रत्ययो बोद्धव्यः । अत एव परस्मैपदमप्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

एव अशेषविशेषणनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च अक्षरास्तित्वे सिद्धेऽपि इदानीं तस्यैव अविद्यकैषितव्य-संबंधात् ईश्वरात्मभूतस्यास्तित्वाय अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यति–**एतस्य वा अक्षरस्ये**ति । यदेतत् अविगत-

(०) यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्गि । (गर्ग्यं) अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि व्वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ यऽएतदक्षरङ्गार्गि व्विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

रात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यंदंते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः । प्रतीच्यः अन्या यां यां च दिशम् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतं मनुष्याः प्रशंसन्ति । यजमानं देवाः । दर्व्यं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि । अंतवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

मक्षर सर्वांतरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा अशनायाऽदिधर्मातीतः । ' एतस्य वै ' ' अक्षरस्य ' ' प्रशासने ' आज्ञायां हे ' गार्गि ! ' ' द्यावापृथिवी ' द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी । द्विवचनलोपश्छांदसः । ते ' विधृते ' हस्तन्यस्तपाषाणादिवत् ' तिष्ठतः ' वर्तेते । अतस्तदस्त्येव । " येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः " (वा. स. अ. ३२ । ६) इति मन्त्रवर्णात् । तथा हे गार्गि ! एतस्योक्तरूपस्याक्षरस्य ' प्रशासने ' आज्ञाया ' सूर्याचन्द्रमसौ ' सूर्यश्च चन्द्रमाश्च ' सूर्याचन्द्रमसौ ' ' विधृतौ ' नियतौ ' तिष्ठतः ' वर्तेते भृत्यादिवत् । तथा ' अहोरात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः सवत्सराः ' इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारो विधृतास्तिष्ठन्ति नियता वर्तंते । यथा लोके प्रभुणा नियमितो गणकः सर्वं आयं व्यय चाप्रमत्तो गणयति । तथा प्रभुस्थानीय एषा कालावयवाना नियन्तृ तदक्षरमस्त्येव । तथा ' प्राच्यः ' प्रागचनाः प्राग्दिग्गमनाः ' नद्य. ' गगाद्याः ' श्वेतेभ्यः ' हिमवदादिभ्यः ' पर्वतेभ्यः ' गिरिभ्यः ' स्यंदन्ते ' अन्यथाऽपि प्रसर्तुमुत्सहन्त्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तंते । तदेतत्प्रशास्तुर्लिङ्गम् । तथा ' प्रतीच्यः ' प्रतीचीदिग्गमनाः सिध्वाद्याः ' नद्यः ' अन्याश्च नद्य. ' यां या च ' दिशमनुप्रवृत्तास्ता अक्षरप्रशासनादद्यापि तथैव प्रवर्तंते । तदपि लिगम् । किंच–' ददत ' दुःखार्जितान् गोहिरण्यादीन् प्रयच्छन्तं पुरुष 'मनुष्याः' "हिरण्यदा अमृतत्व भजन्ते" (ऋ. स.) इत्यादिप्रमाणज्ञा अपि 'प्रशसन्ति' स्तुति कुर्वते । तथा च–एतस्य प्रशासनस्य फलसंबंधफलकत्वेन तत्कर्तृ अक्षर सिद्धम् । न च-स्वातन्त्र्येण देवादिकर्तृक एव फलसंबंध इति वाच्यं, तेषामपीश्वराधीनत्वादित्याह–यजमानं देवा इति । ' देवाः ' इन्द्रादयः अन्यथा जीवितु समर्था अपि जीवित निमित्तीकृत्य च पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेन अनीश्वरमपि ' यजमानं अन्वायत्ताः ' अनुगताः । तथा ' पितरः ' अर्यमादयः ' दर्व्यं ' दर्वीहोमं ' अन्वायत्ताः ' अनुगता इत्यर्थः । यो न कस्यचित् प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते । स दर्वीहोमः । दर्वीसाध्यो होमो दर्व्यः तम् । तथा च–देवादीनामपि मनुष्याधीनत्वाख्यहीनवृत्तिभाक्त्वं नियंतृकल्पकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

किंच यस्य अज्ञानेन नियता संसारोपपत्तिः । यद्विज्ञानेन च संसारविच्छेदः । तदस्ति अक्षरमिति साधयितुं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति–यो वाऽ एतदक्षरमिति । हे ' गार्गि ! ' ' यो वै ' कश्चि-

(स्त) तद्वाऽएतदक्षरङ्गार्गि । (गर्यु) अदृष्टन्द्रष्ट्रश्रुतꣳ श्रोत्रमतम्मन्त्रविज्ञातम्विज्ञातृ नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ नान्यदस्ति मन्तृ नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाशऽओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्का-

---

तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ । अश्रुतं श्रोतृ । अमतं मंतृ । अविज्ञातं विज्ञातृ । नान्यदस्ति द्रष्टृ । नान्यदस्ति श्रोतृ । नान्यदस्ति मंतृ । नान्यदस्ति विज्ञातृ । एतद्वै तदक्षरं गार्गि । यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवंतः ! तदेव बहु मन्यध्वम् । यत् अस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै । न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतेति । ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥

त्पुरुषः ' एतदक्षरमविदित्वा ' अविज्ञाय ' अस्मिन् लोके ' कर्मलोके ' जुहोति ' देवतोद्देशेन सकल्पित द्रव्यमग्नौ प्रक्षिपति । तथा ' ददाति ' गोहिरण्यादिक प्रयच्छति । यद्यपि ' बहूनि ' अनेकानि ' वर्षसहस्राणि तपस्यति ' तपश्चाद्रायणादिक आचरति । तथापि ' अस्य ' कर्तुः ' स लोक अतवानेव भवति ' । तत्सांगमपि क्रियमाण कर्म तत्फलोपभोगाते क्षीयत एव । न नित्यमोक्षफलक भवतीत्यर्थः । तथा हे ' गार्गि ! ' ' यो वै ' एतदक्षरमह ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा ' अस्माल्लोकात् ' कर्मलोकात् ' प्रैति ' म्रियते । ' स कृपणः ' अक्षपणक्रीतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव भोक्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । ' अथ ' तु ' य एतदक्षर ' श्रुत्याचार्योपदेशाभ्या " अह ब्रह्मास्मि " इति ' विदित्वा ' ' अस्मात् लोकात्प्रैति ' ' स ब्राह्मणः ' ब्रह्मविन्मुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत् स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृत्वमित्याह- **तद्वा एतदक्षरं गार्गीति** । हे ' गार्गि ! ' ' तद्वा एतदक्षरं ' " अस्थूलमनण्वादि " वाक्येनावगतम् । ' अदृष्ट ' दृष्ट्यविषयं ' स्वयं द्रष्टृ ' दृशिस्वरूपत्वात् । एवमश्रुत श्रोत्राविषयत्वात् स्वय च ' श्रोतृ ' श्रुतिस्वरूपत्वात् । एवममत मनसोऽविषयत्वात् स्वय 'मतृ ' मतिस्वरूपत्वात् । एवमविज्ञात बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं ' विज्ञातृ ' विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच एतस्य नानात्वशंकां निराकरोति- **नान्यदस्ति द्रष्टृ** इत्यादिना । प्रकृतादक्षरात् ' अन्यत् द्रष्टृ ' दर्शनक्रियाकर्तृ नास्ति । एतदेव दर्शनक्रियाकर्तृ । एवं " नान्यदस्ति श्रोतृ " इत्यादि व्याख्येयम । एव सजातीयस्वगतनानात्वं निराकृत्य, इदानीं विजातीयानामनात्मनां रज्जुभुजंगादिवत् परिकल्पितत्वं प्रदर्शयितु उपसंहारव्याजेन तन्नानात्वं प्रतिषेधति- **एतद्वै तदक्षरं गार्गीति** । हे ' गार्गि ! ' " यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च " यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वांतरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतः "एतद्वै तदक्षर" इत्येतदक्षरं ब्रह्म । एतत्पृथिव्यादेराकाशांतस्य सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

' सा ' गार्गी उक्तप्रश्नद्वयनिर्णयश्रोत्री ' उवाच ' । हे ब्राह्मणा भगवंतः ! तदेव बहु मन्यध्वं ' बहुमानविषयं कुरुध्वं प्रमाणीकुरुध्वमित्यर्थः । किं तत् ? यदस्माद्याज्ञवल्क्यात् ' नमस्कारेण मुच्याध्वै ' मुच्यध्वम् ।

रेण मुच्याद्धै न वै जातु युष्माकमिमङ्कश्चिद्ब्रह्मोद्यञ्जेतेति ततो ह वाच-क्नव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३।६ ॥ (६) ३-८ ॥

अथ हैनम्विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा शाकल्यब्राह्मणम् ।

अथ ह एनं विदग्धः शाकल्यः प्रपच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे । यावंतो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यंते । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ३३०६ ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

अस्मै नमस्कार कृत्वा अस्मादात्मनो यन्मोचन तदेव बहु मन्यध्वमित्यर्थः। जयस्तु अस्य मनसाऽपि नाशंकनीयः। किमुत कार्यतः ? कस्मात् ? ' न वै जातु ' कदाचिदपि ' युष्माक ' मध्ये कश्चित्कोऽपि ' इमं याज्ञवल्क्यं ' ' ब्रह्मोद्य ' ब्रह्मवदन प्रति ' नैव जेता ' । " प्रश्नौ चेन्मह्यं विवक्ष्यति न वै जेता भविता " इति पूर्वमेव प्रतिज्ञातम् । अद्यापि ममायमेव निश्चयः । ब्रह्मोद्यं प्रति एतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यते इति । ' ततो ह ' एवं ब्राह्मणानां हितमुपदिश्य ' वाचक्नवी उपरराम ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्यायेऽष्टमं वाचक्नवीब्राह्मणमक्षरब्राह्मणं सृष्टिप्रवेशब्राह्मण वा परिसमाप्तम् (॥ १४ । (६) । ३ । ८ ॥)

एव यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वांतरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्त्वादिकमार्थिक कहोडादिब्राह्मणत्रयेण निर्द्धारितम् । ततः अतर्यामिब्राह्मणे " यः पृथिव्यां तिष्ठन् " इत्यादिश्रुत्याऽव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु पृथिव्यादिषु नियम्येषु तस्य नियंतृत्वमुक्तम् । इदानीं नियंतव्यानां देवताभेदानां प्राणांतसंकोचानत्यपर्यंतं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते–**अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः** इति । ' अथ ' गार्गीप्रश्ननिर्णयानंतरं ' एन ' याज्ञवल्क्य शकलस्यापत्य ' शाकल्यः ' ' विदग्धः ' इत्येवंनामा ' पप्रच्छ ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! ' कति ' कियत्संख्याकाः ' देवाः ' इत्येव पृष्टः ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' यावंतः ' यावत्संख्याका देवाः वैश्वदेवस्य ' शास्त्रस्य ' निविदि ' ' उच्यंते ' श्रूयंते । तावतो देवान् ' ह ' किल वक्ष्यमाणया ' निविदा प्रतिपेदे ' । यां संख्यां शाकल्यः पृष्टवान् तां सख्यां निविद्द्वारा ज्ञातवानित्यर्थः । निविन्नाम देवतासख्यावाच-

कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्धऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमानऽएवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवाऽइति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसवऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽएकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥ ३ ॥

कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्द्ध इति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ॐ इति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसवः । एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । त एकत्रिंशत् । ८-११-१२=३१ ॥ इंद्रश्चैव प्रजापतिश्च । त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३१-१-१=३३ ॥ ३ ॥

कानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । तान्येव निवित्सञ्ज्ञकानि मन्त्रपदानि दर्शयति-**त्रयश्च त्री च शतेति** । 'त्रयश्च' देवाः । देवानां त्रीणि च शतानि । पुनरप्येव 'त्रयश्च त्री च सहस्रेति' त्रीणि सहस्राणि त्र्यधिकानि । इय त्वेषां मध्यमा सख्या बहुवचनात् उत्तमा अनतसख्या उक्तैव वेदितव्या ।"" अनता वै विश्वे देवाः"-(   ) इति पूर्वमुक्तत्वात् । उक्ता सख्या शाकल्योऽङ्गीकरोतीत्याह-**ओमिति होवाचेति** । ॐ इत्यङ्गीकारे । एवमेषा षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा सख्या सम्यक् त्वया ज्ञातेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनस्तेषामेव देवाना सकोचविषयां सख्यां पृच्छति-**कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति** । त्रयस्त्रिशत्षट् त्रयो द्वावध्यर्द्ध एक इति देवतासकोचविकास विषयां सख्यां पृष्ट्वा पुनः सख्येयस्वरूप पृच्छति- **कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति** । व्याख्यातार्थम् ॥ २ ॥

'सः' एव पृष्टो याज्ञवल्क्यः 'ह उवाच' । 'एषां' त्रयस्त्रिशतो देवानां 'एते' त्रयश्च त्री च शतेत्यादयो 'महिमानः' विभूतयः । परमार्थतस्तु 'त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति' । 'कतमे' के 'त्रयस्त्रिंशदिति' शाकल्येन पृष्ट इतर आह-'**अष्टौ** वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः' । 'ते एते एकत्रिंशत्' । इंद्रश्चैव प्रजापतिश्चेति 'त्रयस्त्रिंशौ' त्रयस्त्रिंशतः पूरणाविति ॥ ३ ॥

कतमे व्वसवऽइति । (त्य) अग्निश्च प्पृथिवी च व्वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते व्वसवऽएतेषु हीदꣳ सर्व्वम्वसु हितमेते हीदꣳ सर्व्वम्वासयन्ते तद्यदिदꣳ सर्व्वम्वासयन्ते तस्माद्वसवऽइति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्राऽइति । दशेमे पुरुषे प्प्राणाऽआत्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्राऽइति ॥ ५ ॥

कतमऽआदित्याऽइति । द्वादश मासाः सम्वत्सरस्यैतऽआदित्याऽएते हीदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति तद्यदिदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्याऽइति ॥ ६ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् । एते हीदं सर्वं वासयंते । तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते । तस्माद्वसव इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामंति । अथ रोदयंति । तद्यद्रोदयंति । तस्माद्रुद्रा इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यंति । तद्यदिदं सर्वमाददाना यंति । तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥

एवं संकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान् देवान् क्रमेण पृच्छति–**कतमे वसव इति** । उत्तरमाह–**अग्निश्च पृथिवी चेति** । अग्न्याद्या नक्षत्रांता 'एते वसवः' । कथं ? 'हि' यस्मात् 'एतेषु' अग्न्यादिषु कर्म्मफलसाधनात्मकं 'सर्वं' 'वसु हितं' स्थितं 'तस्माद्वसवः' । 'हि' यस्माच्च एते अग्न्यादयः प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकारणसंघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमंतो जगदिदं 'सर्वं वासयन्ते' । यस्माद्वासयंते तस्माद्युक्तं तेषां वसुत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथा–**कतमे रुद्रा इति** । पुरुषशरीरिणः 'इमे' प्रसिद्धाः 'दश प्राणाः' ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः । 'आत्मा' मनश्च एकादशसंख्यापूरणः । कथमेषां रुद्रत्वमित्यत आह–**ते यदेति** । 'ते' प्राणाः 'यदा' यस्मिन् काले 'मर्त्यात्' म्रियमाणाच्छरीरात् 'उत्क्रामति' । 'अथ' तदा संबंधिभूतान् प्राणिनः 'रोदयति' । तत्तस्मिन्नुत्क्रांतिकाले यस्माद्रोदयति संबंधिनः । 'तस्मात् रुद्राः' इति सिद्धं निर्वचनम् ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । संवत्सरात्मकस्य कालस्य ये अवयवाः 'द्वादश मासाः' स्वाभिमानिदेवताविशिष्टाः 'एते आदित्याः' । कथं ? 'हि' यस्मात् । 'एते' मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूंषि कर्म्मफलं चेनीदं 'सर्वमाददानाः' गृह्णत उपाददत एव 'यन्ति' गच्छंति । यस्मादिदं 'सर्वमाददाना यंति' 'तस्मादादित्या इति' ॥ ६ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञऽइति पशवऽइति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्चैते षडित्येते ह्येवेदꣳ सर्व्वꣳ षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्व्वे देवाऽइति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नञ्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति योऽयम्पवतऽइति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (र्स्तु) यदयमेकऽएव पवतेऽथ कथमध्यर्द्धऽइति यदस्मि-

कतम इंद्रः । कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिः इति । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडति । एते ह्येवेदं सर्वं षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवत इति ॥ ९ ॥

तदाहुः । यदयमेक एव पवते । अथ कथमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत् । तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एको देव इति । स ब्रह्म । त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुर्मेघनादाभिमानिनी देवतैवेन्द्रः । 'यज्ञः प्रजापतिः' । 'कतमः स्तनयित्नुरिति' । 'अशनिरिति' । अशनिर्वज्रापरपर्याय वीर्यं बलम् । तस्य मेघनादाभिमानीन्द्र-निष्ठत्वेन इन्द्रत्वम् । 'कतमो यज्ञ इति' । 'पशव इति' । पशूनां हि यज्ञसाधनाश्रयत्वात् यज्ञस्यारूपत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यन्ते ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । 'अग्निश्च पृथिवी चेति' । चन्द्रमस नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुत्वेन पठिता अग्न्यादय एव षट् भवन्ति । 'हि' यस्मात् त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्त 'इद सर्वं' देवजात 'एते' अग्न्यादयः 'एव षट्' भवन्ति । सर्वो हि वस्वादिविस्तरः एतेष्वेव वसुषु अन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । 'इम एव त्रयो लोकाः' इति । पृथिवीमग्निं चैकीकृत्य एको देवः । अन्तरिक्षं वायु चैकीकृत्य द्वितीयः । दिवमादित्य चैकीकृत्य तृतीयः । 'एवमेते एव त्रयो देवाः' । 'हि' यस्मात् । 'एषु' अग्न्याद्याः 'सर्वे देवाः' अन्तर्भवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । 'कतमौ तौ द्वौ देवाविति' । 'अन्न चैव प्राणश्चेति' । एतौ द्वावेव देवौ । अनयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । 'कतमोऽध्यर्द्ध इति' । 'यः अयं' बाह्यो वायुः 'पवते' । सः अध्यर्द्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

तदाहुरिति । तत्तत्र अध्यर्द्धशब्दस्य वायुविषये उक्ते सति शाकल्यादयो वादिनः आहुश्चोदयन्ति । यद्यतः

न्निदᳬं सर्व्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्धऽइति कतमऽएको देवऽइति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्ल्लोको मनो ज्योतिर्य्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणᳬं स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वाऽअहन्तम्पुरुषᳬं सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायᳬं शारीरः पुरुषः सऽएष व्वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रियऽइति होवाच ॥ ११ ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं शारीरः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

' अय ' वायुरेकः ' एव पवते ' वाति । अतः कथ ' अध्यर्द्धः ' इत्याक्षेपः । योगमाश्रित्य परिहरति—यदस्मिन्निति । यद्यस्मात् ' अस्मिन् ' वायौ सति ' इद सर्व ' चराचर ' अध्यार्ध्नोत् ' अधिकामृद्धि प्रापत् । ' तेन ' हेतुना ' अध्यर्द्धः ' वायुरित्यर्थः । ' कतम एको देव इति ' । ' स ब्रह्मेति ' । ' सः ' इति प्राणः परामृश्यते । अष्टाध्याय्या (श. प. ११ । ६ । ३ । १०) तथा दर्शनात् । ' सः ' प्राणः ' ब्रह्म ' सर्वदेवात्मकत्वात् सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणाच्च कारणभूतो महद्ब्रह्मेत्युच्यते । तस्मात्त प्राण ' त्यदिति ' परोऽक्षाभिधायकेन शब्देनाचक्षते तद्ब्रह्मेति । कथयन्ति । प्राणविद इति शेषः । साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादिति भावः ॥ १० ॥

तदेव सकोचविस्ताराभ्या प्राणस्वरूपमुक्तम् । इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेदो ध्यानार्थमुपदिश्यते—पृथिव्येव यस्यायतनमित्यादिना । ' यस्य ' देवस्य ' पृथिव्येवायतन ' आश्रयः शरीरम् । ' चक्षुर्लोकः ' लोकयत्यनेनेति लोकः आलोकनसाधनम् । चक्षुषा लोकयति पश्यति सोऽय ' चक्षुर्लोकः ' । ' मनो ज्योतिः ' । मनसो ज्योतिषा सकल्पविकल्पादिकार्यं करोति यः । सोऽय ' मनोज्योतिः ' । पृथिवीशरीरश्चक्षुर्दर्शनो मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकारणसघातवान् देव इत्यर्थः । ' यो वै ' एव विशिष्ट ' त पुरुषं ' ' सर्वस्यात्मनः ' आध्यात्मिकस्य कार्यकारणसघातस्यात्मनः परमयन पर आश्रयः त ' परायणम् ' मातृजेन त्वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य करणात्मनश्च परमयन ' विद्यात् ' विजानीयात् । ' स वै ' स एव ' वेदिता स्यात् ' य एतदेव वेत्ति । स एव पण्डितः स्यात् इत्यभिप्रायः । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' त्वमजानन्नेव पडिताभिमानीत्याशयेन सम्बोधयति । हे शाकल्य ! ' वै ' निश्चितमहं ' त पुरुषं ' ' वेद ' जानामि । त्व ' य सर्वस्यात्मनः ' ' परायणमात्थ ' कथयसि । इत्युक्ते, शाकल्यस्य वचनं द्रष्टव्यम्—" यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं तर्हि ब्रूहि किंविशेषणः असौ ? " शृणु, यद्विशेषणः सः इत्याह—य एवायं शारीरः इति । पार्थिवेंऽशे शरीरे भवः शारीरः मातृकोशत्रयरूप इत्यर्थः । ' स एषः ' देवो यस्त्वया पृष्टः । हे ' शाकल्य ' ! किंत्वत्र वक्तव्यमस्ति चेत्; विशेषणान्तरं तद्वदैव पृच्छैवेत्यर्थः । एवं

रूपाण्येव युस्यायुतनम् । (अ्रु) चुक्षुर्ल्लोको मुनो ज्योतिर्य्यो वै तम्पुरुष-म्विद्यात्सुर्व्वस्यात्मुनः परायणथ्ँ स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वुाऽअहन्तम्पुरुषथ्ँ सुर्व्वस्यात्मुनः परायणं यमुात्थ युऽएवासुावादित्ये पुरुषः सुऽएष व्वुदैवु शाकल्य तुस्य कुा देवतेति चुक्षुरिति होवाच ॥१२॥

(चा) आकाशुऽएव युस्यायुतनम् । (अ्रु) चुक्षुर्ल्लोको मुनो ज्योतिर्य्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्व्वस्यात्मुनः परायणथ्ँ स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञ-वल्क्य व्वेद वुाऽअहन्तम्पुरुषथ्ँ सुर्व्वस्यात्मुनः परायणं यमुात्थ युऽएवायुम्वायौ पुरुषः सुऽएष व्वुदैवु शाकल्य तुस्य कुा देवतेति प्प्राणऽ इति होवाच ॥ १३ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । चक्षुरिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं वायौ पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्राण इति होवाच ॥ १३ ॥

प्रक्षोभितः स शाकल्योऽमर्षवशग आतोत्रार्दितो गज इव आह—'तस्य' शारीरस्य देवस्य 'का देवता' किमुत्पत्तिकारणमेव विवक्षितम् । शाकल्य प्रति मुनिरुत्तरमाह—इति श्रुतिरस्मान् प्रत्याह—स्त्रिय इति होवाचेति । स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मातृजन्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः । तस्मात् यदन्नरसाल्लोहित निष्पद्यते स्त्रीणाम् । लोहिताच्च त्वङ्मासरुधिररूप बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याश्रयभूत शरीर भवति । इति स्त्रीभ्यो निष्पत्तिरिति भावः ॥ ११ ॥

एवं पर्यायसप्तक आद्यपर्यायेण तुल्यार्थत्वान्न पृथग्व्याख्यानापेक्षम् इति उत्तरपर्यायेषु येषां पदानामर्थभेदः तान्येव पदानि व्याख्यायन्ते—**रूपाण्येव यस्यायतनमिति** । 'रूपाणि' शुक्लकृष्णादीनि । "चक्षुर्लोकः" इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । 'य एवासावादित्ये पुरुषः इति' । सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः । 'तस्य का देवतेति' । 'चक्षुरिति होवाचेति' चक्षुषो हि अध्यात्मनः आदित्यस्य अधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १२ ॥

'आकाश एव यस्यायतनम्' । 'य एवाय वायौ पुरुष इति' । आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्टमायतनं बाह्यो वायुः । 'तस्य का देवता' इति । 'प्राण इति होवाच' प्राणाद्धि अध्यात्मनो वायोरपि अधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १३ ॥

कामऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्ल्लोको मनो ज्योतिर्य्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवासौ चन्द्रे पुरुषः सऽएष व्वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मनऽइति होवाच ॥ १४ ॥

तेजऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्ल्लोको मनो ज्योतिर्य्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायमग्नौ पुरुषः सऽएष व्वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति व्वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तमऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्ल्लोको मनो ज्योतिर्य्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायञ्छायामयः पुरुषः सऽएष व्वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मन इति होवाच ॥ १४ ॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमग्नौ पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-

---

'काम एव यस्यायतनं' स्त्रीव्यतिकराभिलाषः 'कामः' कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । 'य एवासौ चन्द्रे पुरुषः' इति । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रो विशिष्ट कार्यम् । कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते । 'तस्य का देवतेति' । 'मन इति होवाच' । मनसो हि अध्यात्मनः चन्द्रस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १४ ॥

'तेज एव यस्यायतनं' 'य एवायमग्नौ पुरुषः' इति । तेजआयतनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषावस्थानम् । 'तस्य का देवतेति' । 'वागिति होवाच' । वाचो हि आध्यात्मिक्या अग्नेरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम्' तम इति शार्वरोऽन्धकारः प्रगृह्यते । अध्यात्मं 'छायामयः' अज्ञानमयः 'पुरुषः' ।

(य्या) आपऽएव युस्यायुतनम् । (श्रु) चुक्षुर्ल्लोको मुनो ज्योतिर्य्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्व्वस्यात्मुनः परायणᳯँ स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वाऽअहन्तम्पुरुषᳯँ सुर्व्वस्यात्मुनः परायणं यमात्थ यऽएवायमप्सु पुरुषः सऽएष व्वुदैव शाकल्य तुस्य का देवतेति व्वुरुणऽइति होवाच ॥ १७ ॥

रेतऽएव युस्यायुतनम् । (श्रु) चुक्षुर्ल्लोको मुनो ज्योतिर्य्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्व्वस्यात्मुनः परायणᳯँ स वै व्वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य व्वेद वाऽअहन्तम्पुरुषᳯँ सुर्व्वस्यात्मुनः परायणं यमात्थ युऽएवायम्पुत्रमयः पुरुषः सुऽएष व्वुदैव शाकल्य तुस्य का देवतेति प्प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्त्वा) त्वाᳯँ स्विदिमे ब्राह्मणाऽअङ्गारावक्षयणमक्रताऽ३ऽइति ॥ १९ ॥

यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायामयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमप्सु पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अंगारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ १९ ॥

'तस्य का देवतेति' । 'मृत्युरिति होवाच' । मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम् । "मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" (श. प. १० । ६ । ५ । १) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

'आप एव यस्यायतन' साधारणाः सर्वा आपः प्रगृह्यन्ते । 'य एवायमप्सु पुरुषः' इति । वापीकूपतडागाद्याश्रयास्वप्सु विशेषावस्थानम् । 'तस्य का देवतेति' । 'वरुण इति होवाच' वरुणाद्धि वाप्यादपां निष्पत्तिः ॥ १७ ॥

'रेत एव यस्यायतनम्' । 'य एवायं पुत्रमयः पुरुषः' इति । रेतआयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमय इति चास्थिमज्जाशुक्राण्यपि तज्जातानि प्रगृह्यंते । 'तस्य का देवतेति' । 'प्रजापतिरिति होवाच' । 'प्रजापतिः' पितोच्यते । पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥ १८ ॥

एवमष्टधा देव-लोक-पुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एव उपासनार्थ-

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । (ल्ग्रो) यदिदङ्कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणानत्यवादीः किम्ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाऽ इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्याम्प्राच्यान्दिश्यसीति । (त्या) आदित्यदेवतऽइति सऽ आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितम्भवतीति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः। यदिदं कुरुपंचालानां ब्राह्मणानत्यवादीः । किं ब्रह्म विद्वानिति। दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः इति । यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । रूपेष्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवंतीति । हृदय इति । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवंतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

मुपदिष्टः । अधुना दिग्विभागेन पचधा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते, तत्र याज्ञवल्क्यो यदपि अस्यावशिष्ट तन्मां पृच्छतु इति चेतसि निधाय, तूष्णींभूत शाकल्यं ग्रहेणेवावेशयन्नाह—**शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्य** इति । हे ‘ शाकल्य ! ’ । स्विदिति वितर्के । नूनमिमे ब्राह्मणास्त्वामगारावक्षयणं अगारा अवक्षीयन्ते निरुध्यन्ते यस्मिन् सदशादौ तदगारावक्षयण सन्दशादि । तत् ‘ अक्रता ३ ’ इति प्लुतिर्विचारणार्था । ‘ अक्रत ’ कृतवन्तः इति ‘ याज्ञवल्क्यः ’ ‘ उवाच ’ । त्वमगारस्थानीयेन मया दह्यमानमात्मान न बुध्यसे इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

एवमुक्तं हितोपदेश शाकल्यो विपरीतार्थं गृहीत्वा चोदयतीत्याह—**याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य** इति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ त्व ‘ यत् ’ ‘इद कुरुपंचालानां’ ‘ ब्राह्मणान् अत्यवादीः ’ उक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामंगारावक्षयण कृतवन्त इति । तत्किं ‘ ब्रह्म विद्वान् ’ जानन् सन् एव ब्राह्मणानधिक्षिपसि ‘ इति शाकल्य उवाच ’। एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्विषय ब्रह्मविज्ञान तावदस्तीत्याह—**दिशो वेदेति** । अह ‘ दिशो वेद ’ जाने । दिग्विषय विज्ञान ममास्तीत्यर्थः । तच्च न केवल दिङ्मात्र जाने । अपि तु—‘ सदेवा ’ देवैर्दिगधिष्ठातृभिः सह वर्तमानाः । किंच—‘ सप्रतिष्ठाः ’ दिशः ‘ वेद ’ जानामीति पुनः पृच्छति शाकल्यः—सकलं दिग्विज्ञानं यदि त्वया प्रतिज्ञातम् ॥ २० ॥

तर्हि हे याज्ञवल्क्य ! त्वं ‘ अस्यां प्राच्यां दिशि ’ ‘ किंदेवतोऽसि ’ का देवता यस्यासौ किंदेवतः । कया देवतया त्व प्राचीदिग्रूपेण संपन्न इत्यर्थः । अस्या दिशः का देवतेति प्रष्टव्ये ‘ किंदेवतः ’ इति प्रश्न-

किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्यसीति । यमदेवतऽइति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्प्रतिष्ठिता भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धायाᳬं ह्येव दक्षिणा प्प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु श्रद्धा प्प्रतिष्ठिता भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्ते । अथ दक्षिणां ददाति । श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

करण मुनेर्दिगुपासनात् तादात्म्यसपत्तिर्जातेति बोधयितुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पचधा विभक्त दिगात्मभूत हृदयात्मान तद्वारेण सर्वजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह–**आदित्यदेवत** इति । प्राच्यां दिशि आदित्यो देवता यस्य मम सोऽहमादित्यदेवतः । तया देवतया प्राचीदिग्रूपमापन्न इत्यर्थः । " सदेवाः " इत्युक्तम् । " सप्रतिष्ठाः " इति तु वक्तव्यमित्यत आह–**स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित** इति । स्वोत्पत्तिकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह–**चक्षुषीति** । " चक्षोः सूर्यो अजायत "–(वा. स. ३१–१२) इति मत्रवर्णात् । कार्य हि कारणे प्रतिष्ठित भवति । पुनश्चक्षुरुत्पादक पृच्छति–**कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति** । उत्तरमाह–**रूपेष्विति** । अत्र हेतुमाह–**चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति** । अतो रूपारब्ध चक्षुः व्यजकस्य व्यंग्यसमानजातीयत्वात् । रूपोत्पादक पृच्छति–**कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवंतीति** । उत्तरमाह–**हृदये** इति । हृदयमिति बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशः । न तु मांसखडविषयः । हृदयारब्धानि रूपाणि रूपाकारेण हृदये परिणतानि । अत्र हेतुः–' हि ' यस्मात् ' हृदयेन ' हृदयस्थबुद्ध्या सर्वो लोकः ' रूपाणि ' सर्वाणि ' जानाति ' । बुद्ध्यभिन्नमनोमात्रकल्पितानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्मात् ' हृदये ह्येव ' सर्वाणि वासनात्मकानि ' रूपाणि ' ' प्रतिष्ठितानि ' भवतीत्युपसहृते शाकल्योऽङ्गीकरोति–**एवमेवैतदिति** । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! ' एतत् ' त्वदुक्त ' एवमेव ' । मयाऽप्येव ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

" किंदेवतोऽस्या दक्षिणायां दिश्यसीति " । पूर्ववत्सामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यः । विशेषस्तु कथ्यते । तव दक्षिणायां दिशि का देवता । ' यमदेवत इति ' । मम दक्षिणादिग्भूतस्य यमो देवता । ' स यमः ' धर्मराजः ' कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' दक्षिणायामिति ' । सयमा हि दक्षिणा दिक् । यमस्य तत्राधिपत्यात् । ' कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति ' पृष्टो मुनिः–" दक्षिणा दक्षते: समर्द्धयतिकर्मणो व्यृद्ध समर्द्धयति "–(निरु. १ । ३–७) इति निरुक्तमाश्रित्योत्तरमाह–**श्रद्धयामिति** । श्रद्धा नाम भक्तिसहिता आस्तिक्यबुद्धिर्दित्सुत्वलक्षणा । तस्यां कथ प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । ' हि ' यस्मात् ' यदेव श्रद्धत्ते ' श्रद्धां करोति । ' अथ ' तदा ' दक्षिणां ददाति ' नाश्रद्दधदक्षिणां ददाति । तस्मात् ' श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति ' । ' कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठि-

किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्दिश्यसीति । व्वरुणदेवतऽइति स व्वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्प्रतिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति तस्मादपि प्प्रतिरूपञ्जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्म्मितऽइति हृदये ह्येव रेतः प्प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवतऽइति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्प्रतिष्ठिता भवतीति सत्यऽइति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यम्वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि सत्यञ्जानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥२४॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । आप्स्विति । कस्मिन्नु आपः प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुः—हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दीक्षायामिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः—सत्यं वदेति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

तेति ' । ' हृदय इति ' हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा । ' हि ' यस्मात् ' हृदयेन श्रद्धत्ते ' । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठता भवति । तस्मात् ' हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति ' । 'इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य' इति । पूर्ववत् ॥२२॥

' किंदेवतोऽस्या प्रतीच्यां दिश्यसीति ' । तस्यां वरुणोऽधिदेवता । मम प्रतीचीदिग्भूतस्य स वरुणो देवता । ' स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' अप्स्विति ' । अपां हि वरुणः कार्यम् । " श्रद्धा वा आपः " । " श्रद्धातो वरुणमसृजत " इति श्रुत्यन्तरात् । ' आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति ' । " रेतसो ह्यापः सृष्टाः " इति श्रुत्यन्तरात् । तच्च रेतो हृदये । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनां हि हृदयाद्रेतः अधिस्कन्दति । अत्रैव लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादपीति । ' तस्मादपि ' प्रतिरूपमनुरूपं पुत्र ' जातं ' आहुर्लौकिकाः । अस्य पितुर्हृदयादिवाय पुत्रः ' सृप्तः ' विनिःसृतः । ' हृदयादिव निर्मितः ' । यथा सुवर्णेन निर्मितः कुडलः, एवमित्यर्थः ॥ २३ ॥

' किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति ' । ' सोमदेवत इति ' । ' अत्र सोमलतां सोमदेवतां चैकीकृत्य

क्किन्देवतोऽस्यान्ध्रुवायान्दिश्यसीति । (त्यु) अग्निदेवतऽइति सोऽग्निः कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति व्वाचीति कुस्मिन्नु व्वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति मुनसीति कुस्मिन्नु मुनः प्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति कुस्मिन्नु हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥

(त्यु) अहँल्लिकेति होवाच य्याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) य्यत्रैतुदन्युत्रास्मुन्मन्युासै य्यत्रैतुदन्युत्रास्मुत्स्याच्छ्वानो वैनुदद्युर्व्वँयाᳬँसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २६ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता भवतीति । मनसीति । कस्मिन्नु मनःप्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

अहॅल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्यात् । श्वानो वैनदद्युः । वयांसि वा एनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २६ ॥

निर्देशः । ' स सोमो दीक्षाया प्रतिष्ठित इति ' । दीक्षितो हि यजमानः सोम क्रीणाति । क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानवान् सोमदेवताऽधिष्ठिता सौम्यामुत्तरा दिश प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता । ' तस्मादपि ' तस्मादेव ' दीक्षित सत्य वदेत्याहुः ' । कारणनाशे कार्यनाशो मा भूत्, इत्यभिप्रायवन्तः पण्डिता इति शेषः ॥ २४ ॥

' किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति ' । मेरोः समन्ततो वसतां अव्यभिचारात् ऊर्ध्वा दिक् ध्रुवेत्युच्यते । ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वादग्निर्देवता । स चाग्निर्वाचि प्रतिष्ठितः । सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता । " मनसा वा इय वाग् धृता मनो वा इद पुरस्ताद्वाच इत्थ वद मैतद्वादीरित्यलग्लमिव ह वै वाग् वदेद्यन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति " (श. प. ३ । २ । ४ । ११) इत्यध्वरे श्रुतत्वात् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्व युक्तम् । तस्यच मनसोविलासरूपत्वात् अर्थान्मनोद्वारा हृदये उपसंहार उक्तः । तच्च सर्वात्मकं हृदयं पृच्छति— **कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति** ॥ २५ ॥

एवं पृष्टः ' याज्ञवल्क्यः ' उत्तरमाह—**अहँल्लिकेति** । अहनि लीयते इति व्युत्पत्तेः नून त्व प्रेतभूतोऽसीति लक्ष्यते । यतो यत्किंचित्प्रेतवद्भाषसे इति प्रेतनाम्ना शाकल्यं सम्बोधयन् ' ह याज्ञवल्क्य उवाच ' । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' एतत् ' हृदय अस्य शरीरस्य आत्मभूत अस्मदस्मत्तः एतस्माच्छरीरादन्यत्र क्वचिद्देशांतरे वर्तते इति यदि ' मन्यासै ' मन्यसे । ' यत्र ' यदा ' एतत् ' हृदय अस्मदस्मत्तः अस्माच्छरीरादन्यत्र देशांतरे स्याद्भवेत् । तदा ' श्वानो वा ' एनच्छरीरं अद्युर्भक्षयेयुः । 'वयांसि वा' पक्षिणो गृध्रादय एनच्छरीर ' विमथ्नीरन् ' विलोडयेयुः विकर्षेरन्निति । तस्मान्मयि शरीरे एव हृदयं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मकत्वात् हृदये प्रतिष्ठितमिति अर्थादुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कुस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्प्रतिष्ठितौ स्थऽइति । प्प्राणऽइति कुस्मिन्नु प्प्राणः प्प्रतिष्ठितऽइत्यपानऽइति कुस्मिन्न्वपानः प्प्रतिष्ठितऽइति व्व्यानऽइति कुस्मिन्नु व्व्यानः प्प्रतिष्ठितऽइत्युदानऽइति कुस्मिन्नूदानः प्प्रतिष्ठितऽइति समानऽइति ॥ २७ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा। (त्माऽग्गृ) अगृह्यो न हि ग्गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्व्यथतऽइत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्प्रत्युह्यात्यक्रामीत्तन्त्वौपनिषदम्पुरुषम्पृच्छामि तञ्चेन्मे न व्विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते व्विपतिष्यतीति तꣳ ह शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्द्धा व्विपपात तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्युपजह्रुः ॥ २८ ॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ॥ २७ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो, न हि गृह्यते । अशीर्यो, न हि शीर्यते । असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते । इत्येतान्यष्टावायतनानि । अष्टौ लोकाः । अष्टौ पुरुषाः । स यस्तान्पुरुषान् व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामीत् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति । तं ह शाकल्यो न मेने । तस्य ह मूर्द्धा विपपात । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः ॥ २८ ॥

एवं कार्यकारणयोर्हृदयशरीरयोरन्योऽन्यप्रतिष्ठा उक्ता । अतस्ते अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—**कस्मिन्निति** । देहात्मानौ ऊर्ध्ववृत्त्यात्मके प्राणे 'प्रतिष्ठितौ' । 'कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति' । 'अपाने इति' साऽपि प्राणवृत्तिः अपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते । तर्हि प्रागेव गच्छेत् । स चापानः 'व्याने' मध्यस्थवृत्तिरूपे । अन्यथा उभयोरूर्ध्वाधोगमनमेव भवेत् । स च व्यानः 'उदाने' नाभिस्थवृत्तिरूपे कीलकस्थानीये । तिस्रोऽपि वृत्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः । तर्हि नानागतयो भवेयुः । स चोदानः 'समाने' सूत्रात्मशब्दवाच्ये । समप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

सोऽपि समानः अंतर्यामिणि । सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि इति अर्थाद्दर्शितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मणः स्वरूपमाह—**स एष** इति । यः सूत्रांतर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानभूतः 'सः' परमात्मा 'एषः' प्रत्यगात्मैव मूर्तामूर्तब्राह्मणे "नेति नेति"—(श. प. बृ. उ. १४।५।३।११) इत्येव सकलोपाधिनिषेधेन निर्दिष्ट आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति—**अगृह्य** इत्यादिना । सोऽयमात्मा न गृह्यः 'अगृह्यः' । यस्मात् सर्वकार्यधर्मातीतः तस्मादगृह्यः । कुतः ? यस्मान्न हि गृह्यते । विकरणगोचरं व्याकृतं वस्तु तत् ग्रहणगोचरम्,

(२९) अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २९ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवंतो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा

इद तु तद्विपरीतमात्मतत्वम् । तथा 'अशीर्यः' यद्धि मूर्तं सहत शरीरादि तच्छीर्यते । अय तु तद्विपरीतः । अतः 'न हि शीर्यते'। तथा 'असगः' अमूर्त'। 'असित' अबद्ध.। बद्धो मूर्तांतरेण सबध्यमानः सज्यते । अय च तद्विपरीतः । अतः न सज्यते । तथा अबद्धत्वान्न व्यथते इति । अथ पुनः पूर्वामेवाख्यायिकामनुसृत्य अय प्रतिभूतः अब्रह्मवित्सन्नेव मा ब्रह्म पृच्छतीति सापराधत्व सपादयितु याज्ञवल्क्यः पृच्छति—एतान्यष्टावायतनानीत्यादिना । 'एतानि' उक्तानि पृथिव्यादीनि 'अष्टावायतनानि'। 'अष्टौ लोका' "चक्षुर्लोको मनो ज्योतिः"—इत्येवरूपाः । 'अष्टौ पुरुषाः' "शारीरः पुरुषः" इत्यादयः । 'तान्'शारीरप्रभृतीनष्टौ पुरुषान् 'स यः' कश्चित् ब्रह्मज्ञः आयतनलोकपुरुषैतत्त्रिकभेदेन 'व्युदुह्य' विक्षिप्य लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि 'प्रत्युह्य' उपसहृत्य पश्चात् हृदयाद्यात्मविलक्षणमपि समानांतमुपाधिधर्ममत्यक्रामीदतिक्रातवान् स्वेनैवात्मना व्यवस्थितः 'तमौपनिषद' उपनिषत्स्वेव विज्ञेय नान्यप्रमाणगम्य 'पुरुष' अशनायादिधर्मवर्जित हे शाकल्य ! 'त्वा' त्वा ब्रह्मविद्याभिमानिन 'पृच्छामि' । 'त चेत्' पुरुष 'मे' मह्य 'न विवक्ष्यसि' विस्पष्ट न कथयिष्यसि तर्हि 'ते' तव अब्रह्मविदः ब्रह्मवित्त्वाभिमानिनः 'मूर्द्धा' शिरः 'विपतिष्यति' विस्पष्ट पतिष्यतीति । इतिशब्दआख्यायिकासमाप्तिद्योतकः ।

एव शापे दत्ते कि वृत्तमिति जिज्ञासायां श्रुतिरेवाह—तं ह शाकल्य इति । तमौपनिषद पुरुष 'शाकल्यो न मेने ह' न विज्ञातवान् । किंतु—'तस्य ह' शाकल्यस्य 'मूर्द्धा विपपात' विपतितः । ब्रह्मविद्विद्वेषे परलोकविरोधोऽपि स्यादिति दर्शयितु अष्टाध्याय्या (श. प. ११ । ६ । ३ । ११) निर्वृत्तामाख्यायिकां सूचयति—तस्य हाप्यन्यदिति । न केवलमसौ मृत एव । किंच—'तस्य' शाकल्यस्याग्निहोत्रेण सस्कारार्थं शिष्यैर्वस्त्रखडेन बद्ध्वा गृहान्प्रति नीयमानानि 'अस्थीन्यपि' परिमोषिणस्तस्कराः अन्यद्धनमेतैर्नीयत इति 'मन्यमानाः' सतोऽपजह्नुः अपहृतवत इत्यर्थः । इति पूर्ववृत्ताख्यायिका इह सूचिता । अष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन सह याज्ञवल्क्यस्य समानात एव सवादो निवृत्तः । तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः । "पुरेत्तिथ्यै मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान् प्राप्स्यतीति । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति" (श. प. ११ । ६ । ३ । ११) इति । पुरेत्तिथ्यै इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । आगामिन्यास्तिथेः पुरस्तादेवेति । अस्थीनि चनेत्यत्र चनशब्दोऽप्यर्थः । 'उपवादी' परिभवकर्ता इति समितिश्रुतेरर्थः । ब्रह्मविदि विनीतेन भवितव्यमिति आचारार्थं महती हीयं ब्रह्मविद्यायुतनिष्ठावज्ञायां ऐहिकामुष्मिकविरोधः स्यात् इति विद्यास्तुतये च इह सा एषा आख्यायिका सूचितेति भावः ॥ २८ ॥

यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीति अन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतः तस्यैव इदानीं विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्य', जगतो मूलं च वक्तव्य, इत्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनरनुसृत्य ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य ब्रह्मस्वं

(स्तुा) तुान्हैतैः श्लोकैः पप्प्रच्छ । युथा व्वृक्षो व्वुनस्पुतिस्तुथैव पुरुषोऽमृषा । तुस्य पर्णुानि लोमानि त्वुगस्योत्पुाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वचुऽएवास्य । रुधिरम्प्रस्युन्दि त्वचऽउुत्पटः । तुस्मात्तदातुन्नात्प्रैति रुसो व्वृक्षादिवुाहतात् ॥ ३१ ॥

माꣳसान्यस्य शुकराणि । किनाटꣳ स्नाव तुत्स्थिरम् । अुस्थीन्युन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमुा कृतुा ॥ ३२ ॥

मा पृच्छत । यो वः कामयते । तं वः पृच्छानि । सर्वान् वा वः पृच्छानीति । ते ह ब्राह्मण न दधृषुः ॥ २९ ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ–" यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यंदि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातुन्नात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ३१ ॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यंतरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायं दर्शयितुं ब्राह्मणानुमतिसम्प्राप्तिहेतुभूत पराजयं कर्तुं याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् इत्याह–अथ हेति । ' ह उवाच ' ' वः ' युष्माकं मध्ये ' यः ' याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति ' कामयते ' इच्छति । ' सः ' ' मा ' मां पृच्छतु । ' सर्वे वा ' यूय ' मा ' मां ' पृच्छत ' । यद्वा ' वः ' युष्माक मध्ये याज्ञवल्क्यो मा पृच्छत्विति ' यः कामयते ' ' त ' पुरुष ' वः ' युष्माकं मध्ये वर्तमान अह ' पृच्छानि ' । ' सर्वान् वा ' ' वः ' युष्मान् अह ' पृच्छानि ' । इत्येवमुक्ता अपि ' ते ब्राह्मणा ह ' ' न दधृषुः ' । किंचिदपि प्रत्युत्तर दातुं न प्रगल्भाः सवृत्ता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

जगत्कारणं प्रष्टुं तावत् पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह–तान् हैतैः श्लोकैरिति । ' तान् ' अप्रगल्भानपि ब्राह्मणान् एतैर्वक्ष्यमाणैः ' श्लोकैः ' ' ह ' किल ' पप्रच्छ ' । ' यथा ' लोके ' वृक्षः ' । तस्य विशेषणं वनस्पतिरिति । तच्च वृक्षस्य महत्त्वमिति अपुनरुक्तितेति भावः । " अपुष्पाः फलवतो ये ते वनस्पतयः स्मृताः " इति । यथा अश्वत्थः । ' तथैव ' तत्सधर्मैव ' पुरुषः ' इत्येतत् ' अमृषा ' न मिथ्या सत्यमेवैतत् । यतस्तस्य पुरुषस्य ' लोमानि ' तत्स्थानीयानि वनस्पतेः ' पर्णानि ' । ' त्वक् ' ' अस्य ' पुरुषस्यवृक्षस्य तु तत्स्थानीया ' बहिरुत्पाटिका ' बहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥ ३० ॥

' त्वचः ' एव सकाशात् ' अस्य ' पुरुषस्य ' रुधिरं प्रस्यदि ' निःसरतीति शेषः । प्रस्यंदते निःसरतीति प्रस्यंदि । वृक्षस्यापि ' त्वचः ' सकाशादेव ' उत्पटः ' वृक्षनिर्यासः प्रस्यदी निःसरतीति शेषः । एवमुक्तं साधर्म्यं अनुभवेन गमयति–तस्मात्तदिति । यस्मात् वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वमेवं समानम् ' तस्मात् तत् आतुन्नात् ' हिंसितात् पुरुषात् ' तत् ' रुधिर ' प्रैति ' निर्गच्छति । ' आहतात् ' छिन्नात् ' वृक्षात् ' वनस्पतेः ' रस इव ' निर्यासो यथा प्रैतीति शेषः ॥ ३१ ॥

किंच–' अस्य ' पुरुषस्य । ' मांसानि ' वनस्पतेस्तु तत्स्थानीयानि ' शकराणि ' शकलानीत्यर्थः ।

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति । मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतसऽइति मा वोचत । जीवतस्तत्प्रजायते । जातऽएव न जायते को न्वेनञ्जनयेत्पुनः ॥ धानारुहऽउ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्सुमूलमुद्वृहेयुर्वृक्षन्न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विदऽइति ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३ । ७ ॥ (६) ३–९ ॥

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोन्यतः प्रेत्य संभवः । यत्समूलमुद्वृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः " इति ॥ ३४ ॥

'किनाट' नाम वृक्षस्य शकलेभ्य आभ्यन्तर काष्ठसलग्न वल्कलरूप उच्यते । 'तत्' तत्स्थानीयं पुरुषस्य 'स्नाव' अस्थिसलग्नो धातुविशेषः । तदुभय किनाट स्नाव च 'स्थिर' दृढम् । पुरुषस्य स्नावभ्योऽभ्यतरतः 'अस्थीनि' भवति । तथा वृक्षस्य किनाटस्याभ्यतरतः 'दारूणि' काष्ठानि । 'मज्जा' मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च 'मज्जोपमा कृता' मज्जाया उपमा मज्जोपमा । नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । मज्जाशब्देनोभयत्र अस्थिकाष्ठगतः सार उच्यते ॥ ३२ ॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति—यद्वृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णश्छिन्नः 'पुनः' पुनरपि मूलान्नवतरः पूर्वस्मात् अभिनवतरः 'रोहति' प्ररोहति प्रादुर्भवति । स्विदिति वितर्के । 'मर्त्यः' मनुष्यः 'मृत्युना' यमेन 'वृक्णः' मारितः कस्मान्मूलात्कारणात् 'प्ररोहति' पुनर्जायते । यत् एतस्माद्विशेषणात् प्राक् वृक्षपुरुषयोः सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यत् छिन्नस्य प्ररोहणम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते । भवितव्यं तु कुतश्चित् प्ररोहणेन । तस्मान्मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानह पृच्छामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्र शकामुद्भाव्य निराचष्टे—रेतस इति । हे ब्राह्मणाः ! 'रेतसः' सकाशात्पुरुषः प्ररोहतीति 'मा वोचत' मैवं वक्तुमर्हथ । कस्मात् ? यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्रेतः 'प्रजायते' न मृतात् । अतो न रेतः कारणमित्यर्थः । अयं भावः—न चात्र मृतपुरुषशब्देन एकः शरीरी अभिधीयते । किंतु प्रलयकाले विलीन सर्वमेव शरीरजातं

जगत् अभिधीयते । तदा च तदानीं जीवतः कस्यापि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतसः असद्भावात् न रेतः कारणमिति । इदानीं स्वभाववादमवलम्ब्य नोदयति—जात एवेति । यस्तु मृतः स पुनर्नैव जायते ' जात-त्वादेवेति । जनिष्यतो हि संभवः प्रष्टव्यः न जातस्य । अय तु जात एव । अतः अस्मिन् विषये प्रश्न एव नोपपद्यत इति चेत् तन्न, नेति पृथक् वाक्यम् । यन्मत जात एवेति । तन्न, किं तर्हि मृतः पुनरपि जायत एव । अन्यथा अकृताभ्यागमनकृतनाशप्रसगः स्यात् । अतो वः पृच्छामि । ' एन ' पुरुष मृत ' नु ' वितर्के । ' पुनः को जनयेत् ' उत्पादयेत् । अपि च ' धानारुह उ वै वृक्षः ' । धाना बीज वटकणिकादि । तस्याः सकाशात् रोहतीति धानारुहः । उशब्दः अप्यर्थः । न केवल कांडरुह एव । किंतु बीजरुहो वृक्षो भवति । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतक. । तथा च यथा यथा वै वृक्षः काडरुहो धानारुहश्च ' प्रेत्य ' मृत्वा ' अन्यतः संभवः ' कांडात् धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेत् इति प्रसिद्धम् । न तथा मृतस्य पुरुषस्य पुनरुत्पत्तौ किंचिदपि कारण दृश्यते, भवितव्य च तेनेति भावः । यद्यदि ' वृक्ष समूल ' सह मूलेन धानया वा उद्बृहेयुरुच्छेयुरुत्पाटयेयुः । तदा ' न पुनराभवेत् ' पुनरागत्य न भवेत् । तस्मात् वः पृच्छामि सर्वस्यैव जगतो मूलम् । "मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहतीति " । अनन्तरमेव व्याख्यातार्थम् । तन्न विजज्ञुर्ब्राह्मणाः यतो मृतः पुनः प्ररोहतीति । ब्राह्मणैर्जगतो मूल न विज्ञातम् । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात् याज्ञवल्क्येन गावो हृताः ब्राह्मणाश्च जिताः । समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूल येन च शब्देन साक्षात् व्यपदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् । तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह—**विज्ञानमानंदमिति** । विज्ञप्तिर्विज्ञान कूटस्थचिन्मात्ररूप, तच्चानद, न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धम् । किं तर्हिं प्रसन्न शिवमतुल मनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । कि तत् उभयविशेषणवत् ' ब्रह्म ' अक्षरम् । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य ' दातुः ' कर्मकृतो यजमानस्य ' परायण ' परागतिः । कर्मफलस्य प्रदातृब्रह्मणः सर्वफलदातृत्व भाष्यकृद्भिः समर्थितम् " फलमत उपपत्तेः " (वे. ब्र. सू. ३ । २ । ८ । ३८) इत्यस्मिन्नधिकरणे । अधिकरणार्थ-स्तत एवावसेयः । कि च एषणाभ्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव मोहातीते ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति ' तिष्ठमानः ' तस्य तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्धि तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ' तद्विद. ' ब्रह्मविदश्च 'परायण' परा गतिरिति । इति-शब्दः समाप्तिद्योतकः ॥ ३४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये नवम शाकल्यब्राह्मणं शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा परिसमाप्तः ॥ १४ । (६) ३ । ९ ॥

१—अधिकरणार्थसंग्रहस्तु—" कर्मैव फलदं यद्वा कर्माराधित ईश्वरः । अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदातृता ॥ १ ॥
अचेतनात्फलासूतेः शास्त्रीयात्पूजितेश्वरात् । कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना " ॥ २ ॥
(वै. न्या. ३ । २ । ८) इति ।

जनको ह वैदेहऽआसाञ्चक्रे । (कुऽथ) अथ ह याज्ञवल्क्यऽआवव्राज स होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्ता-नित्युभयमेव सम्राडिति होवाच यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मऽउदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किँ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ २ ॥

षडाचार्यब्राह्मणं वा उदंकब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । स होवाच जनको वैदेहः । याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः । पशूनिच्छन्नण्वंतानिति । उभयमेव सम्राडिति होवाच । यत्ते कश्चिद-ब्रवीत् । तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

अब्रवीन्म उदंकः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात् । तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत् । प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ २ ॥

एव शाकल्यब्राह्मणे सच्चिदानंदब्रह्म निर्द्धारितम् । इदानीं तस्यैव प्राणाद्यधिष्ठात्रीषु वाय्वादिदेवतासु ब्रह्म-दृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्मणद्वयमारभ्यते । ब्राह्मणद्वयस्य तु आख्यायिका आचार्य-व्रतश्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्या इत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या । 'जनको ह वैदेह आसांचक्रे' आसनं कृतवान् दर्शनकामेभ्य आस्थायिका दत्तवानित्यर्थः । 'अथ ह' तस्मिन्नेवावसरे याज्ञवल्क्य आजगाम । तदनु च याज्ञवल्क्य यथावत् संपूज्य 'ह' जनक उवाचोक्तवान् । हे 'याज्ञवल्क्य !' किमर्थमचारीरागतोऽसि । 'किं' पुनरपि 'पशून्' गाः 'इच्छन्' । आहोस्वित् 'अण्वन्तान्' सूक्ष्मांतान् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयप्रश्नान् मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तु आगतोऽसि ? इति पृष्टः किमुक्तवान् इत्यत आह-**उभयमेवेति** । हे 'सम्राट्' ! हे सार्वभौम ! 'उभयमेव' पशवः प्रश्नाश्चेति द्वयमपि ममागमने निमित्तमिति 'ह' मुनिरुवाच । **सम्राडिति** । "राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति, सम्राड् वाजपेयेन" (श. प. ५ । १ । १ । १३ ।) इत्युक्तत्वात् वाजपेययाजिनो लिंगम् । यद्वा, हिमवत्सेतुपर्यंतस्य देशस्य राजा इति सूचितम् । राज्ञा अज्ञातमर्थं उपदेष्टुकामो मुनिः पृच्छति-**यत्ते कश्चिदिति** । अनेकाचार्यसेवी हि भवानिति 'ते' तुभ्य कश्चिदाचार्यो यदब्रवीत् 'तत्' वयं 'श्रृणवाम' उपदेशस्य सदसत्परीक्षार्थमिति ॥ १ ॥

इतर आह-**अब्रवीन्म उदंकः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति** । 'उदंकः' नामतः । शुल्बस्यापत्यं 'शौल्बायनः' । 'प्राणः' वायुर्देवता 'ब्रह्मेति' 'मे' मह्य उक्तवान् । उदंकोपदिष्टमर्थं स्तोतुकामो याज्ञवल्क्यः तस्याप्तत्वप्रयोजकभूतशुद्धित्रयमाह-**यथा मातृमानिति** । यस्य पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री माता

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राणऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणऽएव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधशङ्का भवति यान्दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनम्प्राणो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

स व नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तत्र वधशंका भवति । यां दिशमेति । प्राणस्यैव सम्राट् कामाय । प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

विद्यते । 'स मातृमान्' । तत ऊर्ध्वं यस्य पिता अनुशास्ता वर्तते 'स पितृमान्' । उपनयनादूर्ध्वं आसमावर्तनात् आचार्यो यस्यानुशास्ना विद्यते 'स आचार्यवान्' । एवमात्वप्रयोजकभूतशुद्धित्रयसयुक्तः कश्चिदाचार्यो यथा स्वशिष्याय ब्रूयात् 'तथा असौ शौल्बायनः' तुभ्य 'तत्' "प्राणो वै ब्रह्म" इति 'अब्रवीत्' । अत्र मुनिरेव हेतुमाह—अप्राणतो हीति । 'अप्राणतः' प्राणनक्रियामकुर्वतः 'किं हि स्यात्' ? । न हि तस्य इह वा अमुत्र वा किंचन प्रयोजन स्यात् । यथोक्तविद्यया कृतकृत्यत्व मन्वान राजान प्रत्याह—अब्रवीत्तु ते इति । हे राजन् ! 'ते' तुभ्य 'तस्य' प्राणदेवस्य ब्रह्मणः 'आयतन प्रतिष्ठां' च 'तु' पुनरब्रवीत् किम् ? । आयतन नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः तम् । एव पृष्टो राजा आह—न मेऽब्रवीदिति । तदुभय शौल्बायनः 'मे' मह्य 'नाब्रवीत्' । यद्येव तर्हि हे 'सम्राट् !' एतदुपासन 'एकपाद्वै' एकः पादो यस्य ब्रह्मणः । तदिदमेकपादेव ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि फलाय न भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एव मुनिना उक्तो राजा सविस्मय पृच्छति—स वै नो ब्रूहीति । हे 'याज्ञवल्क्य !' 'सः' त्वं विद्वान्वै नोऽस्मभ्य 'ब्रूहि' कथय । प्रतिष्ठामायतन चेति शेषः । एवमुक्तो मुनिराह—प्राण एवायतनमिति । 'प्राण एव' प्राणेन्द्रियमेव प्राणदेवस्य ब्रह्मणः 'आयतन' शरीर 'आकाशः' अव्याकृतः 'प्रतिष्ठा' । तस्योत्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः । एनत्प्राणदेवताख्यं ब्रह्म प्रियमित्येतन्नाम्नोपासीत । प्रियमिति उपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदत्वात् 'प्रियमिति' कृत्वा 'एनत्' ब्रह्मोपासीतेति भावः । प्राणदेवब्रह्मस्वरूपात्प्रियमितीयमुपासनामुपनिषत् प्रतिष्ठायतनवत् भिन्ना वा इति जिज्ञासया पृच्छति—का प्रियतेति । हे 'याज्ञवल्क्य !' 'का प्रियतेति ? ।' एव पृष्टो मुनिरुवाचोक्तवान् । हे 'सम्राट् !' 'प्राण एव' प्राणदेवब्रह्मैव 'प्रियता' । न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति । कथ ? पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते—प्राणस्य वै इति । हे 'सम्राट् !' 'प्राणस्य वै कामाय' प्राणाभिरक्षणार्थाय हि पुमान् 'अयाज्यं' पतितादिमपि 'याजयति' । तथा अप्रतिगृह्यस्योग्रादेः 'प्रतिगृह्णाति' । अपि च—धनाद्यर्थं यां तस्करादिसकीर्णामपि दिशमेति गच्छति ।

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्र-न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे-ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । (नो) वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्य-वदतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदि-त्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येन-दुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वाग्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात् । तथा तच्छैलिनोऽब्रवीत् । वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

---

'तत्र' तस्यां दिशि 'वधशङ्का' शस्त्रादिहनननिमित्ता शका भवति । तदेतत्सर्वं 'प्राणस्यैव सम्राट् कामाय' तस्मात्प्राणः 'वै' 'सम्राट् परमं ब्रह्म' । एवमुपासितुः फलमाह—नैनं प्राण इति । 'एनं' यथोक्तब्रह्मविद् प्राणदेवता 'न जहाति' । 'सर्वाणि' च 'भूतानि' एनमुपासकं 'अभिक्षरन्ति' बलि-दानादिभिः संयोजयन्ति ॥ ३ ॥

य एव विद्वान् एतत्प्राणदेवतारूपं ब्रह्मोपास्ते स इहैव 'देवो भूत्वा' आविर्भूतदेवभावो भूत्वा पुन. शरीर-पातोत्तरकाल 'देवान् अप्येति' अपिगच्छति । विद्यानिष्क्रयार्थं प्रतिजज्ञे इत्याह—हस्त्यृषभमिति । हस्ति-तुल्य ऋषभो यस्मिन् गोसहस्रे तदेवंभूतं 'सहस्र' ददामीति 'ह' 'जनको वैदेह उवाच' । एवमुक्तः 'सः' याज्ञवल्क्यः 'उवाच' । 'अननुशिष्य' शिक्षामकृत्वा शिष्य कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धन 'नाहरेत' इति 'मे पिता अमन्यत' मन्यते स्म । ममापि अयमेवाभिप्राय इत्यर्थः । 'क एव' कश्चिदेव 'ते' तुभ्यं 'किमब्रवीदिति' ॥ ४ ॥

एवं मुनिना पृष्टो राजा आह—अब्रवीन्मे जित्वा शैलिन इति । 'जित्वा' नामतः । शिलिनस्यापत्यं 'शैलिनः' । 'वाग्वै ब्रह्मेति' । वागभिमानिनी देवताऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । 'अवदतः' मूकस्य ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहीति । 'वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा' । एतद्वाग्देवताख्यं ब्रह्म 'प्रज्ञेत्युपासीत' । 'का

सम्म्राड्बन्धुः प्प्रज्ञायतऽऋग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरसऽ इतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि व्वाचैव सम्म्राट् प्प्रज्ञायन्ते व्वाग्वै सम्म्राट्परमम्ब्रह्म नैनम्वाग्जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानप्प्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभᳫं सहस्रन्ददामीति होवाच जनको व्वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे बर्क्कुर्व्वार्ष्णः । (श्रु) चक्षुर्व्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्व्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किᳫं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽ एतत्सम्म्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्प्रतिष्ठा सत्य-

---

वेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे बर्क्कुर्वार्ष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीत् । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येनदुपासीत ।

प्रज्ञतेति ' पृष्टो मुनिः वाग्देवतैव प्रज्ञता न ततो व्यतिरिक्ता इत्युक्त्वा तत्र हेतुमाह—वाचा वै सम्राडिति । ' वाचा वै ' वाग्देवतयैव ' बन्धुः प्रज्ञायते ' । अयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते सर्वैरिति शेषः । तथा ऋग्वेदादीनि व्याख्यानांतानि मैत्रेयीब्राह्मणे उक्तार्थानि ' वाचैव ' ' प्रज्ञायन्ते ' अतः ' वाग्वै परमं ब्रह्म' ॥ ६ ॥

" देवोभूत्वा " इति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे बर्क्कुर्वार्ष्ण इति । बर्क्करिति नामतः वृष्णस्यापत्य ' वार्ष्णः ' तदधिष्ठात्री देवता आदित्यः । अपश्यतो हीति ' विशेषः ॥ ८ ॥

स वै न इति । तस्य ' चक्षुरेव ' चक्षुरिन्द्रियमेवायतनम् । सत्यमित्यादि ब्रह्मण उपनिषत् । चक्षुषः सत्यत्वं

मित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्म्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्म्राट्पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति सऽआहाद्राक्षमिति तत्सत्यम्भवति चक्षुर्व्वै सम्म्राट्परमम्ब्रह्म नैनञ्चक्षुर्ज्जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रन्ददामीति होवाच जनको व्वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

(त्य) अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रम्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रम्वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्म्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तऽइत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिशऽएव सम्म्राडिति होवाच

का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुः । अद्राक्षीरिति । स आह । अद्राक्षमिति । तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तत् भारद्वाजोऽब्रवीत् । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अशृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । अनंत इत्येनदुपासीत ।

साधयति—चक्षुषा वै इति । हे सम्राट् ! 'चक्षुषा' 'पश्यन्तं' 'वै' पुरुष लोकाः 'आहुः' । त्वं हस्तिनमद्राक्षीरिति । स चेदद्राक्षमित्याह । तदा तत्सत्यमेव भवतीति भ वः ॥ ९ ॥

"देवो भूत्वा" इति व्याख्यातप्रायमेव ॥ १० ॥

'गर्दभीविपीतः इति' नामतः । 'भारद्वाजः इति' गोत्रतः । 'श्रोत्र' तदभिमानिनी दिग्देवता ॥ ११ ॥

श्रोत्रमेव' श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशः अनंतत्व साधयति—तस्माद्वै इति । कश्चित्पुमान् 'यां का च'

तस्माद्वै सम्राड्याङ्काञ्च दिशङ्गच्छति नैवास्याऽ अन्तङ्गच्छत्यनन्ता हि दिशः श्रोत्रᳫँ हि दिशः श्रोत्रम्वै सम्राट्परमम्ब्रह्म नैनᳫँ श्रोत्रञ्जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभᳫँ सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । (लो) मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किᳫँ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मनऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दऽ इत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मनऽएव सम्राडिति होवाच

काऽनंतता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्राडिति होवाच । तस्माद्वै सम्राद् यां कां च दिशं गच्छति । नैवास्या अन्तं गच्छति । अनंता हि दिशः । श्रोत्रं हि दिशः । श्रोत्रं वै सम्राद् परमं ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते। हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥

अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीत् । मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । आनंद इत्येनदुपासीत ।

प्राचीमुदीचीं वा ' दिशं गच्छति ' सोऽस्याः ' दिशोऽन्तं ' ' नैव गच्छति ' नैव प्राप्नोति । अतः, ' अनंता हि दिशः ' । तथाऽपि श्रोत्रब्रह्मणः किमायातमित्यत आह—श्रोत्रं हि दिश इति । दिग्भागो हि पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नः श्रोत्रमित्युच्यते । अतः तयोरेकत्वमित्युपपन्नम् । तस्माद्दिगानन्त्यमेव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥ १२ ॥

" देवो भूत्वा " इत्येतद्व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

' सत्यकाम इति ' नामतः । जबालाया अपत्य ' जाबालः ' । ' मनो वै ब्रह्मेति ' । तदधिष्ठात्री चन्द्रो देवता ॥ १४ ॥

मन एवायतनमिति ' करणोक्तिः । मनस आनंदत्वं साधयति—मनसा वै इति । हे ' सम्राद् ' ।

मनसा वै सम्म्राट्स्त्रियमभिहर्य्यति तस्याम्प्रतिरूपः पुत्रो जायते सऽ आनन्दो मनो वै सम्म्राट्परमम्ब्रह्म नैनम्मनो जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । (ल्यो)हृदयम्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयम्वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्म्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्म्राडिति होवाच

का आनंदता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्राडिति होवाच । मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहर्यति । तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स आनंदः । मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति ॥ १९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तच्छाकल्योऽब्रवीत् । हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीत् इति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत ।

'मनसा' 'स्त्रियं' 'अभिहर्यति' अभिहर्यतिः कांतिकर्मनामसु पठितः । 'तस्यां' स्त्रियां 'प्रतिरूपः' पितृभावनाऽनुरूपः 'पुत्रो जायते' । 'सः' पुत्रः आनदहेतुत्वात् 'आनदः' ॥ १९ ॥

"देवो भूत्वा"—इति व्याख्यातमेव ॥ १६ ॥

'विदग्धः' नामतः । शकलस्यापत्यं 'शाकल्यः' । 'हृदय वै ब्रह्मेति' । हृदयाभिमानिनी देवता प्रजापतिरित्युच्यते ॥ १७ ॥

'हृदयमेवायतनमिति' आध्यात्मिकहृदयोक्तिः । हृदयस्य स्थितितां साधयति—'हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां

हृदयम्वै सम्म्राट्सर्व्वेषाम्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्व्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठन्ति हृदयम्वै सम्म्राट्परमम्ब्रह्म नैनꣳ हृदयञ्जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रन्ददामीति होवाच जनको व्वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।८ ॥ (६) ३–१० ॥

अथ ह जनको व्वैदेहः कूर्च्चादुपावसर्प्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्म्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथम्वा नावम्वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवम्वृन्दारकऽआढ्यः सन्नधीतवेदऽउक्तोपनिषत्कऽइतो व्विमुच्यमानः क्व गमिष्य-

---

का स्थितिता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा। हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठंति । हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत–नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

कूर्चब्राह्मणम् ।

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । स होवाच । यथा वै सम्राट् महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीत । एवमेव एताभि-

---

भूताना प्रतिष्ठेति' । 'हि' यतः 'हृदयेन सर्वाणि भूतानि' नामरूपकर्मात्मकानि 'प्रतितिष्ठति' । 'तस्मात् हृदय परम ब्रह्म' ॥ १८ ॥

"देवो भूत्वेति"–पूर्ववत् ॥ १९ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये दशमं षडाचार्यब्राह्मणमुदङ्कब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३ । १० ॥

पूर्वस्मिन्षडाचार्यब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि । इदानीं तैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते–अथ ह जनको वैदेह इति । अथानतर 'ह' किल 'जनको वैदेहः' कूर्चा-

सीति नाहन्तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहन्तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । (च) इन्धो वै नामैष योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तम्वाऽ एतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्रऽइत्याचक्षते परोऽक्षेणेव परोऽक्षप्रिया ऽइव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

रुपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारक आढ्यः सन् अधीतवेद उक्तोपनिषत्कः इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति । नाहं तत् भगवन् वेद । यत्र गमिष्यामीति । अथ वै ते अहं तत् वक्ष्यामि । यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । इन्धो वै नामैषः । योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षेणेव । परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

दासनविशेषात् उत्थाय ' उप ' समीप 'अवसर्पन्' तत्पादयोः पतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान् । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ते ' तुभ्यं ' नम. ' नतिः अस्त्विति शेषः । त्व तु ' मा ' मा ' अनुशाधि ' शिक्षय । येन परमात्मज्ञानेन विना अहमकृतार्थ एव तत् ज्ञान उपदिशेति भाव । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । मुमुक्षवे द्वय वाच्य ज्ञान तत्साधनं च । तत्र ज्ञानसाधन राज्ञोऽस्तीति दृष्टांतपूर्वक कथयतीत्याह–स होवाचेति । 'स.' एव प्रार्थितो याज्ञवल्क्यः ' ह ' ' उवाच ' हे ' सम्राट् ! ' ' यथा वै ' लोके पुमान् महान्त दीर्घमध्वान मार्ग स्थलेन जलेन वा ' एष्यन् ' गमिष्यन् यथाक्रम ' रथ वा ' ' नाव वा ' ' समाददीत ' सम्यक् प्रकारेण परिगृह्णीयात् । एवमेताभिः " प्रियमित्येनदुपासीत " (श.प.बृ.१४।३।१०।३) इत्याद्युक्ताभिः ' उपनिषद्भिः ' ' समाहितात्मा ' सयुक्तात्मा अत्यन्तसस्कृतान्तःकरणोऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहितः । किंच 'एव वृन्दारकः' पूज्यः 'आढ्यः' ईश्वरो न दरिद्र इत्यर्थः । धनादिसम्पन्नोऽपि ' सन् ' ' अधीतवेदः ' अधीतो वेदो येन सोऽयमधीतवेदः । आचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्य स त्वं ' उक्तोपनिषत्कः ' । एव सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् भयमध्यस्थ एवेति यावत्पर ब्रह्म न विदितम्, तावदकृतार्थ एवेति बोधयितु ज्ञानसाध्या प्रणाड्योपासनफलभूतां मुक्ति पृच्छति–इतो विमुच्यमान इति । इतोऽस्माद्देहात् ' विमुच्यमानः ' एताभिर्नौरथस्थानीयाभिरुपासनाभिः समाहितोऽपि सन् ' क्व ' कस्मिन् ' गमिष्यसि ' किं वस्तु प्राप्स्यसि । इत्येव पृष्टो राजा आह–नाहमिति । हे ' भगवन् ! ' पूजावन् ! ' अह ' तद्गतव्य वस्तु ' न वेद ' न जाने । ' यत्र ' ' गमिष्यामि ' यत्र गतः कृतार्थः । एवमुक्तो मुनिराह–अथ वै तेऽहमिति । ' ते ' तुभ्यमह तद्वस्तु ' वक्ष्यामि ' कथयिष्यामि । ' यत्र गमिष्यसि ' यत्र गतः कृतार्थः स्याः इत्यर्थः । राजा आह–ब्रवीतु भगवानिति । मां ' भगवान् ' प्रसन्न. तर्हि ' ब्रवीतु ' कथयतु इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं वैश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञात तुरीय ब्रह्म प्रतिपादयितुं आदौ वैश्वानराभिन्न जाग्रदभिमानिन वैश्व दर्शयति–स होवाचेन्धो वै नामैष इति । ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । ' इन्द्धे ' दीप्यते जागरिते स्थूलार्थभोक्तृत्वेन सदा स्फुरणात् इतीन्धो नाम ' वै ' प्रसिद्ध एव । आदित्यान्तर्गतः पुरुषश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः । कोऽसाविन्धो नामेति अधिदैवत पुरुषमुक्त्वा अध्यात्मं तमाह योऽयमिति । 'योऽयं'

(घुं॒ऽअ॑थ) अ॒थै॒तद्वा॒मेऽक्ष॑णि॒ पु॒रु॑षरू॒पम् । (मे) ए॒षाऽस्य॒ प॒त्नी वि॒राट्तयो॑रे॒ष स॒ꣳस्ता॒वो य॒ऽए॒षोऽन्त॒र्हृ॑दय॒ऽआ॒का॒शो॒ऽथै॒न॒यो॒रे॒तद॒न्नं य॒ऽए॒षोऽन्त॒र्हृ॑दये॒ लो॒हि॒त॒पि॒ण्डो॒ऽथै॒न॒यो॒रे॒तत्प्रा॒व॒र॒णं य॒दे॒तद॒न्त॒र्हृ॑दये जा॒ल॒क॒मि॒वा॒थै॒न॒यो॒रे॒षा सृ॒तिः स॒ती स॒ञ्चर॑णी॒ यैषा॒ हृद॑यादू॒र्ध्वा ना॒ड्यो॒च्च॒रति ॥ ३ ॥

अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । एषाऽस्य पत्नी विराट् । तयोरेष संस्तावः । य एषोऽन्तर्हृदये आकाशः । अथैनयोरेतदन्नम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिंडः । अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । यदेतदंतर्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी । या एषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्चरति ॥ ३ ॥

' दक्षिणेऽक्षन् ' अक्षणि पुरुषोऽध्यात्मरूपमापन्नः । ' त वै एत ' पुरुष दीप्तिगुणत्वादस्य ' इन्धः ' इति प्रत्यक्षनाम । तमिन्ध सन्तमिन्द्र इति परोऽक्षेणेव ' इन्द्र इत्याचक्षते ' । इवशब्दोऽवधारणार्थः । परोऽक्षेणैव कथयन्तीत्यर्थः । कुतः ? ' हि ' यस्मात् ' देवाः परोऽक्षप्रिया इव ' परोऽक्षनामग्रहणप्रिया एव । अपि च—प्रत्यक्षनामग्रहण द्विषन्तीति ' प्रत्यक्षद्विषः ' ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासंगिक इन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुन कल्पयति—**अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमित्यादिना** । प्रासगिकध्यानार्थः अथशब्दः । 'अथ' एतदेवोक्त पुरुषरूप ' वामे अक्षणि ' अक्षिगतं सत् अस्यैवोक्तरप इद्रस्य भोक्तुर्वैश्वानररय ' एषा विराट् पत्नी ' भोग्यत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुन जागरिते वैश्वशब्दवाच्य तदेवैक स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमिति अर्थाद्रुक्तमेव । अत एव अस्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्थानमाह—**तयोरेष** इति । तयोरिन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्नावस्थामापन्नयोः ' एष संस्तावः ' । सभूय यत्रान्योऽन्यं संस्तव कुर्वाते सः ' सस्तव. ' । कोऽसौ ? ' य एषः ' प्रसिद्धः ' अन्तर्हृदये ' हृदयस्य मासपिंडस्यांतर्मध्ये ' आकाशः ' सुषिरः । स इत्यर्थः । ' अथ ' एनयोरुक्तावस्थयोरिन्द्रेन्द्राण्योः एतद्वक्ष्यमाणमन्न भोज्यस्थितिहेतुः । किं तत् ? ' य एषः ' ' अन्तर्हृदये ' ' लोहितपिंडः ' इति । प्रथम तावत् जग्धमन्न द्वेधा विपरिणमते । तत्र यत् स्थूल तदधो गच्छति । यदन्यत्सूक्ष्मं तत्पुनरग्निना पच्यमान द्वेधा विपरिणमते । तयोर्मध्ये यो मध्यमो रसः । स पाचभौतिकशरीरमुपचिनोति । यः पुनरणिष्टो रस. । ' स एषः ' लोहित एव पिंडः ' लोहितपिंडः ' । ननु—लोके भुक्तवतोः स्वपतोश्च ' प्रावरण ' दृष्टम् । तथा अनयोरपि प्रावरणेन भवितव्यम् । किं तत् इत्यपेक्षायामाह—**अथैनयोरेतत्प्रावरणमिति** । ' अथ ' भोगस्वपनानन्तर ' एनयोः ' पूर्वोक्तयोः ' एतत्प्रावरण ' 'यदेतत्' ' अतर्हृदये जालकमिव ' अनेकनाडीच्छिद्रबहुलत्वात् जालकवत्प्रतिभासमानमित्यर्थः । इदानीं तयोः स्वप्नात् जागरितगमनमार्गमाह—**अथैनयोरेषा सृतिरिति** । ' अथ ' स्वापानन्तरं जाग्रत्स्थानमाजिगमिषतोरेनयोर्दंपत्योरेषा 'सती' शोभना 'सृतिः' मार्गः ' संचरणी ' संचरतः स्वप्नाज्जागरितमनयेति सचरणी । का सा ? ' या एषा ' 'हृदयात् ' हृदयदेशात् ' ऊर्ध्वा ' अभिमुखा सती ' नाडया उच्चरति ' उद्गच्छति । सा सृतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नऽएताभिर्वाऽएतमास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतरऽइव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ४ ॥

(स्तु) तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाऽउदीची दिगुदञ्चः प्राणाऽऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणाऽअवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः । एताभिर्वा एतमास्रवत् आस्रवति । तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्रांचः प्राणाः । दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः । प्रतीची दिक् प्रत्यंचः प्राणाः । उदीची दिक् उदंचः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिक् ऊर्ध्वाः प्राणाः । अवाची दिक् अवांचः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

इदानीं वैश्वतैजसयोः अन्नविवेक. भोक्तृश्च सूक्ष्मता इत्येतत्प्रदर्शनार्थं इन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं सदृष्टांतमाह—ता वा अस्यैता हिता इति । 'यथा' लोके एकः 'केशः' 'सहस्रधा भिन्नः' अत्यन्त सूक्ष्मो भवति । एवं सूक्ष्माः 'अस्य' पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्यः 'एता' स्वप्नात् जाग्रद्गमनादिव्यवहारहेतुभूताः 'नाड्यः' शिराः 'हिता नाम' हिता इत्येव नाम्ना ख्याताः अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः सन्तीति शेषः । हृदयाच्च विरूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत् युगपत् स्थानविशेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्त-नाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा एतमास्रवदिति । एताभिर्नाडीभिरत्यन्त-सूक्ष्माभिर्वै एव 'एतं' देहं आस्रवद्गच्छत् शरीरं व्याप्नुवत् पूर्वोक्तं सूक्ष्मतरमन्नं कर्तृ 'आस्रवति' करणांतः-करणक्षेत्रज्ञानदेवतारूपान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतासां सूक्ष्मतमत्वमुक्तं तत्प्रयोजनमाह—तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवेति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूक्ष्ममन्नं देवताद्वारा भुंजानः सन् अयं लिंगात्मा करणदेवताः करणानि अन्तःकरणं च लिंगाख्यं प्रीणयति । राजस्थानीयेन चिदात्मना अनधिष्ठितानां भोगे स्वातन्त्र्या-भावात् । तस्मात् एष तैजसः 'प्रविविक्ताहारतरः' अतिशयेन प्रविविक्ताहारः प्रविविक्ताहारतर इति विग्रहः । कस्मात्प्रविविक्ताहारतरत्वमित्यत आह—अस्माच्छारीरादात्मन इति । 'शारीरात्' स्थूलशरीरोपाधेः वैश्वानरात्मनः सकाशादिति यावत् । तस्य हि मूत्रपुरीषादिस्थूलापेक्षया पिंडोपचयकरणमप्यन्नं प्रविविक्तमेव लिंग-स्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । इवशब्द उपमार्थः । तथा च—यथा प्रविविक्ताहारो वैश्वः । तथा अयं तैजसो न प्रविविक्ताहार एव । किं तु प्रविविक्ताहारतरः इति योजना ॥ ४ ॥

वैश्वतैजसयोरेव श्रुत्या साक्षान्निर्दिष्टत्वात् तैजसप्राज्ञद्वारा तुरीयब्रह्मात्मनिलयः साक्षादेव निर्देष्टव्य इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थाया परिच्छेदहेतुभूता ये अध्यात्मप्राणाः तेषां लयानंतरं संवृत्तावस्थोप-न्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची दिक् प्रांचः प्राणा

सऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्मा ऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतेऽभयम्वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयन्त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयम्वेदयसऽइमे विदेहाऽअयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।९॥ (६) ३–११ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ प्रपाठककण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥ अध्यायकण्डिकासंख्या ॥ १३३ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि इति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहः । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अभयं त्वा गच्छतात् । यो नो भगवन्नभयं वेदयसे । इमे विदेहाः । अयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

इति । स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति । ' तस्य वै एतस्य पुरुषस्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरात् तैजस प्राप्तस्य तस्य अकार्यकारणाखण्डतुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये ' प्रांचः प्रागंचंतीति प्रांचः ' प्राणाः ' नासाद्वारा अग्रत. सचरतः प्राची दिगेव सवृत्ताः अध्यात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः सर्वासु दिक्षु स्थिताः विदुषस्तुरीयपदप्राप्तस्य परिच्छेदहेतुनाशात् तस्मिन्नेकीभूताः संतः तत्तद्दिङ्मात्रसवृत्ताः प्रत्यङ्मात्रे लीना इत्यर्थः । एव ' दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः ' इत्यादि व्याख्येयम् । तथा च—उपाधिभूतानां लय दर्शयन्ती श्रुतिः रूपरहितस्याप्यात्मनो लय कारणात्मनि दर्शितवतीति भावः ॥ ५ ॥

एव सर्वोपसंहार कृत्वा अवस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षाया अविद्यातत्कार्यभावाभावसाक्षित्वेन तद्विलक्षण निष्प्रपच स्वरूपमिति दर्शयति–**स एष नेति नेत्यात्मे**त्यादिना न **व्यथते** इत्यन्तेन । व्याख्यातार्थ वाक्यम् । इदानीं यत् प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञापनार्थ ब्राह्मणद्वयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टः । तस्य ज्ञानस्यापरोक्षानुभवरूपस्य फलमाह–**अभयं वा** इति । हे ' जनक ' ! त्व ' अभय ' जन्ममरणादिनिमित्तभयाभाव ' वै ' निश्चयेन ' प्राप्तोऽसि ' । नातः पर तव शोकः । ' इति ह ' ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचोक्तवान् । एतावता " अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामीति " यत्प्रतिज्ञातं तदुपदिष्टम् । इदानीं शिष्य कृतार्थमकृत्वा ततो दक्षिणा न ग्राह्या इति मुनिमतं स्मरन् राजा दक्षिणा दित्सुः ममानुभवपर्यन्त ज्ञान कृतार्थताहेतुभूत जात इति ज्ञापितवानित्याह श्रुतिः– **स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्ये**ति । ' सः जनक उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! साक्षा-

दात्मानमेव दत्तवते ' ते ' तुभ्य किमहं विद्यानिष्क्रयाय दास्ये । तस्मात्तुभ्यं ' नमः ' नमस्कारः अस्तु । स्वात्मनि सपन्न ज्ञान ज्ञापयित्वा गवादीना दक्षिणाना एतज्ज्ञानाननुरूपत्वमभिप्रेत्य दक्षिणांतर निवेदयति–**अभयं त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयमि**ति । हे ' भगवन् ! ' यस्त्व नोऽस्मान् ' अभय ' ब्रह्म ' वेदयसे ' ज्ञापयसि अज्ञानव्यवधानापनयनेन प्रापितवानसीति यावत् । तं ' त्वा ' त्वामपि ' अभय ' ' गच्छतात् ' गच्छतु । ' इमे विदेहाः ' तव यथेष्ट भोगाय सतु । अय चाह तव दासभावे स्थितोऽस्मि । यथेष्ट मां राज्य च प्रपद्यस्वेति वाक्यार्थः । इद दक्षिणादान व्यवहारदृष्टिमवष्टभ्योक्तम् । तत्त्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति राज्ञोऽभिप्रायः । अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यमनुभवत स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुन. अभावात् । तदुक्त–" अह ममेत्यविद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा । पूर्णात्मनि तदा दृष्टे क· कस्मै किंच दित्सति " इति ॥ ६ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकाया तृतीयेऽध्याये एकादश कूर्चब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३–११ ॥

तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) ३ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमेऽध्याये बृ० आ० चतुर्थेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

जनकᳪं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने न वदिष्यऽइत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरन्ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तᳪं हास्मै ददौ तᳪं ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

ज्योतिर्ब्राह्मणम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने । न वदिष्य इति । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुः । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तं हास्मै ददौ । तं ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

मधुकाण्डे तावत् बुद्ध्यनुप्रविष्ट ईश्वरः अविद्यया अकृत्स्नत्वमापन्न इति "तन्न पश्यत्यकृत्स्नो हि सः" (श. प. बृ. १४ । १ । २ । १६) इत्यादिनोक्तम् । पुनस्तस्यैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थान चागमप्राधान्येन निर्द्धारितम् । एव मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलब्य अखण्डप्रत्यक्त्वेन निरूपितः । तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा "इन्धो ह वै" (श.प.बृ.१४।३।११।२) इत्यादिना जागराद्यवस्थवैश्वादिप्रदर्शनेन तुरीय "नेति नेति" इत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्त्वमुपदिष्टम् । इदानीं पूर्वोक्ता जागराद्यवस्था अनुसृत्य महता तर्केण अनेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयप्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षण पूर्वोक्तमेवात्मान अधिगमयितु ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते **जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति** । विद्याग्रहणे शिष्यस्य श्रद्धादिलक्षणाचारविधिप्रकाशनार्था ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्था च द्वयमाख्यायिका । ऐतिह्यद्योतको हशब्दः । 'जनक वैदेह' प्रति 'याज्ञवल्क्यः' योगक्षेमार्थ 'जगाम' गतवान् । 'सः' गच्छन् याज्ञवल्क्यो राज्ञे अहं किंचिदपि 'न वदिष्ये इति मेने' विचारयामास । यद्वा—सम् एनेन' इति छेदः । तथा च 'एनेन' राज्ञा अह 'सवदिष्ये' इत्यभिप्रायवान् 'वैदेहं जनकं' जगामेत्यर्थः । ननु—'न वदिष्ये' इति सकल्पेऽपि राजकृतेषु प्रश्नेषु उत्तरदानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञाहानौ को हेतुरिति अपेक्षायां सवदिष्य इति च व्याख्याया वरदानमेव हेतुरिति कथयितु कर्मकाण्डवृत्तामाख्यानिकामाह—**अथ ह यज्जनकश्च वैदेह** इत्यादिना । 'ह' किल यद्यत्र कर्मकाण्डे (श.प. ११।६।२।१०) 'वैदेहो जनकः' 'याज्ञवल्क्यश्च' परस्पर 'अग्निहोत्रे' निमित्ते 'समूदतुः' सम्वाद कृतवन्तौ । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानं विशदमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः 'तस्मै' जनकाय किल 'वरं ददौ' वर वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः । 'सः' जनकः 'ह' किल, 'कामप्रश्नमेव' इच्छाप्रश्नमेव 'वव्रे' वरं वृतवान् । 'तं' च वरं याज्ञवल्क्यः 'ह' 'अस्मै' राज्ञे

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयम्पुरुषऽइति । (त्या) आदित्यज्ज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

(ल्क्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइति चन्द्रज्ज्योतिः सम्राडिति होवाच चन्द्रेणैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राट् इति होवाच । आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रज्योतिः सम्राट् इति होवाच । चन्द्रेणैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

'ददौ' दत्तवान् । एव प्राप्तवरो राजा कि कृतवानित्याह—**तं ह सम्राडेवेति** । 'पूर्वः' इत्यत्र लिंगमविवक्षितम् । 'न वदिष्ये' इत्यागतं तूष्णीम्भूतं 'त सम्राडेव' 'पूर्वः' पूर्वं 'पप्रच्छ' लब्धवरत्वात्पृष्टवानिति भावः ॥ १ ॥

कि पप्रच्छेत्यपेक्षायां प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूप जिज्ञासमानः कार्यकरणसघातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासनगमनादिकार्यं स्वाभिन्नेनैव ज्योतिषा अनुगृहीतो निर्वर्तयति, किं वा—स्वव्यतिरिक्तेनेति सन्दिहानः पृच्छति—**याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इतीति** । हे 'याज्ञवल्क्य !' 'अय पुरुषः' कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः 'किंज्योतिः' कि ज्योतिरस्य विद्यते स किंज्योतिः । येन ज्योतिषा अनुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहार करोति इति पप्रच्छ इत्यर्थः । तत्किं देहादि तद्व्यतिरिक्त वा इति प्रष्टुरभिप्रायज्ञो मुनिः अयं हि राजा व्यतिरिक्त ज्योतिरेव पृच्छति इति तथाविधमेव इतरसर्वज्योतीरहितस्वप्नाद्यवस्थायां विविक्ततया बोधयितुकामो जागरिते तावत् दृष्टांतभूतानि आदित्यादीनि वागन्तानि ज्योतींषि उपन्यस्यतीति दर्शयति—**आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचेत्यादिना** । आदित्यो ज्योतिर्यस्यासावादित्यज्योतिः पुरुष इति होवाचेत्यर्थ. । तदेवोपपादयति—**आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते** इति । 'आदित्येनैव' चक्षुषोऽनुग्राहकेण देहकरणाद्यतिरिक्तेनैवायं प्राकृतः 'पुरुष आस्ते' उपविशति 'पल्ययते' पर्येति गच्छतीति यावत् । "उपसर्गस्यायतौ" (पा.सू.८।२।१९) इति परे रस्य लत्वम् । गत्वा क्षेत्रमरण्य वा तत्र 'कर्म कुरुते' पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते इत्यर्थः । सघातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणमित्युक्तं राजा अंगीकरोति—**एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति** ॥ २ ॥

यद्यपि एकेनैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिग्रहसंभवः । तथाऽपि बहवो दृष्टांताः व्याप्तिं द्रढयन्ति, इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां ज्योतिःपर्यायान्तराणि दर्शयति—**अस्तमित आदित्य** इत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन "कतम आत्मा" इत्यतः प्राक्तनेन । पदविशेषोऽत्र व्याख्यायते-**किंज्योतिरेवायं पुरुष** इति । प्रश्न दृढीकर्तुं सर्वत्र एवकारः । चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रज्योतिः ॥ ३ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइत्यग्निर्ज्योतिः सम्राडिति होवाचाग्निनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपर्य्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइति वाग्ज्योतिः सम्राडिति होवाच वाचैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपर्य्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निर्ज्योतिः सम्राट् इति होवाच। अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । वाग्ज्योतिः सम्राट् इति होवाच। वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते; अथ यत्र वागुच्चरति; उपैव तत्र न्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

एव अग्निर्ज्योतिरस्य सः ' अग्निर्ज्योतिः ' इत्येव सर्वत्र बोद्धव्यम्। अग्निनैवायमित्येतत् प्रभावन्मण्यादीनामप्युपलक्षणम्। ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचैवायमित्यत्र वाक्पदेन शब्दः परिगृह्यते, नेन्द्रियम्। तस्मिन् शब्दाख्ये विषये श्रोत्रसंबद्धेऽप्यासनादिज्योतिःकार्यदर्शनात् । ननु—शब्दस्यादित्यवत् ज्योतिष्ट्वस्याप्रसिद्धेः कथ ? तस्य ज्योतिष्ट्वेनासनादिकार्यहेतुतेति चेत्; उच्यते। प्रथमं तावत् श्रोत्रसबद्धे शब्दाख्ये विषये श्रोत्रेन्दियं दीप्यते । दीप्ते च तस्मिन् मनसि विवेक उपजायते। तेन च मनसा पुरुषो बाह्या चेष्टां प्रतिपद्यते। " मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति "—(श.प.बृ.१।३।८) इति श्रुतेः। इत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह—**तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिरिति**। यस्मात् शब्दाख्यया वाचा ज्योतिषा अय व्यवहरति। तस्मात्प्रसिद्धं वाचो ज्योतिष्ट्वम्। कथं ? ' यत्र ' यस्मिन् काले प्रावृड्रात्र्यादौ ' स्वः ' स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तः ' न विनिर्ज्ञायते ' विस्पष्ट न दृश्यते । अथ तस्मिन् काले बाह्यज्योतिषः अभावेन सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते ' यत्र ' यस्मिन्प्रदेशे ' वागुच्चरति ' कश्चित् श्वा भषति गर्दभो वा रौति। तेन शब्देन ज्योतिषा ' तत्र ' तस्मिन्प्रदेशे ' उपन्येति ' उपगच्छत्येव सन्निहितो भवति । मार्गं गृहं वा प्रतिपद्यत इति यावत्। एतद्वाग्ज्योतिर्ग्रहणं गन्धादेरप्युपलक्षणम् । पर तेषामपि शब्दवत्प्रवृत्तिहेतुत्वात् इति भावः ॥ ५ ॥

(स्वया) अ॒स्तमि॑तऽआ॒दि॒त्ये या॑ज्ञवल्क्य । च॒न्द्रम॑स्य॒स्तमि॑ते शा॒न्ते॒ऽग्नौ शा॒न्ता॑यां वा॒चि कि॒ञ्ज्योति॑रे॒वाय॒म्पुरु॑षऽइ॒त्या॒त्म॒ज्योति॑: स॒म्राडिति॒ होवाचा॒त्मनै॒वाय॒ञ्ज्योति॑षाऽऽस्ते॒ पल्य॑यते॒ कर्म्म॑ कुरुते॒ विप॒र्ब्येतीति ॥ ६ ॥ शतम् ७४०० ॥

क॒त॒मऽआ॒त्मेति॑ । यो॒ऽयं॒ विज्ञा॒नम॒यः पुरु॑षः प्रा॒णेषु॑ हृ॒द्य॒न्तर्ज्योति॑: स॒ स॒मा॒नः स॒न्नुभौ॑ लो॒कौ स॒ञ्चरति॒ ध्या॒य॒तीव॒ ले॒ला॒य॒तीव॒ सु॒धीः स्व॒प्नो भू॒त्वे॒मं लो॒कम॒तिक्रा॒मति ॥ ७ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ शांतायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । आत्मज्योतिः सम्राट इति होवाच । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः । स समानः सन्नुभौ लोकौ संचरति । ध्यायतीव लेलायतीव । सधीः स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमतिक्रामति ॥ ७ ॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहर्तृदेहेन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःसाध्यः । यथा आदित्यादिसाध्यो जाग्रद्व्यवहारः, इति व्याप्तिः सिद्धा । एव सिद्धायां व्याप्तौ स्वप्नसुषुप्त्योरपि बन्धुसगमवियोगदेशांतरगमनादेः उत्थानस्य च ज्योति.कार्यस्य दर्शनाद्भवितव्य तत्राप्यतिरिक्तेन केनचित् ज्योतिषा, इत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे सिद्धे उपन्यस्तानां ज्योतिषा तत्र योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् केन ज्योतिषा तदा असौ व्यवहारं करोतीति तद्विशेषं राजा पृच्छतीति दर्शयति—**अस्तमित आदित्य** इत्यादिना । उत्तरमाह—**आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति** । आत्मैव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकरणातिरिक्त तदवभासक अपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधीयते । तस्यात्मनो ज्योतिषः अर्थात् अतःस्थस्य सूर्यादिविलक्षणस्य कार्येणान्वयमाह—**आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त** इत्यादिना ॥ ६ ॥

यद्यपि संघातानुग्राहकमात्मज्योतिः सघातातिरिक्त तद्विजातीय चेति न्यायतो निर्णीतम् । तथाऽपि सूक्ष्मन्यायस्य दुर्विज्ञेयत्वादनुग्राहकादित्यादेरनुग्राह्यसघातसमानजातीयत्वदर्शनाच्च बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयाभावात् सन्दिहानो राजा पृच्छति—**कतम आत्मेतीति** । कोऽसावात्मा किस्वरूप इति प्रश्नार्थः । बुद्ध्यवभासकः स्वयमनवभासमान आत्मेति प्रतिवचनमाह—**योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति** । हे राजन् ! ‘ यः ’ आत्मा त्वया पृष्टः । ‘ सोऽय ’ ‘ विज्ञानमयः ’ विज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्तेर्विज्ञान बुद्धिः तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः ‘ पुरुषः ’ नित्यपूर्ण इत्यर्थः । “ पुरुष एवेद सर्वम् ” (वा. स. ३१ । २) इति श्रुतेः । प्राणेष्विति सामीप्यलक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्त एव भवति । अतः ‘ प्राणेष्विति ’ प्राणेभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एव प्राणसमीपस्थो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणसाजात्य तस्य स्यात् । अतो विशिनष्टि—**हृद्यंतर्ज्योतिरिति** । हृच्छब्दो मांसपिंडविषयः । तात्स्थ्यात् अत्र हृच्छब्देन लक्षणया

स ब्बाऽअयम्पुरुषः । (षो) ज्जायमानः श्शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मुभिः सुꣳसृज्ज्यत सुऽउत्क्क्रामन्म्रियुमाणः पाप्मुनो व्विजहाति मृत्त्यो रूपाणि ॥८॥

स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्माभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्योः रूपाणि ॥ ८ ॥

बुद्धिरुच्यते ' हृदि ' बुद्धौ अन्तर्वर्तमान ज्योतिरात्मा । " आत्मनैवाय ज्योतिषाऽऽस्ते " इत्यादौ तस्यैव ज्योतिष्ट्वेन प्रकृतत्वात् पूर्णो बुद्धिदर्पणाभिव्यक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्य अविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासादेव संसारित्व इति दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिव्यतिरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्न प्रक्रमते–**स समानः सन्निति** । यो हृद्यतज्योतिः पुरुष आत्मा ' स समानः' सन् हृच्छब्दवाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाच्च तया समानः सदृशः अन्योऽन्यधर्माध्यासेन तप्तायःपिण्डवत् तादात्म्यमापन्नः सन् ' उभौ लोकौ ' प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्यौ इहलोकपरलोकावनुक्रमेण उपात्तदेहेन्द्रियसघात त्यजन् अन्य चोपाददत् ' संचरति ' परिभ्रमति । आत्मा सचरतीति भ्रमः । न तस्य स्वतः सचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिनीय दर्शयति–**ध्यायतीव लेलायतीवेति** । यतो ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदृश आत्मा ' ध्यायतीव ' ध्यान करोतीव यथा चतुष्कोण लोहपिंड अवभासकत्वेनानुगतो वह्निश्चतुष्कोण इव प्रतीयते तद्वत् । तथा ' लेलायतीव ' चलतीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिपु वायुषु चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आत्माऽपि चलतीवेति प्रतीयते । यथा चलन्त्यां नावि तत्स्थेन वृक्षाश्चलतीवेति प्रतीयते तद्वत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यान चलन वेत्यर्थः । कुतो हेतोरेतदवगम्यते; इत्यत आह–**सधीः स्वप्न** इति । प्रकृत आत्मा यस्मात्सधीः बुद्धैक्यमापन्नः ' स्वप्नो भूत्वा ' स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितलक्षण लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदकार्यकरणसघात ' अतिक्रामति ' अतीत्य क्रामति । तदभिमान त्यजतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा एकस्मिन् देहे स्वप्नजागरिते सचरत आत्मनो देहाद्व्यतिरेकः । तथा इहलोकपरलोकयोः सचारोक्त्याऽपि तस्य तद्व्यतिरेक उच्यते इति दर्शयति–**स वा अयं पुरुषो जायमान** इति । ' सोऽय ' प्रकृतः ' पुरुषो जायमानः ' ' पाप्मभिः ससृज्यते ' इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानत्व घटादिवत् । स्वरूपेणानिष्पद्यमानत्वात् । किं तु–शरीर देहेन्द्रियादिसघातमभिसंपद्यमानः तत्रात्मभाव प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । जायमाने शरीरे आत्माभिमान एव जायते इत्युक्त भवति । वैशब्दोऽवधारणार्थः, अभिसपद्यमान एवेत्यत्र संबध्यते । पाप्मशब्दो धर्मस्याप्युपलक्षकः । पाप्मशब्देन देहसम्बन्धहेतुमात्रं विवक्षितम् । " न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति " (   ) इति श्रुत्यतरात् । तथा च–पाप्मभिर्धर्माधर्माश्रयैः करणैः ' संसृज्यते ' संयुज्यते । शरीरमात्मत्वेनाभिमन्यमानः पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहाद्यारंभकीभूतकर्मक्षये सति ' म्रियमाणः ' सन् ' उत्क्रामन् ' शरीरांतरं प्रति ऊर्ध्वं क्रामन् तानेव संसृष्टान् ' पाप्मनः ' कार्यकरणलक्षणान् ' विजहाति ' परित्यजति । तत्राभिमानपरित्यागमात्रेणैव तैर्वियुज्यत इत्यर्थः । ' म्रियमाणः ' इत्यस्य व्याख्या उत्क्रामन्निति । तथा ' मृत्योः ' ' रूपाणि ' च विजहातीत्यन्वयः । मृत्युरज्ञान तस्य रूपाणि अहकारादिकार्यकरणानि रूप्यन्ते प्रतीयन्ते न प्रमीयन्त इति रूपाणि । अतः संचरणादिक नात्मनः स्वाभाविकम् । वह्नेरिवौष्ण्यस्वभावः । स्वाभाविके सति परित्यागायोगादिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । द्वेऽएव स्थाने भवतऽइदञ्च परलोक-स्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयꣳ स्वप्नस्थानन्तस्मिन्त्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ॥ ९ ॥

(ब्रा) अथ यथाऽऽक्रमोऽयम्परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्यो-भयान्पाप्मनऽआनन्दांश्च पश्यति स यत्रायम्प्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य सर्व्वावतो मात्रामपादाय स्वयम्विहत्य स्वयन्निर्म्माय स्वेन भासा स्वेन ज्ज्योतिषा प्प्रस्वपित्यत्रायम्पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भ्भवति ॥ १० ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्न-स्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यति, इदं च परलोकस्थानं च ॥ ९ ॥

अथ यथाऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्य उभयान् पाप्मन आनंदांश्च पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितीति । अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

एवमुत्क्रामन् म्रियमाणः शरीरमभिसंपद्यमान इत्यागमवशात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धम् । परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्ति । अतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्य, अस्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपाद-नाय " तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने " इत्यारभ्य " स यत्राय प्रस्वपिति " (क. ९–१०) इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः प्रवर्तिष्यते । प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानभेदं दर्शयति–तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इति । ' वै ' प्रसिद्धौ । तस्यैतस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य ' ' द्वे एव स्थाने भवतः ' । न तृतीयं चतुर्थं वा स्थानमस्तीति यावत् । के ते द्वे स्थाने । ' इदं च ' यद्वर्तमानं प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रियविषयसम्बन्धि सुखादिवेदनाविशिष्टं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं, परलोक एव स्थानं ' परलोकस्थानम् ' तदेतच्छरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यं द्वितीयम् । देहद्वयव्यतिरिक्तस्वप्नदेहस्यापि विद्यमानत्वात् कथं द्वे एवेत्यवधार्यते इत्यस्योत्तरं–सन्ध्यं तृतीयमिति । यत् ' तृतीयं ' स्वप्नस्थानं तत्सन्ध्यम् । इहलोकपरलोकयोः सन्धौ भवं सन्ध्यं न स्थानान्तरम् । यद्वा स्वप्नस्तृतीयमेव स्थानम् । त्रयाणां पूरणं तृतीयम्, इति पूरणप्रत्ययश्रवणात् । इदानीं यदर्थमुपोद्घातः कृतः, तद्दर्शयति–तस्मि-न्त्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने इति । ' सन्ध्ये स्थाने ' स्वप्नभूमौ ' तिष्ठन् ' वर्तमानः सन् ' इदं च ' ' परलोकस्थानं ' चेत्युभे स्थाने पश्यति । एतदुक्तं भवति आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजन्मानुभूत-विषयमेव तद्वासनावासितः सन् पश्यति, तदानीं बालस्य ऐहिकपुत्राद्यनुभवाभावात् । मध्यमे तु वयसि इन्द्रि-याणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यात् इह जन्मनि अनुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रायः पश्यति । अन्ते वयसि पुनः परलोकं यियासुः विद्याकर्मादिसम्भृतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति । तस्मात् अन्ते वयस्यादौ चेह जन्मनि असम्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥ ९ ॥

ननु–स्वप्नस्थानं गत आत्मा किमाश्रितः सन् केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह–अथ यथा-ऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवतीति । अथेति वाक्योपक्रमार्थः । आक्रमत्यनेनेति आक्रमः आश्रयोऽव-

---

१–इति शब्दः कुत्रचिन्नास्ति ।

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । (न्त्य) अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः* स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्त्ता ॥ ११ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानंदा मुदः प्रमुदो भवंति । अथानंदान् मुदः प्रमुदः सृजते। न तत्र वेशांताः स्रवंत्यः पुष्करिण्यो भवंति । अथ वेशांताः स्रवंतीः पुष्करिणीः सृजते । स हि कर्ता ॥ ११ ॥

ष्टंभः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणो यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं 'यथाऽऽक्रमोऽय पुरुषः' । 'परलोकस्थाने' प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाऽऽक्रमो भवति । यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवति । 'तमाक्रम' परलोकस्थानाय उन्मुखीभूत बीजभूत आक्रम्यावष्टभ्य 'उभयान्पाप्मनः' पापफलानि दुःखानि 'आनदान्' धर्मफलभूतान् सुखविशेषाश्च पश्यतीत्यर्थः ।

पूर्वं आदित्यादिज्योतिरभावेऽपि आसनादिज्योतिःकार्यदर्शनात् 'अय' पुमान् आत्मज्योतिषैव व्यवहरतीत्युक्तम् । इदानीं आदित्यादिज्योतिर्भिः असंस्पृष्टश्चिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगंतु शक्यते, तथा प्रदर्शनायाह—**स यत्रायं प्रस्वपितीति** । 'सः' प्रकृतः आत्मा 'यत्र' यस्मिन् काले 'प्रस्वपिति' प्रकर्षेण स्वापं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च सध्याख्य स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन विधिना प्रतिपद्यत इत्याकाक्षायामाह—**अस्य लोकस्य सर्वावत** इति । 'अस्य' दृष्टस्य 'लोकस्य' जागरितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कथभूतस्य 'सर्वावतः' सर्वमवतीति सर्वावन् तस्य सर्वावतः । सर्वावत्त्वं चास्य "अथो अय वा आत्मा सर्वेषा भूताना लोकः"—(श.प.बृ.१४।४।२।२८) इत्यादौ व्याख्यातम् । यद्वा सर्वाः भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ताः ससर्गकारणभूता अस्य विद्यत इति सर्ववानेव सर्वावान् । दैर्घ्यं छांदसम् । तस्य 'सर्वावतः' मात्रामेकदेशमवयव अपादायापच्छिद्य गृहीत्वा जाग्रद्दृष्टवासनावासितः सन्नित्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्न प्रपद्यत इत्याह—**स्वयं विहत्ये**त्यादिना । स्वप्नं प्रतिपद्यमान आत्मा 'स्वयं' स्वेनैव स्वरूपेण न तु करणतद्देवतादिना 'विहत्य' देहं पातयित्वा निश्चेष्ट कृत्वा । तथा 'स्वयमेव' स्वकर्मानुसारिस्वप्नदेह प्रातिभासिकं 'निर्माय' निष्पाद्य । 'स्वेन भासा' इति इत्थभावे तृतीया । स्वेनात्मीयेन मात्रोपादानलक्षणेन 'भासा' दीप्त्या सर्ववासनात्मकेन अतःकरणवृत्तिप्रकाशरूपेणेति यावत् । 'स्वेन ज्योतिषा' इति कर्तरि तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषा अलुप्तदृक् स्वभावेन निमित्तं वस्तु विषयीकुर्वन् 'प्रस्वपितीति' प्रस्वापप्रकार उक्त इत्यर्थः । फलितमाह—**अत्रायं पुरुष** इति । 'अत्र' एतस्यां स्वापावस्थाया 'अय पुरुषः' आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्भवति । आदित्यादेस्तदानीमभावात् इद्रियाणां चोपसहृतत्वात् मनसश्च विषयाकारेणैवोपक्षयात् परिशेषादात्मा स्वयज्योतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु—स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेः दृश्यमानत्वात् कथं परिशेषात् स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरित्याशंकायां तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिर्मितत्वात् तत्रात्मा विविक्तः स्वयज्योतिरिति निश्चेतु स्वप्ने बाह्यरथाद्यभाव तावदाह—**न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंतीति** । 'तत्र' स्वप्ने 'रथाः' प्रसिद्धाः । रथैर्युज्यंत इति 'रथ-

---

*—"वेशान्तान्" इति काण्वपाठः ।

तदप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानꣳ हिरण्मयः पौरुषऽएकहꣳसः ॥ १२ ॥
प्राणेन रक्षन्नपरङ्कुलायम् । (स) बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सऽ ईयतेऽअमृतो यत्रकामꣳ हिरण्मयः पौरुषऽएकहꣳसः ॥ १३ ॥

तदप्येते श्लोकाः-" स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥
प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

योगाः ' अश्वादयः । ' पथानः ' रथमार्गाः । एते प्रत्येकं ' न भवतीति ' सर्वत्राभिसंबध्यते न सत्येवेत्यर्थः । रथाद्यभावोक्तिस्तदनुग्राहकेन्द्रियालोकादेरप्युपलक्षणार्था । ननु-स्वप्ने रथादीनामभावश्चेत्, कथं भासते ? इत्याशङ्क्य, रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावेऽपि वासनामात्रनिर्मिता भासते इत्याह-**अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते** इति । अथापि सर्वानेव रथादीन् वासनात्मकान् ' सृजते ' । एतच्च ' सर्वावतो मात्राम् ' इत्यादिना उक्तस्य प्रपंच इत्यर्थः । एवमन्यस्यापि स्वप्ने दृश्यमानस्य बाह्यत्वभावप्रदर्शनपुरःसरं वासनात्मत्वं दर्शयति-**न तत्रानंदा मुदः प्रमुद** इति । ' तत्र ' स्वप्ने ' आनंदाः ' सुखसामान्यानि ' मुदः ' पुत्रादिसम्बन्धनिमित्ता हर्षाः, मुद एव प्रकर्षोपेताः ' प्रमुदः ' ' वेशान्ताः ' क्षुद्रसरांसि ' स्रवन्त्यः ' नद्यः ' पुष्करिण्यः ' तडागाः । आनंदादयो वेशांतादयश्च स्वप्ने न भवतीति । अथ तु " तत्सर्वं सृजते " इति पूर्ववत् व्याख्या । इदं तु "आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" इत्यादेः प्रपंचः । कथमेतत्सर्वमात्मा सृजतीत्याशङ्क्याह-**स हि कर्ते**ति । ' हि ' यस्मात् ' सः ' आत्मा ' कर्ता ' । तस्मात् सृजतीति योजना । न हि अत्र कर्तृत्वं वास्तवं आत्मनोऽभिप्रेतम्, किं तु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं उक्तेऽर्थे मंत्राणामपि संमतिरस्तीत्याह-**तदप्येते श्लोका** इति । ' तत् ' तस्मिन्नुक्तेऽर्थे स्वयंज्योतिष्ट्वादिलक्षणे ' एते ' वक्ष्यमाणाः ' श्लोकाः ' मन्त्राः संतीति शेषः । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षित्वप्रकाशकं मन्त्रार्द्धं पठति-**स्वप्नेन शारीर**मिति । स आत्मा ' स्वप्नेन ' स्वप्नभावेन वासनामात्रोपग्रहेण । शारीरमिति स्वार्थे वृद्धिः । ' शरीरं ' ' अभिप्रहत्य ' निश्चेष्टमापाद्य अलुप्तदृक्शक्तिस्वाभाव्यात् स्वयमसुप्तः सन् सुप्तान् वासनाकारेणोद्भूतान् अन्तःकरणवृत्त्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव भावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान् ' अभिचाकशीति ' अलुप्तया आत्मदृष्ट्या अभितः सर्वात्मना पश्यति अवभासयतीत्यर्थः । स्वाप्नभोगक्षये पुनर्जागरितमेतीति द्वितीयार्द्धेन दर्शयति-**शुक्रमादाये**ति । ' शुक्रं ' शुद्धं ज्योतिष्मत् इन्द्रियादिमात्रारूपं ' आदाय ' गृहीत्वा ' पुनः ' स्वप्नहेतुकर्म्मोपरमणानंतरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं ' स्थानमैति ' । ' आ एति ' आगच्छति । ' हिरण्मयः ' चैतन्यज्योतिःस्वभावः । ' पौरुषः ' पुरुषः स्वार्थे वृद्धिः । ' एकहंसः ' एकश्चासौ हंसश्चेति एकहंसः । " हन हिंसागत्योः "-(धा. पा. अ. प. २) इत्यस्य रूपम् । हंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नः इहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंसः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि स्वप्नगतं विशेषं वक्तुं मन्त्रान्तरं पठति-**प्राणेन रक्षन्नि**ति । ' प्राणेन ' पंचवृत्तिकेन ' अपरं '

स्वप्नान्तुऽउच्चावचुमीयुमानः । (नो) रूपाणि देवुः कुरुते बहूनि । उुतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जुक्षदुतेवाऽपि भयानि पुश्यन् ॥ १४ ॥

आरामुमस्य पश्यन्ति । न तङ्कुश्चन पश्यतीति तन्नायतम्बोधये- दित्याहुर्दुर्भिभषज्ज्यर्ठ्ठं हास्मै भवति युमेष नु प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं कश्चन पश्यति "–इति । तं नायतं बोधयेदित्याहुः । दुर्भिषज्यं हास्मै भवति । यमेष न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

निकृष्ट अनेकाशुचिसघत्वात् अत्यन्तबीभत्स कौ पृथिव्यां लीयत इति ' कुलाय ' नीड शरीरमिति यावत् । ' रक्षन् ' पालयन् अन्यथा मृतभ्रांतिः स्यात् सा माऽभूदिति रक्षन् । स्वय चामृतः असगः सन् तस्मात् ' कुलायान् बहिश्चरित्वा ' यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्न पश्यति तथाऽपि तस्यात्मनो देहस्थाकाशस्येव तत्सबधाभावात् बहिश्चरणमिव कृत्वेत्युच्यते । बुद्धिसञ्चरणात्तदनुकुर्वन् संचरणमिव कृत्वा । ' यत्रकाम ' यत्र यत्र विषयेषु उद्भूतवृत्तिः कामो भवति त ' काम ' ' अमृतः ' अमरणधर्मा सन् ' ईयते ' गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३॥

पुनरपि स्वप्नस्थ विशेषांतरमाह–**स्वप्नांत** इति । ' स्वप्नाते ' स्वप्नस्थाने ' उच्चं ' देवादिभावं ' अवचं ' तिर्यगादिभाव च, उच्च चावच चेत्युच्चावचम् इति समाहारद्वन्द्वः । स्वकर्मोद्भासितं वासनामयं उत्कृष्टं निकृष्ट च स्वेनैवात्मना स्वय ' ईयमानः ' गम्यमानः प्राप्नुवन् ' देवः ' द्योतनात्मकः ' रूपाणि ' वासनामयानि शरीरजातानि ' बहूनि ' असख्येयानि ' कुरुते '। तत्सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनानुवर्तते । उतापि ' स्त्रीभिः सह मोदमानः इव ' क्रीडमान इव । उतापि ' जक्षदिव ' वयस्यादिभिः सह हसन्निव । ' अपि भयानि ' बिभेति एभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि ' पश्यन्निव ' भवतीत्यर्थः । तथा च–इवशब्दप्रयोगात् वास्तवहेत्वभावाच्च स्वप्ने सुखाद्यनुभवः अविद्यामयो मृषेति भावः ॥ १४ ॥

एवं स्वप्ने निरूपिते किं पर्यवसितं इत्यपेक्षायां तत्रात्मा विविक्तः स्वयज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय मंत्रशेषं पठति–**आराममस्य पश्यन्ती**ति । अस्यात्मनः ' आराम ' आक्रीडनं ग्रामनगरयोषिदन्नाद्ययानमार्गादिलक्षणं वासनानिर्मितमेव पश्यन्ति, सर्वे जना इति शेषः । ' न ' तु तमात्मान तत्र विविक्तदृग्रूपत्वेनावभासकं कश्चन कोऽपि ' पश्यति ' । तस्मादात्मा स्वप्ने अदृश्य एव सन् अवभासते इति सिद्धम् । आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमित्यर्थः । इतिशब्दो मंत्रोदाहरणसमाप्त्यर्थः । अहो भाग्यहीनता लोकस्य ! यच्छक्यदर्शनमपि अहरहर्विविक्ततया अनुभूयमानमपि आत्मान "अयमहमस्मीति" ' न पश्यतीति ' लोकं प्रति शिरस्ताडं अनुक्रोशति मंत्रात्मिकेयं श्रुतिरित्यभिप्रायः । किं च–स्वप्न गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह–**तन्नायतमि**ति । तमात्मानं सुप्तं ' आयतं ' भृश न बोधयेदित्याहुश्चिकित्सका जनाः लोके कथयन्तीत्यर्थः । जाग्रद्देहगतेन्द्रियद्वारलक्षणाः प्रबोधनाडीः परित्यज्य आत्मा स्वप्ननाडीः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते इति लोकः प्रायः पश्यतीति । अत एव नाडीव्यत्यासगमनशंकयैव सुप्तं न बोधयेद्भृशं इत्यनुज्ञाऽस्ति लौकिकी

(ते॒ऽथो) अथो॑ खल्वा॑हुः । (ज्जा) जाग॒रितदे॒श॒ऽएवास्यै॒ष या॒नि ह्ये॒व जा॒ग्रत्प॒श्यति ता॒नि सु॒प्तऽइत्य॒त्राय॑म्पु॒रुषः स्व॒य॒ञ्ज्यो॑ति॒र्भ॑वती॒त्येव॒मे॒वैतद्याज्ञवल्क्य॒ सो॑ऽहम्भ॒गव॑ते सह॒स्रन्द॑दाम्य॒तऽऊ॒र्ध्व॒म्वि॒मो॒क्षा॒यै॒व ब्रू॒ही॒ति ॥ १६ ॥

अथो खल्वाहुः । जागरितदेश एवास्य एषः । यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति । तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

इत्यभिप्रायः । भवत्वेव स्वप्ने विविक्तः । तथाऽपि भृशमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह- **दुर्भिषज्यं हास्मा** इति । यस्माद्देशाच्छुक्रमादायापसृतः । त य इन्द्रियदेश 'एष.' आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । सहसा प्रबोधित कदाचित् व्यत्यासेन इद्रियमात्रा प्रवेशयति । ततश्चांध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ 'अस्मै' देहाय स्फुट 'दुर्भिषज्य' दुःखेन भिषक्कर्म भवति कष्टेन चिकित्सनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं अन्यदीय मत स्वयज्योतिष्ट्वविघातक दुष्टं इति अस्मान् बोधयितु स्वमतपरिशुद्धये च तदुपन्यस्यति– **अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष** इत्यादिना । 'अथो' अपि 'खलु' अन्ये 'आहुः' । कि ? 'एषः' प्रसिद्धः 'जागरितदेशः' एवास्य विषयः, न तु सन्ध्यमिद स्थानांतर इहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तमित्यर्थः । जागरितदेशस्यैव स्वप्नविषयत्वे हेतुमप्याचक्षत इत्याह–**यानि ह्येव जाग्रदिति** । 'हि' यस्मात् हस्त्यादीनि पदार्थजातानि 'यानि' जाग्रज्जागरितदेशे 'पश्यति' लौकिकः । तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीत्यर्थः । इतिशब्दो मतान्तरोपन्याससमाप्त्यर्थः । ननु–कथमेतत् स्वयज्योतिष्ट्वविघातकमिति चेत्; शृणु, यदि जागरितदेश एवाय स्वप्नो जातः । तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसघातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्त स्वयज्योतिः सिध्येत् इति स्वयज्योतिष्ट्व बाधितं स्यादिति । अय च पूर्वः पक्षः "अग्निहोत्र जुहोति" "यवागू पचति" ( ) इति न्यायेनार्थक्रमपरिग्रहेण "स यत्राय प्रस्वपिति" इत्यतः प्रागेवावगन्तव्यः । पूर्वपक्षस्य प्राथम्य इत्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्ध्यस्थानस्य तृतीयत्वाक्षेपकत्वेन तत्रोचितत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । नैतत्सारम्, "सयत्र" इत्यादिना युक्तितः प्रमाणेन स्वप्नस्य मृषात्वनिरूपण कृतम् इत्येतत्सूचयन्ती श्रुतिरुत्तरमाह–**अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति** । अक्षरार्थः पूर्ववत् । एवं मुनिना "स्वयज्योतिरात्मेति" सपरिकरमुपसहारे कृते मुनिवचनं राजा अंगीकरोति-**एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति** । हे 'याज्ञवल्क्य !' एतद्भगवतोक्त स्वप्नादावात्मनः स्वयज्योतिष्ट्वमेवमेव । ततः किं कृतवान् राजा इत्याह–**सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति** । यस्त्वया एवं बोधितः 'सोऽह' जनकः 'भगवते' गुरवे तुभ्य विद्यानिष्क्रयार्थं 'सहस्र ददामि' । अर्थात् गवामिति सबध्यते इत्यर्थः । "कतम आत्मा" इति पृष्टे "योऽयं विज्ञानमयः" इत्यादिना देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कृतिविलक्षणः "स्वयज्योतिरात्मेति" प्रतिवचनेन निर्णीय मुनिरुपरतः । राजा तु कामप्रश्नवरप्राप्त्यवष्टभेन कामकर्मादिसकलसंसारधर्मातीतस्वरूपस्यांगिभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्द्धारितत्वात् तन्निश्चयाय मुनिमपृच्छदिति दर्शयति–**अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति** । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सम्यक् ज्ञानम् । यतः स्वयंज्योतिष्ट्वरूपं मोक्षांगमात्रमेव निर्णीतम् । अतः कारणादूर्ध्वमंगनिर्णया-

स वाऽएषऽ एतस्मिन्त्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्प्रतिन्यायम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यतऽऊर्ध्वम्विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नांते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति, बुद्धान्तायैव । स यदत्र किंचित्पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति १७

दनतर ' विमोक्षायैव ' मोक्षसाधनभूताद्द्वितीयब्रह्मात्मज्ञानायैव ' ब्रूहि ' । यथा मोहत्रासादिजनको मृत्युरात्मनः स्वभावो न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एव राज्ञा नियुक्तो मुनिः मोहत्रासाद्यभावप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत् स्वप्नस्थानाज्जागरितदेशागमनमाह—**स वा एष एतस्मिन्त्स्वप्नान्त** इति । यः ' एषः ' स्वप्ने दर्शितः स्वयज्योतिः ' सः ' प्रकृत आत्मा ' वै ' प्रसिद्धः ' स्वप्नांते ' स्वप्नस्थाने ' रत्वा ' स्त्रीपुत्रादिसापेक्ष मनोवाक्कायचेष्टालक्षण रमणं कृत्वा वासनामात्रसाधनः सन् ' चरित्वा ' इतस्ततः अनेकधा आचरण कृत्वा ' दृष्ट्वैव ' ' पुण्य च पापं चेति ' पुण्य पुण्यफल सुख च पाप च पापफल दुःखं च अनुभूयैव ' पुनः ' स्वप्नादूर्ध्वं प्रति पूर्वस्माद्गमनात् प्रातिलोम्येन न्याय निश्चयेनागमनं यथा स्यात् तथा ' प्रतियोनि ' जागरितसर्गाय पूर्वगृहीतवासनामय स्थान प्रति 'आद्रवति' आगच्छतीत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—' बुद्धान्तायैव ' जागरणायैव जागरणानुभवायैवेत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वैवेत्येवकारादात्मनः स्वप्ने पुण्यपापकर्तृत्व व्यावर्तते । स्थानात् स्थानान्तरप्राप्तौ अभ्यास दर्शयितु पुनःशब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्रातिलोम्यवाची । जागरितात्स्वाप स्वप्नात्सुषुप्तमित्यानुलोम्य तद्विपरीत प्रातिलोम्यम् । निशब्दो निश्चयवाची । अयनं आयः गमनम् । इणो धातोर्गत्यर्थात् भावेऽर्थे घञि विहिते आय इति रूपम् । योनिशब्दो वासनावचनः । ननु—स्वप्ने आत्मा रत्यादिक करोति चेत्; तत्फलेनापि सम्बध्यते । यथा जागरिते कर्म कुर्वंस्तत्फलेन सम्बध्यते इत्याशकां वारयति—**स यदत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति** । ' सः ' आत्मा ' अत्र ' स्वप्ने ' यत् ' किमपि पुण्यपापफल ' पश्यति ' । ' तेन ' दृष्टेनानन्वागतः अननुबद्धो भवतीत्यक्षरार्थः । स्वप्ने तावदात्मनः कर्तृत्व न वास्तवमित्युक्तम् । अतो न स्वप्नकृतेन कर्मणा आत्मा बध्यते । यदि वस्तुतः कर्ता सन् बध्येत । तर्हि स्वप्नकृतेन अपेयपानादिना स्वात्मान पापकारिणं मन्येत लोकः । न च कश्चिदपि तथा मन्यते । न वा स्वप्ने अहमपेयपानमकार्षमित्युक्तवंत प्रामाणिका गर्हयन्तः तत्ससर्ग परिहरन्ति । ननु—" स्वप्ने चेन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रिय दृष्ट्वा क्षरेद्यदि । प्रायश्चित्त तु तस्योक्तं प्राणायामास्तु षोडश " ( ) इति वचनेन स्वप्ने रेतःस्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः स्वप्ने कर्मसबधाभावे नोपपद्यत इति चेत्; शृणु, नैतत्स्वप्नसम्भोगनिमित्तं प्रायश्चित्तम् । कि तु सत्यादेव इन्द्रियलक्षणादाधारात् रेतसः क्षरणनिमित्त तस्य जागरिते प्रपन्नत्वनिमित्त च । अन्यथा परनारीसगमनिमित्तमपि प्रायश्चित्त विदध्यात्, न स्कलननिमित्तमात्रम् । तस्मान्न स्वप्नकृतेन कर्मणा तत्फलेन चात्मा सम्बध्यत इति तात्पर्यार्थः । कथ स्वप्नदृष्टेनात्मा अनन्वागत इत्यपेक्षायां हेतुमाह—**असंगो ह्ययं पुरुष इतीति** । ' हि ' यस्मात् ' अयं पुरुषः ' ' असंगः ' तस्मादनन्वागत इत्यर्थः । मुनिनोक्त आत्मनः

तद्यथा महामत्स्यः। (ऽ) उभे कूलेऽअनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमेवायम्पुरुषऽएताऽउभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सꣳहत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियतऽएवमेवायम्पुरुषऽएतस्माऽअन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति, पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष एता उभावंतावनुसंचरति, स्वप्नांतं च बुद्धांतं च ॥ १८ ॥

तद्यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रांतः संहत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अंताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते । न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

कर्मासंबधं राजा अङ्गीकरोति–**एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति** । हे 'याज्ञवल्क्य' 'एतत्' 'भगवता' उक्तं स्वप्ने आत्मनः कर्मासम्बद्धत्वं 'एवमेव' इत्यङ्गीकृतं राजा इत्यर्थः । मुनिनिरूपितेऽर्थे स्वात्मनो दार्ढ्यं सूचयन् राजा दक्षिणा प्रतिजानीते–**सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति** । उक्तार्थमेतत् । राजा मुनेः स्वस्मिन्नैराकाङ्क्ष्य-शंका वारयति–**अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति** । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षैकहेतुत्वात् 'विमोक्षायैव ब्रूहीति' पृष्टवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं "स वाऽएषऽएतस्मिन् स्वप्नांते"–(श. प. १४ । ४ । १ । १७) इत्यनया कण्डिकया स्वतंत्रः ज्योतिरात्मा अवस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरणसंसारधर्मैरसंस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसंगत्वादिति प्रतिपादितम् । तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियते ? इत्यत्र दृष्टांत उच्यते । यद्वा स्वप्नांतबुद्धांतात्मकावस्थाद्वयस्य मिथो व्यभिचारात् तदनुस्यूतस्यात्मनः तद्विलक्षणत्वं तद्गतकामकर्मात्मकात् असंगान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यद्दर्शितम्, तत्रेदानीं दृष्टांतमाह–**तद्यथा महामत्स्य** इति । तत्तत्र एतस्मिन्नुक्ते 'तद्यत्' प्रसिद्धमिति वा 'यथा' लोके 'महामत्स्यः' महांश्चासौ मत्स्यश्चेति महामत्स्यो नादेयस्रोतसा अप्रकम्प्यः अवशीकृतो मत्स्योऽत्र दृष्टांतः । महच्छब्दविशेषणेन तादृग्रूपस्य विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मत्स्यः नद्याः 'पूर्वमपरं' चेत्युभे 'कूले' तीरे तटौ 'अनु' क्रमेण 'संचरति' । स्रोतश्च विष्टम्भयन् स्वच्छंदचारी तटाभ्यां भिन्न एव सन् संचरतीत्यर्थः ॥

उक्ते दृष्टांते दार्ष्टांतिकं योजयति–**एवमेवायं पुरुष एता उभावंतावनुसंचरतीति** । यथा अयं दृष्टांतः 'एवमेवायं पुरुषः' 'स्वप्नांतं च' स्वप्नं 'बुद्धांतं च' जागरितं च इत्येतौ 'उभावंतौ' 'अनु' क्रमेण 'संचरति' । अतः अवस्थाद्वयेऽपि उक्तरूप एवात्मेत्यर्थः । अतः अस्यात्मनः संसारित्वमाविद्यकमेव न स्वतः । तस्यां निवृत्तायां तु स्वतःसिद्धैव तस्य मुक्तिरिति "स वा अयं पुरुषो जायमानः"–(श. प. १४ । ४ । १ । ८) इत्यारभ्य महामत्स्यवाक्यांतस्य ग्रन्थस्य समुदायार्थः ॥ १८ ॥

एवं महामत्स्यदृष्टांतोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं आत्मस्वरूपं दर्शितम्, तथाऽपि एकैकस्मिन् वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनात् न पुंजीकृत्य तथाविधमात्म-

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाऽअथ यत्रैनङ्घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयम्पश्यति तदत्राविद्यया भयम्मन्यतेऽथ यत्र राजेव देवऽइवाहमेवेदꣳ सर्व्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥ २० ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः तावताऽणिम्ना तिष्ठंति । शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैनं घ्नंतीव जिनंतीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्भयं पश्यति । तदत्राविद्यया भयं मन्यते । अथ यत्र राजेव देव इवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः । अथ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते । न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ २० ॥

स्वरूप दर्शितम् । अतः सुषुप्तौ तथाविधमात्मस्वरूप सकृदेव सुख प्रतिपत्तु शक्यमिति " तद्वा अस्यैतदात्मकामम्"—इत्यादिना तथा दर्शयितु तथाविधसुषुप्तिप्राप्तौ दृष्टांतत्वेन श्येनवाक्य प्रवर्तत इति श्रीमता शंकराचार्याणां अवतारिका । वार्तिककृदवतारिका तु एव स्वप्नबुद्धांतयोः सचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वेन महामत्स्यदृष्टांत उक्तः । इदानीं सुषुप्तावपि तद्विलक्षणत्व दर्शयितुं श्येनादिदृष्टांतमाह—**तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वेति** । 'श्येनः' महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशेष. । 'सुपर्णस्तु' वेगवत्तरः अल्पविग्रहः । तथा च तत्प्रसिद्ध निदर्शनम् । 'यथा' लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धे भौतिके 'आकाशे' 'श्येनो वा सुपर्णो वा' पक्षी 'विपरिपत्य' विविध परिपतन कृत्वा भक्षणादानार्थमनेकशो भ्रान्त्वा 'श्रांतः' परिपतनलक्षणेन कर्मणा खिन्नः सन् 'पक्षौ संहत्य' सगमय्य सम्प्रसार्य पक्षयोः स्वनीडगमनाभिमुख्यमापाद्य 'सल्लयायैव' नीडायैव 'ध्रियते' स्वात्मनैव स्वय धार्यत इत्यर्थः । सम्यक् लीयते अस्मिन्निति संल्लयो नीड तस्मै । दार्ष्टांतिकमाह—**एवमेवायं पुरुष** इति । यथा अय दृष्टांतः 'एवमेवाय पुरुषः' आत्मा जाग्रत्स्वप्नयो. परिभ्रमणेन श्रांतः सन् तच्छ्रमस्य हानार्थं 'एतस्मै' प्रसिद्धायांताय जाग्रत्स्वप्नयोरतोऽवसान यस्मिन् ज्ञाते ब्रह्मणि सोऽन्तः तस्मै 'अताय' अज्ञातब्रह्मलक्षणस्वनीडाय धावतीत्यर्थ. । अन्तशब्दस्य यथोक्तब्रह्मविषयत्वं परिशेषयितुं विशेषणद्वयमाह—**यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत** इति । 'यत्र' यस्मिन् अन्ते 'सुप्तः' पुमान् 'कञ्चन' कमपि काममभिलाषगोचरं 'न कामयते' 'न कञ्चन स्वप्न' च 'पश्यति' । सोऽन्तशब्दवाच्यः । तस्मै अंताय धावतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु—जाग्रत्स्वप्नोपाध्यपगमेन सुषुप्तिगतस्याप्यात्मनो न ब्रह्मैकत्वं तत्रापि भेदहेतोरविद्यायाः सत्त्वात् इत्याशक्य न तावदविद्या आत्मनः स्वभावः, तथा सति चैतन्यवत् तदनिवृत्तेरमोक्षापत्तेः । अस्वभावत्वे तु कामकर्मादिवत् तन्निवृत्तेर्मोक्ष उपपद्यते, इति विचारपुरःसर अस्वभावत्वकथनद्वारा विद्याकामकर्मादिहीनतया निरूपितात्मस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेच्छया उत्तरा कण्डिका प्रवर्तते—**ता वाऽअस्यैता हिता नाम नाड्य** इति । याः पूर्वं प्रकृताः 'ताः' 'वै' प्रसिद्धाः 'अस्य' शिरःपाण्यादिलक्षणस्य संघातस्य 'हिताः' इत्येवं नामवत्यः

'नाड्यः' शिराः । 'यथा' लोके 'केशः' वालः 'सहस्रधा' भिन्नः सन् यावत्परिमाणो भवति । 'तावता' तावत्परिमाणेन 'अणिम्ना' अणुत्वेन तिष्ठन्ति । अर्थात् हृदये इति गम्यते । "हृदयात् ऊर्ध्वा नाड्युच्चरति" (श.प. १४।६।११।३)इति नाडीनां हृदयात् विप्रसृतत्वश्रवणादित्यर्थः । एताश्च सूक्ष्मा नाड्यो धातुवैषम्यवशात् भुक्तान्नरसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्यन्ते । तासु चैवंविधासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाग्रद्दृष्टपदार्थवासनाश्रयं स्फटिकमणिवत्स्वच्छं लिंगं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह—**शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा** इति । षष्ठ्यस्तृतीयार्थे । शुक्लेन पूर्णा इत्येव प्रत्येकं सम्बध्यते । श्लेष्मबाहुल्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन संसर्गात् भुक्तान्नरसो नाडीस्थः श्वेतो भवति । वातभूयस्त्वे सति इतरयोर्गुणत्वात् नाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति। पित्तबाहुल्यादितरयोः उपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिंगलो भवति । वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति । तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थोऽन्नरसः अत्यन्तं लोहितो भवति । एवंविधान्नरसव्याप्तानां नाडीनामपि तादृशा वर्णा जायन्ते । तदुक्तं सुश्रुते—" अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः । असृग्वहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः स्मृताः " (   ) इत्यादि । तथा च—तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात् पूर्वोक्तं लिंगं स्वगतचिदाभाससहितं मिथ्यैव नानाकारं अवभासत इति भावः । भवत्वेवं, यथोक्तासु नाडीषु यथोक्तस्य लिंगस्यावस्थितिः, कथमेतावता कार्यद्वारा अविद्यासिद्धिरित्याकांक्षायामाह—**अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनंतीवेति** । 'अथ' मूलाविद्याकार्यत्वात् अविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाडीषु व्यवतिष्ठमाने सति 'यत्र' यस्मिन् स्वप्नकाले 'एनं' स्वप्नदृशं केचन शत्रवः अन्ये वा तस्करादयः 'घ्नन्तीव' अन्ये केचित् 'जिनंतीव' वशीकुर्वंतीव दासादिरूपेण । कदाचिदेनं 'हस्ती' 'विच्छाययतीव' विद्रावयती वेति यावत् । "विच्छ गतौ"—(धा. पा. तु. प. १४२) । "गुपूधूपविच्छपणिपनिभ्य आयः"—(पा. सू. ३ । १ । २८) इति स्वार्थे आयः प्रत्ययः । तथा 'गर्तं' जीर्णकूपादिकं प्रति 'पततीव'। वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रष्टुः एवंविषयो वासनानिमित्तः प्रत्ययः अविद्याख्यः जायते । सर्वत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निकृष्टाधर्मोद्भासितांतःकरणवृत्त्याश्रयवासनावशाद्दुःखात्मक एवंविधः प्रतिभासो भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुरित्यपेक्षायामाह—**यदेव जाग्रद्भयं पश्यतीति** । 'यदेव' जागरितः 'भयं' भयहेतुं हस्त्यादिकं 'पश्यति' । तदेव भयकारणम् अत्रास्मिन् स्वप्ने 'अविद्यया' वासनात्मिकया मृषैवोद्भूतया आत्मा मन्यते 'पश्यति' । अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वारा अधर्मसहकारिका अनात्मस्वभावा अविद्या दर्शिता । यतो यदा कदाचित् विद्यायां तिरोधीयमानायां अविद्यायां चोत्कृष्यमाणायामेव घ्नन्तीवेत्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति। इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकां अनात्मभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति—**अथ यत्र राजेव देव इवेति** । 'अथ' अविद्यायामपकृष्यमाणायां विद्यायां उत्कृष्यमाणायां सत्यां 'यत्र' स्वप्नकाले 'राजेव' 'देव इव' स्वात्मानं 'मन्यते' पश्यतीत्यन्वयः । यदा जागरे राज्ये अभिषिक्तो राजाऽस्मीत्यभिमानवान् भवति । तदा तद्वासनावासितः स्वप्नेऽपि राजाऽहमस्मीति स्वात्मानं मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपास्तिरूपा अविद्या अस्य द्रष्टुर्जाता । तदा तद्वासनावासिततया देवोऽहमस्मीति स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे मन्यत इत्यर्थः । एतदपि दर्शनं मृषैव । इवशब्दप्रयोगादित्यवगन्तव्यम् । इदानीं सत्ये एवात्मनि विद्योत्कर्षवशात् अविद्याया विनश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मस्वभावतेत्यभिप्रेत्य आत्मविद्योत्कर्षवता सर्वात्मभावलक्षणं मोक्षफलं आत्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतः अनुभूयत इत्याह—**अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यत** इति । 'अहमेव' 'इदं सर्वं' सर्वात्मकं ब्रह्म । न मत्तः अन्यदिति दर्शनेन यदा जागरे आत्मा ध्वस्तात्ममोहतत्कार्यो भवति । तदा स्वप्नेऽपीदं सर्वमहमेव चिन्मात्रम् । न तु मदतिरेकेण अस्ति किंचिदिति 'मन्यते' जानाति । 'सः' सर्वात्मभावः अस्यात्मनः पूर्वोक्तान् लोकानपेक्ष्य 'परमः'

तद्वाऽअस्यैतत् । (दा) आत्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपन्तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यङ्किञ्चन व्वेद नान्तरमेवमेवायꣳ शारीरऽआत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यङ्किञ्चन व्वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपम् । तत् यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरम् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

पूर्णः ' लोकः ' विद्यया सपादितः । इद तु दर्शन परमार्थविषयमेव, न तु आविद्यकम् । पूर्ववदत्र इवशब्द-प्रयोगाभावात् । अन्यत्सर्वमाविद्यकम् । तत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य यथोक्तविषयत्व दर्शयितु विशेषणद्वयमाह-**अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत** इत्यादिना । अक्षरार्थ· पूर्ववत् ॥ २० ॥

एवं अविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतम् । यः पुनरेकत्र पुञ्जीकृत्य नित्यशुद्धत्वादिलक्षण आत्मा दर्शयितुमिष्टः स पूर्वकण्डिकाम-ये "अहमेवेद सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः" इत्यतेन सगृहीत. । स एवेदानीं व्यक्ताविद्याविहीना सुषुप्त्यवस्था अवलम्ब्य कण्डिकाद्वयेन प्रकटीकुर्वन्नाह-**तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपमिति** । 'तदेतत्' प्रसिद्ध ' अस्य ' सर्वात्मभावमापन्नस्य आत्मनः ' रूप ' स्वरूप-मित्यन्वयः । कि तदित्यपेक्षायामाह-**आत्मकाममिति** । आत्मैव कामो यस्मिन् रूपे ' तदात्मकाम 'सुखसाक्षा-त्कारो हि काम्यत इति कामः, स चात्मैव, "विज्ञानमानन्द ब्रह्म" इति श्रुतेः (श.प.१४बृ.उ.३।७) । अनेन पदेनात्मरूप समस्तव्यस्तभावरहित सच्चिदानदात्मकमित्युक्तमित्यर्थः । तत एव ' आप्तकाम ' काम्यन्त इति कामाः सुखादयः । ते आप्ता यस्मिन् रूपे तदाप्तकामम् । परमानन्दरूपब्रह्मैकत्वसम्पत्तौ जागरादाविव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य काम्यमानपदार्थजातस्याभावात् सुषुप्तावाप्तकामरूपमित्यर्थः । यत एवाप्तकाममेतद्रूप, अत एवाकामम् कामाश्रयत्व-रहितम् । कामः सकल्प इत्यत्र मनस एव तदाश्रयत्वावधारणात् नात्माश्रयत्व कामस्येत्यर्थः । सुषुप्तौ भेदाभावादेव विशेषविज्ञानाभावः, न तु आत्मनः स्वयज्योतिष्ट्वाभावात् । तस्मात् स्वयंज्योतीरूपस्यात्मनः सुषुप्तौ सर्वैकत्वमेव विशेषविज्ञानाभावे हेतुरिति वक्तु तावत् दृष्टांतमाह-**तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति** । तत्तत्र सुषुप्तौ एकत्वे सति विशेषविज्ञानाभावे अय दृष्टातः । ' यथा ' लोके ' स्त्रिया ' स्त्रीगुणो-पेतया ' प्रियया ' मनोहरणसमर्थया कामुक्या ' सम्परिष्वक्तः ' सम्यक् परिष्वक्तः । परिष्वगफल स्त्रीचिह्ने पुरुषचिह्नस्यानुप्रवेशलक्षण व्यामिश्रीभावमापन्न इति यावत् । एवविधसम्भोगफल एकत्वप्राप्तिलक्षण अनुभवन् पुमान् स्वस्मात् ' बाह्य ' बहिर्भूत ' किंचन ' किंचिदपि ' न वेद ' । इदं मत्तः अन्यद्वस्त्विति न जानाति । ' न ' वा ' आन्तरं ' अह सुखी दुःखी वा इत्येवंलक्षण ' वेद ' जानाति । परिष्वंगात्पूर्वं यथा बाह्यमांतर च स्फुटं वेद । तथा ' परिष्वक्तो न वेद ' । सम्भोगफलप्राप्तिलक्षणैकत्वापत्तिवशादित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुरुषयोः परिष्वगे तत्फलरूपे अवाच्यकर्मणि तत्फलैकत्वाधीनबाह्याभ्यन्तरविज्ञानाभावे च समानेऽपि पुसः प्राधान्यात परिष्वक्तो न वेदेति तस्य निर्देशः कृत इति भावः । दार्ष्टांतिकमाह-**एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति** । यथा अयं दृष्टांतः । ' एवमेव ' ' अयं शारीर आत्मा ' यो भूतमात्रासंसर्गात् सैन्धवखिल्य-

(न्त) तद्वाऽअस्यैतत् । (इ) अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयꣳ रूपमशोकान्तरमत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकाऽअलोका देवाऽअदेवा व्वेदाऽअवेदा यज्ञाऽअयज्ञाऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्भ्रूणहाऽभ्भ्रूणहा पौल्कसोऽपौल्कसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतम्पुण्येनानन्वागतम्पापेन तीर्ण्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम् । अत्र पिता अपिता भवति । माता अमाता । लोका अलोकाः । देवा अदेवाः । वेदा अवेदाः । यज्ञा अयज्ञाः । अत्र स्तेनः अस्तेनो भवति । भ्रूणहाऽभ्रूणहा । पौल्कसोऽपौल्कसः । चांडालः अचांडालः । श्रमणः अश्रमणः । तापसः अतापसः । अनन्वागतं पुण्येन । अनन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

वत् प्रविभक्तः सन् जलादौ चन्द्रप्रतिबिंबवत् इह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासीत् । सोऽयं शारीरः क्षेत्रज्ञ आत्मा जलाद्यपगमने चन्द्रप्रतिबिंबस्य चन्द्रैकत्ववत् कार्यकरणेषु स्वकारणेषु विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा संपरिष्वक्तः अत्यन्तमेकीभूतः सन् सर्वात्मा 'न बाह्यं किंचन ' वस्त्वन्तरं स्वविलक्षणं किंचिद्वेद । ' नाभ्यन्तरं ' अयमहं देवदत्तो ब्राह्मणः सुखी दुःखी वेति ' न वेद ' । न विशेषतः किमपि जानातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सुषुप्तिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकात्मैकत्वमेव हेतुः, न स्वयंज्योतिष्ट्वाभावः, इति दृष्टान्तेनोपपादनात् नात्मनः कामादिवत् स्वयंज्योतिष्ट्वमस्वभाव इति प्रासंगिकं परिसमाप्य इदानीं प्रकृतनिरूपं स्पष्टीकरोति—तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमिति । यस्मादयं सुषुप्तौ परमात्मना सहैक्यापत्त्या सर्वात्मा संवृत्तः । तस्मात् अस्यात्मनः तदेतत् पूर्वप्रकृतं ' रूपं ' स्वरूपं ' वै ' प्रसिद्धं वक्ष्यमाणलक्षणं इत्यन्वयः । कीदृशं तत् ? इत्यपेक्षायां कामकर्मभयशोकहीनमिति विशेषणचतुष्टयेन विशिनष्टि—अतिच्छंद इति । छंदः कामः अतिक्रांतः अस्मादतिच्छंदः कामवर्जितमिति यावत् । छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविषयत्वेऽपि अत्र कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य बोध्यम् । " स्वच्छन्दः " इत्यादौ दर्शनात् । " न कंचन कामं कामयते " (१९ क.) इति कामस्य प्रकृतत्वात् तत्प्रयोज्यकर्मवाचिपाप्मपदेन सह पाठाच्च कामविषय एव छन्दःशब्दो विवक्षितः । तस्य रूपविशेषणत्वादतिच्छन्द इति भवति । तथा ' अपहतपाप्म ' अपहतः पाप्मा धर्माधर्मलक्षणो यस्मिन् रूपे तत् ' अपहतपाप्म ' धर्माधर्मविवर्जितमिति यावत् । " पाप्मभिः संसृज्यते–पाप्मनो विजहाति "–(क.८) इत्युपक्रमानुसारेण पाप्मशब्दो धर्माधर्मविषय इति बोध्यम् । तथा ' अभयं ' न विद्यते भयं यत्र रूपे तदभयम् । तथा ' अशोकांतरमिति ' न विद्यते शोकः अंतरे मध्ये यस्य तदशोकांतरम् । शोकशून्यमिति यावत् । सुषुप्तौ विक्षेपकाज्ञानाभावात् कूटस्थमेवात्मरूपं अवतिष्ठत इत्यर्थः । एवमाविद्यककामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्श्य,

इदानीं तद्धेतुभूतकर्माख्याविद्यासम्बन्धरहितत्वमप्यात्मनः सुषुप्तौ प्रत्यक्षमित्याह—**अत्र पिताऽपिता भवतीत्या**दिना । " अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभय रूपम् " इत्याद्युक्तस्यात्मरूपस्यात्र सुषुप्तिस्थाने ' पिता ' जनयिताऽप्यपिता 'भवति' । तस्य हि पितृत्व पुत्र प्रति जनयितृत्वसम्बन्धहेतुकर्मनिमित्तम् । तेन च पुत्रसम्बन्धनिमित्तकर्मणा अयमस्मिन् काले असम्बद्ध एवं । तस्मात्पितुरपि तत्रापितृत्वमेव । सामर्थ्यात् पुत्रोऽपि तत्रापुत्र इति गम्यते । उभयोर्जन्यजनकतालक्षणसम्बन्धनिमित्तकर्महेतुकं हि पितृत्व पुत्रत्व च । तत्कर्मातिक्रमश्च " अपहतपाप्म " इत्यत्रोक्तः । अतः पुत्रोऽपि तत्र अपुत्रो भवतीति । तथैव ' माताऽमाता ' । ' लोकाः ' कर्मविद्याभ्यां जिताः अजिताश्च ' अलोकाः ' अस्य तत्कर्मसम्बन्धाभावात् । ' देवाः ' कर्माङ्गभूताः ' अदेवाः ' तत्कर्मसम्बन्धाभावात् । ' वेदाः ' प्रमाणत्वेन प्रमेयत्वेन च साध्यसाधनसम्बन्धाभिधायका मन्त्रब्राह्मणलक्षणा अधीता अध्येतव्याश्चापि 'अवेदाः' सम्पद्यन्ते तस्मिन् काले । 'यज्ञाः' अग्निष्टोमादिकर्मरूपाः कृताः कर्तव्याश्च 'अयज्ञाः' । ते हि पुरुषेण सह कर्मनिमित्तमेव सम्बन्ध्यन्ते । कर्म तु परमात्मैकत्वमापन्ने सुषुप्ते पुरुषे नास्ति तदतिक्रमस्य तत्रोक्तत्वादित्यर्थः । न केवलशुभकर्मसम्बन्धातीत आत्मा । किं तर्हि अशुभैरपि अत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एव सुषुप्तौ वर्तते इत्याह—**अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्या**दिना । 'अत्र' सुषुप्तिस्थाने परमात्मना एकीभूतः अयमात्मा 'स्तेनोऽप्यस्तेनो भवति' । अत्र स्तेनशब्देन ब्राह्मणसुवर्णहर्ता उच्यते महापातकी । भ्रूणघ्ना सह पाठात् । षोडशमाषपरिमितं कांचनं सुवर्णं तावत् ततोऽधिक वा ब्राह्मणस्यापहर्ता स्तेन इति यावत् । स तेन महापातकेन तस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तथा मुख्यब्रह्महा भ्रूणहा, न प्रेरयित्रनुमत्रादिसाधारणः । तदुक्त—" वरिष्ठो ब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयते " ( ) इति । स ' भ्रूणहा ' तदा ' अभ्रूणहा ' भवतीत्यर्थः । न खल्वेवं केवलं आगंतुकेन घोरकर्मणा विनिर्मुक्तः । किं तर्हि—अत्यंतनिकृष्टजातिप्रापकेण सहजेनापि कर्मणा विनिर्मुक्त एवायमित्याह—**पौल्कसोऽपौल्कसश्चांडालोऽचाण्डाल** इति । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः । तस्मात् क्षत्रियायां जातः पुल्कसः । पुल्कस एव पौल्कसः । स्वार्थेऽण् । तथा ब्राह्मण्या शूद्राज्जातो जात्या चण्डालः । चण्डाल एव चाण्डालः । एतौ ' पौल्कसचाण्डालौ ' तदानीं जातिनिमित्तकर्मणा असबंधात् ' अपौल्कसः अचाण्डालश्च ' भवेतामित्यर्थ. । तथा श्रमणहेतुभूतैरपि कर्मभिस्तदा मुक्त इत्याह—**श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापस** इति । ' श्रमण. ' परिव्राट् । स यत्कर्मनिमित्तो भवति । तेन विनिर्मुक्तत्वात् ' अश्रमणः ' । तथा ' तापसः ' वानप्रस्थः ' अतापसः ' इत्यर्थः । अत्र परिव्राड्वानप्रस्थग्रहण वर्णाश्रमहेतूना सर्वेषामपि कर्मणामुपलक्षणार्थम् । इदानीं मोहोत्थानां सम्बन्धानां अनन्तत्वेन तेषां कल्पकोटिभिरपि संख्यातुमशक्यत्वात् तत्प्रापकाणां कर्मणां द्वैविध्येनोपसंहारपूर्वक सर्वकर्मातीतत्वमाह—**अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेने**ति । " अपहतपाप्मामयं रूपम् " इत्यनेनोपक्रांतस्यानुवर्तमानत्वात् अनन्वागतमिति रूपविषयो नपुंसकनिर्देशः । तथा च-तदात्मरूप ' पुण्येन ' शास्त्रविहितेन कर्मणा अनन्वागतमसबद्धम् । तथा ' पापेन ' विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेनापि अनन्वागतमात्मरूपमित्यर्थः । ननु—तत्र सर्वपुण्यपापासम्बद्धत्वे को हेतुरित्यपेक्षायां तद्धेतुभूतकामात्यय एवेत्याह—**तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवती**ति । ' हृदय ' पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तात्स्थ्यात् इह हृदयशब्दो बुद्धिवचनः । शोकशब्द इह कामवाची । कामः खलु इष्टप्रार्थनालक्षणः । अप्राप्तं वियुक्त वा इष्टवस्तु उद्दिश्य संतप्यमाने पुंसि शोकत्व प्रतिपद्यते । अतो युक्त शोकशब्दस्य कामवाचित्वम् ; " न कचन काम कामयते अतिच्छन्दः " इत्यादिना सह पाठाच्च । तथा च—' हि ' यस्मात् " अतिच्छन्दः " इत्यादिवाक्योक्तरूपः अयमात्मा ' तदा ' तस्मिन् सुषुप्तिकाले ' हृदयस्य ' हृदयस्थाया बुद्धेः सम्बन्धिनः ' सर्वान् शोकान् ' कामान् ' तीर्णः ' अतिक्रांतो

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

(घ) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यन्न जिघ्रति न हि

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्राणात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

भवति । " सता सौम्य तदा सपन्नो भवति " (　　) इति छांदोग्ये सुषुप्तौ परमात्मैक्यापत्तेरित्युक्तत्वात् कामाश्रयाया बुद्धेः सुषुप्तावभावाच्चेत्यर्थ. । ततश्च सुषुप्तौ कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकलकर्मनिवृत्ते. युक्त तत्रात्मनः पुण्यपापाभ्यामनन्वागतत्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कामकर्मादिवत् सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावात् न स्वयज्योतिष्ट्वमात्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुंसपरिष्वगदृष्टांतेनैकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावो न स्वय ज्योतिष्ट्वाभावादिति समाधिरुक्तः । तत्र चार्थात् विशेषाभावादेव विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमतितरा स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते–**यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यती**त्यादिना । ' वै ' इत्यवधारणार्थः । तत्तत्र सुषुप्तौ आत्मानैव पश्यतीति यज्जानीषे तत्तथा माऽमस्थाः । यत. तत्तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात् पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्य पदार्थजातं ' न पश्यतीति ' अभिसभवतीति स्वरूपदर्शन विशेषादर्शन च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ' पश्यन्नेवास्ते ' इत्यस्यां प्राथमिकप्रतिज्ञायां तावत् हेतुमाह-**न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते** इति । ' हि ' हेतौ । द्रष्टुर्या सर्वसाक्षिभूता ' दृष्टिः ' । यद्वा, ' द्रष्टुः ' कूटस्थचिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्याः ' हि ' यस्मात् ' विपरिलोपः ' विनाशो नैव ' विद्यते ' । अग्निस्वभावभूतौष्ण्यस्येव । तस्मात् तत् जाग्रत्स्वप्नवत् सुषुप्तावपि आत्मा स्वयंज्योतिरेवेत्यर्थः । ननु–दृष्टेः कर्ता हि द्रष्टा । यतः अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृच्प्रत्ययांतस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः । यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति । तथा अत्रापि अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृजन्तशब्दप्रयोगः । अतो न नित्यदृष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेत्; नैष दोषः । सविता प्रकाशयितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सवितरि तृचो दर्शनात् । तस्मान्नित्यदृष्टिस्वरूप एवात्मेति सिद्धम् । आत्मदृष्टेर्नित्यत्व साधयति-**अविनाशित्वा**दिति । अविनाशित्वमविपरिणामित्वम् । तस्माद्विनाशहेतुभूतविपरिणामहीनत्वादित्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह–**न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्ये**दिति । तत्तत्र द्वितीय प्रमातृस्वरूप साभासांत.करणलक्षणं न त्वस्ति । तत आत्मस्वरूपादन्यच्चक्षुरादिलक्षण न त्वस्ति । ' ततो विभक्त ' रूपादिलक्षण च न त्वस्ति । यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत इत्यपादानं सर्वत्रानुषजनीयम् । तथा च-स्वरूपचैतन्यस्य सत्त्वेऽपि प्रमातृकरणविषयकृतत्वात् विशेषदृष्टेः तेषां च सुषुप्तावभावात् तत्कार्यविशेषदृष्टेरपि अभावः । अतो विशेषविज्ञानाभावो न आत्मनः प्रकाशाभावकृत इति स्वयंज्योतिष्ट्वं तस्यावधार्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥ २४ ॥

घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो-ऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

(य) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

(य) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यन्न वदति न हि वक्तु र्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

(य) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो-ऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

(य) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न हि मन्तु-र्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-भक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति। विजानन्वै तद्रसं न रसयति। न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात्। न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति। वदन् वै तत् वक्तव्यं न वदति। न हि वक्तुर्वक्तेः विपरिलोपो विद्यते, अवि-नाशित्वात्। न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति। शृण्वन्वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति। न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात्। न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २७ ॥

यत् वै तन्न मनुते। मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते। न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते, अवि-नाशित्वात्। न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टु स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

(घ) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

(त्स) सलिलऽएको * द्रष्टाऽद्वैतो भवति । (त्य) एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचैषाऽस्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोकऽएषोऽस्य परमऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यत् वै तन्न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्प्रष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन् वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

सलिल एको * द्रष्टा अद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राट्, इति हैनमुवाच । एषा अस्य परमा संपत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनंदः । एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति । इत्येते पर्यायाः पूर्वेण समानार्थाः । यद्यपि मननविज्ञानयोश्चक्षुरादिसहकारित्वात् ततो न पृथक् ग्रहणार्हता । तथाऽपि चक्षुरादिनिरपेक्षतयाऽपि भूतभविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारः स्मरणादिरूपो दृष्ट इति तयोः पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

एव "यद्वै तन्न पश्यति" इत्यादिविस्तरेण उक्तरूपस्य प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्तस्यात्मनः स्वरूपोपसहारार्थमाह— **सलिलऽएको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति** । सलिलम् इव सलिलः सलिलवच्छुद्ध इति यावत् । अनेन विजातीयसबधशून्यत्वमुक्तम् । सजातीयभेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । न तु एकसख्यावैशिष्ट्यार्थम् । " साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च "-( ) इति अगुणत्वश्रुतिविरोधात् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य द्रष्टव्यस्याभावः, तस्मादकारकस्वभावत्वात् अद्रष्टेति पूर्णात्मकज्योतिरभिधीयते । द्रष्टेति पदच्छेदे उक्तविशेषणद्वयोपलक्षितस्यात्मनो जडत्वशंकावारणार्थं ' द्रष्टेति ' विशेषणम् । सजातीयविजातीयभेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणः स्वगतो भेदः स्यात् इत्याशक्य तन्निवृत्यर्थं ' अद्वैतः ' इति विशेषणम् । द्विधा इतं द्वीत द्वीतस्य भावो द्वैतं तन्न विद्यते यस्मिन् स ' अद्वैतः ' एकरस इत्यर्थः । एतेनात्मनो भिन्नाभिन्नत्वसंभावनाऽपि अप्रामाणिकीति

---

* अत्र " एकोऽद्रष्टा " इत्येवमपि पदच्छेदो मन्तव्यो भाष्यानुरोधात् ।

स य्यो मनुष्याणाᳫं राद्धः समृद्धो भवति । (त्य) अन्येषामधिपतिः सर्व्वैर्म्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणाम्परमऽआनन्दः ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति, अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः संपन्नतमः । स मनुष्याणां परम आनंदः ॥ ३२ ॥

दर्शितम् । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुनः पृष्ट, तस्योत्तरमुक्तवान्मुनिः, इति श्रुतिरस्मान्प्रत्याह—**एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचेति** । आत्मनः अत्यन्त सन्निहितत्वात् ' एषः ' इति निर्देशः । ' एषः ' सुषुप्त्यवस्थामापन्नः प्रत्यगात्मा ' ब्रह्मलोकः ' । लोकन लोकः ब्रह्मैव लोको ' ब्रह्मलोकः ' । स्वयंज्योतीरूप ब्रह्मैवेति यावत् । अत्र षष्ठीतत्पुरुषविग्रहे अद्वैतश्रुतिविरोध इति द्रष्टव्यम् । हे ' सम्राट् ' ! राजन्निति सबोध्य ' इति ' एवमुक्तप्रकारेण ' ह ' किल ' एन ' राजानं जनक उवाचोपदिष्टवान्, याज्ञवल्क्य इति शेषः । कथं पुनरुवाचेत्यपेक्षायामाह—**एषाऽस्य परमा संपदिति** । ' एषा अस्य ' विज्ञानमयस्य ' परमा ' उत्कृष्टा ' सपत् ' विभूतिः अकृतकत्वात् । अन्यास्तु विपरीताः हेया इत्यर्थः । ' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य ' विज्ञानमयस्य सुषुप्तौ परमात्मैक्यमापन्नस्य ' परमः ' मोक्षलक्षणो लोकः । स्वयज्योतिःस्वभावाल्लोकशब्दस्य मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविक । अन्यस्तु साध्यत्वात्क्षयिष्णुः । लोकशब्दस्यामुख्यवृत्तिविषयो गौणो हेय इत्यर्थः । ' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य ' सुषुप्तस्य ' परमः ' स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निरतिशयः ' आनदः ' पूर्णानन्दः विषयेन्द्रियसबन्धजनिता आनदाः परिच्छिन्ना अमुख्याः अपरमाः हेया इत्यर्थः । किं च—वस्तुतो नास्त्येव आत्मसुखातिरिक्त वैषयिकमपि सुखं इत्याह—**एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति** । ' एतस्यैव ' ब्रह्मानदस्य ' मात्रा ' कलां पूर्णस्याप्यानदस्य अविद्योत्थानेकबुद्धिवृत्त्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दार्हां विषयेन्द्रियसबन्धकाले विभाव्यमानां ' अन्यानि ' अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंतानि ' भूतानि ' ' उपजीवन्ति ' उपभुजते । तावन्मात्रेणैव आनंदीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथा लोके लवणावयवैर्लवणाब्धि लोको बोधयति । तथा मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्त उत्तरोत्तरशतगुणितातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेण अवयविन निवृत्तगुणितभेद अनतिशयं ब्रह्मानन्द दर्शयितु उत्तरश्रुतिः प्रवर्तते । तत्र तावत् परमकाष्ठां गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह—**स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवतीति** । ' मनुष्याणां ' मध्ये ' सः यः ' कश्चित् भोगक्षमावयवै. आध्यात्मिकैः ' राद्धः ' ससिद्धः इति अन्तःसाधनसम्पत्तिरुच्यते । ससिद्धाऽप्यन्तःसाधनसम्पत् बाह्यसाधनसम्पदभावे भोगासम्भवान्नफलवतीत्यत उच्यते—**समृद्ध** इति । ' समृद्धः ' बाह्योपभोगसाधनैः स्रक्चन्दनालकारादिभिः सम्पन्न इति यावत् । एतदुभयसाधनसम्पन्नत्वेऽपि आधिपत्यं विना न निरंकुशो भोगः स्यात् इत्यतो विशेषणम्—**अन्येषामधिपतिरिति** । ' अन्येषां ' समानजातीयानां स्वतन्त्रः ' अधिपतिः ' । न माण्डलिक इति यावत् । ननु—बाह्यसाधनसम्पत्तिं वदन् समृद्धपद दैवसाधनस्यापि बाह्यत्वाविशेषात् तत्संपत्तिमपि वदत्येव सकोचकाभावात् । अतो मानुषानन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिष्वन्तर्भावोपपत्तेः अस्य पृथग्ग्रहण अनर्थकमितीमामाशंकां मानुष्यकैरित्यनेन परिहरंती श्रुतिः पूर्वोक्तविशेषणसम्पत्तिं स्पष्टयति—**सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः संपन्नतम** इति । मनुष्येषु भवैः ' मानुष्यकैः ' कामैर्भोगोपकरणैः सर्वैरसंकुचितैः ' सम्पन्नतमः ' अतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः

(न्द्वोऽथ) अथ ये शतम्मनुष्याणामानन्दाः । सऽएकः पितॄणाञ्जित लोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

(न्द्वोऽथ) अथ ये शतम्पितॄणाञ्जितलोकानामानन्दाः । सऽएकः कर्म्मदेवानामानन्दो ये कर्म्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥

(न्तेऽथ) अथ ये शतङ्कर्म्मदेवानामानन्दाः । सऽएकऽआजानदेवाना-मानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानंदः । ये कर्मणा देवत्व-मभिसंपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरादिसदृशः । 'सः' 'मनुष्याणां परम आनन्दः' । आनन्दानंदिनोरभेदात् एवंविधः पुमान् आनन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवंविधमनुष्यानंदैः शतगुणितैः समानः पितृलोकवासिनां एक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं मनुष्याणा-मानंदा इति । आनन्दांतरोपक्रमार्थः अथशब्दः । 'मनुष्याणां' 'ये' उक्तप्रकाराः 'शतं' शतगुणिताः आनन्दभेदाः 'स एकः' एवानन्दः 'पितॄणां' दक्षिणमार्गानुयायिनां इत्यन्वयः । के ते पितर इत्यतस्ता-न्विशिनष्टि-जितलोकानामिति । श्राद्धपिंडपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैः ते । यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः, तेषां पितॄणामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तया पितृलोकानन्दोऽपि शतगुणीकृत एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह-अथ ये शतं पितॄणां जितलोका-नामानन्दा इति । व्याख्यानं प्राग्वत् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह-ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्त इति । 'ये' अग्निहोत्रादिश्रौतेन 'कर्मणा' 'देवत्वमभिसम्पद्यन्ते' देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्म-देवा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तया कर्मदेवानामानन्दः शतगुणीकृतः सन् स्वाभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं कर्म-देवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रकृतेः प्रागेव देवत्वं प्राप्ताः 'ते' आजानदेवा उच्यंते । ते तु सूक्ष्मव्यापिशरीरधारिणो महात्मान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवेषूक्त आनंदः तदुपास्त्यधिकारिण आजानदेवा-नन्दात् प्राक्तनानन्देषु जातवैराग्यस्य आजानदेवाद्यानंदेषु सतृष्णस्य मनुष्यदेह एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह-यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्तं एकशाखाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रिय-शब्देनोच्यते । "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते" (पा. सू. ५।२।८४) इति पाणिनिनोक्तत्वात् । वृजिनं पापं तन्न विद्यते यस्य सः 'अवृजिनः' पापरहितः कृत्स्नवेदोक्तकारित्वात् । 'अकामहतः' । आजानदेवावधिपूर्वानन्देषु

(तोऽथ) अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । सऽएको देवलोकऽ आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतन्देवलोकऽआनन्दाः । सऽएको गन्धर्व्वलोकऽ आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतङ्गन्धर्व्वलोकऽआनन्दाः । सऽएकः प्रजापति-लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतम्प्रजापतिलोकऽआनन्दाः । सऽएको ब्रह्म-लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएष ब्रह्मलोकः सम्म्रा-डिति हैनमनुशशासैतदमृतꣳ सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यतऽऊर्ध्वं-व्विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥

अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एको देवलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३६ ॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३७ ॥

अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृ-जिनः अकामहतः ॥ ३८ ॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनंदाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः

वितृष्ण इति यावत् । चकारादेवविधस्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्य आजानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितमि-त्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि श्रोत्रियाणा पूर्वपूर्वानदेषु वैराग्य उत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषश्चेत्युभय तत्तदानदसाम्यप्रयो-जन तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानदोपदेश उपास्योपासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्म-विदः तदानंदलाभप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

आजानदेवानन्दः शतगुणितः सन् उपास्येन्द्रादीना वसतिभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—**अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दा** इति । 'देवानां' सृष्ट्यादिभूताना यष्टव्याना निसर्गसिद्धदेवापेक्षयाऽपि उत्कृ-ष्टानां 'लोकः' स्थानं तस्मिन् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

देवलोकानन्दः शतगुणितः एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—**अथ ये शतं देवलोक आनन्दा** इति । व्याख्यानं पूर्ववत् । गार्गीब्राह्मणेऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव ओतप्रोतभाव उक्तः । तथैवात्रापि देवलोकानन्तर्यं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७ ॥

गन्धर्वलोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च भवतीत्याह—**अथ ये शतं गन्धर्व-लोक आनंदा** इति । 'प्रजापतिलोकः' विराट्शरीरम् । शेष पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

विराडानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य च एक आनन्द इत्याह—**अथ ये शतं प्रजापति-**

स वाऽएषः । (ऽ) एतस्मिन्त्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्प्रतिन्यायम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यतऽऊर्ध्वम्विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥

अकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्म्राट इति हैनमनुशशास । एतदमृतम् । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ३९ ॥

स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धांतायैव । स यदत्र किंचित् पश्यति । अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो हि अयं पुरुष इति । एवमेवैतत् याज्ञवल्क्य । सः अहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ४० ॥

लोक आनन्दा इति । 'ब्रह्मलोक.' हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः । गन्धर्वादिषु आनन्दोत्कर्षापकर्षौ तत्र तत्र सत्वशुद्धितारतम्यात् ब्रह्मानन्दमात्राविर्भावतारतम्यमपेक्ष्य निर्दिश्येते । "यश्च श्रोत्रियः" इत्यादि मानुषादिपर्यायेष्वपि योज्यम् । यतः श्रोत्रियत्वादिषु न सार्वभौमत्वादिसुखमनुभवन्ति । अत पूर्वेष्वपि योजयितु युक्तम् । पूर्वं सलिल एकोऽद्रष्टेत्युपक्रम्य-" मात्रामुपजीवन्तीत्यन्तेन " कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशयानन्दः परिपूर्ण. प्रतिज्ञात. । स एव " स यो मनुष्याणाम् " इत्यारभ्य "स एको ब्रह्मलोक आनन्दः" इत्यन्तेन प्रतिपादितः । तस्येदानीमुपसहारमाह-एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशासैतदमृतमिति । 'एषः' वितृष्णः श्रोत्रियः प्रत्यक्षो निरतिशयानन्दः 'ब्रह्मलोक.' 'एतदमृत' मुख्य मोक्षस्वरूपमिति 'एनं' जनक 'ह' किल अनुशशासानुशासितवान् उपदिष्टवानित्यर्थः । एव मुनिकृतमुपसहार श्रुत्वा राजोवाचेत्याह-सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । यथोक्तरीत्या सम्यक् ज्ञाने निर्द्धारितेऽपि तन्निर्द्धारणात्प्रागेव यन्मुक्तये पर साधन तस्मादूर्ध्वमपि मह्य 'ब्रूहीति' विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वक राजा मुनि पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र "तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे" इति वाक्यमारभ्य " एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशासैतदमृत " इत्यन्त वाक्यजात सुषुप्तिविषयम् । तथा च सुषुप्तिविषयप्रविष्ट आत्मा स इदानीं ससाररूपदार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं जाग्रद्भूमिं प्रापयितव्यः । सुषुप्तौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्य अत्यन्त स्पष्टयितुमशक्यत्वात् यदभिप्रेत्यात्मनः सुषुप्तिस्थानाज्जागरितस्थानप्राप्तिमाह-स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना । सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुषुप्तिस्थानं तस्मिन् 'संप्रसादे' । "तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति " "सलिल एकोऽद्रष्टाऽद्वैतो भवति " इति चोक्तत्वात् अवस्थांतरापेक्षया सुषुप्तौ प्रसादातिशयाच्चेति भावः । 'बुद्धांताय' जागरणायेत्यर्थः । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रापि राजा विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं मुनिं पुनः पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ४० ॥

(त्यु) अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्व्वेभ्यो माऽन्तेभ्यऽउदरौत्सीदिति स यत्राणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणिमानन्निगच्छाति यथाऽऽम्रम्वोदुम्बरम्वा पिप्पलम्वा बन्धनात्प्रमुच्यतैवमेवायᳪं शारीरऽआत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायम्प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा अंतेभ्यः उदरौत्सीत् इति । स यत्राणिमानं न्येति जरया वा उपतपता वा अणिमानं निगच्छाति । यथा आम्रं वा उदुंबरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येत । एवमेव अयं शारीर आत्मा एभ्यः अंगेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोनि आद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—**अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकारेति** । 'अत्र' " विमोक्षायैव ब्रूहीति " अस्मिन् वाक्ये श्रुते सति 'ह' किल 'याज्ञवल्क्यः' 'बिभयांचकार' भीतवानित्यर्थः । ननु—कुतोऽस्य मुनेर्भयम् ? किं वक्तृत्वासामर्थ्यात् उत्तराज्ञानाद्वा इत्याशंकायां नैतदुभयमस्य भयकारणं, सर्वज्ञत्वात् । किन्तु अयं राजा मेधावित्वात् कामप्रश्नव्याजेन मोक्षफलकज्ञानलक्षणं मदीयं सर्वस्वं ग्रहीष्यति इत्येतदेव भयकारणम्, इत्येतदाह—**मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदितीति** । यतः अयं ' राजा मेधावी ' प्रज्ञाशाली । अतः ' मा ' मा ' अन्तेभ्यः ' प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः ' उत् अरौत्सीत् ' आवृणोत् पुनः पुनरवरोधं कृतवानित्यर्थः । इतिशब्दो भयहेतुकथनरूपश्रुतिवचनसमाप्त्यर्थः । जनको हि कामप्रश्नांकुशेन मम सर्वस्वं ग्रहीष्यति, अतो हेतोर्भिया अस्मात् भेतव्यमेव । न हि योग्येऽपि पात्रे मुक्तिफलं ज्ञानं सहसोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायः । ननु— " किंज्योतिरेवाय " इत्याद्युक्ताः प्रश्नाः आदित्यज्योतिरित्यादिभिर्निर्णीताश्चेत् किमनिर्णीतमुद्दिश्य " अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति " राज्ञः प्रश्न इति चेत् सत्यं, यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ संसारमोक्षौ मुनिना उक्तौ, तथाऽपि तत्र या चात्मनः स्वप्नजागरणयोः संचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसंचरणरूपसंसारदृष्टांतायैवोक्ता । या पुनस्तस्य सम्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टांतार्था, इत्येवममन्यत राजा । अतो दार्ष्टांतिकजिज्ञासया " अत ऊर्ध्वमिति " प्रश्न उपपद्यते । तत्र " स यत्राणिमानं न्येति " इत्यारभ्य " इति नु कामयमानः " इत्यन्तो ग्रन्थः " उभावन्तावनुसंचरति " इत्यादौ सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टांतिककथनपरो बोध्यः । " अथो कामयमानः " इत्यारभ्य आशारीरकब्राह्मणसमाप्तेः ससाधनमोक्षरूपदार्ष्टांतिककथनमिति सामान्यसंगतिः । इदानीं स्वप्नाजागरणप्राप्तिवल्लोकांतरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह—**स यत्राणिमानं न्येतीति** । ' सः ' प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान् देहः ' यत्र ' यस्मिन् काले ' अणिमानं ' अणोर्भावं कार्श्यं 'न्येति' नितरामतिशयेन एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु—अयं अणिमानमपि कस्माद्धेतोर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह—**जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छतीति** । ' जरया वा ' स्वयमेव कालपक्वफलवत् जीर्णः अणिमानं निगच्छति । ' उपतपता वा ' उपतपतीत्युपतपन् ज्वरादिरोगः, तेनोपतपता वा ' अणिमानं निगच्छति ' । तेन हि उपतप्यमानो विषमाग्नितया भुक्तान्नजरणाभावात् अन्नरसेनानुपचीयमानः पिंडः कार्श्यमापद्यत एवेत्यर्थः । जराऽभिभवो रोगादिपरिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च इत्येते अनर्थाः शरीरवतः अवश्यंभाविन इत्येतदपि लोकप्रसिद्धं श्रुत्या

तद्यथाऽनः सुसमाहितम् । (मु) उत्सर्ज्जद्यायादेवमेवायꣳ शारीरऽआत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढऽउत्सर्ज्जद्याति * ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तम् । (मु) उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्व्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायात् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः उत्सर्जद्याति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पंते । अयमायाति । अयमागच्छतीति । एवं ह, एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते । इदं ब्रह्मायाति । इदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

वैराग्याद्यर्थमेवोच्यत इति भावः । ततः कथं शरीरं विमुंचतीत्यपेक्षायां दृष्टांतमाह–यथाऽऽम्रं वोदुम्बरं वेति । 'यथा' दृष्टांतो लोके 'आम्रं' फलं 'उदुंबरं वा फलं 'पिप्पलं वा' फलं 'बन्धनात्' वृंतेन सह फलं येन रसेन बध्यते स रसो बन्धनहेतुत्वात् बन्धनम्, वृंतमेव वा बन्धनं यस्मिन् फलं रसेन बध्यते तद्बन्धनं, तस्माद्बन्धनात् 'प्रमुच्येत' वाताद्यनेकनिमित्तवशात् विच्छिद्येत इत्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह–एवमेवायं शारीर आत्मैभ्योऽङ्गेभ्य इति । यथा अयं दृष्टांतः 'एवमेव' 'अयं शारीर' आत्मा' शरीरे स्थूले भवः शारीर आत्मा लिंगोपाधिको लिंगदेह एव आत्मप्रकाशितः 'एभ्योऽङ्गेभ्यः' देहावयवेभ्यः चक्षुरादीन्द्रियस्थानेभ्यः 'संप्रमुच्य' सम्यगेकीभावेन प्रकर्षेण निर्लेपतया मुक्त्वा पुनर्वारंवारं 'प्रतिन्यायं' प्रतिगमनं यथागतं तथा 'प्रतियोनि' योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशात् 'आद्रवति' गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वप्नाज्जागरितं ततः स्वप्नमिति पुनः पुनः पुमान् प्रतिपद्यते, तथैव पुनर्देहांतरमिति प्रतिपादनार्थः पुनःशब्दः । प्रतिन्यायमिति शब्दावयवार्थः पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह–प्राणायैवेति । 'प्राणाय' प्राणव्यूहायैव प्राणानां स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरग्रहणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं लोकाल्लोकांतरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टांतमाह–तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादिति । तत्र दृष्टांतः–'यथा' लोके 'अनः' शकटं 'सु' सुष्ठु भृशं वा 'समाहितं' उलूखलमुसलशूर्पभांडादिगृहोपकरणेनान्नाद्येन च संपन्नं भाराक्रांतं सत् 'उत्सर्जत्' नानाविधं शब्दं कुर्वत् यायाद्गच्छेत् शाकटिकेनाधिष्ठितं सदित्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह–एवमेवायं शारीर आत्मेति । यथा अयं दृष्टांतः । 'एवमेव' 'अयं शारीरः' शरीरे स्थूले भवः आत्मा लिंगोपाधिकः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणसंयोगलक्षणाभ्यां इहलोकपरलोकानुसंचारी सन् 'प्राज्ञेन' परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोधिष्ठितोवभास्यमानः 'उत्सर्जत्' मरणकाले मर्मकृंतनसंभूतवेदनापीडितमानसो हिक्किकालक्षणं शब्दं कुर्वन् 'याति' गच्छति । आत्मज्योतिषा अवभास्यमाने लिंगे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव, न तु परमार्थतो निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥ ४२ ॥

ननु–अस्य मुमूर्षोः कुतो देहांतरं यदसौ गच्छेत्, तत्कर्तुरभावात् । न तावत् स्वकृतं स्यात्, देहेन्द्रिय-

---

* "उत्सर्जन्याति" इति काण्वः पाठः । १–"आयान्तम्" इति काण्वः पाठः ।

तद्यथा राजानम्प्रयियासन्तम् । (मु) उग्राः प्प्रत्येनसः सूतग्ग्रामुण्यऽउपसमायन्त्येवᳬं हैवम्विदᳬं सर्व्वे प्प्राणाऽउपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १ ॥ (७) ४–१ ॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्ति । एवं ह, एवंविदं सर्वे प्राणा उपसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

वियुक्तस्य तन्निर्माणे असामर्थ्यात् । न चान्यकृत राज्ञो गृहनिर्मातृकर्तृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्मात्रन्यस्यासभवात्, इति शङ्कायां स्वकर्मोपार्जितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभ वा देह कृत-कर्मोपभोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते, इत्येव समाधास्यमाने अर्थे दृष्टांतमाह–**तद्यथा राजानमायंतमुग्राः प्रत्येनस** इति । 'उग्राः' जातिविशेषाः । यद्वा उग्रे हिंस्रे कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माण उग्राः । 'प्रत्येनसः' एनः पाप तद्वान् इह एनःशब्देनोच्यते तथा च–एनः एनः पापिन पापिन प्रति शासनार्थं नियुक्ताः क्रूरकर्माणः 'प्रत्येनस' उग्रेभ्यो भिन्नाधिकारा इति यावत् । 'सूताः' ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः संकरजातिविशेषाः रथ-वाहनकोविदाः । 'ग्रामण्यः' ग्रामनेतारः । सूताश्च ग्रामण्यश्चेति द्वन्द्वः । तथा च- तत्तत्र दृष्टांतः । यथा लोके राजान राज्याभिषिक्त आयन्तमागच्छन्त 'उग्राः प्रत्येनसः' 'सूतग्रामण्यः' राजकीयाः । एते राज्ञः आगमन बुद्ध्वा तदागमनात् पूर्वमेव अन्नैर्भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यलक्षणैश्चतुर्विधैः 'पानैः' क्षीरोदकादिभिरावस-थैश्च प्रासादगोपुरतोरणादिभिः प्रतिकल्पते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षते इत्यर्थः । किं कुर्वंतः प्रतीक्षन्ते इत्यत आह–**अयमायात्ययमागच्छतीति** । अय राजा 'आयाति अयमागच्छति' इत्येव वदन्तः सन्तः प्रतीक्षन्ते । पुनरुक्तिरादरार्थेत्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह–**एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त** इति । यथा अय दृष्टांतः । 'एव ह' किल 'एवंविद' कर्मफलवेदितार ससारिणं सर्वाणि भूतानि पंचभूतानि शरीरकर्तॄणि करणानुग्रहीतॄणि च आदित्यादीनि ससारिकर्मप्रयुक्तानि तैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः शरीरादिभिः 'प्रतिकल्पते' प्रतीक्षन्ते । स्वात्मनि देहाद्याकारपरिणते आत्माभिव्यक्ति कांक्षन्ते इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्ते इत्यपेक्षायामाह–**इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति** । 'इद ब्रह्म' भोक्तृ कर्तृ तु अस्माकं 'आयाति' आगच्छति इत्यादरेण वदन्ति प्रतीक्षन्तः इत्यर्थः । ससारिणि जीवे असंसारिब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वज्ञापनार्थः, कथं वा अस्य "ब्रह्मास्मीति" मतिर्भवेत् इति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या कृत इति भावः । अत्र शरीरारम्भकत्वमात्मनो वर्तते इत्येतावानेवांशो विवक्षितः । न तु पूर्वं भूतानि राजभृत्यवत् देहमारभ्य प्रतीक्षन्ते, पश्चादात्मा राजवत्तत्र गच्छतीत्यंशोऽपि शरीरारम्भकभूतैः सहैवात्मनो गमनमिति सिद्धांतस्थितेः । प्रतीक्षणाद्युपन्यासस्तु एवंविदमित्युक्तकर्मफलोत्क्रांतिवेदनस्तुत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ ४३ ॥

एवमात्मनो वर्तमानदेह हित्वा देहान्तर जिगमिषतः तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता । इदानीं गच्छंतं ससारिण के अनुगच्छन्ति । अनुगच्छन्तोऽपि किं स्वातन्त्र्येण, ससारिकर्मप्रयुक्त्या वा अनुगच्छन्तीति जिज्ञा-

स यत्रायꣳ शारीरऽआत्मा। (तमाऽव) अबल्यन्नीत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणाऽअभिसमायन्ति सऽएतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥

शारीरकब्राह्मणम्।

स यत्रायं शारीर आत्मा अबल्यं नीत्य सम्मोहमिव न्येति। अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति। स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥

सायां संसारिकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतु तावत् दृष्टांतमाह—**तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्तीति**। तत्तत्र दृष्टांत. । यथा–' प्रयियासत ' प्रकर्षेण यातुमिच्छतं राजान पूर्वोक्ताः उग्रादयः ' उप ' समीपे सम्यगेकीभावेन आयन्ति ' आगच्छन्ति । राज्ञा सहगमनार्थं अनाज्ञप्ता एव केवल तज्जिगमिषाभिज्ञा इत्यर्थ. । दार्ष्टांतिकमाह—**एवं हैवंविद सर्वे प्राणा उपसमायन्तीति**। यथा अय दृष्टातः ' एव ह ' किल ' एवविद ' कर्म्मफलवेदितार ससारिण ' प्रयियासत ' मरणकाले सर्वे प्राणाः वागादयः ' उपसमायन्ति ' अनाकारिता एव सन्तस्ते तत्कर्मप्रेरिताः सहगमनार्थं ' उप ' समीपे ' सम् ' एकीभावेन ' आयन्ति ' आगच्छन्तीत्यर्थ. । एवमात्मना सह गच्छन्त प्राणाः स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारमकीभूतेन सहैव गच्छन्ति। आश्रयगमनमन्तरेण आश्रयिणो गमनासभवात् इति द्रष्टव्यम्। अचेतनानामपि रथादीना चेतनाविष्ठिताना प्रवृत्तिवत् वागादीनामपि भोक्तृकर्मनियन्त्रितानां प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः। कस्मिन् काले इद दुःखात्मक गमनमित्यपेक्षायामाह—**यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति**। एतदिति क्रियाविशेषणम्। तथा च—मृतावुपस्थिताया उदानाख्ये वायौ प्रबले सति ' एतत् ' ऊर्ध्वोच्छ्वासित्व यथा स्यात्तथा ' यत्र ' यस्मिन् काले ' ऊर्ध्वोच्छ्वासी ' ' भवति ' तस्मिन् काले तद्गमनमित्यर्थ । मरणावसरे हि प्राणाः सर्वेषु प्राणिषु क्लेशमादधतीत्युत्सर्गः। शास्त्रोक्तोत्क्रान्तिवेदिनि तु पुरुषे न ते क्लेशाधायिनः, ज्ञानमाहात्म्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये प्रथम ज्योतिर्ब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । १ ॥

प्रस्तुते ससारोपवर्णने "अय शारीर आत्मा एभ्यः अगेभ्यः सम्प्रमुच्य" इत्यादिना साकल्येन सम्प्रमोक्षणादि सूचितम्। तदिदानीं कस्मिन् काले कथ वेति जिज्ञासायां ससरणं वर्णयितव्यं इत्याद्याशयवती उत्तरा श्रुतिस्तदर्थं प्रवर्तते- **स यत्रायं शारीरऽ आत्माऽबल्यं नीत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीति**।
" तद्यथाऽनः सुसमाहित " इत्यादौ प्रकृत. ' सोऽय ' 'शारीर आत्मा' यत्र ' यस्मिन् काले जराद्युक्तहेतुभिः अभिभवे सति ' अबल्यमिव ' अबलभावमिव दौर्बल्यमिव ' नीत्य ' नितरामित्वा प्राप्य यदा ' सम्मोहमिव ' समूढतामिव अविवेकतामिव ' नितरां एति ' याति । ' अथ ' तदा एनमात्मान करणस्वामिन प्रति ' एते

स युत्रैष चाक्षुषः पुरुषः । पराङ्पर्य्यावर्तते ऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुतऽइत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः॥२॥

स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति । एकीभवति न पश्यतीत्याहुः । एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः । एकीभवति न रसयतीत्याहुः । एकीभवति न वदतीत्याहुः । एकीभवति न शृणातीत्याहुः । एकीभवति न मनुत इत्याहुः । एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः । एकीभवति न विजानातीत्याहुः ॥ २ ॥

प्राणाः ' वागादयः ' अभिसमायन्ति ' आभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानात् आयन्ति आगच्छन्ति । करणानि सामस्त्येनात्माऽभिमुखान्यायान्तीत्यर्थः । नन्—सम्मोहमिवेत्यत्रैव श्रुत इवशब्दः कथमबल्यमिवेत्यत्रापि सम्बद्धो व्याक्रियते, इति चेत्, शृणु, समोहो हि करणाना स्वस्थानादाढर्यवशात्स्वगोचरेषु अशक्तया व्याकुलीभावः । स च मोहकार्यभूतदेहनिष्ठः, न त्वात्मनिष्ठः । तस्य तु देहैक्ये अध्यासवशात् आत्मा समोहम्येति इत्येतदुपचर्यते इत्यात्मनि समोहस्योपचरितत्वद्योतनाय इवशब्दः प्रयुक्तः । अबल्य नीत्येत्यत्र च ल्यप्प्रत्ययश्रुतेः । अबल्यस्य समोहेन समानकर्तृता अवगता । अतस्तत्प्रसक्त्या अपि आत्मनः कर्तृत्वं वक्तव्यम् । तच्च तस्य साक्षान्नोपपद्यते, असगत्वात् अमूर्तत्वात् " अजर. " इत्यादिश्रुतेः अबल्यहेतुजराद्यभिभवासबद्धत्वाच्च । तस्मात्तत्राप्युपचरितत्व द्योतयितु इवशब्दमाकृष्य व्याख्यानमुचितम । उभयत्रापि आत्मनि कर्तृत्वस्य परोपाधिनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वादिति । कथ करणानि आत्मानमभिमुखतः सामस्त्येनायाति इत्यपेक्षाया तदागमनप्रकारमाह—**स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान** इत्यादिना । ' सः ' प्रकृतः अविद्वानात्मा ' तेजोमात्रा. ' तेजःशब्देन भूतपंचकमुच्यते । मीयते विषया याभिस्ता मात्राः इति व्युत्पत्तेः, विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्रा अशाः तेजोमात्राः । रूपादिप्रकाशकानि करणानीति यावत् । ताः ' समभ्याददानः ' सम्यक् निश्शेष आभिमुख्येन आददान उपसंहरमाणः मृतिकाले ' हृदयमेव ' हृदयस्थां बुद्धिमेव ' अन्ववक्रामति ' अन्वागच्छति बुद्धावेवाभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः । समभ्याददान इति शानच्प्रत्ययप्रयोगात् आत्मनः करणादानस्वात्मोपसहारयोः यौगपद्य दर्शितम् । करणोपाधिमतरेण आत्मनः स्वतःसकोचविकासयोरभावात् । हृदयमेवेत्येवकारः स्वप्नसुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थः । स्वप्ने हि देहस्थानेव नाडीगतान् वासनात्मकान् विषयान् भुजानः तदनुसरन् आत्मा अवतिष्ठते । सुषुप्तौ च कारणब्रह्मात्मना अग्निरिव तप्तलोह देह सव्याप्य तिष्ठति । तदुभयमुत्क्रांतिकाले नास्तीति भावः ॥ १ ॥

एव हृदि करणोपसहरणेन स्वात्मोपसहरणे सति किं स्यात् इत्यपेक्षायां करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं रूपाद्यदर्शन स्यादित्याह—**स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते ऽथारूपज्ञो भवतीति** । यो भोक्तृकर्मप्रयुक्तो यावद्देहधारण चक्षुषः अनुग्रहं कुर्वन् चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः ' सः ' एव ' चाक्षुषः पुरुषः ' आदित्यांशः स्वप्रयोजकभोक्तृकर्मक्षये सति ' यत्र ' यस्मिन् काले भोक्तुर्भोगेभ्यः ' पराङ् ' विमुखः सन् स्वांशिभूतदेवतारूप प्रति ' पर्यावर्तते ' आसमताद्भावेन परिवर्तते । ' अथ ' तदा मुमूर्षुः ' अरूपज्ञो

(स्तु) तुस्य हैतुस्य हृदयस्युाग्रम्प्रद्योतते । तेुन प्प्रद्योतेुनैपुऽआत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेुभ्यस्तुमुत्क्रामन्तम्प्राणोऽनूत्क्रामति प्प्राणुमनूत्क्रामन्तꣳ सुर्व्वे प्प्राणाऽअनूत्क्रामन्ति सञ्ज्ञानमेुवान्ववक्रामति सुऽएष ज्ञः सविज्ञानो भवति तुम्विद्याकर्म्मुणी समन्वारभेते पूर्व्वप्प्रज्ञा च ॥ ३ ॥

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्क्रामतं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति । संज्ञानमेवान्ववक्रामति । स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते । पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥

भवति ' । रूपं न जानातीत्यर्थः । ननु—तर्हि आदित्यानुग्रहादादित्यांशे गते चक्षुषः अत्यंताभाव एव स्यात् । अतश्चक्षुरभाव एव मुमूर्षोररूपज्ञत्वव्यवहारहेतुः स्यात् इतीमामाशंकां परिहरति—**एकीभवति न पश्यतीत्याहुरिति** । चक्षुर्देवताऽऽदित्यांशस्य चक्षुषि अनुग्रहनिवृत्तिद्वारेण अधिदेवतया ऐक्ये सति यदा चक्षुर्लिंगात्मना ' एकीभवति ' तदा मुमूर्षुः पार्श्वस्थान् न पश्यतीत्याहुः । अतश्चक्षुषः स्वानुग्रहनिवृत्तौ स्वस्य हृदये लिंगात्मनि एकीभाव एव मुमूर्षोः अरूपज्ञत्वव्यवहारः । न तु चक्षुरभाव इत्यर्थः । एवं " एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः " इत्यादि—" न विजानातीत्याहुः " इत्यंतं व्याख्येयम् । अत्र घ्राणेन्द्रियस्य " अथ प्राणमत्यवहत् " इत्याद्युद्गीथब्राह्मणोक्तो वायुः अनुग्राहकदेवता । रसनस्य वरुणः सोमो वा तस्याबात्मकत्वात् । वाचो वह्निः । श्रोत्रस्य दिशः । मनसश्चंद्रमाः । स्पर्शस्य वायुः । बुद्धेः प्रजापतिरिति तत्तदिन्द्रियाणां क्रमेण देवता बोद्धव्याः । अत्र पाठक्रमः, नोत्क्रांतिक्रमाभिधायकः । कस्यचित् श्रोत्राद्युत्क्रमणस्यैव प्रथमं दर्शनात् । अतोऽत्रानियत एव क्रम इति भावः । एवं मरणकाले रूपदर्शनराहित्ये देवतानिवृत्तिः, करणानां हृदये लिंगात्मना एकीभावश्चेत्यर्थद्वयं साधकमित्युक्तम् ॥ २ ॥

इदानीं करणेषूपसंहृतेषु सत्सु निष्क्रमणसाधनीभूतो यः अंतर्व्यापारो भवति तमाह—**तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते इति** । 'तस्य' लिंगोपाधिकस्य 'ह' किल 'एतस्य' प्रकृतस्य उपसंहृतकरणस्य मुमूर्षोः 'हृदयस्य' हृदयच्छिद्रस्य 'अग्रं' नाडीमुखं 'प्रद्योतते' प्रकाशते । यथा स्वप्नं प्रतिपित्सोः जाग्रद्वासनादानरूपेण स्वेन भासा चैतन्यज्योतिषा च करणव्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रुतम् । तथा मृतिदशायामपि तेजोमात्राऽऽदानकृतेन वासनारूपेण आत्मचैतन्यज्योतिषा च प्राप्यदेहादेहादिविषयबुद्धिवृत्त्यात्मना हृदयाग्रप्रद्योतनं भवति । 'तेन' हृदयाग्र 'प्रद्योतेन' प्रद्योतितः 'एष आत्मा' विज्ञानमयः लिंगोपाधिकः 'निष्क्रामति' । लिंगगमनात् स्वयमपि तदवष्टंभेन निर्गच्छतीत्यर्थः । ननु—उक्तप्रद्योतेन कर्मार्जितं लोकं पश्यन् आत्मा मरणकाले हृदयात्केन मार्गेण निर्गच्छतीत्याकांक्षायां तमाह—**चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेति** । यदि अस्य आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्, तदा असौ 'चक्षुष्टः' चक्षुषः सकाशात् निष्क्रामति । यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात् तदा 'मूर्ध्नः' द्वारा निष्क्रामति । यथाकर्म यथाज्ञानं

'अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' श्रोत्रादिभ्यः सकाशात् निष्क्रामतीत्यर्थः । तस्मात् सकर्मैवानुष्ठेयमिति भावः । ननु–निर्गच्छता प्राणाना मध्ये कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायामाह–**तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती**ति । यथाकर्म यथाश्रुत 'त' विज्ञानात्मान 'उत्क्रामन्त' परलोकाय प्रस्थित परलोकाय उद्भूताभिप्राय 'अनु' सृत्य 'प्राणः' सर्वाधिकारस्थानीयो राज्ञ इवाधिकारी राजानमुत्क्रामति । त च 'प्राणमनूत्क्रामन्त' अनुगच्छन्तं सन्त 'सर्वे प्राणाः' वागादयः प्रधानस्य परिवारस्थानीयाः अनूत्क्रामन्तीत्यर्थः । न चात्रानुशब्दः क्रमावद्योतकः । किं तु–विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतकः । तथा हि–वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणाधीना. इति उद्गीथब्राह्मणे निर्णीतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यम् । तथा मुख्यप्राणोऽपि स्थित्युत्क्रमणादौ भोक्तुः कर्माधीनः । अतो मुख्यप्राणापेक्षया विज्ञानात्मनः प्राधान्यम् । इद च प्राधान्यमभिप्रेत्य इह अनुशब्दः प्रयुक्तः । लिंगावभासकस्यात्मनो लिंगस्य च उत्क्रमणे देशकालभेदाभावात् न क्रमार्थः अनुशब्द इति भावः । एवं म्रियमाणस्यार्थसिद्धमाह–**संज्ञानमेवान्ववक्रामती**ति । यथोत्क्रमणात्प्राक् स्वकर्मानुसारिभाविदेहविज्ञानसहितो भवति । तथा उत्क्रान्त्यनन्तर 'सज्ञानमेव' विशेषज्ञानोद्भासितमेव गन्तव्य 'अन्ववक्रामति' अनुगच्छतीत्यर्थः । तथा च दुःखहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थ तत्साधनोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवितव्यम् । किं च–सर्वशुभकर्मविधायित्वेन अशुभकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्य इह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते । सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति । अतस्तदपि यथाऽधिकार कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । यदुक्त हृदयाग्रप्रद्योतन तदेव स्पष्टयति–**स एष ज्ञः सविज्ञानो भवती**ति । 'स एषः' मुमूर्षुः आत्मा 'ज्ञः' ज्ञातृस्वभाव एव सन् सविज्ञानः' पूर्वप्रज्ञाऽख्यभावनाप्रधानेन विज्ञानेन सह वर्तमानो भवति । स्वप्ने इव विशेषविज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । एतच्च सविज्ञानत्व कर्मवशादेवास्य भवति न स्वतन्त्रतः । स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव तु तल्लभ्यते । तस्मात् कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकान्त.करणवृत्त्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकः अन्तकाले सविज्ञानो भवतीति भावः । पूर्वं शकटवत् सभृतमभार उत्सर्जद्यातीत्युक्तम् । तत्रेदानीं किं तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पाथेय शाकटिकसम्भारस्थानीयं परलोक गत्वा यद्भुक्ते । तत्र शरीराद्यारभक च किमिति जिज्ञासायामाह–**तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे**ति । प्रमाणात् अप्रमाणाद्वा जात सम्यक्ज्ञानसशयज्ञानमिथ्याज्ञानसाधारण ससारहेतुभूतं ज्ञानमात्रं इह विद्याशब्देनोच्यते न परमात्मज्ञानम् तस्य संसारविरोधित्वात् । शास्त्रतो लोकतो वा स्वभावतो वा यत् दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं वाङ्मनःकायसाध्यं तत्सर्वं इह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मण. तत्फलस्य च भुक्तस्य यः सस्कारो हृदि सश्रितः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । इह विद्याकर्मणोः कार्यकोटिरूपत्वात् समस्य वचनं कृतम् । पूर्वप्रज्ञायास्तदुद्भवप्राधान्यार्थं पृथक्करणम् । प्राधान्य तस्याः भुज्यमानस्य कर्मणः परिशेषरूपत्वाज्जायमानस्य मूलत्वाच्च । न च–एतस्याः कर्माद्यनुष्ठानादौ प्रयोजकत्वमेव नास्ति कुतः प्राधान्यमिति वाच्यम् । पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तकस्य बहुतरस्य कार्यस्य दर्शनात् । तथा हि–केषाचित् कसुचित् क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैवेहाभ्यासं जन्मत एवारभ्य कौशलं दृश्यते । केषांचित् पुनरत्यन्तसुगमास्वपि क्रियासु रज्जुनिर्माणादिलक्षणासु अकौशलं दृश्यते । अतः पूर्वप्रज्ञया विना विद्याकर्मणी तत्फलभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिनियुक्त तस्याः प्राधान्यम् (?) । अथवा विद्याकर्मभ्यां च पूर्वप्रज्ञाया उद्भवात् तयोः कारणकोटित्वात् समस्य वचनम् । इतरस्याः कार्यत्वात् पृथक्ग्रहणम् । सर्वथाऽपि कार्यकारणकोटयोः द्वैराश्यसिद्ध्यर्थमित्थ निर्देशः । तस्मादेतत् त्रयं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्य शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपाथेयमिति । तथा च–तं परलोकं गच्छतं विद्या च कर्म च 'विद्याकर्मणी' उक्तरूपे 'समन्वारभेते' सम्यगन्वारभेते अनुगच्छतः । पूर्वप्रज्ञा चोक्तलक्षणा

तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसꣳहरत्येवमेवा-यम्पुरुषऽइदꣳ शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽऽत्मानमुपसꣳहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरङ्कल्याणतरꣳ रूपन्तनुतऽएवमेवायम्पुरुषऽइदꣳ शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽन्यन्नवतरꣳ रूपन्तनुते पित्र्यम्वा गान्धर्वम्वा ब्राह्मम्वा प्राजापत्यम्वा दैवम्वा मानुषम्वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा आत्मानमुपसंहरति । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्या गमयित्वा आत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादाय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं रूपं तनुते । पित्र्यं वा । गांधर्वं वा । ब्राह्मं वा । प्राजापत्यं वा । दैवं वा । मानुषं वा । अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

समन्वारभते, इति वाक्ययोजना । तस्मादेव विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यं त्रय देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनम् । तस्मात् विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत् शुभफलायेति प्रकरणार्थ. ॥ ३ ॥

एव सम्भृतविद्यादिसम्भारो देहान्तर प्रतिपद्यमान. कथ तत्प्रतिपद्यते इत्यत्राथ दृष्टांतमाह—**तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यांतं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति** । तत्तत्र उद्भूतवासनस्य म्रियमाणस्य तया वासनया देहान्तरसञ्चारे अय दृष्टांतः । 'यथा' येन प्रकारेण 'तृणजलायुका' तृणस्यान्तमवसान गत्वा अर्थात्तृणान्तर माश्रित्य आत्मानमात्मन. पूर्वावयवमुपसहरति अग्रिमावयवस्थाने इत्यर्थ. । दार्ष्टांतिकमाह—**एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसहरतीति** । यथाऽय दृष्टात । 'एवमेवाय पुरुषः' यः प्रकृतः ससारी 'इद शरीर' पूर्वोपात्त 'निहत्य' स्वप्नप्रतिपित्सुरिव पातयित्वा 'अविद्या गमयित्वा' अचेतन कृत्वा आत्माभिमानत्यागेन प्रसारितया वासनया अर्थाच्छरीरान्तर गृहीत्वा 'आत्मानमुपसहरति' । तत्रैवाहमिति आत्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहे इत्यर्थः । एतेन एतदपास्त यद्वदन्ति पौराणिकाः—तृणजलायुकादृष्टान्तात् देहान्तर गृहीत्वा पूर्वदेह मुञ्चत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति । यस्मात् देहनिर्गमनात्प्रागवस्थायामेव यथोक्ता हृदयस्था वासना विद्याकर्मनिमित्त माविदेहं स्पृशति । जीवोऽपि तत्राभिमान करोति । पुनस्तु पूर्वदेह त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे तृणजलायुकादृष्टातः श्रुत्या दर्शित. । तस्मात् पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति अयुक्तमिति ॥ ४ ॥

एव जलायुकावत् वासनयैव शरीरान्तर गच्छत आत्मनः तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति "तद्यथा राजान" इत्यादावुक्तम् । तत्र किं नित्योपात्तमेव भूतपञ्चक पूर्वपूर्वदेहद्वयोपमर्देन अन्यदन्यद्देहद्वयमारभते । किं वा अन्यदन्यदेव भूतपञ्चकमन्यमन्य देह जनयतीति सन्देहे तत्तद्भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात् मायायाः सर्वकारणत्वेऽपि तत्तद्देहारम्भसमये तत्तदुपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिदेहारम्भ भूतपञ्चक-

स वाऽअयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्म्मयः श्रोत्रमयऽआकाशमयो वायुमयस्तेजोमयऽआपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्म्ममयोऽधर्म्ममयः सर्व्वमयस्तद्यदेतदिदम्मयोऽदोमयऽइति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भ्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

स वा अयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाङ्मयः । प्राणमयः । चक्षुर्मयः । श्रोत्रमयः । आकाशमयः । वायुमयः । तेजोमयः । आपोमयः । पृथिवीमयः । क्रोधमयः । अक्रोधमयः । हर्षमयः । अहर्षमयः । धर्ममयः । अधर्ममयः । सर्वमयः । तद्यदा इदंमयः अदोमयः, इति । यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति । पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

व्यक्तिभेदे मानाभावाच्च न द्वितीयः पक्षः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवाङ्गीकारयितु दृष्टान्तमाह—**तद्यथा पेशस्कारीति** । तत्तत्र नित्योपात्तमेव मायामयं भूतपञ्चक प्रतिदेहारम्भ उपादानम् इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टांतः । 'यथा' लोके पेशः सुवर्णं तत्करोतीति 'पेशस्कारी' सुवर्णकारः 'पेशसः' सुवर्णस्य 'मात्रां' पूर्वरचनामपादायापच्छिद्योपमृद्य 'अन्यत्' पूर्वस्माद्रचनाविशेषात् भिन्न नवादपि नव 'नवतर' अभिनवतर कल्याणादपि कल्याण कल्याणतरमतिशोभनं 'रूप' 'तनुते' निर्मिनोति इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमेवायं पुरुषऽ इदं शरीरं निहत्येत्यादिना** । 'रूप' संस्थानविशेष देहान्तरम् । अन्यत्तु पूर्ववत् । कि तदारभ्यमाण शरीरमित्यपेक्षायामाह—**पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वेति** । पितृभ्यो हित 'पित्र्य' पितृलोकोपभोग्यमिति यावत् । एव तत्तल्लोकोपभोगयोग्य तत्तन्नामक व्याख्येयम् । 'ब्रह्म' हिरण्यगर्भः तल्लोकोपभोगयोग्य ब्राह्मम् । प्रजापतिर्विराट् तल्लोकोपभोगयोग्य 'प्राजापत्य वा' शरीरम् । 'तनुते' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । देहव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं कथयितुमशक्यत्वात् अनुक्त सर्वनामान्यशब्देन गृह्णाति—**अन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति** । यथाकर्म यथाश्रुत 'अन्येभ्यो भूतेभ्यः' प्रेततिर्यगादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुते इति सम्बध्यते । तस्माद्वर्तमानदेहारम्भकाण्येव भूतानि शरीरान्तरारम्भकाणि । तद्वशाच्चास्य संसरणमिति भावः ॥ ५ ॥

योऽयमात्मनः संसारसम्बन्धः स वास्तवो न भवति किं तु—औपाधिक एवेति तदुपाधिनो दर्शयितुं आत्मनो वास्तवस्वरूपमाह—**स वाऽ अयमात्मा ब्रह्मेति** । 'सः' प्रकृतः संसारी । वैशब्दस्तत्स्मृत्यर्थः । अयमपि विद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशः अपरोऽक्षात्मा कूटस्थः साक्षी चिद्धातुः एवभूतः सोऽहमात्मा 'वै' 'ब्रह्म' अशनायाद्यतीतपरमात्मैव अस्य संसारिणो वास्तव रूपमित्यर्थः । ब्रह्मैव सन्नयमात्मा अविद्याऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः । पुनः सम्यक् ज्ञानात्तद्ध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठत इति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तः एवंविधब्रह्मात्मनो

बन्धः तानुपाधीन् आह—**विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय** इति। विज्ञानं बुद्धिः तन्मयः तत्प्रायः । बुद्ध्यैक्याध्यासाद्धि धर्मस्य कर्तृत्वादेः आत्मन्यारोपः । अतस्तत्प्रायः । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थः, न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्मनोमयः। विज्ञानमयत्वं चिन्मयत्वोपलक्षणम्। मनोमयत्वमहङ्कारमयत्वोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । वदनव्यापारकाले वाङ्मयः सः । प्राणमयः पंचवृत्तिकस्तन्मयस्तत्प्रायः । तथा रूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः । शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राणबुद्ध्यादिद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन्नात्मा शरीरारंभकभूतमयोऽपि भवतीत्याह—**आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमय** इति । आकाशशरीरारंभे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारंभे वायुमयः । तैजसशरीरारंभे तेजोमयः । तथा वरुणलोकेषु आप्यशरीरारंभे आपोमयः । पार्थिवशरीरारंभे पृथिवीमयः । एवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा तत्राभिव्यज्यमानांतरात्मवृत्त्युपाधिकश्च भवतीत्याह—**क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय** इति । प्राप्ताप्राप्तवस्त्वंतरदर्शनेन तद्विषयाभिलाषः स्वविषयभोगावसानमन्तरेण केनचित् प्रतिहन्यमानश्चेद्भवति, तदा क्रोधरूपेण परिणमते । तन्मयः क्रोधमयः । स क्रोधो यदि केनचिदुपायेन निवर्तितः स्यात् तदा प्रसन्नं चित्तं अक्रोधः तन्मयोऽक्रोधमय इत्यर्थः। तथा इष्टवस्तुसंयोगनिमित्तो हर्षः, तन्मयः 'हर्षमयः' । इष्टवस्तुवियोगनिमित्तः 'अहर्षः' तन्मयः 'अहर्षमयः' । एवमक्रोधहर्षमयत्वे क्रोधाहर्षमयत्वे चात्मनः क्रमेण पुण्यापुण्यमयत्वं भवतीत्याह—**धर्ममयोऽधर्ममय** इति। न हि क्रोधादिभिर्विना धर्माधर्मप्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः । एवं धर्माधर्ममयः सन् सर्वप्रायो भवतीत्याह—**सर्वमय** इति । सर्वस्य व्याकृताव्याकृतस्य जगतो धर्माधर्मकार्यत्वेन तयोः फलं प्रतिपद्यमानस्तन्मयः सन् 'सर्वमयः' भवतीत्यर्थः । ननु—व्याकृतमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि अव्याकृतमयत्वस्य तदभावात् कथं सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्येत इत्याकांक्षायां अपरोऽक्षेण कार्यलिंगेन तत्कारणीभूतः परोऽक्षोऽपि धूमाद्वह्निरिव ज्ञातु शक्यते इत्यभिप्रेत्य सर्वमयत्वं साधयति—**तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इतीति** । यत्किमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादुपलभ्यते । तत् इदमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण लिंगेन भावनारूढपरोऽक्षतत्कारणत्वेन अनुमीयमानं अद इत्युच्यते । तथा च यदा यस्मिन् समये अयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः तदा 'इदंमयः' इत्यर्थः । तथा कार्येण अनुमिमानभावनात्मकविषयादिमयः 'अदोमयः' । तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहारार्थम् । तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिप्याह—**यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति** । यथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति 'यथाकारी' । यथा चरितुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी' । सः 'तथा' तादृशो 'भवति' । करणचरणानुरूपो भवति । करणं नाम विधिप्रतिषेधगम्या नियता क्रिया, चरणं तु अनियतक्रिया, इति विशेषः । एवं यथाकारीत्याद्यनूद्य तथा भवतीत्येतत् व्याचष्टे—**साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति** । साधुरुत्कृष्टः पितृगन्धर्वादिलोके भवति । 'पापः' निकृष्ट एव स्थावरादौ 'भवति' जायत इत्यर्थः । ननु—साधुकारीत्यादौ ताच्छील्यप्रत्ययश्रवणात् भूयोऽभ्यासादेव पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनुष्ठानात्, इत्याशंकायां प्राप्तायां सकृदनुष्ठानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवत्येवेति दर्शयितुं शंकाबीजं ताच्छील्यप्रत्ययं विहाय आह—**पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन इतीति** । 'पुण्यः' पुण्यवान् 'पापः' पापवान् । तथा च पुण्यपापकर्माभ्यासे तत्फलातिशयो भवतीत्यवंपरतैव ताच्छील्यप्रत्ययोपादानस्य । न तु सकृदनुष्ठानात् तत्फलसम्बन्धाभावपरतेत्यर्थः । यत एवं उत्कृष्टापकृष्टयोनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेवासाधारणकारणत्वं, इतरेषां तु साधारणत्वम्; अतः सर्वदा पुण्यमेवानुष्ठेयम् नेतरत्, इति भावः ॥ ६ ॥

(त्यु) अथो खल्वाहुः । काममयऽएवायम्पुरुषऽइति स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म्म कुरुते यत्कर्म्म कुरुते तदभिसम्पद्यतऽइति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोको भवति । तदेव सक्तस्सह कर्म्मणैति लिङ्गम्मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तङ्कर्म्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्म्मणऽइति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्कामऽआत्मकामऽआप्तकामो भवति न तस्मात्प्राणाऽउत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति । यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोको भवति—"तदेव सक्तस्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यांतं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे । "

पुण्यपापयोरेव ससारासाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्त तत् पूर्वपक्षीकृत्य इदानीं कामस्यैवासाधारणकारणत्वमिति सिद्धातमभिप्रेत्याह—अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपक्षानन्तर सिद्धातप्राप्तियोग्यताद्योतकः अथोशब्दः । 'खलु' निश्चये । स्थूलदश एके आचार्याः पुण्यापुण्यमयोऽय पुरुष इत्याहुः कथयति । अन्ये पुनर्बधमोक्षकुशलाः 'अय पुरुषः' खलु 'काममय एव' कामो विषयादित्सा तन्मय इत्याहुः । न चैव सति अविद्यायाः ससारहेतुत्वानुपपत्तिः, तस्या. स्वत. तद्धेतुत्वानुपपत्तेः इष्टत्वात् । सहकार्यपेक्षाया तु कामस्यैव प्राधान्यात् काम एव असाधारण कारण ससारस्य । उक्तयोः पुण्यपापयोरपि तदभावेऽनुदयात् " अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यद्धि कुरुते किंचित् तत्तत्कामस्य चेष्टितम् "—इति मनुस्मरणात् । कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामस्यैवासाधारणकारणत्वात् युक्त काममय एवेत्यवधारणमित्यर्थः । कया प्रणाड्या कामस्य ससारकारणत्वमित्यपेक्षायामाह—**स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति** इत्यादिना । स आत्मा सामान्यतः काममयः सन् 'यथाकामः' यादृशेन कामविषयेन युक्तो भवति, तथाक्रतुर्भवति । क्रतुर्नामाध्यवसायः, यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते । काम एव ईषदभिलाषमात्रे यस्मिन् विषये अभिव्यक्तो भवति । स तस्मिन् विषये अविहन्यमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमापद्यते तन्मय आत्मा भवतीति यावत् । सः 'यथाक्रतुर्भवति' यादृशकर्मविषयेण क्रतुना युक्तो भवति । 'तत्कर्म कुरुते' । यद्विषयः क्रतुः स्वय तत्फलसिद्धये तद्योग्यं कर्म निर्वर्तयतीति यावत् । 'यत्कर्म कुरुते' 'तदभिसपद्यते' तदीय फलमभिसपद्यते प्राप्नोति । तस्मात्सर्वमयत्वे काममयत्व हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मत्रसम्मतिमाह—**तदेष श्लोको भवति तदेव सक्तस्सह कर्म्मणैतीति** । तत्तत्र ब्राह्मणोक्तेऽर्थे एष सार्द्धः 'श्लोकः' मन्त्रो भवति । 'अस्य' उद्भूताभिलाषस्य 'लिंग' सप्तदशावयवात्मकं मनः प्रधान-

इति नु कामयमानः । अथाकामयमानः । योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

त्वात् मनःशब्दवाच्यम् । यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिंग्यते, तन्मनो लिंगमिति तल्लिंग 'मनो यत्र' यस्मिन् गतव्ये फले 'निषक्त' निश्चयेन सक्त भवति । तन्मनः तद्गन्तव्यफलरूपापन्न 'सत्' 'कर्मणा' फलारम्भकीभूतकर्मणा 'सह' 'तदेव' गतव्य फलमेति गच्छतीत्यर्थः । तथा च–यदभिलाषात् यत्कर्म कृतवान् तत्र मनोऽभिषङ्गवशात् तेन कर्मणा सहास्य तत्फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूल ससारस्येत्यवगतम् । तथा च पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च "इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः"–( ) इति श्रुत्यन्तरात् अवाप्तपरमपुरुषार्थस्य शुद्धबुद्धेर्जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मविद इहैव जीवदवस्थायामेव कामविनाशश्रवणात् अर्थात् विद्यमानान्यपि कर्माणि कामहीनस्य निष्फलप्रसवानि इत्यवगतेः काम एव ससारे हेतुरिति भावः । ननु-कामप्रधानः ससरति चेत्; कर्मफलभोगानन्तर कामाभावात् मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशङ्कायामाह–**प्राप्यांत कर्मण** इत्यादिना । अय फलासक्तः कामी इहास्मिन् लोके यत्किंचित्कर्म करोति 'तस्य' 'कर्मणः' भोगेन अन्तमवसान 'प्राप्य' कर्मफलभोगसमाप्ति गत्वा 'तस्मात् लोकात्' भुक्तभोगात् 'पुनरैति' आगच्छति । 'अस्मै लोकाय कर्मणे' । कर्मप्रधानत्वात् अस्य लोकस्य कर्मण इति विशेषणम् । अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकरणार्थमित्यर्थः । तस्मादेव फलासक्तः सन् कर्म कृत्वा तत्फलभोगार्थ गच्छति । ततश्च पुनः कर्मकरणार्थमागच्छतीत्येवभूतससरणप्रवाहस्य विना ब्रह्मज्ञानमनुच्छेदात् न कर्मफलभोगावसाने मुक्तिः शक्येति भाव. । इदानीमज्ञानकारणकः काम एव ससारासाधारणकारणमित्युक्तमुपसहरति–**इति नु कामयमान** इति । इत्येव 'नु' खलु 'कामयमान' ससरतीति शेषः । एव इयता प्रबन्धेन अवस्थाद्वयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः ससार. सकारणको दर्शितः । इदानीं योषिदालिङ्गनेनेव पुसः सुषुप्तिप्राप्तस्यात्मनः कामादिहीन रूप मोक्षदृष्टान्तभूत यत् अतिच्छन्दोवाक्येनोक्त तस्य दार्ष्टान्तिकभूत सोपाय मोक्षस्वरूपमाह–**अथाकामयमान** इत्यादिना । अथशब्दः संसारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मात् कामयमान एव एव ससरति । तस्मादकामयमानो विद्वान्न क्वचित्ससरति । "न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति" इति वचनात् कामाभावे तदुत्थतत्सम्रणहेतुकर्माभावाच्च । किं तर्हि "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्यग्रिमेणान्वयः । कुतोऽकामयमानः स्यादित्यत आह–**योऽकाम** इति । बाह्येषु शब्दाद्यर्थेषु दृष्टिश्रुतिपूर्वकाः कामा यस्य न सन्ति सः 'अकाम.' इत्यर्थः । अकामोऽपि कुतो हेतोरित्यत आह–**निष्काम** इति । अतिग्रहशब्दिताः शब्दादिवासनात्मका अन्तस्था ये कामाः ते निर्गता यस्मात् सः 'निष्कामः' । अतः अकामपदेन बाह्या निरस्यन्ते । निष्कामपदेन तद्धेतुभूता आतरा इति अपौनरुक्त्यमित्यर्थः । कथ च निष्कामत्व भवतीत्यपेक्षायामाह–**आत्मकाम** इति । आत्मैव सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपचस्य आत्ममात्रत्वे प्रतिपन्ने स्वातिरिक्तकामयितव्यराहित्य आत्मकामत्वम् । अतः शब्दादिसाध्यसुखस्यापि आत्ममात्रत्वात् आत्मैव कामो यस्य स. 'आत्मकामः' इत्यर्थः । अत एव–**आप्तकाम** इति । आप्ताः कामा येन सः 'आप्तकामः' । आत्मकामत्वादाप्तकामत्वमित्यर्थः । अर्थादात्मैकत्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वासंभवात् ससारो दुर्वार इति आत्मनो ज्ञानाय यतितव्यमिति सूचित भवति । किमेवविधस्य भवतीत्यपेक्षाया मोक्ष एव भवतीत्याह–**न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति** । 'तस्मात्' अकामयमानात्सकाशाद्धि 'प्राणाः' वागादयः 'नोत्क्रामन्ति' । कामाभावेन कर्माभावे सति गमनकारणाभावात् । किं तु–तप्तलोह निक्षिप्तोदकबिंदुवत् अत्रैव ब्रह्मस्वरूपे एव 'समवनीयते' सप्रलीयन्ते इत्यर्थः । स चाकामयमानो जीवन्नेव 'ब्रह्मैव

तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ❋ । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतऽइति ॥ ९ ॥

तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेतेऽथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञऽआत्मा ब्रह्मैव लोकऽएव सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

तदेष श्लोको भवति–" **यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते** "–इति ॥ ९ ॥

तद्यथा अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत, एवमेव इदं शरीरं शेते । अथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राट्, इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि, इति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

सन् ' सुषुप्त्यवस्थायामिव अपरिच्छिन्ननिर्विशेषाद्वैतालिप्तचिज्ज्योतिःस्वभावः सन् ' ब्रह्माप्येति ' प्राप्नोति नित्यप्राप्तत्वादेव अप्येतिशब्देन प्राप्तिरुपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं काममयः संसरतीति ब्राह्मणोक्तेऽर्थे यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोदाहरणं कृतं तथा अत्राप्युक्तेऽर्थे मन्त्रमुदाहरति–**तदेष श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यंत** इति । तत्तस्मिन्नुक्ते मोक्षतत्साधनेऽर्थे ' एष श्लोकः ' मन्त्रः ' भवति ' अस्यात्मकामस्य ब्रह्मविदः ' यदा ' यस्मिन् काले विद्यापरिपाकावस्थायां 'हृदि श्रिताः' ' ये कामाः ' तृष्णात्वेन व्यवह्रियमाणा द्विविधेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूताः सन्तो जगज्जनका वासनात्मकाः । ते ' सर्वे ' समस्ताः ' प्रमुच्यन्ते ' समूलतो विशीर्यंते । न तु सुषुप्ताविव कारणात्मना अवतिष्ठन्ते । ' अथ ' अतो हेतोः समूलतः कामवियोगलक्षणात् तदा ' मर्त्यः ' मरणधर्माऽपि सन् ' अमृतः ' अमरणधर्मा भवतीति यावत् । ततश्च कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देशसामर्थ्यात् अविद्यालक्षणा अनात्मविषयाः कामा मृत्यवो भवतीत्यवगम्यते । किं तदमृतत्वं क्व वा भवतीत्यत उच्यते–**अत्र ब्रह्म समश्नुत** इति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन् ' ब्रह्म ' ' समश्नुते ' ब्रह्मीभूतो भवति ब्रह्मभावापत्तिलक्षणो मोक्ष एवामृतत्वम् । तच्च विज्ञानिशरीर एव कामनिवृत्त्या अभिव्यज्यते । स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु–विदुषः सर्वात्मविद्यया आत्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वपि असौ देहे चेद्वर्तते ततोऽस्य पूर्ववत् देहं हित्वा द्विधा वैयर्थ्यमेवेत्याशंकायां तन्निराकरणार्थं तावत् दृष्टांतमाह–**तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति** । तत्तत्र दृष्टान्तः । ' यथा ' लोके अहिः सर्पः यस्यां त्वचि नितरां लीयते सा सर्पस्य त्वक् ' अहिनिर्ल्वयनी ' । सा ' मृता ' अहिदेहवियुक्ता ' वल्मीके ' सर्पाश्रये ' प्रत्यस्ता ' प्रतिक्षिप्ता सर्पेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती ' शयीत ' वर्तेत । सर्पश्च यथा तत्र निर्गमनप्रवेशौ कुर्वन्नपि निर्ममाहंकृतिको वर्तत इति अपरो दृष्टांतः अर्थात् विवक्षित इत्यर्थः । निर्मोकदृष्टांतस्य

❋ " स्थिताः " इति काण्वः पाठः ।

(स्त) तदप्येते श्लोकाः । (ऽ) अणुः पन्था विततः पुराणो माꣳ

तदप्येते श्लोकाः—" अणुः पंथा विनरः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तावद्दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवेदं शरीरं शेते इति । यथाऽय दृष्टान्त. ' एवमिदं शरीरं ' स्थूलं सूक्ष्मं च सर्पस्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं ' शेते ' विद्यया सम्बन्धहेतोरविद्याया. समुच्छेदादिति । ननु—दृष्टान्ते सर्पतन्निर्मोकयोर्भेदेनावस्थितिवत् दार्ष्टान्तिकेऽपि विद्वत्तद्देहयोस्तथा स्यात् । अन्यथा देहदेहिभावासिद्धेरिति चेन्मा मस्थाः । यथा अहिनिर्मोकयोः पूर्ववदिदानीं मिथः सम्बन्धो नास्ति । तद्वद्देहिदेहयोरपि पूर्ववत् मिथ्याऽभिमानाख्यः सम्बन्ध इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्रार्थस्यात्र विवक्षितत्वादित्यभिप्रेत्य सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—अथाऽयमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्य इति । अथशब्दो हेत्वर्थः । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागादित्यर्थः । अयमात्मा आत्मस्वरूपापन्नो विद्वान् ' अनस्थिकः ' । अस्थीति मरणधर्मकशरीरगतमज्जाऽस्थिस्नावमेदोऽसृक्त्वचामुपलक्षणम् । न विद्यते अस्थि मरणधर्मकं मज्जादिकं यस्मिन् सः अनस्थिकः अमृत इत्यर्थः । तथा चाग्निरहस्ये श्रूयते—" उभयं हैतदग्रे प्रजापतिरास मर्त्यं चैवामृतं च " (श. प. १०।१।४।१) इति प्रकृत्य " अथ पुरीषं निवपति तद्वास्यैतदसृगेव त्वगेव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं ह्यसृङ्मर्त्या त्वक् " (श. प. १० । १ । ४ । ७) इति । अमृतः कुतो हेतोरित्यत आह—' अशरीरः ' । अविद्वद्दृष्ट्या शरीरस्थः स्वदृष्ट्या ' अशरीरः ' एव । अत एव ' प्राज्ञः ' साक्षी । स च एतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान् ' ब्रह्मैव ' अशनायादिवर्जितः परमात्मैव । ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादिविषयत्वं वारयितुं ' लोक एव ' स्वप्रकाश एवेति विशेषणं बोध्यम् । ' याज्ञवल्क्य ' मुनिः ' सम्राडिति ' राजानं सबोध्य इत्येवं ' ह ' किल ' उवाच ' उक्तवान् । तथा च—अखण्डैकरसब्रह्मभूतस्य विदुषो देहसम्बन्धहेत्वज्ञानध्वस्तौ पूर्ववच्छरीराभिमानाभावान्न विद्यावैयर्थ्यमिति भावः । य. पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थः कामप्रश्नो वरो दत्तः । स यद्यपि सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टान्तपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या सविस्तरो निर्णीतः । तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञानहेतुर्संन्यासस्य पूर्वमसकृदुक्तत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्त्यन्तरङ्गभूतशमादीनां तत्रानुक्तत्वात् तैः सह भूयोऽपि संन्यासो विद्यासाधनत्वेन विधातव्य इति वक्तव्यविशेषसम्भवात् सहस्रदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन् प्रतिजज्ञे, न सर्वस्वं इत्यभिप्रेत्याह श्रुतिः—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेह इति । ' सोऽहं ' इत्थं विमोक्षितवते ' भगवते ' ' सहस्रं ददामीति ' पूर्ववत् । नन्वेवं वक्तव्यशेषोऽस्ति चेत्, राजा पूर्ववत् " अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति " कस्मान्न पृच्छेदिति चेत् सत्यं, शास्त्रे आलोच्यमाने ज्ञानादन्यन्न साक्षान्मोक्षसाधनमीक्ष्यते । संन्यासादेस्तु तद्द्वारैव साधनत्वादिति विवक्षन् विमोक्षायेति नापृच्छत् । विदुषो हि निःशेषक्लेशोपशमात्मकस्वरूपावस्थितस्य स्वतः सिद्धः संन्यासादिः, न ज्ञानसाधनम् । किं तु " संन्यासेन तनुं त्यजेत् " (　　　　) इति स्मृतेः प्रतिपत्तिकर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषोः पुनः " त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् " इति वचनात् ज्ञानार्थत्वेन संन्यासः सपरिकरो वक्तव्यः इति युक्तं तदर्थं सहस्रदानमिति भावः ॥ १० ॥

" अथाकामयमानः " इत्यादिब्राह्मणेन " यदा सर्वे प्रमुच्यते " इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः

स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविदऽउत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः । पिङ्गलꣳ हरितं लोहितञ्च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च । एष पंथा ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

संक्षिप्तोऽर्थः, तस्यैव विवरणार्थाः 'श्लोकाः' मन्त्रा. सतीति शेषः । 'अणुः' स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् । 'वितरः' वितीर्णो विस्तृत इति यावत् दुर्विज्ञेयत्वात् अनन्तात्मावगाहित्वाद्वा । 'पुराणः' चिरतनः नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् । एवभूतः 'पथाः' ऐकात्म्यज्ञानलक्षणो मार्गः । सः 'मां स्पृष्टः' शास्त्राचार्योक्तितो मामनुप्राप्तः । यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया । मामिति मया स्पृष्टो लब्ध इति यावत् । न केवल लब्धः । किंतु—'मयैव चानुवित्तः' अनुवेदन नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्राप्तिर्भुजेरिव तृप्त्यवसानता । तथाचानुवित्तः उक्तलक्षणांनिष्ठा प्रापितः । एवकारः मया अनुवित्त एवेति अयोगव्यवच्छेदार्थः । सर्वथा नान्ययोगव्यवच्छेदार्थः । "तद्योऽमिदेवाना प्रत्यबुध्यत"—( ) इति श्रुत्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वसाधारणत्वोक्तेरिति भावः । एवकारः अत्रान्ययोगव्यवच्छेदको न भवति, इत्येतदेवाह—**तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ता** इति । न केवल मयैवाय मार्गोऽनुवित्तः । कि तु—अन्येऽपि ये ब्रह्मवादिनः प्रज्ञावतः 'धीरा' सदा निर्द्वंद्वा जीवन्त एव 'विमुक्ताः' सन्तः इतोऽस्माच्छारीरात् 'उत्क्रम्य' शरीरपातानतरमेव 'तेन' ब्रह्मविद्यामार्गेण 'स्वर्गं' परमानदलक्षण मोक्षप्रकरणात् न तु-त्रिविष्टपलक्षण 'लोक' स्वप्रकाशमपियन्ति अपिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथोक्ते अस्मिन्मोक्षमार्गे अविद्योपप्लुताशयाः यथारुचि विचित्राणि दर्शनानि कल्पयतीत्याह—**तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुरि**ति । 'तस्मिन्' ब्रह्मज्ञानलक्षणे मोक्षमार्गे शुक्लमतिसशुद्ध ब्रह्मेत्याहुः । 'आहुरिति' सर्वत्रानुषगः । अपरे शरद्व्योमवत्तु ब्रह्म नीलमिति । अन्ये तु वह्निज्वालात् पिंगलमिति । केचिन् पुनर्वैडूर्यमणिवद्धरितं ब्रह्मेति । अपरे तु जपाकुसुमवल्लोहितमिति । चकारो ब्रह्मणः शब्दस्पर्शादितादात्म्यकल्पनासमुच्चयार्थ । प्राप्यस्य आदित्यादिब्रह्मण. शुक्लादिरूपत्वमुपेत्य तत्प्राप्तिमार्गे अर्वाग्दृशो विवदन्ते इत्यर्थ. । वस्तुतस्तु उपासनामार्ग एव एवविधः । न मोक्षमार्गः । तथा हि—उपासको हि नाडीद्वारा आदित्यादिलोक प्रति निष्क्रामति । नाडीना च—"शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः" इति नाडीखण्डे अनेकवर्णात्मकत्वस्योक्तत्वात् उपास्यस्यादित्यादिब्रह्मण. शुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणे मोक्षमार्गे निर्गुणश्रुतिविरोधात् । तस्मादाप्तकामतया निर्गुणब्रह्मात्मविषयज्ञानमेव मोक्षमार्ग इत्येतदाह—**एष पंथा ब्रह्मणा हानुवित्त** इति । यथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते । तथा स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य सर्वस्यैव कामस्य ज्ञानात् प्रक्षये सति प्रवृत्त्यनुपपत्तौ अत्रैव प्रत्यगात्ममात्रे कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमिलेष 'पथाः' ज्ञानमार्गो 'ब्रह्मणा' परमात्मस्वरूपेण ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेनानुवित्तः पूर्वोक्तनिष्ठा प्रापित इत्यर्थः । एवं विप्रतिपत्तिनिराकरणपुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य 'तेन धीरा अपियन्ति' इत्यत्रोक्त निगमयति—**तेनैति ब्रह्मवि-**

अन्धन्तमः प्रविशन्ति। येऽसम्भूतिमुपासते। ततो भूयऽइव ते तमो यऽउ सम्भूत्याꣳ रताः ॥ १३ ॥
असुर्य्या नाम ते लोकाः। (ऽ) अन्धेन तमसाऽऽवृताः। ताꣳस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्युविद्वाꣳसोऽबुधा जनाः ॥ १४ ॥
तदेव सन्तः। (स्तु) तदु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनष्टिः। ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः-(वा. सं. ४०।९)॥ १३ ॥
असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः। तांस्ते प्रेत्यापिगच्छंत्यविद्वांसोऽबुधा जनाः। (वा. सं. ४०। ३)॥ १४ ॥
तदेव संतस्तदु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनष्टिः। ये तद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुःखमेवोपयंति॥ १५ ॥

तैजसः पुण्यकृच्चेति। अन्योऽपि ब्रह्मवित् 'तेन' ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति। ब्रह्मवित्त्वे हेतुस्तैजस इति। तेजसि शुद्धसत्त्वे भवस्तैजसः क्षपिताशेषकल्मषतया आत्मप्रवणबुद्धिरिति यावत्। तैजसत्वे हेतुः पुण्यकृदिति। इष्टापूर्तलक्षण पुण्य करोतीति 'पुण्यकृत्'। चकारः उक्तहेतुहेतुमद्भावक्रमसमुच्चयार्थः। न ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयार्थः। तदुक्तं-"कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते"-( ) इति। कि च-"अर्थस्य मूल निकृतिः क्षमा च कामस्य रूप च वपुर्वयश्च। धर्मस्य यागादि दया दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः"-( ) इति। चतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेदोपदेशाच्च नात्र समुच्चयोऽभिमत इत्यर्थः॥ १२॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति-'अध' अदर्शनात्मक 'तमः' मोहादिपदवाच्य ससारनियामक 'प्रविशति' प्रपद्यन्ते। के ते? 'ये' 'असभूति' समवन सभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा सभूतिः। तस्या अन्या 'असभूतिः' देवताप्रकृतिकारणमव्याकृताख्य, ता असभूतिमव्याकृताख्या प्रकृतिकारण अविद्याकामकर्मबीजभूतां अदर्शनात्मिकां 'उपासते' अनुवर्तते इति यावत्। ततस्तस्मादपि 'भूय इव' बहुतरमिव 'ते' 'तमः' प्रविशन्ति। के? 'ये' 'उ' तु 'सभूत्या' कार्ये ब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये 'रताः' आसक्ता उपनिषदर्थानपेक्षिण इति यावत्। अतो युक्त आत्मज्ञानहीनाना तेषा अपि अधःपतनमित्यर्थः॥ १३॥

नन्वेव-यदि ते अदर्शनलक्षण तमः प्रविशन्ति, तर्हि का क्षतिरिति आशकायामाह-**असुर्या नाम ते लोका** इति। ये 'लोकाः' 'अधेन तमसाऽऽवृताः' व्याप्ताः 'ते लोका असुर्याः' तीव्रदुःखसमन्विताः 'नाम' प्रसिद्धाः। असुषु रमंते इति व्युत्पत्तेः। परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः। तेषां स्वभूता असुर्या निकृष्टा इति यावत्। 'तान्' लोकान् 'प्रेत्य' मृत्वा 'अपिगच्छति' अप्ययमेकीभाव प्राप्नुवन्ति। के ते? ये 'अविद्वांसः' न केवल सामान्यतः अविद्वांसः। किं तु-'अबुधाः' आत्मावगमवर्जिताः 'जनाः' प्राकृताः जनधर्मिणो वा। अतो दुःखप्राप्तेः सुखहानिरेव क्षतिरित्यर्थः॥ १४॥

न केवल ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्तिरेव किं तु स्वानुभवसंवादोऽप्यस्तीत्याह-**तदेव संत-**

१-माध्यदिनसंहितायां त्वत्र "ये के चात्महनो जनाः" इति पाठोऽस्ति।

आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । (द) अयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धऽआत्मा । (त्मा॒ऽ) अस्मिन्त्सन्देहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः सऽउ लोकऽएव ॥ १७ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंचरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

स्तदु तद्भवाम इति । 'तदेव' तत्रैव प्रसिद्धे अनेकानर्थसंकुले देहे एव अज्ञानदीर्घनिद्रारहिताः 'सन्तः' वर्तमाना वयं 'तदु' तदानीमेव कथञ्चित् कल्मषक्षयात् तद्ब्रह्म 'भवामः' वर्तामहे । अहो कृतार्था वयमित्यभिप्रायः । ब्रह्मभावज्ञाने सति कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह—न चेदवेदी महती विनष्टिरिति । यद्ब्रह्म भवामः तद्ब्रह्मतत्त्वं न चेद्विदितवंतः । तर्हि अहं 'अवेदी' अविद्वान् भवेयमिति शेषः । वेदनं वेदः सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेदी । तदा 'महती' अनंतपरिणामा जन्ममरणादिलक्षणा 'विनष्टिः' विनशनं स्यात् इति शेषः । एवं पूर्वार्द्धेन उक्तमेवार्थं उत्तरार्द्धेन प्रपंचयति—ये तद्विदुरमृतास्ते भवंतीति । यथा वयं ब्रह्मविदो भूत्वा अस्माद्विनशनाद्विमुक्ताः । एवं 'ये' तद्ब्रह्म विदुः 'तेऽप्यमृताः' मुक्ता भवंति । अथ पुनर्ये एवं न विदुः ते 'इतरे' अब्रह्मविदः जननमरणलक्षणं दुःखमेवोपयन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाचिदपि दुःखान्निवर्तंते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तदेवं मार्गांतरनिंदाव्याजेन आत्मज्ञानमार्गः स्तुतः । पुनरपि तत्स्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यं दर्शयति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । "अयमात्मा ब्रह्म" "अहं ब्रह्मास्मि" "तत्त्वमसि"—इत्यादिवाक्यात् 'पूरुषः' पुमान् 'अयं' परमात्माख्यः अहमेवेत्यात्मानं इत्थं अशनायाद्यतीतं च कथञ्चित् सत्वशुद्धितो यदि 'विजानीयात्' । तर्हि सः 'किमिच्छन्' सर्वस्य वस्तुजातस्यात्ममात्रत्वात् स्वरूपव्यतिरिक्तं किं वस्तु फलभूतमिच्छेत्, न किंचिदपि, इत्यपेक्षायां किंशब्दः । एतदेव प्रकटयति—'कस्य कामाय' कस्मै फलाय 'शरीरमनुसंचरेत्' अनुसंगच्छेत् शारीरोपाधिकृतदुःखमनुदुःखी स्यात् शरीराद्भिन्नत्वेनात्मनः साक्षात्कृतत्वात् न तद्दुःखेन विद्वान् दुःखी स्यात् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

न केवलं आत्मविद्यारसिकस्य कायक्लेशराहित्यं किं तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह—यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेति । 'अस्मिन्' प्रसिद्धे 'संदेहे' तेजोऽबन्नादिभिर्भूतैः संदिह्यते समुपचीयते इति संदेहो देहः । तस्मिन् देहे । कथंभूते ? आध्यात्मिकादीनामर्थानामतिसंकराद्गुणप्रधानभावेन पृथक्करणयोग्यतया 'गहने' दुर्विज्ञेये जलसूर्यवत्प्रविष्टः 'आत्मा' 'यस्य' ब्राह्मणस्य । यद्वा येन ब्राह्मणेन 'अनुवित्तः' अनुलब्धः 'प्रतिबुद्धः' 'अहमस्मि परं ब्रह्म' इत्येवं प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतश्च वर्तते इति शेषः । 'सः' ब्राह्मणः 'विश्वकृत्' विश्वकर्ता कृतकृत्यः पूर्ण इत्यर्थः । ननु—विश्वकृत्त्वं परप्रयुक्तमेव स्यादित्यत आह—तस्य लोक इति ।

य॒दै॒तम॑नु॒पश्य॑ति । (त्या) आ॒त्मा॒नं दे॒वम॑ञ्ज॒सा । ई॒शा॒नम्भू॒तभ॑व्य॒स्य न त॒दा वि॒चि॒कि॒त्स॒ति ॥ १८ ॥

य॒स्मि॒न्प॒ञ्च प॑ञ्चज॒ना॒ः । (ऽ) आ॒का॒श॒श्च प्र॒ति॑ष्ठि॒त॒ः । त॒मे॒व म॒न्य॒ऽआ॒त्मा॒नं॒ वि॒द्वा॒न्ब्र॒ह्मा॒मृ॒तो॒ऽमृ॒त॒म् ॥ १९ ॥

य॒स्मा॒द॒र्वा॒क्स॒म्व॒त्स॒रः । (रो॒ऽ) अहो॑भिः परि॒वर्त्त॑ते । त॒द्दे॒वा ज्यो॒ति॒षा॒ञ्ज्यो॒ति॒रा॒यु॒र्हो॒पा॒स॒ते॒ऽमृ॒त॒म् ॥ २० ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमंजसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्मादर्वाक् सम्वत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

'तस्य' ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चः 'लोकः' आत्मेत्यर्थः । ननु—तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत आह—स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपचस्य 'लोकः एव' आत्मैवेत्यर्थः । तथा च—येन ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतया अनुवित्तः स न ससारी । किं तु पर एव । यस्मात् विश्वकर्ता सर्वस्य चात्मा सर्वं चास्यात्मा । तस्मात् यः परमात्मा सर्वप्रकारभेदरहितः पूर्णतया वर्तते स एवाहमस्मीति आत्मा अनुसधातव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

किंच—विदुषः विहिताकरणादिप्रयुक्त भय नास्तीति विद्यां स्तोतुं मन्त्रान्तरमाह—**यदैतमनुपश्यतीति** । 'यदा' पुनः कथचित् परमकारुणिक कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन् 'अनु' पश्चात् 'एतं' हृदयस्थ 'आत्मान' 'देवं' द्योतनात्मक, यद्वा यथाकर्मानुरूपसर्वप्राणिकर्मफलानां दातार देव भूतभव्यस्य कालत्रयस्य 'ईशान' स्वामिन 'अजसा' साक्षात् 'पश्यति' अह ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति । 'तदा' तदानीं 'न विचिकित्सति' न सशयानो भवति । अहमस्मि सर्वात्मा पर ब्रह्मेति निश्चितमतिर्भवतीत्यर्थः । "विचिकित्सा तु सशयः" इत्यमरः । यद्वा 'न विचिकित्सति' न निन्दति सर्वस्यात्ममात्रत्वदर्शने निंदनीयस्य स्वस्य इतरस्य वा अभावादित्यर्थः । यद्वा, तद्दर्शनानन्तर स्वात्मानं अकृतार्थत्वेन न गर्हयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं तस्य तस्यात्मनः अमृतत्व सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति—**यस्मिन् पञ्च पञ्चजना** इति । 'यस्मिन्' ब्रह्मणि 'पञ्च' पञ्चसंख्याताः 'पञ्चजना.' पञ्चजनसञ्ज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुराः रक्षांसि आकाशांताः 'प्रतिष्ठिताः' । यद्वा, प्राणादयः "वाक्यशेषात्" (पू.मी.१।४।(१९)२९) इति न्यायेन प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमन्नं मनश्चेति 'पञ्चजनाः प्रतिष्ठिताः' आकाशश्च यस्मिन् सूत्रमोत प्रोतं च सोऽव्याकृताख्यश्च यस्मिन् प्रतिष्ठितः । "एतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च" (श.प.१४बृ.उ.३।६।११) इत्युक्तत्वात् । तमेवात्मानं ब्रह्मामृत विद्वान् अहममृत इति 'मन्ये' जाने । मर्त्यत्वस्याज्ञानमात्रकृतत्वात् तस्य च नष्टत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु—ईश्वरोऽपि कालावच्छिन्नः अतो न कालत्रयं प्रति अस्य ईश्वरत्वसम्भव इत्यत आह—**यस्मादर्वाक्**

प्राणस्य प्राणम् । (मु) उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्या-न्नम्मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम्मनसैवाप्तव्यु-न्नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्य-मेतदप्रमयन्ध्रुवम् ॥ २२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥ २२ ॥

सम्वत्सर इति । अय सम्वत्सराख्यः कालः स्वावयवैः अहोभिरहोरात्रैः कार्यजात परिच्छिन्दन् यस्मादीश्वरा-दर्वागेव 'परिवर्तते' न तमपि परिच्छिनत्ति । एवमीश्वस्य समस्तविक्रियाहेतुकालातिक्रमणोक्त्या जन्मादि-विकाराः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । एवभूतं तदीश्वरात्मकं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवभासकम् । यज्ज्यो-तिषा ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धाः । 'अमृत' अमरणधर्मकमायुः इत्येव 'हि' निश्चयेन देवा आ सामस्त्येन 'उपासते' अनुसन्दधते । तस्मादायुःकामेनायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वतरस्मिन्मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतब्रह्मवित् अमृतो भवतीत्युक्तम् । कथ पुनरेवविधब्रह्मविद्योदयः स्यादित्य-पेक्षायां तदुदयप्रकारमाह—**प्राणस्य प्राणमिति** । प्राणनादिक्रिया कुर्वन् हि प्राणः स्वस्यानात्मत्वजडत्वाभ्यां सत्तास्फूर्त्योः स्वतः असम्भवात् नित्यसिद्धस्वप्रकाशात्मज्योतिषा अवभास्यमान एव स्फूर्ति कुरुते । अतस्तस्य ब्रह्म 'प्राणस्यापि प्राण' तथा चक्षुरादीनामपि ब्रह्मप्रकाशक्लेशेऽनधिष्ठितानां काष्ठलोष्टादिसमत्वेन दर्शनादि-क्रियायां अस्वातन्त्र्यात् तदवभासकमात्मज्योतिश्चक्षुषोऽपि 'चक्षुः' इत्यादि तुल्यं व्याख्यानम् । उतशब्दो-ऽप्यर्थे । तथा च—तानि केनचिदधिष्ठितानि वर्तंते, करणत्वाद्वास्यादिवत् इति । एव प्राणादिव्यापारानु-मितास्तित्वं तद्विलक्षणत्वेन शुद्ध प्रत्यगात्मान 'ये' 'विदुः' । 'ते' ब्राह्मणाः 'अग्र्यं' अग्रे भवम् अत एव 'पुराणं' चिरन्तन 'ब्रह्म निचिक्युः' निश्चयेन ज्ञातवन्तः । अत एव त्वपदार्थपरिशोधनप्रकारेण यथोक्तब्रह्मविद्योदयः स्यादिति भावः । एवविधब्रह्मावाप्तौ किं साधनमित्यपेक्षायां श्रवणादिसंस्कृतं मन एव यथोक्तप्रकारब्रह्मधीसाधनमित्याह—**मनसैवाप्तव्यमिति** । उक्तलक्षण ब्रह्म "मनसैवाप्तव्यं" प्राप्यम् । न साधना-न्तरेणेत्यर्थः । यद्यपि "यतो वाचो निवर्तंते, अप्राप्य मनसा सह" (तै. उ. ब्र. व.) इत्यादिना मनसाऽप्यनवाप्त-व्यमित्युच्यते । तथाप्यत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्यभ्युपगच्छन्ति शास्त्रतः । ननु—एवमादिप्राप्तव्यादिभावेन भेदः स्यादित्याशङ्कायामाह—**नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति** । 'इह' अवाप्तिविषये ब्रह्मणि किञ्चिदपि 'नाना' भेदः अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इदानीं भेददर्शननिन्दया नानात्वाभावं द्रढयति—**मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति** । इवशब्दोऽभिनयार्थः ।

विरजः पुरऽआकाशात् । (द) अजऽआत्मा महान्ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञाङ्कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनँ हि तदिति ॥ २३ ॥

स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदम्प्रशास्ति यदिदङ्किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयान्नोऽएवा-साधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वरऽएष लोकपालः स सेतुर्वि-धरणऽएषां लोकानामसम्भेदाय ॥ २४ ॥

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् '' इति ॥ २३ ॥

स वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं

' य इह ' ब्रह्मणि ' नानेव पश्यति ' । स मृत्योर्मरणात् पुनः मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमतीत्यर्थः । द्वैताभावे कथं अनुद्रष्टव्यं इत्यपेक्षायामाह—मनसैवानुद्रष्टव्यमिति । यस्मात् एतादृशं ब्रह्म, तस्मात् ' मनसैव ' श्रवणादिकमनुद्रष्टव्यं साक्षात्कर्तव्यं यस्मादेकरसं तस्मादेतद्ब्रह्म ' अप्रमयं ' अप्रमेयं, तथा ' ध्रुवं ' नित्यं अविचालीत्यर्थः ॥ २२ ॥

उक्तं ध्रुवत्वं सोपस्करमुपपादयति—विरजः पर आकाशादिति । धर्माधर्मादिलक्षणं रजो विगतं यस्मात् स विरजः । अत आकाशात् अव्याकृताख्यात् ' परः ' व्यतिरिक्तः । अत एव ' अजः ' न जायत इत्यजः । जननिषेधाच्च " जायते अस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति " (निरु. १ । २ । ८) इत्युक्ताः सर्वे भावविकाराः निषिद्धा वेदितव्याः, तेषां जन्मादित्वात् । एवंभूत आत्मा किंपरिमाणः इत्युच्यते । ' महान् ' परिमाणतो महत्तमः । "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् " (तै. उ. प्र. ४) इति श्रुत्यन्तरात् । तस्माद्ध्रुवः अविनाशीत्यर्थः । यथोक्तवस्तुदर्शनं निगमयति—तमेव धीरो विज्ञायेति । ' धीरः ' धीमान् ब्राह्मणः ' तमेव ' नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमात्मानं ' विज्ञाय ' पदार्थशुद्धिं सम्पाद्य शास्त्रत उपदेशतश्च ' प्रज्ञां ' वाक्यार्थज्ञानलक्षणां अशेषशोकाकाङ्क्षाशान्तिरूपां परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादिवाक्यवशात् ' कुर्वीत ' सम्पादयेदित्यर्थः । बहुशास्त्राध्ययने दोषमाह—नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् इति । ' बहून् ' प्रभूतान् शब्दान्नानुध्यायात् नानुचिन्तयेत् । बहुशब्दाध्ययननिषेधहेतुः " वाचो विग्लापनं हि तदिति " । ' हि ' यस्माद्बहुशब्दाध्ययनं ' वाचः ' वागिन्द्रियस्य ' विग्लापनं ' विशेषेण ग्लानिकरं श्रमजनकम् । तस्माद्बहुशब्दाभ्यासप्रतिषेधसामर्थ्यात् आत्मयाथात्म्यावबोधहेत्वल्पशब्दाभ्यासोऽनुज्ञायते । " अन्या वाचो विमुञ्चथ ॐ ३ इत्येवं ध्यायतात्मानम् "–( ) इत्याथर्वणश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥

पूर्वं " तदेव सक्तःसह कर्मणैति " (कं ८) इत्यादिमन्त्रेण " स यत्राय शारीर आत्माऽबल्यम् " (क. १) इत्यादिब्राह्मणेन च कामादिहेतुसहितो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तः " यदा सर्वे प्रमुच्यते " (क.१) इत्यादिमन्त्रेण

तम्मेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति। ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

किं च । स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् । एष भूताधिपतिः । एष लोकेश्वरः । एष लोकपालः । स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ॥ २४ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति । ब्रह्मचर्येण । तपसा । श्रद्धया । यज्ञेन । अनाशकेन । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सतः प्रव्रजंति ॥ २५ ॥

" अथाकामयमानः " (क. ८) इत्यादिब्राह्मणेन च तेषामेवाभिलषितः सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः । पुनश्च तत्स्वरूपं " अणुः पथा वितरः " (क. ११) इत्यादिश्लोकैः प्रपञ्चितम् । इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिवर्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्याये उक्त सकलमात्मज्ञान-**स वा अयमात्मा** (क २४) इत्यारभ्य "**एषां लोकानामसम्भेदाय**" (कं. २४) इत्येवमन्तेनानूद्यते । सशब्देन ज्योतिर्ब्राह्मणोक्त विज्ञानलक्षणमय जीव परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य " विरजः पर आकाशादज आत्मेति " अव्यवहितोक्तेन परमात्मनैक्य इतिशब्देन श्रुतिर्निर्दिशतीति-**स वा अयमिति** पदत्रयसमुदायार्थः । इत्थमुक्तमात्मज्ञानमनूद्य तत्फलमाह-**सर्वस्य वशीत्यादिना** । सर्वस्य ' ब्रह्मेन्द्रादेः ' वशी ' सर्वो हि ब्रह्मेन्द्रादिगणः अस्य वशे वर्तत इति यावत् । " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन "(श. प. बृ. १४।३।६।११) इत्यादिनोक्तत्वात् सर्वस्यैतद्वशित्वे हेतुः । यतः ' सर्वस्य ' ब्रह्मेन्द्रादेरीशानः स्वामी । ननु-यथा बलवत्तरामात्यादीन् प्रति राजपुत्रस्य वशित्वं तद्वदेवास्यापि स्यादित्यतः " सर्वस्याधिपतिः " इति विशेषणम् । ' अधिपतिः ' अधिष्ठाय पालयिता महाराजवत् स्वतत्र इति यावत् अधिपतित्वादीशानः । ईशित्वाच्च वशीत्यर्थः । कि च-' सर्वमिद प्रशास्ति यदिद किंचेति ' यत्किंचित् 'इद सर्व' जगत्प्रशास्ति । ननु-एव शासनाल्लोकवत् धर्माधर्मसयोग ईश्वरात्मनः स्यात् इत्यत आह-**स न साधुना कर्मणा भूयानिति** । सोऽधिपतिर्विद्वान् ' ' साधुना ' शास्त्रविहितेन ' कर्मणा ' पूर्वावस्थातो भूयान्न भवति न वर्द्धते । ' असाधुना ' शास्त्रप्रतिषिद्धेन ' कर्मणा ' प्रागवस्थातः ' नो एव कनीयान् ' अल्पीयान् अल्पतरो न भवत्येवेत्यर्थः । पालनादिकर्तुस्तज्जन्यधर्मादिफलसम्बन्ध, कथं नास्तीत्यभिप्रेत्य विद्वांस विशिनष्टि-**एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर** इति । यस्मादेष विद्वान् ' भूताधिपतिः ' भूतमात्रस्य स्थावरजगमात्मकस्याधिपतिः तत्सत्तानियामकः, कार्याणां कारणाधीनसत्ताकत्वात् । तथा ' एषः ' ईश्वरः ' लोकेश्वरः ' लोकस्य धर्मादेरपि ईशितु शीलमस्येति स लोकेश्वरः । धर्मादेरपि नियमनशील इत्यर्थः । तस्मान्न कामकर्माविद्यापरतन्त्राविद्वज्जीववत् अस्य धर्मादिसम्बन्धः अस्ति । तथा ' एष लोकपालः ' लोकान् जनिमत्कार्याणि भूतानि तत्स्फूर्तिरूपेण तत्र तत्र चेतनारूपेण च पालयतीति ' लोकपालः ' । कि च-यथा उदकप्रवाहविष्टम्भकः ' सेतुः ' तद्वदेव स परमात्मा सेतुः । किंविशिष्टः-' विधरणः ' विधारकः । यथा सेतुः सीमादिव्यवस्थां विधारयति । तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारक इत्यर्थः । किमर्थम् ? एषां भूरादिब्रह्मलोकान्तानां 'लोकानां' ' असभेदाय ' संभेदः सांकर्यं तदभावाय । एव राजवैलक्षण्यान्नास्य तद्धर्मादिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २४ ॥

यदर्थं ' एषा ' अस्मिन्नध्याये ' वाचो विग्लापनं हि तत् ' (कं. २३) इति श्लोकान्तेन विहिता सफला

ब्रह्मविद्या अनूदिता। तत्काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकांडस्य अविद्यायां परंपरया विनियोगं दर्शयति—**तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च** इति। त्रयाणामपि वर्णानां अध्ययनादौ अधिकृतत्वात् अत्र द्विजमात्रोऽधिकारी बोद्धव्यः। वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः अनूच्यते गुरूच्चारणानन्तरं पठ्यते। इति वेदानुवचनं वेदाध्ययनम्। तथा च द्विजा अधिकारिणः। 'तमेतं' मन्त्रोक्तविशेषणं औपनिषदं पुरुषं 'वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायलक्षणेन अन्तःकरणशुद्धिद्वारा 'विविदिषंति' वेदितुमिच्छंति। न तु विदंत्येव। स्वातंत्र्येण ईश्वरात्मविषयाया बुभुत्साया अपि दुर्लभत्वात्। "तं त्वौपनिषदं पुरुषमिति" तद्धितश्रुतेः पुरुषस्येश्वरस्य उपनिषदेकगम्यत्वावगमाच्च न साक्षाद्वेदनार्थं वेदानुवचनानि। किं तु विविदिषार्थमेवेति। तथा 'ब्रह्मचर्येण' स्त्रीपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचारिकर्मणा। तथा 'तपसा' नियमेन शास्त्रीयपारलौकिकजपाद्यंगविधिवशात् शीतादिद्वन्द्वसहनं तपः, तेन तपसा। तथा 'श्रद्धया' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवताज्ञानादिषु च वेदबोधितेषु आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तया। तथा 'यज्ञेन' द्रव्ययज्ञेन ज्ञानयज्ञेन च। तथा 'अनाशकेन' कामानशनलक्षणेन च 'विविदिषंतीति' प्रत्येकं सम्बध्यते। अत्र कामानशनमेवानाशकम्। न तु भोजनाभावः। तथा सति मरणसम्भवेन आत्मविविदिषोत्पत्तेरनवकाशात्। यद्वा संकल्पपूर्वकं मरणांतमशनवर्जनमनाशकम्। वेदानुवचनादेरनाशकस्य च ऐहिकविविदिषासाधनत्वे नियमाभावात्। ऐहिकस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वाच्च। तथाचास्मिन् जन्मनि साधनचतुष्टयसम्पत्तिश्चेन्न जाता। तर्हि आमरणान्तिकमनशनं कुर्यात्। यदा पुनरिहैव साधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति। तदा आमरणमनशनं दूरादेव त्यजेत्। तस्य "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादिश्रुत्या श्रवणादावेव विनियुक्तत्वादिति भावः। तस्माद्वेदे यानि काम्यानि कर्माण्युक्तानि गर्भवासाद्यनर्थहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिहासा उपावर्तते। ततश्च नित्याद्यनुष्ठानात् परिशुद्धबुद्धेः विविदिषाद्वारा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धे काण्डद्वयस्यैकवाक्यता सिद्धेति तात्पर्यं बोध्यम्। एवं कर्मकाण्डोक्तैरध्ययनादिकर्मभिः उत्पन्नवेदनेच्छातः किं स्यात्, इत्यत आह—**एतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीति**। उक्तैरुपायैः बुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्पणं श्रवणानुष्ठानं चेत्यनेन क्रमेण 'एतमेव' मोक्षप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणाभ्यां उक्तलक्षणमात्मानमेव 'विदित्वा' साक्षात्कृत्य 'मुनिर्भवति' मननशीलो योगी भवतीत्यर्थः। एतमेवेत्यवधारणात् प्रत्यगात्मवेदनमेव मुनित्वहेतुः। न कर्मभेदस्तद्वेदज्ञावादिकम्। अतः अविद्याविरोधि अविद्योत्थकर्मत्यागिनां संन्यासिनामेव मुनित्वं भवति न कर्मणा इति अर्थादुक्तं भवति। इदानीं अर्थोक्तं संन्यासं मुनिप्राप्यात्मलोकमिच्छतां तत्साधनत्वेन विदधाति—**एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति**। 'एतमेव' प्रकृतमात्मानं स्वं 'लोकं' अन्तःकरणशुद्धिद्वारा 'ईप्सन्तः' आप्तुमिच्छन्तः विविदिषन्तः 'प्रव्राजिनः' प्रव्रजनशीलाः वैराग्यातिशयशालिनो मुमुक्षवः 'प्रव्रजन्ति' प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि संन्यस्यन्तीति संन्यासो विधीयते। "आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति" इतिवदित्यर्थः। 'एतमेव लोकमीप्सन्तः' इत्यवधारणात् बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्रज्ये नाधिकार इति गम्यते। न हि गंगाद्वारं प्रति जिगमिषोः काशीनिवासिनः पूर्वाभिमुखगमनं साधनम्। "सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः, नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः" (श. प. बृ. १४। १। ३। १६) इति श्रुत्या बाह्यलोकत्रयार्थिनां पुत्रादिसाधनान्तरस्य नियमितत्वात्॥ २९॥

(न्त्ये) एतुद्धस्म वै तत्पूर्व्वे ब्राह्मणाः । (ऽ) अनूचाना व्विद्वाᳩ᳘सः प्प्रजान्न कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो येषान्नोऽयमात्माऽयं लोकऽ इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च व्वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यंञ्चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा व्वित्तैषणा या व्वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणे एवऽभवतः ॥ २६ ॥

सऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्व्यथतऽइत्यतः पापमकरवमित्यतः

एतत् ह स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणः अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामः । येषां नः अयमात्मा अयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥ २६ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असंगोऽसितो

ननु-अत्र कथ सन्यासे विधिरिति निश्चेतु शक्यते " प्रव्रजन्तीति " वर्तमानोपदेशात् इति सशये अनन्यथासिद्धार्थवादवशाद्विधिरेव निश्चयः इत्यभिप्रेत्य तस्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवाद दर्शयति—**एतद्ध स्म वैतत्पूर्वे ब्राह्मणाऽ अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त** इत्यादिना । ' ह स्म ' इत्येतौ ऐतिह्यार्थौ निपातौ वैशब्दः स्मरणार्थः । तदेतदिति पदाभ्या तदेतदात्मलोकार्थिना पारिव्राज्ये कारणमुच्यत इति श्रुतेः प्रतिज्ञाप्यते । अत्र प्रजाशब्दः कर्मोपासनयोरप्युपलक्षणार्थः । तथा च—तदेतत्पारिव्राज्ये स्पष्टकारण ' ह ' किल ' वै ' स्मर्यते । ' पूर्वे ' अतिक्रान्तकालिकाः ' ब्राह्मणाः ' जातिमन्तो वा ' अनूचानाः ' अनुवचनसमर्थाः ' विद्वांस. आत्मज्ञाः ' प्रजा ' तदुपलक्षिते कर्मविद्ये च ' न कामयते स्म ' पुत्रादिसाधनानि नानुतिष्ठन्ति स्मेत्यर्थः । ननु—पुत्रादिसाधन परित्यजतां तेषा कोऽभिप्रायः इत्यत आह—**किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक** इतीति । ' येषा ' नोऽस्माक परमार्थदर्शिनां ' अय ' नित्यसन्निहितो अशनायादिवर्जित आत्मैव ' लोकः ' पुरुषार्थः । ते वय ' प्रजया ' पुत्रकर्मापरविद्याभिर्लोकस्य साधनभूताभिः 'किं करिष्याम.' । लोकत्रयहेतुपुत्रादिसाध्य नैव पश्यामः इति पुत्रादिकमाक्षिपतीत्यर्थः । इतिशब्दः अभिप्रायसमाप्तिद्योतकः । ननु—ते पूर्वे ब्राह्मणा. एव साध्यसाधनव्यवहार निन्दन्तः तस्याविद्वद्विषयत्वमापाद्य किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—**ते ह पुत्रैषणायाश्चे**त्यादि—**एषणे एव भवतः** इत्यन्तं व्याख्यातम् । यस्मादेव पूर्वे विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजिता एव । तस्मात् अधुनातना अपि प्रव्रजेयुरित्येवमर्थवाद वाक्यं विधिवाक्यमन्तरेणासम्बध्यमान स्वसम्बन्धसिद्धये लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यस्य संन्यासविधिवाक्यत्वं निश्चाययतीति सिद्धम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमपि, आत्मलोकार्थिनां किमिति नियमेन पारिव्राज्यमेव विधीयते । कर्मणामपि तत्साधनत्वेनानुष्ठेयत्वादित्याशंकायां तस्यात्मलोकस्य उत्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्बन्धात्र कर्मतदर्थिनां अनुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह—

कल्याणमकरवमित्युभे उभे ह्येषऽएते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैनङ्कृताकृते तपतो नास्य केन चन कर्म्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । (मे) एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्म्मणा लिप्यते पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तऽउपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानम्पश्येत्सर्वमेनम्पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सर्वम्पाप्मान-

---

न सज्यते न व्यथते इति । अतः पापमकरवमिति । अतः कल्याणमकरवमिति उभे । उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी । नैनं कृताकृते तपतः । नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतत् ऋचा अभ्युक्तम्-" एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते, नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित् तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन "-इति ।

स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि-**न व्यथत** इत्यतम् । व्याख्यातार्थमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु-य एव सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तद्रूपेणैव वर्तते । तस्य कर्मानारभमाणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह-**अतः पापमकरवमि**त्यादि । 'अतः' अस्मान्निमित्तात् शरीरधारणादिहेतोः अविवेककृतात् रागादेः पापमपुण्यं कर्म 'अकरव' कृतवानस्मि । कष्टं खलु मम वृत्तम् । अनेन कर्मणा अहं नरकं प्रतिपत्स्ये इति कर्मकृतः परितापः पूर्वोक्तलक्षणं ब्रह्मविदं न तरति न व्याप्नोति । तथा 'अतः' फलविषयकामनिमित्तात् 'कल्याणं' यज्ञादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म 'अकरव' कृतवानस्मि । अतः अहं देहान्तरे अस्य फलं सुखं उपभोक्ष्ये इत्येषोऽपि हर्षः तं न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । इत्येवमुभे द्वे पापपुण्यफले कष्टहर्षरूपे तं न तरत इति शेषः । एवं यथोक्तात्मविदः तापहर्षासंस्पर्शे को हेतुरित्यपेक्षायां तमाह-**उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी** इति । 'अमृतः' अमरणधर्मा 'एषः' ब्रह्मवित् 'उभे एते' 'साध्वसाधुनी' पुण्यपापलक्षणे कर्मणी 'हि' निश्चितं 'तरति' अतिक्रामति । आरब्धानारब्धयोर्भोगज्ञानाभ्यां क्षीणत्वात् अपूर्वस्य चिकीर्षितत्वेनासंश्लेषादित्यर्थः । इतश्चात्मविदो धर्मादिसम्बन्धो नास्तीत्याह-**नैनं कृताकृते तपत** इति । नित्याद्यनुष्ठानं 'कृतं' तस्यैवाकरणम 'अकृतम्' एते अपि 'कृताकृते' क्रमेण फलदानप्रत्यवायोत्पादाभ्यां अब्रह्मविदमिव 'एनं' ब्रह्मविदं 'न तपतः' नोद्वेजयत इत्यर्थः । किं च-**नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयत** इति । 'अस्य' ब्रह्मविदः 'केन चन' केनापि 'कर्मणा' शास्त्रप्रतिषिद्धेनापि 'लोकः' पुरुषार्थः 'न मीयते' न हिंस्यते । "मीञ् हिंसायाम्" (धा. पा. क्र्या. उ. ४) इति धातुः । ततश्च तत्त्वज्ञानात्प्राक्कालिकयोर्ज्ञानाग्निना भस्मीकरणादुत्तरकालिकयोस्तु अकर्तृत्वेनासंश्लेषात् शरीरारम्भकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयात् ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धाभावात् न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति-**तदेतदृचाऽभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये**त्यादिना । तदेतद्ब्राह्मणेनोक्तं वस्तुतत्त्वं 'ऋचा' मन्त्रेणाभ्युक्तम् प्रकाशितम् । कथं 'ब्राह्मणस्य' ब्रह्मविदस्त्यक्तसर्वैषणस्य

न्तपति नैनम्पाप्मा तपति व्विपापो व्विजरो व्विजिघत्सोऽपिपासो ब्ब्राह्मणो भवति युऽएवम्वेद ॥ २८ ॥

तस्मादेवंवित् श्रांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । सर्वमेनं पश्यति । सर्वः अस्यात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नैनं पाप्मा तपति । विपापो विजरो विजिघत्सः अपिपासो ब्राह्मणो भवति । य एवं वेद ॥ २८ ॥

'एषः' साधननिस्पृह. नेतिनेत्यादिलक्षणात्मस्वरूपभूतः 'महिमा' ऐश्वर्यविशेषः स्वाभाविकत्वान्नित्यः । अन्ये त्वविद्याकामकृताः महिमानो न नित्या इत्यर्थः । कुतो विद्वन्महिम्नो नित्यत्वमित्यपेक्षायां हेतुमाह–न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति । शुभलक्षणेन कृतेन 'कर्मणा' एष महिमा 'न वर्द्धते' वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति। तथा अशुभेन 'कर्मणा' 'नो कनीयान्' नापि अपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति।एताभ्यां च निषेधाभ्यां अन्या अपि विक्रियाः निषिद्धाः । तासामपि उपचयापचयहेतुत्वात् अतः अविक्रियत्वात् नित्य एष महिमेत्यर्थः । अस्य महिम्नो नित्यत्वेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूप तत्पदार्थलक्षणं जानीयादित्याह–तस्यैव स्यात्पदविदिति । यत एष नित्यः । तस्मात्तस्यैव महिम्नः त्वंपदार्थस्य 'पदवित्' पदस्य वेदिता भवेदित्यर्थः । ननु–पदवेदनेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह–तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति । 'त' महिमान स्वरूपं पद 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'पापकेन' धर्माधर्मलक्षणेन 'कर्मणा' 'न लिप्यते' न सम्बध्यते । उभयस्यापि संसारहेतुत्वाविशेषात्–पापकमित्युभयमपि गृह्यते । एव सति धर्मशब्दप्रयोगेऽपि उभयग्रहसम्भवो यद्यपि स्यात्तथापि धर्माधर्मयोर्हेयत्वद्योतनार्थं पापशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतिशब्द ऋक्समाप्त्यर्थः । तर्हि तत्पदसाक्षात्कारः कथ स्यादित्यपेक्षायामाह–तस्मादेवंविच्छ्रांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति । यस्मादेवं अकर्मसम्बन्धी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः । तस्मात्कारणात् एवविद आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धशून्य इत्यापाततो जानन् प्रथम श्रातः ससारदुःखेन तप्तः खिन्नो वा । उपरतबाह्येन्द्रियव्यापार इति यावत् । "श्रमु तपसि खेदे च"–(धा.पा.दि.प.९८) इत्यस्य धातोः निष्ठांत रूपं श्रांत इति । उक्तं च–"निवृत्तेन्द्रियलौल्यस्तु श्रांतः शांतश्च कथ्यते । तपःक्लेशसहो दांतो ह्यतर्वाणिस्तु शास्त्रवित्" (   ) इति । अनन्तर 'दांत.' अन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां विषयाभिनिवेशनिवृत्तिमन्तरेण अन्तःकरणस्य विषयाभिषङ्गो व्यावर्तते । 'उपरतः' सर्वैषणाविनिर्मुक्तः विधिना त्यक्तसर्वकर्मा संन्यासी । 'तितिक्षुः' जीवनविच्छेदहेत्वतिरिक्तशीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः । 'श्रद्धावित्तः' श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स श्रद्धावित्तः । इद्रियांतःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाग्र्यवान् इति यावत् । एतच्च "बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य" इत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र कर्तुः स्वातंत्र्यम् तेषां कर्मणां निवृत्तिः श्रांतादिपदैरुक्ता । यत्र तु सम्यग्धीविरोधिनिद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातंत्र्यं तन्निवृत्तिः श्रद्धावित्त इति पदेनेति भेदः । तथा चैव प्रकारेण 'श्रद्धावित्तो भूत्वा' 'आत्मन्येव' स्वे कार्यकारणसंघाते एव 'आत्मानं' प्रत्यक्चेतयितारं 'पश्येत्' साक्षात्कुर्यात् । तथा च–आश्रमाद्यनुष्ठानमिह विधीयत इति विवक्षितमित्यर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येत् इत्यत आह–सर्वमेनं पश्यतीति । 'सर्वं' समस्त एनमात्मानं 'पश्यति' । नान्यदात्मव्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं स्थानत्रयं हित्वा मननान्मुनिर्भवतीत्यर्थः । कुतो हेतोरित्यत आह–सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । 'अस्य'

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽन्ना) अन्नादो व्वसुदानः स यो हैवमेतम्महान्तमजमात्मानमन्नादम्व्वसुदानं व्वेद विन्दते व्वसु ॥ २९ ॥

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽज) अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्ब्रह्माभयम्वै जनक प्प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते व्विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः । स यो हैवमेतं महांतमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद । विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि, इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सः अहं भगवते विदेहान् ददामि । मां चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदः 'सर्वः' समस्तः प्रपचः 'आत्मा' भवति । किं च–'सर्वस्य' प्रपचस्य स्वयमात्मा भवति । यथोक्तैः साधनैरुदिते साक्षात्कारे सति कि स्यादित्यपेक्षायामाह–**सर्वं पाप्मानं तरतीति** । अय तु ब्रह्मवित् 'सर्व' पाप्मानमुक्तरूप 'तरति' आत्मभावेन व्याप्नोति अतिक्रामतीत्यर्थः । किंच–एवमात्मान पश्यन्तं 'एन' बाह्यपाप्मा पुण्यापुण्यलक्षणः काम्यनिषिद्धाचरणरूपः 'न तरति' न व्याप्नोतीत्यर्थः । इतश्च विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽस्तीत्याह–**सर्वं पाप्मानं तपतीति** । ब्रह्मवित्सर्वं 'पाप्मान' कृताकृतलक्षणं सर्वात्मदर्शनरूपवह्निना 'तपति' भस्मीकरोतीत्यर्थः । किं च–**नैनं पाप्मा तपतीति** । 'एनं' ब्रह्मविद 'पाप्मा' कृताकृतलक्षण उक्तरूपः इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यां न तपतीत्यर्थः । एव कर्मासम्बन्धे किं भवतीत्यत आह–**विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति** । एवंवित् 'विपापः' विगतः पापो धर्माधर्मलक्षणो यस्य स विपापः । विगता जरा यस्मात् सः 'विजरः' विगता जिघत्सा अत्तुमिच्छा यस्मात् सः 'विजिघत्सः' । न विद्यते पिपासा पातुमिच्छा यस्य सः 'अपिपासः' । एवंभूतः एतस्यामवस्थायां मुख्यब्राह्मणो भवति । एतस्मात् ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्प्राक् गौणब्राह्मण्यमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह–**य एवं वेदेति** । 'य एवं' पूर्वोक्तगुणविशिष्टमात्मानं 'वेद' उपास्ते अहमस्मि एवभूत आत्मेति स पूर्वोक्तविपापादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

एव निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्य फलमुक्तम् । सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानात् अभ्युदयफलं दर्शयिष्यन् तत्स्वरूपमाह–**स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान** इति । योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां विख्यातो विज्ञानात्मा 'स वै' स एव 'एषः महानज आत्मा' 'अन्नादः' सर्वभूतस्थः सन् सर्वान्नात्ता । यद्वा अन्नशब्देन चराचरात्मकं जगत् गृह्यते । तस्यात्ता संहारकः । तथा वसु धनं भोगसाधनं सर्वप्राणिकर्मफल ददातीति 'वसुदानः' । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह–**स यो हैवमेतं महांतमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विंदते वसु** इति । 'य एवं' पूर्वोक्तमहदादिगुणविशिष्टं 'आत्मानं वेद' उपास्ते अहमस्मि एवभूत आत्मेति सः 'वसु' कर्मफलजातं 'विंदते' लभते सर्वात्मत्वादेवेत्यर्थः । अनया कंडिकया "रातेर्दातुः परायण"–(श. प. बृ. १४ । ३ । ३४) इति उक्तस्यैव कर्मफलस्य उपसंहारः कृतः इति अपौनरुक्त्य द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

इदानीं सफलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिष्टामुपसंहरति याज्ञवल्क्य इति श्रुतिरस्मान् प्रति दर्शयति–

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽज) अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयम्वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति यऽएवम्वेद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।(६)४।२ ॥ (७) ४-२ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म भवति । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्य इति । यो ब्राह्मणादावुक्तो विज्ञानमयो जन्ममरणादिसततिमान् त्वपदवाच्यभूतः सोऽयं सशब्देनोच्यते । वैशब्दः प्रसिद्धार्थः । एषशब्देन तु विद्यया प्रध्वस्ताज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तस्त्वपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य त्वपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणात् । तथा च–' स वा एषः ' यथोक्तः प्रत्यगात्मा ' महान् ' सत्यज्ञानादि-लक्षणः अपरोऽक्षः परमात्मैवेति वाक्यार्थः । एवमहं ब्रह्मेति वाक्योत्थपरमात्मैकत्वविज्ञानात् अविद्यातत्कार्ये प्रध्वस्ते सति प्रत्यगात्मनो यद्रूपं तदिदानीमुच्यते–' अजः ' इत्यादिपदैः । यस्मात् रज्जुसर्पादिवदात्मा विना-विद्यां कार्यकरणात्मना न जायते । तस्मादजो जन्मरहितः । अत एवाजरः कालावच्छिन्नदेहादिवत् न जीर्यतीत्यर्थः । यतः 'अजरः' अत एवामरः प्राणत्यागरूपमरणरहितः । अत एवामृतः निरन्वयनाशशून्यः । अत्र जनन-प्रतिषेधेनैव विकारांतराणां तन्मूलकत्वात् तत्प्रतिषेधस्यापि अर्थसिद्धत्वेऽपि शब्दतः प्रतिषेधो जरादीनां पारमार्थिकत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थः । यत एव सर्वविकारशून्यः । अत एव ' अभयः ' भय हि नाम अविद्याकार्यं तत्प्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन च अविद्याऽपि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भावः । हे ' जनक ' सम्राट् ! ' अभयं वै ' अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्त्व त्व ' प्राप्तोऽसि ' इत्येव ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचेत्यर्थः । राजा तु आत्मीयमशेषविद्यालाभ द्योतयितु सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञ इत्याह–**सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति** । ' दास्याय ' दासकर्मणे ददामीति चशब्दात्संबध्यते । इतिशब्दो निरूपितायाः सर्ववेदानुशासनरूपाया विद्यायाः परिसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं " तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणं " (श प.बृ.३।९।३४) इत्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थमग्रिमा श्रुतिः प्रवर्तते–**स वा एष महानित्यादि ब्रह्मेति** पदपर्यंतम् । अक्षरार्थः पूर्ववत् । कथं पुनरभयगुणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं, अत आह–**अभयं वै ब्रह्मेति**। एव विषयपरिशोधनेन विद्यास्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति–**अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति**। ' एव ' यथोक्तमात्मान ' अभयं ब्रह्म ' ' यो वेद ' । सः ' अभयं ब्रह्मैव हि भवति ' मुक्तो भवतीत्यर्थः । य इह **स वा एष महानित्यादिना** अन्ते संक्षिप्तोऽर्थः स एव सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः । एष एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थ इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये द्वितीय शारीरक-ब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । २ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव * कात्यायनी सोऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

(णो) याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तङ्करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु मऽइयम्भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणम् ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च, कात्यायनी च । तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञेव कात्यायनी । सोऽन्यत् वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि । हंत ! ते अनया कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यां नु अहं तेना-

---

पूर्वमागमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्त्व निर्द्धारितम् । पुनस्तस्यैव तत्त्वस्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह कृत्वा जयपराजयप्रधानजल्पन्यायतो विचारितम् । तदेव चास्मिन्नध्याये शिष्याचार्यसबधेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तर विचार्य उपसहृतम् । अथेदानीमस्य निगमस्थानीय मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । यद्वा मधुकाडे मैत्रेयीब्राह्मणेन आगमबलान्मुक्तिसाधनभूता सन्याससहिता आत्मविद्या उक्ता । सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकाडेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मतव्येत्येतदभिप्रायेणेद ब्राह्मणं प्रवर्तते—**अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतु**रित्यादि । तत्र वाक्याक्षराणा व्याख्यान पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि तु अक्षराण्यत्राधिकानि तानि व्याख्यास्यामः । हेतुप्रधानवाक्यानतर आगमप्रधानेन मैत्रेयीब्राह्मणेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते, इत्येव हेत्वतरोपदेशानंतर्यार्थः अथशब्दः । हशब्दः पूर्ववृत्तावद्योतक । ‘ याज्ञवल्क्यस्य ’ मुने. ‘ ह ’ किल ‘ मैत्रेयी कात्यायनी चेति द्वे भार्ये बभूवतुः ’ । तयोः पत्न्योर्मध्ये ‘ ह ’ किल ‘ मैत्रेयी ’ ‘ ब्रह्मवादिनी ’ ब्रह्मवदनशीला ‘ बभूव ’ । ‘ कात्यायनी तु ‘ स्त्रीप्रज्ञेव ’ स्त्रिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा । सैव विद्यते यस्यां सा स्त्रीप्रज्ञेव । बभूवेत्यनुषगः । एव सति ‘ सः ’ याज्ञवल्क्य. पूर्वस्मात् गार्हस्थ्यलक्षणात् वृत्तात् ‘ अन्यत् ’ पारिव्राज्यलक्षण ‘ वृत्त ’ वर्तनमुपाकरिष्यमाण उपाचिकीर्षुः सन् ‘हे मैत्रेयीति’ ज्येष्ठां भार्यामामत्र्य ‘ ह ’ किल तां उवाच इत्युत्तरवाक्येन सबधः ॥ १ ॥

‘ प्रव्रजिष्यन् ’ प्रकर्षेण व्रजिष्यन् सन्यसिष्यन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

“ यन्नु मे ” इति पाठांतरम् “ स्यान्वहं तेनामृताऽऽहो ३ नेति ” इति च पाठांतरम् । स्यां भवेयम् । आहो ३ इति पक्षांतरद्योतको निपातः ॥ ३ ॥

---

* “ स्त्रीप्रज्ञैव ” इति काण्वः पाठः । १–अत्र सर्वत्र “ पाठान्तरम् ” इत्युक्तिः (बृ. आ. ब. अ. २ ब्रा. ४) पूर्वोक्तपाठाद्विसदृशः पाठ इत्यभिप्रायिका ।

स्यान्स्याम्न्वहन्तेनाऽमृताऽऽहो३नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितन्तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्प्रिया खलु नो भवती सती प्प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहन्तद्वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते व्वाचन्तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्प्रिया

मृता, आहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं, तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान्वेद । तदेव मे ब्रूहि इति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती । प्रियमवृतत् । हंत खलु भवति ! ते अहं तत् वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते । वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया

' सा होवाच मैत्रेयीति ' पूर्ववत् ॥ ४ ॥

" प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्धंत खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि " इति पाठांतरम् । "वाचम्" इत्यधिकम् । भवती त्वमित्यर्थे । ' अवृतत् ' अवर्तयत् । वर्तितवत्यसि । णिचो लोपश्छांदसो बोध्यः । हे भवति ' ते ' तुभ्यं तुष्टोऽहं ' हत खलु ' ' तत् ' अमृतत्वसाधन ' वक्ष्यामि ' व्याख्यास्यामि । इत्यादि समानम् ॥ ५ ॥

" न वा अरे वेदानां कामाय, यज्ञानां कामाय " च इति पर्यायद्वयमधिकं सुगमार्थम् । " आत्मा न्वरे " इति " मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते " इति च पाठांतरं समानार्थम् ॥ ६ ॥

भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तम्प्रियम्भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियम्भवति न वाऽअरे क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्त्रम्प्रियम्भवति न वाऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानाङ्कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानाङ्कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्व्वस्य कामाय सर्व्वम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व्वम्प्रियम्भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातऽइदꣳ सर्व्वम्विदितम् ॥ ६ ॥

(ब्र) ब्रह्म तम्परादाद् । (यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्त्रन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्त्रम्वेद लोकास्तम्परादुर्य्योऽन्यत्रात्मनो लोका

प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवंति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय देवा भवंति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवंति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवंति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा नु अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्त्रं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः क्षत्त्रं वेद । लोकास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो लोकान्वेद । देवास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो

" वेदास्तं परादुः " " यज्ञास्तं परादुः " इत्यधिकं सुगमम् ॥ ७ ॥

न्वेद देवास्तम्परादुर्य्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद व्वेदास्तम्परादुर्य्योऽन्यत्रात्मनो व्वेदान्वेद यज्ञास्तम्परादुर्य्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तम्परादुर्य्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि व्वेद सर्व्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्व्वम्वेदेदम्ब्रह्मेदङ्क्षत्रमिमे लोकाऽइमे देवाऽइमे व्वेदाऽइमे यज्ञाऽइमानि भूतानीदꣳ सर्व्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा व्वीणायै व्वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय व्वीणायै तु ग्रहणेन व्वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा व्विनिश्चरन्त्येवम्वाऽअरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्व्वा-

---

देवान् वेद । वेदास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । यज्ञास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो यज्ञान् वेद । भूतानि तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्त्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमे वेदाः । इमे यज्ञाः । इमानि भूतानि । इदं सर्वम् । यत् अयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथा आर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य

" स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य " ॥ ८ ॥

" स यथा वीणायै वाद्यमानायै " ॥ ९ ॥

" स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य " ॥ १० ॥

दत्तं दाननिमित्तं धर्मजातम् । हुतं होमनिमित्तम् । आशितमन्नदाननिमित्तम् । पायितं पेयदाननिमित्तं

ङ्गिरसऽइतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या-
नानि व्याख्यानानि दत्तꣳ हुतमाशितम्पायितमयञ्च लोकः परश्च लोकः
सर्व्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्व्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्व्वासामपाꣳ समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवꣳ सर्व्वेषाꣳ
स्पर्शानान्त्वगेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाङ्गन्धानान्नासिकेऽएकायनमेवꣳ
सर्व्वेषाꣳ रसानाञ्जिह्वैकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमे-
वꣳ सर्व्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ सङ्कल्पाना-
म्मनऽएकायनमेवꣳ सर्व्वेषाम्वेदानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाङ्-
कर्म्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्व्वेषामध्वनाम्पादावेकायनमेवꣳ सर्व्वे-
षामानन्दानामुपस्थऽएकायनमेवꣳ सर्व्वेषाम्विसर्ग्गाणाम्पायुरेकायन-
मेवꣳ सर्व्वासाम्विद्यानाम्वागेकायनम् ॥ १२ ॥

(ꣳ) स यथा सैन्धवघनः । (नोऽ) अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन-
ऽएव स्यादेवम्वाऽअरऽइदम्महद्भूतमनन्तमपारङ्कृत्स्नः प्रज्ञानघनऽएवै-

---

निश्वसितमेतत् । यत्, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैंधवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् । एवं वा अरे इदं महद्भूत-

---

धर्मजातम् । अयं च लोकः इदं च जन्म । परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-स्थावरांतानि ॥ ११ ॥

" स यथा सर्वासामपां समुद्रः एकायनमिति " समानम् ॥ १२ ॥

" स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् " इति पाठान्तरम् प्रलयावस्थात्मरूपबोध-कम् । सुगमार्थम् ॥ १३ ॥

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । (ख्यु) अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वाऽ अहमिदम्विजानामि न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) न वाऽअरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यविनाशी वाऽअरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्म्मा मात्रासꣳसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

मनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति इत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदत् । न वा अहमिदं विजानामि । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यत् वै तत् न पश्यति । पश्यन् वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

" मोहांतमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामीति " पाठान्तरम् । ' अत्रैव ' प्रज्ञानघने " न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति " इति वदन् ' भगवान् ' ' मा ' मां ' मोहान्तं ' मोहमध्ये ' आपीपदत् ' आपादितवान् संमोहितवानित्यर्थः । अतः अहं इदमात्मतत्त्वं उक्तलक्षणं ' न वै ' नैव जानामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

" अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति " पाठांतरम् । ' अरे मैत्रेयि ! ' ' अहं मोहं न ब्रवीमि ' । यतः ' अयं ' प्रकृतः ' आत्मा ' ' अविनाशी ' विनष्टुं शील यस्य स विनाशी, न विनाशी अविनाशी । तत्र हेतुः—यतः 'अनुच्छित्तिधर्मा' उच्छित्तिरुच्छेदो विकारो धर्मो यस्य सः उच्छित्तिधर्मा । न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा । अविक्रिय इत्यर्थः । तर्हि आत्मनः कथं संसारादिविक्रियासंबध इत्यत आह—' तु ' पुनः ' अस्य ' प्रकृतस्यात्मनः ' मात्रासंसर्गः ' चक्षुरादिकरणसम्बन्धो भवति । मीयन्ते विषया याभिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः । ताभिः संसर्गः सम्बन्धः ॥ १५ ॥

" यद्वै तन्न पश्यति " इदं कंडिकाष्टकं ज्योतिर्ब्राह्मणे (श. प. ब्रा. १४ । ४ । १) व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(घ) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

(घ) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ १८ ॥

(घ) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ १९ ॥

(घ) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २० ॥

यत् वै तत् न जिघ्रति । जिघ्रन् वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

यद्वै तत् न रसयति । विजानन् वै तत् रसं न रसयति । न हि रसयितु रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् रसयेत् ॥ १८ ॥

यत् वै तत् न वदति । वदन्वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् वदेत् ॥ १९ ॥

यत् वै तत् न शृणोति । शृण्वन् वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २० ॥

" यद्वै तन्न जिघ्रति " ॥ १७ ॥

" यद्वै तन्न रसयति " ॥ १८ ॥

" यद्वै तन्न वदति " ॥ १९ ॥

" यद्वै तन्न शृणोति " ॥ २० ॥

(द्य) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न हि मन्तुर्म्मते-र्व्विपरिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टु स्पृष्टेर्व्विपरिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-भक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥

(द्य) यद्वै तन्न व्विजानाति । व्विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न व्विजानाति न हि व्विज्ञातुर्व्विज्ञानाद्विपरिलोपो व्विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ २३ ॥

(द्य) यत्र वाऽअन्यदिव स्यात् । (त्तु) तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्य-ज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वी-तान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

यत् वै तत् न मनुते । मन्वानो वै तत् मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यत् वै तत् न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्प्रष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति तोऽन्यत् विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २२ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन्वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरि-लोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् विजानीयात् ॥ २३ ॥

यत्र वा अन्यादिव स्यात् । तत्रान्यः अन्यत्पश्येत् । अन्यः अन्यज्जिघ्रेत् । अन्यः अन्यद्रस-येत् । अन्यः अन्यदभिवदेत् । अन्यः अन्यत् शृणुयात् । अन्यः अन्यत् मन्वीत । अन्यः अन्यत् स्पृशेत् । अन्यः अन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

" यद्वै तन्न मनुते " ॥ २१ ॥

" यद्वै तन्न स्पृशति " ॥ २२ ॥

" यद्वै तन्न विजानाति " ॥ २३ ॥

एवं अविद्योत्थद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनः तदभावे तु तदभावः, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां औपाधिक-मात्मनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं " न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं " इति (कं. १६—२३)

(घ्रु) यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् । (त्त) तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कञ्जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कम्विजानीयाद्येनेदꣳ सर्व्वम्विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २९ ॥

(ज्ञा) अथ वꣳशः । (स्तु) तदिदम्वयꣳ शौर्प्पणाय्याच्छौर्प्पणाय्यो

यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत्केन कं रसयेत् । तत्केन कमभिवदेत् । तत्केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं स्पृशेत् । तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । इति उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खलु अमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २९ ॥

अथ वंशः । १ तदिदं वयं शौर्पणाय्यात् । २ शौर्पणाय्यो गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।

व्यतिरेको दर्शितः । इदानीमन्वयमाह—**यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यं पश्येदित्यादिना** । ‘ यत्र वै ’ यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा ‘ अन्यदिव ’ आत्मनो वस्त्वन्तरमिव अविद्याप्रत्युपस्थापित स्याद्भवेत् । ‘ तत्र ’ तस्मिन्नवस्थाविशेषे ‘ अन्यः ’ अविद्याकल्पितात् वस्त्वन्तरात् भिन्नमिव आत्मानं मन्यमानः ‘ अन्यत् ’ स्वस्मात् विभक्त स्वाविद्योत्थ वस्त्वन्तर ‘ पश्येत् ’ उपलभेत । जिघ्रेदित्यादि समानम् ॥ २४ ॥

एतावता “ एतेभ्यो भूतेभ्यः ” (क. १३) इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः ससार इति व्याख्यातम् । इदानीं “ महद्भूतमनन्तमपारं ” (कं. १३) इत्यादि सूचित ब्रह्मदर्शन व्याख्यास्यन् भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणससाराभाव इति पुनर्व्यतिरेकमाह—**यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना** । “ उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ” इत्यधिकम् । हे ‘ मैत्रेयि ! ’ इत्येवं त्वं ‘ उक्तानुशासना ’ उक्तमनुशासन ससंन्यासमात्मज्ञानलक्षण यस्याः सा त्वं उक्तानुशासना ‘ असि ’ भवसि । ननु—तथाऽपि किं वक्तव्यान्तरं किञ्चिन्न भविष्यति न हि इत्याशयेनाह ‘ **अरे मैत्रेयि !** ’ यत् त्वं मां पृष्टवत्यसि—“ यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ” तदमृतत्वं अमृतत्वसाधनम् ‘ एतावदेव ’ ‘ खलु ’ निश्चितम् । यदेतत् ससंन्यासमात्मपरिज्ञानम् । न त्वधिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव त्वया अमृतत्वसाधन विज्ञेयम् इत्येवं ‘ ह ’ किल प्रियायै भार्यायै यथोक्तमात्मज्ञानमुक्त्वा यथेच्छया ‘ याज्ञवल्क्यः ’ ‘ प्रवव्राज ’ प्रव्रजितवान् । यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं “ प्रव्रजिष्यन्नस्मीति ” तच्चकारेत्यर्थः । एतावता परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याख्यः सकलोऽपि शास्त्रार्थः ॥ २९ ॥

इदानीं याज्ञवल्कीयकांडप्रवर्तकगुरुशिष्यपरपराकथनाय वंशप्रतिपादकं कंडिकात्रितयमारभ्यते—**अथ वंश**

स्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्य्याच्च पाराशर्य्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽ औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो बैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो बैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याङ्कौण्डिन्या ऽ और्ण्णवाभेभ्य ऽ और्ण्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

(च्चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज ऽ आत्रेयात् ॥ २७ ॥

---

४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्य्याच्च । ५ पाराशर्य्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औदवाहेश्च शांडिल्याच्च । ७ शांडिल्यो बैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो बैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शांडिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौंडिन्यायनाच्च । १२ कौंडिन्यायनः कौंडिन्याभ्याम् । १३ कौंडिन्यौ और्णवाभेभ्यः । १४ और्णवाभाः कौंडिन्यात् । १५ कौंडिन्यः कौंडिन्यात् । १६ कौंडिन्यः कौंडिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

१७ आग्निवेश्यः सैतवात् । १८ सैतवः पाराशर्य्यात् । १९ पाराशर्य्यो जातूकर्ण्यात् । २० जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च । २२ गौतमो भारद्वाजात् ।

इत्यारभ्य—ब्रह्मणे नमः इत्यंतम् । अथ सांगोपांगस्य फलस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनानंतरं याज्ञवल्कीयकांडस्य वंशः कथ्यते इति शेषः । प्रथमांतः शिष्यः । पंचम्यंतो गुरुः । इति मधुकांडवत् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

" आग्निवेश्यः सैतवात् " ॥ २७ ॥

(द्रा) आत्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ आङ्गिरसऽ आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचऽ आथर्व्वणाद्दध्यङ्ङाथर्व्वणोऽथर्व्वणो दैवादथर्व्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसनऽ एकर्षेरेकर्षिर्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ३ । (७) ४–३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४–४ ॥

इति द्वितीयं सुहृदुपदेशनिभोपपत्तिप्रधानं मुनिकांडं याज्ञवल्क्यकांडं वा परिसमाप्तम् ॥ २ ॥

अस्मिन् अध्याये च कण्डिकासंख्या ॥ १०३ ॥

---

२३ भारद्वाजो बलाकाकौशिकात् । २४ बलाकाकौशिकः काषायणात् । २५ काषायणः सौकरायणात् । २६ सौकरायणस्त्रैवणेः । २७ त्रैवणिरौपजंधनेः । २८ औपजंधनिः सायकायनात् । २९ सायकायनः कौशिकायनेः । ३० कौशिकायनिर्घृतकौशिकात् । ३१ घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात् । ३२ पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात् । ३३ पाराशर्य्यो जातूकर्ण्यात् । ३४ जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । ३५ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च । ३६ आसुरायणस्त्रैवणेः । ३७ त्रैवणिरौपजंधनेरासुरेः । ३८ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३९ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २७ ॥

४० आत्रेयो मांटेः । ४१ मांटिर्गौतमात् । ४२ । गौतमो गौतमात् । ४३ । गौतमो वात्स्यात् ।

“ आत्रेयो मांटेः ” ॥ २८ ॥

४४ वात्स्यः शांडिल्यात् । ४५ शांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४६ कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । ४७ कुमारहारितो गालवात् । ४८ गालवो विदर्भीकौंडिन्यात् । ४९ विदर्भीकौंडिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात् । ५० वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात् । ५१ पंथाः सौभरोऽयास्यादांगिरसात् । ५२ अयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ५३ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रात् । ५४ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः अश्विभ्याम् । ५५ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । ५६ दध्यङ् आथर्वणः अथर्वणो दैवात् । ५७ अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५८ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । ५९ प्रध्वंसन एकर्षेः । ६० एकर्षिर्विप्रजित्तेः । ६१ विप्रजित्तिर्व्यष्टेः । ६२ व्यष्टिः सनारोः । ६३ सनारुः सनातनात् । ६४ सनातनः सनगात् । ६५ सनगः परमेष्ठिनः । ६६ परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६७ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये तृतीय याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (बृ. उप.) १४–४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दश काण्डे बृहदारण्यकोपनिषद्यान्तिमं द्यध्यायं खिलकाण्डम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः षष्ठे बृहदारण्यकोपानिषदि चतुर्थे च प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

ॐ ३पूर्ण्णमदः पूर्ण्णमिदम्पूर्ण्णात्पूर्ण्णमुदच्यते । पूर्ण्णस्य पूर्ण्णमादाय पूर्ण्णमेवावशिष्यत ॐ ३ खम्ब्रह्म खम्पुराणम्वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो व्वेदोऽयम्ब्राह्मणा व्विदुर्व्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१४। (६) ४।४॥ (८) ५–१॥

शांतिब्राह्मणम् ।

" ॐ ३ पूर्णमदः, पूर्णमिदं, पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवावशिष्यते " ॥ " ॐ ३ खं ब्रह्म "–(वा. सं. ई. उ. ४० । १७) खं पुराणम् । वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

तदेवं यत् विज्ञान केवलममृतत्वसाधनं स आत्मा निरुपाधिकः अशनायाद्यतीतो यदेव साक्षादपरोऽक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्द्धारितः । अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्ध्यर्थानि चेति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानुक्तानि वक्तव्यानि–इत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्ट खिलमिति हि खिललक्षणम् । तत्र सर्वोपास्त्यंगभूतान् ॐकारो, दमो, दानं, दया, इति पदार्थान् विधित्सन्ती श्रुतिः पूर्वमात्मयाथात्म्यविज्ञानसिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसंबंधमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्ध स्वरूपं पूर्वोपात्तकार्यकारणसम्बन्धस्य हेयत्वं द्योतयितुमनुवदति–**पूर्णमद** इति मन्त्रेण । 'अदः' इति परोऽक्षाभिधायि सर्वनाम। पूर्णमिति– " वा दांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः "–(पा. सू. ७ । २ । २७) इति कर्तरि निष्ठांत निपातितम् । तथा च–' अदः ' परोऽक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवत् व्यापि निरंतरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा लक्ष्यं त्वंपदार्थं दर्शयति–**पूर्णमिदमिति** । यदिदं नामरूपोपाधिविशिष्टव्यवहारापन्नं तदपि केवलेन

१–अस्य काण्डस्य खिलमिति नामधेयं, खिलशब्दस्य परिशेषवाचकत्वादस्य काण्डस्य मधुयाज्ञवल्क्यकाण्डयोरुक्तातपारिशिष्टवक्तव्याभिधायकत्वाच्चेति मन्तव्यम् ॥

स्वेन निरुपाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण 'पूर्णं' व्यापि । न तु उपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णमित्यर्थः । एवं लक्ष्यौ तत्त्वपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यभूतौ कथयन् त्वपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतु दर्शयति—**पूर्णात्पूर्णमुदच्यत** इति । 'पूर्णात्' कारणात्मनोऽविद्यासहायात् 'पूर्णमेवोदच्यते' उद्रिच्यते उद्गच्छतीत्यर्थः । सम्प्रत्यैक्यज्ञानफलमाह—**पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत** इति । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः 'पूर्णं' पूर्णत्वमादाय· गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिससर्गज जन्यत्वावभासं विद्यया तिरस्कृत्य 'पूर्णमेव' अनन्तरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यत इत्यर्थः । "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवत्"—(श. प. बृ. उ. १ । २ । २१) इत्युपक्रमस्थश्रुत्यर्थ एवानेनमन्त्रेणोपसहृतः । तत्र "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इत्यनेन ब्रह्म वा इति पदस्यार्थं उक्तः। "पूर्णात्पूर्णम्"—इत्यादिमन्त्रशेषेण "इदमग्र आसीत्" इत्यादेरर्थ उक्तः । अतः एकवाक्यत्वेनोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यश्रुतितात्पर्यलिङ्गात् शास्त्रप्रतिपाद्य ब्रह्मात्मैक्यमेवेति तात्पर्यार्थः । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन् विनियुक्त मन्त्रं तावदाह—**ॐ ३ खम्ब्रह्मेति** । इह ध्यानसाधनत्वेनैव ॐ कारस्योपदेशः । अत्र ब्रह्मपदं ॐकारालम्बनस्य विशेष्यस्याभिधानम् । तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहद्वस्तुसामान्यवाचिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् । नीलमुत्पलमितिवत् खब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात् तयोरेकत्वसिद्धिः । तथा च—यथा विष्ण्वङ्काङ्कितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते, तथा ॐकारे खं ब्रह्मेत्युपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मत्रे खशब्दात् भौतिकखप्रतीतिर्माऽभूदित्यभिप्रायेण मंत्रविनियोजकं ब्राह्मणं प्रवर्तते—**खम्पुराणमित्यादि** । 'पुराणं' चिरंतनं 'ख' परमात्माऽऽकाशमिति यावत् । तथा च—खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मशब्दस्य अनादिकारणचैतन्यविषयत्व निश्चितमित्यर्थः । ननु—अस्य कारणब्रह्मणः अतीन्द्रियत्वात् कथमोङ्कारे तदुपास्यमित्यतः कल्पांतरमाह—**वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्र** इति । वायुर्विद्यते यस्मिन् तत् 'वायुरं' 'खं' भौतिकाकाशं तदवच्छिन्न ब्रह्म ॐकारालम्बनं, भौतिकाकाशे खशब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलंभात् 'इति' 'कौरव्यायणीपुत्रः' 'ह' किल आहस्मोक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशब्रह्मपदयोरुभयोरपि श्रौतत्वाविशेषात् ॐकारे दृष्टिद्वयमैच्छिकमिति भावः । एवमोंकारप्रतीकं कार्यकारणोभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् ।

इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं साधयति—**वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यमिति** । यस्मात् 'यत् वेदितव्यं' प्रकाश्यमानमभिधीयमानं ब्रह्म तत् एनेनोंकारेण 'वेद' साधकः पुमान् विजानाति उपलभते । तस्माद्वेदोऽयमोङ्कार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ॐ ब्रह्मात्मशब्दा ब्रह्मणो वाचकाः संति, तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्यात् ओंकारो[१] ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमतिप्रियतमं नामेत्यवगम्यते । इतरस्यापि वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव । तस्मात् विशिष्टोऽयमोङ्कारो ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये प्रथमं शांतिब्राह्मणं परिसमाप्तम् । १४ । (८) ९–१ ॥

१–अत एव च श्रीमद्भगवद्गीतायां–"ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति भगवदुक्तिः, तथा योगसूत्रे "तस्य वाचकः प्रणवः" इति पतञ्जल्युक्तिः संराजते ।

त्रयाः प्प्राजापत्त्याः । प्प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्यमूषुर्द्देवा मनुष्याऽ असुराः ॥ १ ॥

(ऽ) उषित्वा ब्रह्मचर्य्यन्देवाऽऊचुः । (र्ब्र) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच दऽइति व्यज्ञासिष्टा३ऽइति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द्दाम्यतेति नऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ शतम् ७६०० ॥

(त्यु) अथ हैनम्मनुष्या ऽऊचुः । (र्ब्र) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो

दमदानदयेति त्रिकोपदेशब्राह्मणम् ।

त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुः—देवा मनुष्या असुराः ॥ १ ॥

उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्थेति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्थेति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

एवमाभ्यन्तर सर्वोपास्तिसाधन ॐकार इत्युक्तम् । इदानीं बाह्य दमादिसाधनत्रय विधातव्यम् । तेनापि विशिष्ट एव बाह्याभ्यंतरशुचिः सन् सर्वोपास्तिषु अधिक्रियते । अतस्तद्विधानायार्थवादमाह—**त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुरिति** । त्रयास्त्रिप्रकाराः ' प्राजापत्याः ' प्रजापतेरपत्यभूताः ' प्रजापतौ ' विराडात्मनि ' पितरि ' समीपे शिष्याः सतः ' ब्रह्मचर्यं ' ऊषुरुषितवतः । के ते प्राजापत्या इत्यपेक्षायामाह—**देवा मनुष्या असुरा** इति । सुबोधम् ॥ १ ॥

ततस्ते किं कृतवंत इत्यपेक्षायामाह—**उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति** । ते देवा मनुष्या असुराश्च ' ब्रह्मचर्यमुषित्वा ' क्रमेण प्रश्न कुर्वाणाः प्रथमं ' देवाः ' ऊचुरुक्तवंत इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—**ब्रवीतु नो भवानिति** । भवान्नोऽस्मभ्य अनुशासनं ' ब्रवीतु ' कथयत्वित्यर्थः । एवं देवैरनुशासने प्रार्थिते प्रजापतिः किमाहेत्यपेक्षायामाह—**तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इतीति** । तेभ्योऽर्थिभ्यः ' ह ' किल ' द ' ' इत्येतदक्षरं ' वर्णमात्रं उवाचोक्तवान् । देवानेव शिक्षयित्वा तेषां स्वोपदिष्टविद्याप्रतिपत्तिपरीक्षार्थं पिता पृष्टवान् इति दर्शयति—**व्यज्ञासिष्टा ३ इतीति** । प्लुतिर्विचारार्था । मयोपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं यूयं विज्ञातवंतो न वा इति प्रश्नार्थः । एवं पृष्टे देवोक्तं प्रति वचनं कथयति—**व्यज्ञासिष्मेति होचुरिति** । विज्ञातवन्तो वयमित्यूचुरित्यर्थः । यद्येवं तर्ह्युच्यतां कि मयोक्तमिति प्रजापतेराकांक्षायां स्वाभिप्रायानुसारेण देवैरवगतमर्थं दर्शयति—**दाम्यतेति न आत्थेतीति** । स्वभावतः अदांता यूय मनः ' दाम्यत ' दांता भवतेति त्वं नोऽस्मान् ' आत्थ ' कथयसि इत्युक्तवन्त इत्यर्थः । देवोक्तं प्रजापतिरङ्गीकृतवान् इत्याह—**ॐ इति होवाचेति** । ॐशब्दार्थमेव विशदयति—**व्यज्ञासिष्टेतीति** । सम्यक् ज्ञातं भवद्भिरिति अङ्गीकृतवानित्यर्थः । समानमुत्तरपर्यायद्वयेऽपि व्याख्यानम् ॥ २ ॥

स्वभावतो लुब्धा यूयं अतः ' दत्त ' यथाशक्त्या अन्नादिकं विभजत इति नोऽस्मानात्थ । किमन्यत् ब्रूयान्नो हितमिति स्वाभिप्रायानुसारेण मनुष्या दकारार्थं ज्ञातवंत इति मनुष्यपर्यायतात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥

हैतुदेवाक्षुरमुवाच द ऽइति व्व्यज्ञासिष्टा३ऽइति व्व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द्द-
त्तेति नऽआत्थेत्योमिति होवाच व्व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ हैनमसुराऽऊचुः । (ब्रू) ब्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो है-
तुदेवाक्षरमुवाच दऽइति व्व्यज्ञासिष्टा३ऽइति व्व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द्दयध्व-
मिति नऽआत्थेत्योमिति होवाच व्व्यज्ञासिष्टेति तुदेतुदेवैषा दैवी व्वागु-
नुवदति स्तनयित्नुर्द्द द दऽइति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तुदेतुत्त्रयुँ
शिक्षेद्दमन्दानन्दयामिति ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४ । ५ ॥ (८) ५–२ ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्थेति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति । स्तनयित्नुर्द द द इति । दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेत् । दमं दानं दयामिति ॥ ४ ॥

एवं क्रूरा यूयं हिंसादिपराः । अतः ' दयध्वं ' प्राणिषु दयां कुरुत इत्युक्तमस्मान्प्रति, इत्यसुरा दकारार्थं गृहीतवन्तः इत्यसुरपर्यायतात्पर्यार्थः । प्रजापतेरनुशासन प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह-**तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदतीति** । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनं ' एषा दैवी वागनुवदति ' । तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । का एषा दैवी वाक्, कथं वा सा श्रूयते, इत्यपेक्षायामाह–**स्तनयित्नुर्द द द इतीति** । अत्र विसन्धिकरणं तु सर्वत्र वर्णान्तरभ्रमापोहार्थम् । यः ' स्तनयित्नुः ' सैषा दैवी वाक् । दकारत्रयोच्चारणेन तु स्तनयित्नुशब्दानुकरणमात्र विवक्षितम् । न तु त्रित्वं, प्रमाणाभावात् इत्यर्थः । ननु–तर्हि त्रिर्दकारोच्चारणं किमर्थं, तेषां च को वा अर्थः । इत्यत आह–**दाम्यत दत्त दयध्वमितीति** । दमो दानं दयेत्यर्थत्रयमुपलक्षयितु त्रिर्दकारोच्चारणमित्यर्थः । यमर्थं विधातुमयमाख्यायिकारूपः अर्थवादो विधेयस्तावकत्वेन प्रवृत्तः । तमर्थमिदानीं विदधाति–**तदेतत्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति** । यस्मात्प्रजापतिः दाम्यत दत्त दयध्वं इति स्तनयित्नुरूपेणानुशास्त्येव । तत्तस्मात्कारणात् ' दमं दानं दयां ' ' इत्येतत्त्रय शिक्षेत् ' उपादद्यात् । प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमिति मतिं कुर्यादधुनातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये द्वितीयं दमदानदयेतित्रिकोपदेशकं
ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५–२ ॥

व्वायुरनिलममृतम् । (म्भ) भस्मान्तᳶ शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्लिबे स्मराग्ग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव व्वयुनानि व्विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिम्विधेमेति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।६ ॥ (८) ५-३ ॥

सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणम् ।

" वायुरनिलममृतम्, भस्मांतं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्लिबे स्मर ।

नन्वेव दमादियुक्तस्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वं आध्यात्मिकवाय्वादिप्रतिबन्धात् इत्यत आह–**वायुरनिलममृतमिति** । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्थः आध्यात्मिकप्राणरूपः 'वायुः' 'अनिल' बाह्यं वायुं अमृतमधिदैविक प्रति गच्छत्विति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वां स्वां प्रकृति गच्छन्त्वित्यर्थः । नन्वेवं देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धकत्वात् नामृतत्वसिद्धिरित्यत आह–**भस्मांतं शरीरमिति** । शरीरमपि 'भस्मान्त' सत् पृथिवीं प्रति यातु । भस्मान्तलिंगात् कर्म्मिण एवैतदुपस्थानम् । न संन्यासिनामिति गम्यते । तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवमुपस्थानमुक्त्वा अग्नेरुपस्थानमाह-**ॐ ३ क्रतो स्मर क्लिबे स्मरेति** । 'ॐ इति क्रतो इति च' अग्निदेवतासम्बोधनार्थावेव शब्दौ । अवतीत्योमीश्वरः सर्वरक्षकः । स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वादग्निः । अग्निश्च क्रतुसाध्यत्वेन क्रतुरित्युच्यते । तथा च–हे ॐ ३ ! क्रतो ! अग्ने ! 'स्मर इति' इष्टां गतिं जिगमिषता मया स्मरणे त्वं नियुज्यसे । अन्तकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यते । अतः प्रार्थ्यसे । 'क्लिबे' क्लृप्ताय लोकाय 'स्मर' । पुनरपि अग्निविषयप्रार्थनान्तरमाह–**अग्ने नय सुपथेति** । हे 'देव !' द्योतनात्मक 'अग्ने !' त्वं 'विश्वानि वयुनानि' सर्वाणि प्रज्ञानानि 'विद्वान्' । ज्ञानवाचि वयुनपदं कर्मपूर्वप्रज्ञयोरुपलक्षणार्थम् । एतानि 'विद्वान्' जानन् हि त्व 'अस्मान्' त्वदुपासकान् 'सुपथा' शोभनेनोत्तरेण शुक्लेन मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन 'नय' प्रापय । किमर्थं ? 'राये' धनाय कर्म्मफलभोगायेति यावत् । किं च–अस्मदस्मत्तः 'जुहुराण' कुटिल वचनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धक 'एनः' पापं 'युयोधि' वियोजय विनाशयेत्यर्थः । वयं तु देहावसानकाले अन्यत्कर्तुमशक्ताः । इदानीं 'ते' तुभ्य 'भूयिष्ठां' बहुतमां 'नमउक्तिं' नमस्कारवचन 'विधेम' समर्पयेम । नमस्कारमात्रसमर्पणेन परिचरेम । तच्च त्वया सर्वाधिकत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तिद्योतकः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पचमेऽध्याये तृतीयं सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-३ ॥

१–वा. सं. ईशोपनिषदि " अमृतम्भस्मान्तम् " इत्यनयोः पदयोर्मध्ये " अथेदम् " इति पदद्वयमधिक विद्यते ॥
२–वा. सं. ईशोपनिषदि " क्लिबे स्मर " इत्यस्माद्वाक्यादग्रे " कृतᳶस्मर " इतीद वाक्यमधिक वर्तते ॥

एषु प्रजापतिर्य्यद्धृदयम् । (मे) एतद्ब्रह्मैतत्सर्व्वन्तदेतत्त्र्यक्षरᳪ हृदयमिति हृऽइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च युऽएवम्वेद दऽ इत्येकमक्षरन्ददन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च युऽएवम्वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्ग्गं लोकं युऽ एवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपानिषदि चतुर्थ-प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।७॥ (८) ५-४ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान, विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः, भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ” (वा. सं. (ई. उ.) ४० । १५ । १६) इति ॥ १ ॥

हृदयब्रह्मोपासनं ब्राह्मणम् ।

एष प्रजापतिः, यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत्सर्वम् । तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति । हृ इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च । य एवं वेद । द इत्येकमक्षरम् । ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च । य एवं वेद । यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गं लोकम् । य एवं वेद ॥ १ ॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपे अनधिकृतानां ध्यानभेदोक्त्यर्थं उत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्ता इति सामान्यतः श्रवणात् दक्षादिष्वपि प्रजापतित्वशङ्का माऽभूदिति प्रजापतिं विशिनष्टि—**एष प्रजापतिर्यद्धृदयमिति** । हृदयशब्दस्तत्स्थबुद्धिविषयः । यस्मिन् हृदये शाकल्यब्राह्मणे “ किंदेवतोऽस्याम् ” (बृ. उ. ६।९।२१) इत्यादिनामरूपकर्म्मणां दिग्विभागेनोपसंहार उक्तः । तत् ‘ हृदयं ’ ‘ एषः ’ एव देवाद्यनुशास्ता ‘ प्रजापतिः ’ न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदयस्योपास्यत्वार्थं ब्रह्मत्वमाह—**एतद्ब्रह्मेति** । ‘ एतत् ’ हृदयं ‘ ब्रह्म ’ ज्ञेयजातस्य हृदयेन व्याप्तत्वात् । अतो हृदयं ब्रह्मेत्येवं दीर्घकालादरनैरतर्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु—कथं हृदयस्य प्रजापतिना सह ऐक्यमुच्यते हृदयस्य सूक्ष्मत्वात् प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वात् इत्यत आह—**एतत्सर्वमिति** । ‘ एतत् ’ हृदयं ‘ सर्वं ’ सर्वात्मकं शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्यैव । प्रजापतिरपि त्र्यन्नब्राह्मणोक्त (४।३।१) रीत्या सर्वात्मकः । अतः सर्वात्मकत्वात् युक्तं तयोरैक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरैकदेशोपासनमाह—**तदेतत्त्र्यक्षरमित्यादिना** । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयनाम ‘ त्र्यक्षरं ’ त्रीणि अक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । कानि पुनस्त्रीण्यक्षराणीत्यपेक्षायां सफलं दर्शयन् प्रथमाक्षरं तावदाह—**हृ इत्येकमक्षरमभिहरंत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति** । यस्मादस्मै हृदयब्रह्मणे ‘ स्वाः ’ इंद्रियाणि ‘ अन्ये च ’ विषयाः शब्दादयः स्वं स्व कार्यमभिहरति । हृदयं च भोक्त्रर्थं स्वविषयं सुखादिकं अभिहरति । तस्मात् हृदयनामाक्षरत्वेन संबद्धं हरतेराहरतिकर्मणो हृ इत्येतत् रूपम् । ‘ यो वेद ’ अस्मै विदुषे स्वा ज्ञातयः अन्ये च सम्बन्धिनः अभिहरति । बलिमिति वाक्यशेषः । पूर्ववत् द्वितीयाक्षरमाह—**द इत्येकमक्षरं ददंत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति** । यस्मात् पूर्वोक्ताः ‘ स्वा अन्ये च ’ हृदयब्रह्मणे स्वं स्वं वीर्यं ‘ ददंति ’ ददते प्रयच्छन्तीत्यर्थः । हृदयं च भोक्त्रे तद्ददाति ।

तद्वै तुदेतुदेव तुदास । सत्युमेव स यो हैवुमेतुन्महुद्यक्षुम्प्रथमजम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाञ्जितऽ इन्न्वसावसद्यऽ एवुमेतुन्महुद्यक्षुम्प्रथमजम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति सत्युँ ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४।८ ॥ (८) ५-५ ॥

हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणम् ।

तद्वै तत् एतदेव तदास—सत्यमेव । स यो हैवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद—सत्यं ब्रह्मेति । जयतीमान् लोकान् । जित इन्न्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद—सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

तस्मात् ददतेर्दानकर्मणो द इत्येतद्रूप हृदयाक्षरत्वेन सम्बद्धं ' यो वेद ' अस्मै विदुषे स्वाश्चान्ये च स्वं स्वं वीर्यं ददंति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । " दद दाने " (धा. पा. भ्वा. आ. १७) इत्यस्य धातोरात्मनेपदिनोऽपि भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमक्षरमाह—यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेदेति । यस्मात् ' स्वा अन्ये च ' विषयाः हृदयब्रह्म प्रति ' यन्ति ' । हृदय च भोज्यं प्रत्येति । तस्मादिणो गत्यर्थस्य यमित्येतत् रूप हृदयनामाक्षरत्वेन सबद्ध ' यो वेद ' स विद्वान् ' स्वर्ग लोकं ' प्रति ' एति ' गच्छति । एतत्फलमत्र विज्ञानानुरूपमेवेत्यर्थः । तथा च हृदयनामाक्षरैकदशोपासनादपि विशिष्ट फल प्राप्नोति, किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासः, न तु नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वार्यत्रोपासनानि विवक्षितानीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं हृदयब्रह्मोपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५।४ ॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनांतरं विवित्संती श्रुतिराह—तद्वै तदेतदेव तदासेति । अत्र प्रथमस्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शी । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदुच्यते विधांतरेणेत्येव हृदयाख्यब्रह्मण एव विधांतरप्रतिज्ञार्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । किं तद्विधांतरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणविधान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्तहृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्यप्रदर्शनार्थस्तृतीयस्तच्छब्दः । तथा च ' तद्वै ' हृदयं ब्रह्म ' एतदेव ' वक्ष्यमाणप्रकारं ' तदासेति ' पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह—सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म हृदयात्मनोक्तं तत्सत्यमेव । सच्च त्यच्च सत्यम् । पंचभूतात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः । तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह—स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकानिति । ' यः ' साधको महदपरिच्छेद्यं महत्त्वात् ' यक्षं ' पूज्यं ' प्रथमजं ' सर्वस्मात् विराडादेः संसारिणः सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नं एवंविधं ' सत्यं ब्रह्म वेद ' । ' सः ' ' इमान् लोकान् जयति ' । यथा

आपऽ एवेदमुग्रऽ आसुः । (स्ता) ताऽ आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्प्रजापतिम्प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥

(वाँस्ते) ते देवाः सत्यमित्युपासते । तुदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति सऽ इत्येकमक्षरन्तीत्येकमक्षरमर्मित्येकमक्षरम्प्रथमोत्तमेऽअक्षरे सत्यम्मध्यतो-

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम् ।

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजंत । सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥ ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।

सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कृताः, तद्वदित्यर्थः । कैमुतिकन्यायेन फलांतरमाह—जित इन्न्वसावसदिति । ' इन्नु ' इत्थं सत्येन ब्रह्मणा अनृतात्मा शत्रुर्जितः । तथा अनेनाप्युपासकेनासौ शत्रुर्जितः असदस्तु भवतु । तथा च लोका येन जिताः तस्य शत्रुजये किं वक्तव्यमित्यर्थः । कथमीदृग्विधज्ञानात् उपासकस्येदं फलमित्यपेक्षायां उक्तोपासकस्यानुवादपूर्वकं हेतुमाह—य एवमेतन्महद्यक्षमित्यादि सत्यं ह्येव ब्रह्मेत्यंतम् । ' हि ' यस्मात्सत्यमेव ' ब्रह्म ' उक्तरीत्या लोकजित् शत्रुजिच्च । तस्मात् तदुपासकस्यापि उपासनानुरूपमुक्तं फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ९–९ ॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति—आप एवेदमग्र आसुरिति । अग्निहोत्रादिकर्म्मसु हूयमाना आहुतयः पयःसोमादिकाः अत्राप्शब्देनोच्यन्ते । तथा च यथोक्ताः ' आपः ' जगतो बीजभूता अव्याकृतात्मना अवस्थिताः ' एव ' ' इदं ' सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगत् ' अग्रे ' सृष्टेः पूर्वं ' आसुः ' । नान्यत् किंचित् विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमप्शब्दोपलक्षितात् मूलकारणात् सूत्रोत्पत्तिमाह—ता आपः सत्यमसृजन्तेति । उक्तलक्षणाः पुनरापो भूतान्तरसहिताः ' सत्यं ' सूत्रात्मकं हिरण्यगर्भमसृजन्त सृष्टवत्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोपक्रांतात् हृदयसत्यब्रह्मणः सकाशात् भिन्नत्वशंकां वारयति—सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं निरूप्य तस्यैव महत्त्वं साधयति—ब्रह्म प्रजापतिमिति । तत्सत्यं ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भाख्यं कर्तृ 'प्रजापतिं' प्रजानां पतिं विराजमसृजतेत्यनुषङ्गः । तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मस्रष्टृत्वात् सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य यक्षत्वं निरूपयितुं उत्पन्नाद्विराडात्मनः सकाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमाह—प्रजापतिर्देवानिति । असृजतेत्यत्राप्यनुषङ्गः । देवतासृष्टिश्रुतिरपि महत्त्वसाधनायेति वा व्याख्या बोध्या ॥ १ ॥

अथ यक्षत्वमाह—ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । यस्मादेवं सृष्टास्ते ' देवाः ' पितरमपि विराजमतीत्य ' सत्यं ' सत्यं ब्रह्मोपासते । इत्यतो यक्षं तदित्यर्थः । तथा चैव सिद्धं प्रथमजं महद्यक्षं सत्यं ब्रह्म सर्वात्मनोपास्यमिति भावः । हृदयब्रह्मवदस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकतामाह—तदेतत्त्र्यक्षरं

१–" यमित्येकमक्षरम् " इति काण्वः पाठः ।

ऽनृतन्तदेतदनृतꣳ सत्येन परिगृहीतꣳ सत्यभूयमेव भवति नैवम्विद्वाꣳसमनृतꣳ हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत्तत्सत्यम् । (म) असौ सऽआदित्यो यऽएषऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्वाऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्प्राणैरयममुष्मिन्त्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

अमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोऽनृतम् । तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः । प्राणैरयममुष्मिन् । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति । शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

सत्यमितीति । तदेतत्सत्यमिति नाम त्र्यक्षरमित्यर्थः । कानि तान्यक्षराणीत्यपेक्षायामाह—**स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरमिति** । भवत्वेवमक्षरत्रयम् । ततः किमित्यपेक्षायामक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं कथयितु तेषां स्वरूप तावदाह—**प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवतीति** । तत्र तेषा ' प्रथमोत्तमे अक्षरे ' सकारांकारौ सत्यममृत मृत्युरूपाभावात् । ' मध्यतः ' मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मृत्युरूपं मृत्य्वनृतयोः तकारसामान्यात् । तदेतदनृतं तीकाराख्य मृत्युरूपं ' सत्येन ' सकारांकारलक्षणेन ' परिगृहीत ' व्याप्तं अतर्भावितम् । अतस्तस्याकिंचित्करत्वात् ' सत्यभूयमेव ' भवतीत्यर्थः । एव सत्यबाहुल्यं अनृतस्य मृत्योरकिंचित्करत्वं च विजानतः फलमाह—**नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति** । एवमित्थ सत्यबाहुल्य सर्वस्य मृत्योरनृतस्याकिंचित्करत्व च ' विद्वास ' जानन्त ' अनृतं ' कदाचित् प्रमादोक्त ' न हिनस्ति ' फलदानेन न व्याप्नोति । बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि बाधकत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विशिष्टसत्योपास्तिमुक्त्वा इदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्थानभेदवैशिष्ट्य कल्पयित्वा तदुपास्त्यर्थमाह—**तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य** इति । यत्सत्य ब्रह्म पूर्वोक्त ' तत् ' ' असौ सः ' प्रसिद्धः । कोऽसौ ? ' आदित्यः ' । कः पुनरादित्यः ? ' य एषः ' ' एतस्मिन् ' प्रसिद्धे ' मण्डले ' ' पुरुषः ' मण्डलाभिमानी । ' यश्च दक्षिणेऽक्षन् ' दक्षिणे अक्षणि ' पुरुषः ' सः असौ सत्यं ब्रह्मेत्यर्थः । ननु—प्रदेशभेदवर्तिनोः स्थानभेदेन भेदात् उपासनाभेदः स्यात् इत्याशंकायामाह—**तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति** । तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरुषौ एकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ यस्मात् तस्मादन्योऽन्यस्मिन् आदित्यश्चक्षुषि चाक्षुषश्चादित्ये ' प्रतिष्ठितौ ' । अतस्तयोर्भिन्नत्वेनेव प्रतिभासमानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावान्नोपासनाभेद इत्यर्थः । कथं तावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितावित्यपेक्षायां परस्परोपकार्योपकारकभावेनेत्याह—**रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्र-**

यु॒ऽ ए॒ष ऽए॒त॒स्मिन्म॒ण्डले पु॒रुषः । (स्तु) तु॒स्य भूरि॑ति शिर ऽए॒कꣳ शि॒रऽए॒कमे॒तद॒क्षर॒म्भु॒वऽइ॒ति बा॒हू द्वौ बा॒हू द्वेऽए॒तेऽअ॒क्षरे॒ स्वरि॑ति प्रति॒ष्ठा द्वे॒ प्रति॒ष्ठे द्वेऽ ए॒ते ऽअ॒क्षरे॒ तस्यो॑पनि॒षद॒हरि॑ति ह॒न्ति पा॒प्मान॑ञ्जहा॒ति च यु॒ऽ ए॒वम्वे॒द ॥ ४ ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत् अहरिति । हंति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ४ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्निति । आदित्योऽस्मिंश्चक्षुषि अध्यात्मे' 'रश्मिभिः' प्रकाशेनोपकुर्वन् 'प्रतिष्ठितः' 'अयं' च चाक्षुषः प्राणैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्मंडल प्रकाशयन् अमुष्मिन्नादित्ये अधिदैवते प्रतिष्ठितः । अनयोरुपकार्योपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञातारिष्टः पुमान् कथं नाम हितमाचरेदित्यभिप्रायवती श्रुतिश्चक्षुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमरिष्टदर्शनमाह—**स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यती**ति । सोऽस्मिन् शरीरे भोक्ता विज्ञानमयः 'यदा' यस्मिन् काले 'उत्क्रमिष्यन्' प्राणास्त्यक्ष्यन् 'भवति' तदा स विज्ञानमयश्चाक्षुष एतद्रविमण्डल 'शुद्धमेव' विरश्मि एव केवलं चन्द्रमण्डलमिव पश्यति । उत्क्रमणकाले चाक्षुषादित्ययोरदृष्टनिबन्धनोपकार्योपकारकभावनिवृत्तेः, औदासीन्येनावतिष्ठमानत्वादित्यर्थः । ससारिणः परलोकहिताय यत्नकर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनं प्रदर्श्य, इदानीं प्रकृतयोः परस्परोपकार्योपकारकत्वमुक्त निगमयति—**नैनमेते रश्मयः प्रत्यायंती**ति । 'एते रश्मयः' 'एन' चाक्षुषं पुरुषं 'न प्रत्यायन्ति' स्वामिकर्म्मानुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्म्मक्षये पुनः नावर्तंते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं स्थानद्वयसम्बन्धि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह—कण्डिकाद्वयेन—**य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर** इत्यादिना । 'य एषः' 'एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' सत्यनामा 'तस्य' 'भूरिति' प्रथमा व्याहृतिः 'शिरः' । उभयोः प्राथम्यसाम्यादित्यर्थः । एवं प्रथमव्याहृतौ शिरोदृष्ट्यध्यारोपे सामान्यांतरमाह—**एकं शिर एकमेतदक्षरमि**ति । यथा 'शिर एक' तथा भूरित्यक्षरमपि 'एकम्' ततो युक्तं तत्र तदध्यारोपणमित्यर्थः । द्वितीयव्याहृतौ आदित्यपुरुषबाहुदृष्टिमाह—**भुव इति बाहू** इति । तत्र द्वित्वसामान्यनियामकमाह—**द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे** इति । तृतीयाया व्याहृतौ पाददृष्टिमाह—**स्वरिति प्रतिष्ठे**ति । प्रतितिष्ठति अनयेति—'प्रतिष्ठा' पादौ । तत्र सामान्यमाह—**द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे** इति । सुवरिति वर्णविश्लेषेण एते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुपास्यब्रह्मणः अभिमुखीकरणार्थं रहस्यं नामाह—**तस्योपनिषदहरिती**ति । 'तस्य' व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणः 'अहः' 'इत्युपनिषत्' रहस्यं नाम । येनाभिधानेनाभिधीयमानं ब्रह्म लोकवदभिमुखीभवति । तदिदं नामेत्यर्थः । उपास्तिफलमाह—**हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदे**ति । आङ्पूर्वस्य हन्तेर्जहातेर्वा असुप्रत्यये कृते ह्रस्वत्वे च उपसर्गस्य टिलोपे च सति सिद्धमहरित्येतद्रूपं हन्तेर्जहातेश्चेति 'यो वेद' । सः 'पाप्मानं हंति जहाति च' त्यजति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(द्रा) अथ योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरऽएकꣳ शिरऽएकमेतदक्षरम्भुवऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानञ्जहाति च यऽएवम्वेद ॥ ५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४।(६)४।९ ॥ (८) ५–६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । (विं) विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनꣳ सर्वस्मात्पाप्मनो यऽएवम्वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) ४ । १० ॥ (८) ५–७ ॥

अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत् अहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ५ ॥

विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

विद्युत् ब्रह्मेत्याहुः । विदानात् विद्युत् । विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनः । य एवं वेद–विद्युत ब्रह्मेति । विद्युत् हि एव ब्रह्म ॥ १ ॥

एवमाधिदैविक व्याहृत्यवयव ब्रह्मोक्त्वा आध्यात्मिकमाह–**अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष** इत्यादि पूर्ववत् । अस्यापि रहस्य नामाह–**अहमितीति** । पूर्वोक्तप्रक्रिययैवास्य प्रत्यगात्मभूतत्वात् हन्तेर्जहातेश्च तद्रूपमहमिति यो वेद–**स हन्ति पाप्मानमित्येत**त्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये षष्ठं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५–६ ॥

एतस्यैव सत्यब्रह्मणः अशेषपापध्वंसकमुपासनान्तरमाह–**विद्युद्ब्रह्मेत्याहुरिति** । 'आहुः' ब्राह्मणा इति शेषः । तस्य निर्वचनमाह–**विदानाद्विद्युदिति** । मेघान्धकारस्य विदानादवखंडनात् विदारणात् 'विद्युत्' । पापहेत्वज्ञानान्धकारस्य विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह–**विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेतीति** । 'यो विद्युत् ब्रह्मेति एवं वेद' एनमुपासकं 'सर्वस्मात्' समस्तात् 'पाप्मनः'

मुनोमयोऽयम्पुरुषः । (षो) भाःसत्यस्तुस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्व्रीहिर्व्वा यवो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषः सऽएष सुर्व्वस्य व्वुशी सुर्व्वस्येशानः सुर्व्वस्याधिपतिः सुर्व्वमिदम्प्रशास्ति यदिदङ्किञ्च यऽएवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ११॥ (८) ५–८ ॥

अथ शाण्डिल्यविद्याग्रंथः ।

मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणम् ।

मनोमयोऽयं पुरुषः भाःसत्यः । तस्मिन्नंतर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा, एवमयमन्तरात्मन्पुरुषः । स एष सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किंच । य एवं वेद ॥ १ ॥

पापात् विद्यत्यवखण्डयति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति शेषः । फलस्योपास्यानुगुणत्वमाह–विद्युद्ध्येव ब्रह्मेति । 'हि' यस्मात् 'ब्रह्म विद्युत्' तमोमूलकपापविदारकमेव । तस्माद्युक्तं तदेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये सप्तम विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५–७ ॥

उपाधीनामनेकत्वात् प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृतस्य ब्रह्मणः मनउपाधिकस्योपासनं विधित्सन्ती श्रुतिराह–**मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्य** इति । 'अय पुरुषो मनोमयः' मनःप्रायः मनसि उपलभ्यमानत्वात् मनसा चोपलभ्यमानत्वात् मनसि अहमित्यभिमानज्ञानवत्त्वाद्वा 'भाःसत्यः' भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य सोऽय भाःसत्यो भास्वरः सर्वार्थावभासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमौपाधिक स्वरूप कथयन्ती श्रुतिः स्थानविशेषमाह–**तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो** वेति । 'यथा व्रीहिर्वा यवो वा' परिमाणतः । एवंपरिमाणो विज्ञानमयः 'तस्मिन्' प्रसिद्धे 'अन्तर्हृदये' हृदयमध्ये । योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । इदं त्वौपाधिकं परिमाणम् । स्वाभाविकं तु आनंत्यमेवेत्यभिप्रेत्य दार्ष्टांतिकमाह–**एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः स एष सर्वस्य वशी**त्यादि । यथा दृष्टांतः । 'एवमन्तरात्मन्' अन्तरात्मनि हृदयाकाशे 'अयं पुरुषः' योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । **सर्वस्य** वशीत्यादि यदिदं किंचेत्यन्त शारीरकब्राह्मणे (बृ. उ. ४।२।२४) व्याख्यातार्थम् । उपासितुः फलमाह–**य एवं वेदे**ति । एवंविधमनोमयब्रह्मोपासनतः तादृग्रूपापत्तिरेव फलम् । "तं यथा यथोपासते"–(श. प. १० । ५ । २ । २०) इति श्रुतेः । न त्वफलमित्यनादरणीयमित्यर्थो बोध्यः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्यायेऽष्टमं मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५–८ ॥

व्वाचन्धेनुमुपासीत । तुस्याश्चत्वार स्तुनाः स्वाहाकारो व्वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तुस्यै द्वौ स्तुनौ देवाऽउपजीवन्ति स्वाहाकारञ्च व्वषट्कारञ्च हन्तकारम्मनुष्याः स्वधाकारम्पितरस्तुस्याः प्प्राणऽऋषभो मुनो व्वत्सः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके द्वादशम्ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १२॥ (८) ९–९ ॥

वेदत्रयीवाग्धेनूपासनाब्राह्मणम् ।

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः–स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं पितरः । तस्याः प्राण ऋषभः । मनो वत्सः ॥ १ ॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासन महाफलार्थमाह-**वाचं धेनुमुपासीतेति** । वाक्शब्देनात्र वेदत्रयी ग्राह्या । न तु करण तत्स्थान वा तद्देवता वा तदन्यतमेषु स्वाहाकारादीनामसभवात् । अतः 'वाचं' वेदत्रयीलक्षणा धेनुरिव धेनुः तामुपासीत सदा अनुवर्ततेत्यर्थः । एवमुपासने निमित्त धेनुसामान्यमाह–**तस्याश्चत्वारः स्तना** इति । हतशब्दः अपेक्षितार्थवाचकः । शेषः प्रसिद्धार्थः । स्वामिभ्यो धेनुः पय इव वाग्धेनुः एतैश्चतुर्भिः स्तनैर्देवादिभ्योऽन्न क्षरतीत्यर्थः । कः कं स्तनमुपजीवतीत्यपेक्षायां विनियोगभेदमाह–**तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवंतीत्यादिना स्वधाकारं पितर** इत्यतेन । 'तस्यै' तस्या धेन्वाः । स्वाहावषड्भ्यां हि देवेभ्यो हविर्दीयते । अतः 'देवाः स्वाहाकारं च वषट्कार चोपजीवति' । हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति । अतः 'हन्तकार मनुष्याः' उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । स्ववेति हि पितृभ्यः कव्य ददति । अतः 'स्वधाकार पितरः' उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । कः पुनरस्याः प्रसूतिहेतुः सेक्ता को वा पुनः स्तन्यप्रस्रवहेतुर्वत्स इत्यपेक्षायां तावाह- **तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स** इति । प्राणेन हि बललक्षणेन वाक् प्रसूयते । अप्राणस्य वागुच्चारणादर्शनात् । अतस्तस्या धेन्वाः 'प्राणः' ऋषभ इव 'ऋषभः' तथा मनसा ह्यालोच्य वाक स्वाहाकाराद्यर्थ क्षरति । "यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति"–(तै.स. ६।१।७) इति श्रुतेः । अतः 'मनो वत्सः' इत्यर्थः । एतदुपासकस्य यथोक्तवागुपाधिकब्रह्मप्रतिपत्तिरेव फलम् । "त यथा यथोपासते तदेव भवति"–(श. प. १० । ५ । २ । २०) इति श्रुतेरिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये नवम वेदत्रयीवाग्धेनूपासनब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५–९ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरः । (रो) योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नम्पच्यते यदि-दमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्र-मिष्यन्भवति नैतङ्घोषᳫं शृणोति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४।१३॥ (८) ९–१०॥

एतद्वै परमन्तपः । (पो) यद्व्याहितस्तप्यते परमᳫं हैव लोकञ्जयति यऽएवम्वेदैतद्वै परमन्तपो यम्प्रेतमरण्यᳫं हरन्ति परमᳫं हैव लोकञ्जयति

जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम् ।

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति । यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति । नैतं घोषं शृणोति ॥ १ ॥

ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्त्वोपासनाब्राह्मणम् ।

एतद्वै परमं तपः । यद्व्याहितस्तप्यते । परमं हैव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौक्षेयाग्नित्वमापन्नस्यापरोऽक्षत्वं दर्शयितु पुनरुपासनांतरमाह—**अयमग्निर्वैश्वानर** इति । कोऽसावग्निरित्यत आह—**योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत** इति ।' यत् ' यस्मात् ' येनेद-मद्यतेऽन्नं ' तदेन ' पच्यते ' स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह—**तस्यैष घोषो भवतीति** । तस्याग्नेरन्नं पचमानस्यैषः ' घोषः ' शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायां प्रत्यक्ष एवेत्याह—**यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीति** । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अगुलिभ्यां ' कर्णावपिधाय ' अपिधानं कृत्वा यं घोषं एतच्छ्रवणं यथा स्यात् तथा ' शृणोति ' । **स** घोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाण-मित्यर्थः । एवं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासितुः फल तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शन-माह—**स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैतं घोषं शृणोतीति** । सोऽत्र शरीरे भोक्ता ' यदोत्क्रमिष्यन् ' इत्यादि स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये दशमं वैश्वानरो-पासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ९ । १० ॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलान्युक्तानि । इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचित् फलवन्ति दर्शयति—**एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यत** इति । ' व्याहितः ' व्याधियुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् ' यत्तप्यते '।

यऽएवम्वेदैतद्वै परमन्तपो यम्प्रेतमग्नावभ्यादधति परमᳫं हैव लोकञ्जयति यऽएवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४।१४॥ (८) ५–११ ॥

यदा वै पुरुषः । (षोऽस्मा) अस्माल्लोकात्प्रैति स व्वायुमागच्छति तस्मै स तत्र व्विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन सऽऊर्ध्वऽआक्रमते सऽआदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र व्विजिहीते यथा लम्बरस्य खन्तेन सऽ

तपः । यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं हैव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं तपः । यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । परमं हैव लोकं जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

सर्वासामुपासनानां गतेः फलस्य च विधायकं ब्राह्मणम् ।

यदा वै पुरुषः अस्माल्लोकात्प्रैति । स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र

'तदेतत्' 'वै' निश्चित 'परम तपः' दुःखसामान्यात् । व्याधिना अभिभूयमानः तमनिन्दन् अविषीदंश्च सन् तपस्तप्यते मयेति बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । एव चिंतयतः किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह—**परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदेति** । 'य एव' ज्वरादिपीडन तप इति 'वेद' सः 'परम' तपसोऽनुकूल 'लोकं जयति' प्राप्नोतीत्यर्थः । तथोपासनान्तरमाह—**एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्तीति** । 'यं प्रेत' मां ऋत्विजो ज्ञातयो वा 'अरण्यं' प्रति अभि 'हरंति' । 'एतद्वै परमं तपः' इति मुमूर्षावस्थायां चिंतयेत् । वानप्रस्थवत् ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् । स तपोऽनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह—**एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधतीति** । 'य प्रेतं' मां ज्ञातयोऽग्नावभ्यादधति प्रक्षिपन्ति । 'एतद्वै परम तपः' इति मरणात्प्रागेव चिंतयेत् । अग्निप्रवेशसामान्यात् । सः अग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोकशब्देन तत्तदुपासनयोग्यफलभेदस्य विवक्षितत्वात् नोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥ १॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये एकादशं ज्वरादिव्याध्यादेस्तपोरूपोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । ११ ॥

इदानीमस्मिन् प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिं अनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते—**यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीत** इति । 'यदा' यस्मिन् काले

ऊर्ध्वऽआक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खन्तेन सऽऊर्ध्वऽआक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमन्तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१५॥ (८) ९-१२ ॥

अन्नम्ब्रह्मेत्येकऽआहुः । (स्त) तन्न तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणा-

---

विजिहीते । यथा डंबरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चंद्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा दुंदुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स लोकमागच्छति अशोकमहिमम् । तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकब्रह्मोसनाविधायकं ब्राह्मणम् ।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । पूयति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः ।

आयुषः क्षयात् 'पुरुषः' विद्वान् 'अस्माल्लोकात्प्रैति' शरीरं परित्यजति । 'सः' उपासकस्तदा 'वायुमागच्छति' । 'सः' च वायुः स्तिमितरूपस्तिर्यग्भूतः अभेद्योऽन्तरिक्षे तिष्ठन् 'तस्मै' सम्प्राप्ताय विदुषे तदर्थं 'तत्र' स्वात्मनि 'विजिहीते' स्वात्मावयवान् विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । कियत्परिमाण तच्छिद्रं क्रियते, इत्यपेक्षायामाह—यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वऽ आक्रमत इति । 'यथा' यावत्परिमाणं 'रथचक्रस्य' 'खं' छिद्रं तावत्परिमाणेन छिद्रेण 'सः' विद्वान् 'ऊर्ध्वः' ऊर्ध्वं 'आक्रमते' उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क्व गच्छतीत्यपेक्षायामाह—स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डंबरस्य खं तेनेत्यादिना यथा दुंदुभेः खं तेन सऽ ऊर्ध्वऽ आक्रमते इत्यन्तेन । 'डबरः' वादित्रविशेषः । शेषः स्पष्टार्थः । एवमुपर्युपरि गच्छतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराडात्मनीत्याह—स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति । 'सः' उपासकः 'लोक' प्रजापतिमागच्छति । किंविशिष्ट ? 'अशोकं' मानसेन दुःखेन विवर्जितं 'अहिमं' हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितम् । यद्वा आभ्यां पदाभ्यां क्रमेण दुःखतत्साधनराहित्यमुच्यते । तं लोक आगत्य 'तस्मिन्' शाश्वतीर्नित्याः 'समाः' सम्वत्सरान् बहूनवान्तरकल्पान् 'वसति' वासं करोति । एतदनुक्तफलोपासनफलमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वादशं सर्वासामुपासनानां फलस्य गतेश्च विधायकं ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ९ । १२ ॥

इदानीं पुनः प्रकृतब्रह्मोपासनमेवानुवर्तयन्ती श्रुतिः वि—रमिति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणोपाधिकब्रह्मोपासन विशिष्टफलकं विधातुं आदौ एतस्यैवोपास्यत्वनिर्णयार्थां युक्तीराह—अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथेत्यादिना

त्प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राणऽऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवतेऽएकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥

(स्तु) तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् । (क्किं) कि९ँ स्विदेवैवम्विदुषे साधु *कुर्य्यात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्य्यादिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कुस्त्वेनयोरेकधाभूयम्भूत्वा परमत्ताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥

तुस्माऽउ हैतदुवाच । व्वीत्यन्नम्वै व्यन्ने हीमानि सर्व्वाणि भूतानि

तन्न तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । ॥ १ ॥

तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् । किं स्विदेव एवं विदुषे साधु कुर्यात् । किमेवास्मा असाधु कुर्यादिति । स ह स्माह पाणिना । मा प्रातृद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति॥२॥

तस्मा उ हैतदुवाच । वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि ।

परमताङ्गच्छत इत्यन्तेन । 'अन्नं ब्रह्मेत्येके' आचार्या 'आहुः' । 'तत्तथा न' ग्रहीतव्यम् । यतः प्राणाद्भक्षकात् 'ऋते' विना 'अन्न पूयति' क्लियते पूतिभावमापद्यते इति 'वै' प्रसिद्धम् । तथा 'प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः' । तदपि 'न तथा' तथा न ब्रह्म । यतः 'अन्नात्' अदनीयात् 'ऋते' 'प्राणः शुष्यति' शोषमुपैति 'वै' प्रसिद्धम् । ब्रह्म तु न क्लियते न शुष्यति च । "अक्लेद्योऽशोष्य एव च" (भ.गी.२।२४) इति स्मृतेः । यस्मात् एव एकैकस्य ब्रह्मत्व नोपपद्यते । तस्मात् 'ह' किल 'एते एव तु देवते' अन्नप्राणलक्षणे 'एकधाभूय' एकधाभाव 'भूत्वा' गत्वा 'परमता' परमत्व 'गच्छतः' ब्रह्मत्व प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्या इत्येतमर्थं इतिहासोक्त्या द्रढयति—**तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किं स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यात्किमेवास्माऽ असाधु कुर्यादितीति** । तदेतदन्नप्राणैकत्वब्रह्मदर्शनं विद्वान् 'ह' किल प्रातृदनामा ऋषीश्वरो हृष्टः सन् स्वं 'पितरं' प्रति 'आह स्म' । किंस्विदिति वितर्के । यथा मया ब्रह्म परिकल्पितम् । 'एवं' ब्रह्म 'विदुषे' 'साधु' शोभन पूजां 'किस्वित्' कुर्यात् । न किंचिदस्य कर्तव्यमिष्यते । अनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् । तथा 'अस्मै' विदुषे 'असाधु' अशोभनं वा 'किमेव' कुर्यात् । न किञ्चिदपि कुर्यात् । लोक इति शेषः । अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । इतिशब्दः प्रातृदवचनसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न साधुकरणेन महत्त्व नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वं, कि तु-तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावन्मात्रविज्ञानात् कृतकृत्यता पुरुषस्य, किंतु—अस्ति ज्ञातव्यान्तरमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्र वारयतीत्याह—**स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति** । 'सः' पिता 'ह' किल हे 'प्रातृद' ! इति पुत्र सम्बोध्य 'पाणिना' हस्तेन वारयन् 'मा' मैवं वोचः इति 'आह स्म' प्रत्यषेधयदित्यर्थः । एतयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयं 'भूत्वा' 'कस्तु' को वा विद्वान् 'परमतां गच्छति' न कश्चिदपि । तस्मान्नैव वक्तुमर्हसि । अकृतकृत्योऽसावितीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि ज्ञानात् कृतकृत्यः स्यात् इत्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोः एकत्वविज्ञानात् तथा स्यात् । न

---

* "कुर्याम्" इत्युभयत्र काण्वः पाठः ।

विष्टानि रमिति प्प्राणो वै रं प्प्राणे हीमानि सर्व्वाणि भूतानि रतानि सर्व्वाणि ह वाऽअस्मिन्भूतानि विशन्ते सर्व्वाणि भूतानि रमन्ते यऽ एवम्वेद ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके षोडशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१६॥ (८) ५-१३ ॥

उक्थम्प्राणो वाऽउक्थम् । (म्प्रा) प्प्राणो हीदथ्ँ सर्व्वमुत्थापयत्यु द्धास्माऽउक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यथ्ँ सलोकताञ्जयति यऽ एवम्वेद ॥ १ ॥

रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ते । सर्वाणि भूतानि रमंते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्राणोपासनाब्राह्मणम् ।

उक्थम् । प्राणो वा उक्थम् । प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । उद्धास्मा उक्थविद्वीरस्तिष्ठति । उक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

न केवलयोरेकत्वविज्ञानात् इत्याशयवान् पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वय क्रमेणोपदिष्टवानिति कथयति-**तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै वीत्यादिना-सर्वाणि भूतानि रतानीत्यन्तेन** । ' तस्मै ' प्रातृदाय 'उ ह' किल पिता ' वि ' रं ' इत्येतदन्नप्राणयोः क्रमेण गुणद्वयमुवाचोपदिष्टवान् इति योजना । किं तत् वीत्यपेक्षायामाह-**अन्नं वै वीति** । कुतोऽन्नं वि ' हि ' यस्मात् ' इमानि ' प्रसिद्धानि ' सर्वाणि भूतानि ' ' अन्ने विष्टानि ' अन्नमाश्रित्य स्थितानि । अतोऽन्नं वीत्युच्यत इति यावत् । किं तत् रमित्यत आह-**प्राणो वै रमिति** । कुतश्च प्राणो रम् ? ' वै ' प्रसिद्धम् -। ' हि ' यस्मात् बलात्मके ' प्राणे ' ' सर्वाणि भूतानि रतानि ' सक्तानि यथेष्ट विहृतानि वर्तते इति शेषः । तस्मात्प्राणो रमित्युच्यत इत्यर्थः । तथा च सर्वभूताश्रयत्वलक्षणविशब्दवाच्यगुणकमन्नं सर्व-भूतरतिलक्षणरशब्दवाच्यगुणकश्च प्राणः । तथाविधयोरेव तयोरेकत्वमापन्नयोः परमत्वमिति तथाविधमेव ब्रह्मोपासितव्यमिति समुदायार्थः । इदानीमेवविदः फलमाह-**सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशंते** इत्यादि-**य एवं वेदे**त्यंतम् । स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेव-प्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये त्रयोदशमन्नप्राणयोरैक्योपासना-विधायकं ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १३ ॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मणः उक्थादिगुणपूगविशिष्टत्वेनोपासनमाह-**उक्थमित्यादिना** । महाव्रताख्ये क्रतौ प्रधान-भूत शस्त्रमुक्थशब्दार्थः । किमात्मकं तदुक्थमित्यत आह-**प्राणो वा उक्थमिति** । प्राणो ह्यध्यात्मेषु मुख्यः ।

यजुः प्प्राणो वै यजुः । प्प्राणे हीमानि सर्व्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्व्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यँ सलोकतां जयति यऽ एवम्वेद ॥ २ ॥

साम प्प्राणो वै साम । प्प्राणे हीमानि सर्व्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मिन्त्सर्व्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यँ सलोकताञ्जयति यऽएवम्वेद ॥ ३ ॥

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय । यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ २ ॥

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यंचि । सम्यंचि हास्मिन् सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते । साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ३ ॥

उक्थं च सर्वशस्त्राणां प्रधानम् । अतः प्राण उक्थगुण उपास्य इत्यर्थः । ननु—प्राणे कथमुक्थशब्दप्रवृत्तिरित्यपेक्षायां योगवशादित्याह-**प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयतीति** । 'हि' यस्मादिद सर्व चराचरात्मकं 'प्राण उत्थापयति' । अप्राणस्योत्थानाशक्तेः । अतः प्राण उत्थापनादुक्थमित्यर्थः । एवमुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टं च फलमाह-**उद्धास्माऽउत्थविद्वीर** इत्यादिना । 'उत् ह अस्मै' इति च्छेदः । पचम्यर्थे चतुर्थी छांदसी । 'यः' एवमुक्थस्वरूपं प्राण 'वेद' । अस्मादुपासकात् उक्थवित्प्राणवित् 'वीरः' पुत्रः 'उत्तिष्ठति' उत्पद्यते । इत्येतत् दृष्टफलम् । 'उक्थस्य' प्राणस्य 'सायुज्यं सलोकतां' च उपासनातारतम्यात् 'जयति' प्राप्नोति । एतददृष्ट फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं प्राणस्य योक्तृतागुणवत्त्वेनोपासनमाह-**यजुः प्राणो वै यजुरिति** । यतः 'प्राणो वै यजुः' । अतः प्राणो यजुरित्युपासीतेत्यर्थः । प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्ति दर्शयति-**प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यंत** इति । 'हि' यस्मात्प्राणे सति 'सर्वाणि भूतानि' परस्परं 'युज्यते' । न हि असति प्राणे कस्यचित्केनचित् योगसामर्थ्यं दृष्टम् । अतो युनक्तीति यजुरिति योगवशात् प्राणो यजुरित्यर्थः । एवमुपासितुः पूर्ववत्फलमाह-**युज्यंते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यायेति** । 'श्रैष्ठ्याय' श्रेष्ठभावाय "अयं नः श्रेष्ठो भवतु" इत्यभिप्रायेण 'युज्यते' उद्यमं कुर्वति इत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ २ ॥

इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्गमनहेतुत्वगुणेनोपासनमाह-**साम प्राणो वै सामेति** । यतः 'प्राणो वै साम' । अतस्तं सामेत्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य सामत्वं साधयति-**प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यंचीति** । सम्यगञ्चन्ति सङ्गच्छन्ते इति सम्यञ्चीत्यर्थः । शेष पूर्ववत् । पूर्ववदुपासनाफलमाह-**सम्यञ्चि हास्मिन्त्सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पंत** इति । न केवल 'सम्यंचि' संगच्छमानान्येव । अपि तु तानि अस्मिन्नुपासके 'श्रैष्ठ्याय' श्रेष्ठभावाय 'कल्पंते' क्लृप्तानि भवतीत्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

क्षत्त्रं प्प्राणो वै क्षत्त्रम् । (म्प्रा) प्प्राणो हि वै क्षत्त्रं त्त्रायते हैनम्प्राणः क्षणितोः प्प्र क्षत्त्रमात्त्रमाप्नोति क्षत्त्रस्य सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयति यऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १७ । (८) ९–१४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठः प्रपाठको बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥१४ (६) ४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥१२९॥

क्षत्त्रम् । प्राणो वै क्षत्त्रम् । प्राणो हि वै क्षत्त्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्त्रमात्र-माप्नोति । क्षत्त्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनमाह–**क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति** । यस्मात्प्राणः ‘ क्षत्रमिति ’ ‘ वै ’ प्रसिद्धम् । तस्मात्तं क्षत्त्रमित्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य क्षत्त्रशब्दवाच्यत्व साधयति–**प्राणो हि वै क्षत्त्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोरिति** । ‘ एनं ’ देहपिंड ‘ प्राणो ह ’ ‘ क्षणितोः ’ शस्त्रादिहिंसितात् पुनर्मांसपूरणं कुर्वन् यस्मात् ‘ त्रायते ’ पालयति । तस्मात् क्षतत्राणात् ‘ प्राणः ’ ‘ वै ’ प्रसिद्धं क्षत्त्र-मित्यर्थः । एतद्वेदनफलमाह–**प्र क्षत्त्रमात्रमाप्नोतीति** । प्रशब्दः आप्नोतीत्यनेन संबध्यते । क्षत्त्रमात्रं ‘ प्राप्नोति ’ । प्राण एव भवतीत्यर्थः । “ मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे ” (३।३।१७८) इत्यमरः । यद्वा ‘ क्षत्त्र ’ प्राण ‘प्राप्नोति’ । किंविशिष्टं ‘ आ ’ सामस्त्येन ‘ त्रायते ’ पालयतीत्यात्रस्तम् । शेष पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे पंचमेऽध्याये चतुर्दशं प्राणोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ९–१४ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृ० आ० पञ्चमेऽध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षन्द्यौरित्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरᳪं ह वाऽएकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हास्याऽएतत्स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्याऽएतदेवम्पदम्वेद ॥ १ ॥

(ऽ) ऋचो यजूᳪंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरᳪं ह वाऽएकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्याऽएतत्स यावतीयन्त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्याऽएतदेवम्पदम्वेद ॥ २ ॥

गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हास्याः एतत् । सः यावदेषु लोकेषु, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्याः एतत् सः । यावतीयं त्रयी विद्या, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमभिहितम् । अथ साम्प्रतं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं कथनीयमित्यारभ्यते । सकलच्छन्दसां हि गायत्रीछन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्रीति कथयिष्यति । न चान्येषा छन्दसां प्रायः प्राणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणात्मभूता च सा, सर्वेच्छन्दसां चात्मा प्राणः । प्राणश्च क्षतत्राणात् क्षत्त्रमिति कथितम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनमेव विधास्यते द्विजोत्तमजन्मगायत्रीनिमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । "ब्राह्मणा व्युत्थायाभिवदन्ति स ब्राह्मणो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" इत्युत्तमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्व गायत्रीजन्ममूलम् । अतो वक्तव्यं गायत्र्याः सत्तत्त्वम् । गायत्र्या हि सृष्टो द्विजोत्तमो निरकुश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने अधिक्रियते । अतस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानाय ब्रूते—**भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरमित्यादि** । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतानि अष्टावक्षराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् । 'ह वै' प्रसिद्धयवद्योतकौ । 'एकं' प्रथमं 'गायत्र्यै' गायत्र्याः 'पदं' यकारेणैवाष्टत्वपूरणम् 'एतदुह' एव । एतदेवास्याः 'पदं' पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्मा अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पादं 'यो वेद' तस्यैतत्फलम् । 'सः' विद्वान् 'यावत्' यत्किंचित् 'एषु लोकेषु' जेतव्यं तावत्सर्वं 'जयति' । 'योऽस्या एतदेव पद वेद' ॥ १ ॥

तथा 'ऋचो यजूंषि सामानीति' त्रयीविद्यानामाक्षराणि । एतान्याष्टौ । एव तथैवाष्टाक्षरं 'ह वा एकं

प्प्राणोऽपानो व्व्यानऽइत्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरᳬं ह वाऽएकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्याऽएतत्स यावदिदम्प्प्राणि तावद्ध जयति योऽस्याऽएतदेवम्पदम्वेद ॥ ३ ॥

(द्वा) अथास्याऽएतदेव । तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा यऽएष तपति यद्वै चतुर्थन्तत्तुरीयन्दर्शतम्पदमिति ददृशऽइव ह्येष परोरजाऽइति सर्व्वमु ह्येष रजऽउपर्य्युपरि तपत्येवᳬं हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्याऽएतदेवम्पदम्वेद ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री । (त्र्ये) एतस्मिँस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्प्रतिष्ठिता

प्राणोऽपानो व्यान इति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्याः एतत् । सः यावादिदं प्राणि, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजाः य एष तपति । यद्वै चतुर्थं, तत्तुरीयम् । दर्शतं पदमिति । ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति । सर्वमु ह्येष रज उपर्युपरि तपति । एवं हैव श्रिया यशसा तपति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता ।

गायत्र्यै पदं ' द्वितीयम् । ' एतदु हैवास्याः एतत् ' ऋग्यजुःसामलक्षणम् । अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । ' स यावती इयं त्रयी विद्या ' त्रय्या विद्यया यावत् फलमाप्यते ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतत् ' गायत्र्यास्त्रयीलक्षण ' पदं वेद ' ॥ २ ॥

तथा ' प्राणः अपानः व्यानः ' एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच्च गायत्र्यास्तृतीय पदम् । ' यावदिदं प्राणि ' जातं ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतदेवं ' गायत्र्यास्तृतीय ' पद वेद ' ॥ ३ ॥

अथानन्तर गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दलक्षणायास्तुरीय पद कथ्यते । अभिधेयभूत 'अस्याः' प्रकृताया गायत्र्या 'एतदेव' वक्ष्यमाणं ' तुरीयं पदम् ' तुरीय दर्शत पदम् । **परोरजा य एष तपति** इति । तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थं व्याचष्टे स्वयमेव श्रुतिः । ' यद्वै चतुर्थं ' प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनोच्यते । ' दर्शतं पद ' इत्यस्य कोऽर्थः इत्यभिधीयते । 'ददृश इव हि एषः' हि मण्डलान्तर्गतः पुरुषः । अतो दर्शतं पदं गद्यते । ' परोरजाः ' इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इति कथ्यते । ' सर्वं ' कृत्स्नं ' उ हि एषः ' मण्डलस्थः पुरुषः ' रजः ' जातं समस्तं लोकमिति यावत् । उपर्युपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोकं रजोजालं ' तपति ' । उपर्युपरीति वीप्सा समस्तलोकाधिपत्यख्यापनार्था हि । सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सा अपार्थिका । नाय दोषः । येषामुपरिष्टात् सूर्यो दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दो भवेत् इत्याशङ्कानिरासार्था वीप्सा । " ये चामुष्मात् परांचो लोकाः तेषां चेष्टे देवकामानां च " इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात् सकलनिरोधार्था वीप्सा । यथा असावादित्यः सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया ' ' यशसा ' च ख्यात्या ' तपति ' । ' योऽस्या एतदेवं ' तुरीयं दर्शतं ' पदं वेद ' ॥ ४ ॥

'सैषा' त्रिपदोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणादित्रयलक्षणा 'गायत्री' एतस्मिंश्चतुर्थे ' तुरीये दर्शते पदे परोरजसि

१—अत्राक्षरविश्लेषेणाष्टत्वपूरणम् ।

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यञ्चक्षुर्हि वै सत्यन्तस्माद्यदिदानीन्द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्माऽएव श्रद्दध्याम ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यम्बले प्रतिष्ठितम् । (म्प्रा) प्राणो वै बलन्तत्प्राणे प्रतिष्ठितन्तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोजीयऽइत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयाँस्तत्रे । प्राणा वै गयास्तत्प्राणाँस्तत्रे तद्यद्गयाँस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स यस्माऽअन्वाह तस्य प्राणाँस्त्रायते ॥ ७ ॥

चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति । य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति । तस्मा एव श्रद्दध्याम ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुः—बलं सत्यादोजीय इति । एवं उ एषा गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयांस्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणान् तत्रे । तद्यत् गयान् तत्रे । तस्मात् गायत्री नाम । स यामेवामूमन्वाह । एषैव सा । स यस्मा अन्वाह । तस्य प्राणान् त्रायते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठिता ' मूर्तामूर्तरसत्वात्सूर्यस्य रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठित भवति, यथा काष्ठादिदग्धसारम् । तद्वत्तथा मूर्तामूर्तात्मक जगत् गायत्री सूर्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात् स ह त्रिभिः पादैः । ' तद्वै ' तुरीयं पद ' सत्ये प्रतिष्ठितम् ' । किं पुनस्तत्सत्यमित्याख्यायते । ' चक्षुर्वै सत्य ' । कथ ? चक्षुः सत्यमित्याह—' चक्षुर्हि वै सत्य ' कथं ? प्रसिध्यते । तस्माद्यदिदानीमेव ' द्वौ विवदमानौ ' विरुद्ध वदमानौ एयातामागच्छेताम् । ' अहमद्राक्षं ' दृष्टवानस्मि इति । अन्य आह, ' अहमश्रौष ' इति । यत् त्वया दृष्ट न तथा तद्वत् अस्तीति । तयोः ' य एव ब्रूयात् अहंमद्राक्षमिति '—' तस्मै एव श्रद्दध्याम ' न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति । श्रोतुर्मृषा श्रवणमपि संभवति । न चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्नाश्रौषमिति कथितवते श्रद्दध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः । तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पादैः तुरीयं पद प्रतिष्ठितमिति यावदुक्तं च स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति ॥ ५ ॥

' तद्वै ' तुरीयपदाश्रयं ' तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् ' । किं पुनस्तद्बलमिति ब्रूते । ' प्राणो वै बलं ' । तस्मिन् ' प्राणे ' बले ' प्रतिष्ठितं ' तत्सत्यम् । तथा चोक्तं सूत्रे—" तदोतञ्च प्रोतञ्च " ( ) इति । यस्माद्बले सत्यं प्रतिष्ठितम्, ' तस्मादाहुर्बल सत्यादोजीयः ' ओजस्तरमित्याहुः । यस्मिन्. हि यदाश्रितं भवति । तस्मादाश्रितात् आश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं बलवतस्तदाश्रयभूतम् । ' एवम्वेषा ' एवमुक्तन्यायेन उ एषा ' गायत्री ' अध्यात्ममध्यस्ते प्राणे ' प्रतिष्ठिता ' । ' सा एषा गायत्री प्राणे ' । अतो गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् प्राणे सर्वे देवाः एकं भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च, ' सा ' वै गायत्री प्राणरूपा

ताᳬँ हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । (व्वा) व्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्ब्रूमऽइति न तथा कुर्य्याद्गायत्रीमेवानुब्ब्रूयाद्यदि ह वाऽअपि बह्विव प्प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्याऽएकञ्चन पदम्प्रति ॥ ८ ॥

स यऽइमाँस्त्रीँल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात् । (त्सो) सोऽस्याऽएतत्प्रथमम्पदमाप्नुयादथ यावतीयन्त्रयी व्विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्याऽएतद्द्वितीयम्पदमाप्नुयादथ यावदिदम्प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीया-

---

तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्वाचमनुब्रूम इति । न तथा कुर्यात् । गायत्रीमेवानुब्रूयात् । यदि ह वा अपि बह्विव प्रतिगृह्णाति । न हैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ८ ॥

स य इमान् त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ यावतीयं त्रयी विद्या । यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव-

---

सती जगत आत्मा सा चैषा 'गयांस्तत्रे' त्रातवती । के पुनर्गयाः । 'प्राणाः' वागादयः 'वै' । गयशब्दकरणात् तांस्तत्रे । सैषा 'गायत्री नाम' । यद्यस्मात् 'गयांस्तत्रे' । 'तस्माद्गायत्रीनाम' गयत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता । 'सः' आचार्य उपनीय ब्राह्मणमष्टवर्षं 'यामेवामू' सावित्रीं सवितृदेवताकामन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः समस्ताञ्च 'एषैव' साक्षाज्जगत्प्राणात्मिका जगत आत्मा गायत्र्येव प्राणो माणवकाय समर्पितो नान्य इत्याह । इदानीं व्याख्याता नान्या 'सः' आचार्यः 'यस्मै' माणवकायान्वाहानुवक्ति । 'तस्य' 'गयान्' प्राणान् 'त्रायते' नरकादिपतनात् ॥ ७ ॥

मतान्तर दृष्ट्वा बटवे उपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यति इति विभ्रमो माऽभूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—**तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुरिति** । 'एके' शाखिनः "तत्सवितुर्वृणीमहे वय देवस्य भोजनम् ॥ श्रेष्ठ सर्वधातम तुर भगस्य धीमहि"—इत्यनुष्टुब्छन्दस्कां 'तां' प्रसिद्धां 'सावित्रीं' (तै. आ. १।११।) सवितृदेवताकां उपनीताय अन्वाहुरनुवदन्ति 'ह' । तदभिप्रायमाह—**वागष्टुप्** इति । "वागनुष्टुबिति तद्यऽ एव वाचो महिमा" (श.प.१०।३।१।४) इत्यग्निरहस्ये प्रतिपादितत्वात् 'अनुष्टुप्' 'वाक्' च शरीरे सरस्वतीरूपा । तस्याश्च वाचः साक्षात्सरस्वतीरूपत्वात् वागात्मिकाऽनुष्टुबेव बटवे वक्तव्या । तत्समर्पणे हि सरस्वती समर्पिता स्यात् । अतो वयमेतामनुष्टुब्लक्षणां 'वाच' सरस्वनीमेवापेक्ष्यमाणां माणवकायानुब्रूमः इति वदन्तस्तामेवोपदिशन्ति । 'न तथा कुर्यात्' । यत्ते आहुः मृषैव तत् । 'गायत्रीमेवानुब्रूयात्' । तदुपदेशे हि सर्वमपि पुमर्थसाधनजात बटव उपदिष्ट स्यात् । तस्याः त्रैलोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणात्मकत्वकथनेन सर्वात्मकत्वस्योक्तत्वात् । अनुष्टुबुपदेशे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्ट स्यात् । किं चेद प्रासगिकमुक्त्वा इदानीं गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण गायत्रीविद स्तौति-**यदि ह वा अपि बह्विवेत्या**दिना । 'यदि ह वै अपि' एकचित् 'बह्विव' न हि तस्य सर्वात्मनो नामास्ति किञ्चिद्विश्वात्मकादिकः । 'प्रतिगृह्णाति' 'न हैव' प्रतिग्रहजातं 'गायत्र्या एकचन' एकमपि 'पदं प्रति' पर्याप्तम् । दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

स य इति । 'स यः' गायत्रीवित् 'इमान्' भूरादीन् 'त्रीन्' गोऽश्वादिधनपूर्णान् 'लोकान्' 'प्रतिगृह्णीयात्' । 'सः' प्रतिग्रहः 'अस्याः' गायत्र्याः 'एतत्प्रथमं पदं' यत् व्याख्यातं 'आप्नुयात् ।'

त्सोऽस्याऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्याऽएतदेव तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा यऽएष तपति नैव केनचनाप्यङ्कुतऽउऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ९ ॥

(तु) तस्याऽउपस्थानम्। (ङ्गा) गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे। नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यन्द्विष्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृद्ध्यते यस्माऽएवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ १० ॥

दिदं प्राणि। यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्। सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात्। अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदम्। परोरजा य एष तपति। नैव केनचनाप्यम्। कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्॥९॥

तस्या उपस्थानम्—"गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे। नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापत्"—इति। यं द्विष्यात्—"असावस्मै कामो मा समर्द्धि"—इति वा। न हैवास्मै स कामः समृध्यते—यस्मा एवमुपतिष्ठते। "अहमदः प्रापम्"—इति वा ॥ १० ॥

प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत्, न तु अधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः। 'अथ' पुनः 'यावती इयं त्रयी विद्या' 'यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्'। 'सः' 'अस्याः' 'एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात्' द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत्। तथा 'अथ' पुनः 'यावदिदं प्राणि' 'यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्'। 'सः' 'अस्याः' 'एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात्'। तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात्। तथा च—त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य सर्वप्राण्यवच्छिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं भवेत्, नाधिकदोषभाक्त्वं तस्य इति गायत्रीविज्ञानस्तुत्यर्थमेव श्रुत्या एवं कल्पयित्वा इदमुच्यते। पादत्रयसममपि यः कश्चित्प्रतिगृह्णीयात् तत् पादत्रयविज्ञानफलस्यैव क्षयकारणम्। न त्वस्य दोषकर्तृत्वे क्षमम्। न चैव वस्तुतो दाता प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविद्विज्ञानस्तुतये कल्प्यते। दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं सम्भाव्यते। तथाऽपि नासावस्य प्रतिग्रहोऽपराधक्षमः। कस्मात्? यतोऽभ्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानं अवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्याः, तद्दर्शयति—अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपतीति। तच्चैतत् 'नैव' केनचिदपि प्रतिग्रहेणाप्यं नैव प्राप्यमिति यावत्। यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि कुतश्चन नैवाप्यानि। कथचित् कल्पयित्वा एवमभिहितम्। तत्त्वतः 'कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात्' त्रैलोक्यादिसमम्। इत्येवं श्रुतिसिद्धे च सति न शूद्राद्यपादानकप्रतिग्रहनिषेधकशास्त्रविरोधः। तस्मात् गायत्री एवंप्रकारा उपास्येति यावत्॥ ९ ॥

एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रहविषयमेव मंत्रं ऐहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारयति—तस्या उपस्थानमिति। अस्यार्थः—'तस्याः' गायत्र्याः 'उपस्थान' एत्य नमस्करणं अनेन मंत्रेण। कोऽसौ मंत्र इति कथयति—गायत्र्यस्येकपदी द्विपदीत्यादि—प्रापादित्यंतम्। हे 'गायत्रि'। त्वं त्रैलोक्यात्मकपादेन 'एकपदी' भवसि। त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन 'द्विपदी' असि। प्राणादिना तृतीयेन 'त्रिपद्यसि' मण्डलान्तर्गतपुरुषलक्षणेन चतुर्थेन तुरीयेण 'चतुष्पद्यसि' एवं चतुर्भिः पादैरुपासकैः 'पद्यसे' ज्ञायसे। अतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मना

(वै) एतद्ध वै तज्जनको व्वैदेहः । (हो) बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथाऽअथ कथᳫँ हस्तीभूतो व्वहसीति मुखᳫँ ह्यस्याः सम्म्राण्न व्विदाञ्चकरेति होवाच ॥ ११ ॥

एतद्ध वै तत् जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच । यन्नु हो तत् गायत्रीविदब्रूथाः । अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुखं ह्यस्याः सम्राट् न विदांचकर इति होवाच ॥ ११ ॥

' अपदसि ' । अविद्यमानं पदं यस्याः तव येन पद्यसे सा त्वमपदसि । यस्मान्न हि पद्यसे । नेति नेत्यात्मत्वात् । अतोऽव्यवहार्यविषया । अतस्त्वमपदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करण-मुच्यते—**नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे** इति । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तनमस्कार-प्रयोजनमुच्यते । ' असौ ' शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः । ' अदः ' पाप्मरूपशत्रोः यत् त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्व मम तच्च ' मा प्रापत् ' नैव प्राप्नोतु । इतिशब्दः पापक्षयफलोपस्थानमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ।

इदानीं प्रवृद्धद्वेषवंतं प्रति उक्तोपस्थानमंत्रे ऊहप्रदर्शनेनाभिचारिक उपस्थानांतरमाह—**यं द्विष्यादिति** । ' यं द्विष्यात् ' यं प्रति द्वेषं कुर्यात् स्वय विद्वान् । तं प्रति अनेनोपस्थानम् । ' असौ ' शत्रुरमुकनामा इति तन्नाम गृह्णीयात् । ' अस्मै ' देवदत्ताय शत्रवे अभिप्रेतः ' कामः ' अभिलिषितोऽर्थः ' मा समर्द्धि ' समृद्धिं मा प्राप्नोतु । तथा च—" असावदो मा प्रापत् " इत्यस्य स्थाने " असावस्मै कामो मा समर्द्धि " इत्यूह कृत्वा **गायत्र्यस्येकपदी**त्यादिना पूर्वोक्तेन मंत्रेणाभिचरन्नुपतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । ' न हैवास्मै ' देवदत्ताय शत्रवे ' स कामः समृध्यते ' । कस्मै ! 'यस्मा एवमुपतिष्ठते' । कामिन प्रति आभिचारिकमुपस्थानांतरमाह—**अहमदः माप-मिति वेति** । अहं ' अदः ' देवदत्ताभिप्रेतं मदभिलषितं ' वा ' ' प्राप ' प्राप्नुयां इति वा उपतिष्ठते । " असावदो मा प्रापत् " इत्यादित्रयाणां मंत्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥ १० ॥

गायत्रीमुखविज्ञानमंतरेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवति । अतस्तद्विधानार्थं अर्थवादोऽभिधीयते—**एतद्ध वा** इत्या-दिना । ' एतत् ' ' ह ' किल ' वै ' स्मर्यते । तत् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये ' जनको वैदेहः ' ' बुडिलम् ' नामतः अश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः तं किल उक्तवान् । **यन्नु** इति वितर्के । ' हो ' अहो आश्चर्यमेतत् । तदिति यदर्थे । यत् त्वं ' गायत्रीवित् ' ' अब्रूथाः ' गायत्रीविदहमस्मीति यदब्रूथाः । किमिदं तत् तस्य वचसः अननुरूपं अकथः । 'कथं' यदि गायत्रीवित् गायत्र्याः प्रतिग्रहदोषेण ' हस्तीभूतः ' हस्ती भूत्वा वृथाऽभिमानं 'वहसीति' । स प्रत्याह राज्ञा स्मारितः- **मुखं ह्यस्या** इति 'हि' यस्मात् 'अस्याः' गायत्र्याः 'मुखं' हे 'सम्राड्' ' न विदाञ्चकर ' " णलुत्तमो वा " इति (पा० सू० ७ । १ । ९१) इति स्मरणात् । णित्वाभावात् न वृद्धिः न विज्ञातवानस्मीति ' ह ' ' उवाच ' । एवमंगविकलत्वात् गायत्रीविज्ञानं मम अफलं जातम् ॥ ११ ॥

१—अदृष्टोपायेन परपीडनमभिचारः ।

२—अत एवाह कात्यायनः—" रिपुनिग्रहकामश्चेत्कुर्यात्काम्यमशङ्कितः " ॥ ३९ ॥ इति मन्त्रार्थाविद्वरापरपर्यायसूत्रमन्त्रप्रकाशिकायाम् ॥

तुस्याऽअग्निरेव मुखम् । युदि ह वाऽअपि बुह्विवाग्नावभ्यादुधति सुर्व्वमेव तत्सुन्दहत्येवुᳬं हैवैवंविद्यद्युपि बुह्विव पापुङ्करोति सुर्व्वमेव तुत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजुरोऽमृतः सुम्भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१४ । (७) ५।१॥ (८) ५–१५ ॥

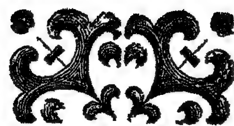
इति चतुर्दशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः (१४–८) बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥१४–५॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३८ ॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विव अग्नावभ्यादधति । सर्वमेव तत्संदहाति । एवं हैव एवंविद्यद्यपि बह्विव पापं करोति । सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

एव वदंतं प्रति राजा मुखमुपदिशति–**तस्याऽ अग्निरेव मुखमिति** । शृणु तर्हि 'तस्याः' गायत्र्याः 'अग्निरेव मुखम्' । 'यदि ह वै अपि बह्विव' इधनं 'अग्नावभ्यादधति' लौकिकाः । 'सर्वमेव' तत्संदहत्येवेन्धनमग्निः । 'एवं ह' एव 'एवंवित्' गायत्र्या अग्निर्मुख इत्येव वेत्तीत्येववित् स्यात् स्वय गायत्र्यात्मा स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन् 'यद्यपि बह्विव' बह्वेव 'पाप' प्रतिग्रहादिदोष 'करोति' । तत्सर्वं पापजातं 'सम्प्साय' सम्यक् भक्षयित्वा 'शुद्धः' अग्निवत्पापस्पर्शरहितः 'पूतश्च' प्रतिग्रहजनितपापफलसबधरहितः अग्निमुखगायत्र्यात्मा 'अजरः अमृतश्च संभवति' ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये पंचदशं गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १५ ॥

(बृ. उप.)–पचमोऽध्यायश्च परिसमाप्तः ॥ १४ । (८) । ५ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे नवमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमे प्रपाठके बृ० आ० पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिषदमाजगाम सऽआजगाम जैवलम्प्रवाहणम्परिचारयमाणन्तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ऽइति स भो३ऽ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम । स आजगाम जैवलं[1] प्रवाहणं परिचारयमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा ३ इति । स भो ३ इति प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वसि पित्रेति । ओँ इति होवाच ॥ १ ॥

ओंकारो दमादित्रयं वाय्वादिदेवतार्चनपूर्वकमग्न्युपासन ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फल तदर्थावगतिरित्येते अर्था अस्मिन् खिलकाण्डे निर्वृत्ताः । सप्रति प्राधान्येन ब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्थादिकर्म च वक्तव्यमित्येतदर्थं षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्त तदस्मिन् काण्डे वक्तव्यं अस्य खिलाधिकारत्वात् । तथा च तदुक्तं " श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः " इति ब्राह्मणम् इत्यस्य सम्बन्धः, खिलाधिकारोऽस्य तत्र यदनुक्त तदभिधीयते इति सामान्यसगतिः । पूर्वं " द्वया ह प्राजापत्याः "–(श. प. बृ. १।१।१) इत्युद्गीथब्राह्मणे स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः । परं तु तस्येदं कार्यमिति विपाकस्तु नोक्तः । शास्त्रीयस्यैव तु प्रदर्शितब्यन्नात्मप्रतिपत्त्यंतेन ग्रन्थेन । ब्रह्मविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया सयुक्तेन च कर्मणा देवलोक (श.प.बृ. १।३।२४) इत्यभिहितम् । तत्र केन पितृलोकं प्राप्नोति केन वा देवलोकं इति न गदितम् । तचेह खिलप्रकरणे अशेषतो वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्य इष्टः । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा मुमूर्षुणा " अग्ने नय सुपथा "–(श. प. बृ. ८ । ३ । १) इति मार्गयाचनं कृतम् । तत्र सुपथेति विशेषणात् अनेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः । सुपथेति विशेषणात्पंथानश्च कृतविपाकप्रतिपत्तिमार्गाः । वक्ष्यति च " यत्कृत्वा " (कं० ३) इत्यादि । ते च कति कर्मणो विपाकप्रतिपत्तिमार्गाः इति सकलभवगत्युपसहारार्थोऽयमारंभः । एतावती हि भवगतिः । एतावान् कर्मणो विपाकः । स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति एका विशेषसगतिः । " एतावदरे खल्वमृतत्वं, अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेन " (श. प. बृ. ६ । ४ । २) इत्यत्र कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्युक्तम् । तत्र हेतुर्नोक्तः । तत्कथनायेद ब्राह्मणम् । इत्यपरा विशेषसंगतिः । यस्मात् इयं कर्मणो गतिः । न नित्ये त्वमृतत्वे व्यापारोऽस्ति । तस्मात् एतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं सम्पद्यते । अपि चोक्तमग्नि-

---

१–" जैवालिम् " इति काण्वः पाठः ।

वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता३ऽइति नेति होवाच वेत्थ यथेमँल्लोकम्पुनरापद्यान्ता३ऽइति नेति हैवोवाच वेत्थ यथाऽसौ लोकऽएवम्बहुभिः पुनःपुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्य्यता३ऽइति नेति हैवोवाच ॥ २ ॥

वेत्थ, यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यांता ३ इति । नेति होवाच । वेत्थ, यथेमं लोकं पुनरापद्यांता ३ इति । नेति हैवोवाच । यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता ३ इति । नेति हैवोवाच ॥ २ ॥

होत्रे–" न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रांतिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थ"–(श. प. ११ । ६ । २ । ४) इति । तत्र प्रतिवचने–" ते वाऽएतेऽआहुती हुते उत्क्रामतः " (श. प. ११।६।२।६) इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमनाश्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातंत्र्येणोत्क्रांत्यादिकार्यारंभ उपपद्यते । कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारंभस्य साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमिति गदितं षट्प्रकारमपि, इह तु तदेव कर्तुः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि । कर्मणः फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तद्वारेण च पंचाग्निदर्शनं इहोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् । एवमशेषभवगत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठा । इत्येतत् द्वयं दिदर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति–**श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेय** इति । श्वेतकेतुर्नाम अरुणस्यापत्यमारुणिः, तस्यापत्यमारुणेयः । ऐतिह्यार्थो हशब्दः । वैशब्दो निश्चयार्थः । पित्राऽनुशिष्टः सन् आत्मनो यशःप्रथनाय ' पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः प्रसिद्धाः विद्वज्जनविशिष्टत्वेन । तेषां परिषदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण ' स आजगाम ' । जीवलस्यापत्यं ' जैवलं ' पञ्चालराजं प्रवाहणाभिधानं स्वभृत्यैः ' परिचारयमाणं ' आत्मनः परिचारणं कारयंतमित्यर्थः । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याऽभिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्य आगतमेव अभ्युवादाभ्युक्तवान् ' कुमारा ३ इति ' सम्बोध्य । प्लुतिर्भर्त्सनार्था । ' सः ' एवमुक्तः ' प्रतिशुश्राव ' । भो ३ इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रति उक्तवान् । क्रुद्धः सन् ' अनुशिष्टो नु ' शासितो नु ' असि ' भवसि ' पित्रा ' इत्युवाच राजा । प्रत्याह चेतरः । ' ॐ इति ' बाढमनुशिष्टोऽस्मि । पृच्छ यदि संशयस्ते ॥ १ ॥

यद्येवं ' वेत्थ ' विजानासि किं ? ' यथा ' येन प्रकारेण ' इमाः प्रजाः ' प्रसिद्धाः ' प्रयत्यः ' म्रियमाणाः ' विप्रतिपद्यांता ३ इति ' विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्था प्लुतिः । विप्रतिपद्यान्त ३ इति दीर्घत्वं छान्दसम् । समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति । तत्र काश्चित्प्रजा अनेन मार्गेण गच्छंति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते, तत्किं वेत्थेत्यर्थः । ' नेति होवाच ' इतरः । तर्हि ' वेत्थ ' ? ' यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता ३ इति ' पुनरापद्यन्ते । यथा पुनरागच्छन्ति इमं लोकम् । ' नेति होवाच ' श्वेतकेतुः । ' वेत्थ ' ? ' यथा ' ' असौ ' एव प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयद्भिर्म्रियमाणैः ' यथा ' येन प्रकारेण ' न सम्पूर्यता ३ इति ' न सम्पूर्यतेऽसौ लोकः । तत्किं वेत्थ ? ' नेति हैवोवाच ' ॥ २ ॥

व्वेत्थ यतिथ्यामाहुत्याᳪं हुतायाम् । (मा) आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय व्वदन्ती३ऽइति नेति हैवोवाच व्वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्प्रतिपदम्पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानम्वा पन्थानम्प्रतिपद्यते पितृयाणम्वा ॥ ३ ॥

(व्वाऽपि) अपि हि नऽऋषेर्व्वचः श्रुतम् । (न्द्वे) द्वे सृतीऽअश्रृणवम्पितॄणामहन्देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदम्विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरम्मातरञ्चेति नाहमतऽएकञ्चन व्वेदेति होवाच ॥ ४ ॥

वेत्थ, यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदंती ३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थ उ, देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥ ३ ॥

अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम्–" द्वे सृती अश्रृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं च "–(वा. सं. १९ । ४७) इति । नाहमत एकंचन वेद इति होवाच ॥ ४ ॥

' वेत्थ ' ? 'यतिथ्यां' यत्संख्याकायां आहुत्यामाहुतौ ' हुतायां ' ' आपः ' ' पुरुषवाचः ' पुरुषस्य या वाक् सैव यासां वाक् ताः पुरुषवाचः ' भूत्वा ' पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणताः तदा पुरुषवाचो भवन्ति । ' समुत्थाय ' सम्यगुत्थाय उद्भूताः सत्यः ' वदन्ती ३ इति ' । ' नेति हैवोवाच ' । यद्येव ' वेत्थ उ ' ? ' देवयानस्य पथः ' मार्गस्य ' प्रतिपद ' प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपद ' पितृयाणस्य वा ' प्रतिपदम् । प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह–यत्कर्म ' कृत्वा ' यथा विशिष्ट कर्म कृत्वेति यावत् । ' देवयानं वा पन्थानं ' मार्गं ' प्रतिपद्यते ' । ' पितृयाणं वा ' यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यते । तत् कर्म प्रतिपदभिधीयते । तां प्रतिपदं किं वेत्थ ? देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेति यावत् ॥ ३ ॥

ननु–मार्गद्वयमेव नास्ति । तत्सद्भावे प्रमाणभावात् । त्वं तूत्प्रेक्षामात्रेण मद्व्यामोहार्थं पृच्छसि इत्याशङ्कायामाह–**अपि हीति** । ' अपि ' अत्रापि अस्य प्रकाशकं ' ऋषेः ' मन्त्रस्य ' वचः ' वाक्यं ' नः ' श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्येतत् । कोऽसौ मन्त्र इत्यभिधीयते–**द्वे सृतीऽअश्रृणवमिति** । ' द्वे सृती ' द्वौ मार्गौ ' अश्रृणव ' श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितॄणां प्रापिका पितृलोकसंबद्धा तया सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमश्रृणवमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । ' देवानामुत ' अपि देवानां सम्बन्धिनी अन्या । देवान् प्रापयति सा । के पुनः उभाभ्यां सृतिभ्यां पितॄन्देवांश्च गच्छन्तीति गद्यते–**उत मर्त्यानामिति** । 'उत मर्त्यानाम्' अपि मनुष्याणां सम्बन्धिन्यौ । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीति यावत् । ' ताभ्यां ' सृतिभ्यां ' इदं विश्वं ' समस्तं एजद्गच्छत् ' समेति ' सम्यगागच्छति । ते च द्वे सृती ' यदतरा ' ययोरन्तरा यदन्तरा ' पितरं मातरं च ' मातापित्रोरन्तरा मध्ये इत्येतत् । कौ तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावण्डकपाले इयं वै माताऽसौ पितेति हि व्याख्यातं द्यावापृथिव्योः पितृमातृत्वं मध्यमकाण्डे तृतीयप्रपाठकान्त्यब्राह्मणेन (श. प. १२।८।१।२१) । अण्डकपालयोर्मध्ये संसारविषय एव एते सृती, नात्यंतिकामृतत्वगमनाय । इतर आह–**नाहमिति** । अतोऽस्मात् प्रश्नसमुदायात् एकंचन एकमपि प्रश्नं ' न वेद ' इति होवाच श्वेतकेतुः ॥ ४ ॥

(च्रा) अथ हैनम्वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे । (क्रेऽना) अनादृत्य व्वसतिङ्कुमारः प्प्रदुद्राव सऽआजगाम पितुरन्तᳬ होवाचेति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोचऽइति कथᳬ सुमेधऽइति पञ्च मा प्प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्प्राक्षीत्ततो नैकञ्चन व्वेदेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्प्रतीकान्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वन्तात जानीथा यथा यदहङ्किञ्च व्वेद सर्व्वमहन्तत्तुभ्यमवोचम्प्रेहि तु तत्र प्प्रतीत्य ब्रह्मचर्य्यम्वत्स्यावऽइति भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रे । अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् । तं होवाच । इति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति । कथं सुमेध इति । पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकञ्चन वेद । इति होवाच । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथाः । यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम् । प्रेहि तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथानन्तरं अपनीय विद्याभिमानगर्वं 'एनं' प्रकृत श्वेतकेतु 'वसत्या' वसतिप्रयोजनेन 'उपमन्त्रयाञ्चक्रे' इह वसन्तु भवन्तः पाद्यमर्घ्यं चानीयतामित्युपमन्त्रणं कृतवान् राजा । 'अनादृत्य वसतिं कुमारः' श्वेतकेतुः 'प्रदुद्राव' प्रतिगतवान् । 'पितरं' प्रति 'सः' चाजगाम । पितरमागत्य चोवाच 'तं' । कथम् ? 'इति वाव किल' एवं किल । नोऽस्मान् 'भवान्' 'पुरा' समावर्तनकाले 'अनुशिष्टान्' सर्वाभिर्विद्याभिर्वचः 'अवोचः' । 'इति' सोपालंभं पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता । 'कथं' केन प्रकारेण च दुःखमुपजातम् । हे 'सुमेधः !' शोभना मेधा यस्येति सुमेधः ! श्रृणु मम यथावृत्तं—'पञ्च' संख्याकान् 'प्रश्नान्' 'मा' मां 'राजन्यबन्धुः' राजन्या बन्धवो यस्येति । परिभववचनमेतत् राजन्यबन्धुरिति । अप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततस्तस्मात् 'एकंचन' एकमपि 'न वेद' न विज्ञातवानस्मि । 'कतमे ते' राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति । 'इमे' ते 'इति' 'ह' 'प्रतीकानि' मुखानि प्रश्नानां उदाजहारोदाहृतवान् ॥ ५ ॥

'स होवाच' पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशमयन् 'तथा' तेन प्रकारेण 'नः' अस्मान् 'त्वं' हे 'तात !' वत्स ! 'जानीथाः' गृह्णीथाः । 'यथा' 'यदहं किञ्च' विज्ञानजातं 'वेद' । 'सर्वमहं' 'तत् तुभ्यमवोचम्' इत्येव जानीथाः गृह्णीथाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तः । यदर्थं रक्षिष्ये । अहमपि एतन्न जानामि यद्राज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेहि आगच्छ । 'तत्र' गत्वा राज्ञि 'ब्रह्मचर्यं वत्स्यावः' विद्यार्थं इति । स आह—भवानेव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे ॥ ६ ॥

स ऽआजगाम गौतमः । (मो) यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा ऽआसनमाहार्य्योदकमाहारयाञ्चकाराथ हास्मा ऽअर्घ्यञ्चकार ॥ ७ ॥

स होवाच । वरम्भवते गौतमाय दद्म ऽइति स होवाच प्रतिज्ञातो म ऽएष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते व्वाचमभाषथास्ताम्मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

स होवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणाम्ब्रूहीति ॥ ९ ॥

स होवाच । व्विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तङ्गोऽअश्वानान्दासीनाम्प्रवाराणाम्परिधानानाम्मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्य्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽइत्युपैम्यहम्भवन्तामिति व्वाचा ह स्मैव पूर्व्वऽउपयन्ति ॥ १० ॥

स आजगाम गौतमः । यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास । तस्मा आसनमाहार्य, उदकमाहारयांचकार । अथ हास्मा अर्घं चकार ॥ ७ ॥

स होवाच । वरं भवते गौतमाय दद्म इति । स होवाच । प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमारस्यांते वाचमभाषथाः । तां मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

स होवाच । दैवेषु वै गौतम तत् वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ९ ॥

स होवाच । विज्ञायते ह । अस्ति हिरण्यस्यापात्तम् । गोऽअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानानाम् । मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासै इति । उपैम्यहं भवन्तामिति । वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति ॥ १० ॥

' स आजगाम गौतमः ' । गोत्रतो गौतमः । कुत्र ? ' यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास ' प्रवाहणस्य जैवलेरिति षष्ठीद्वयं प्रथमार्थे । जीवलस्यापत्यं जैवलिः प्रवाहणनामा राजा ' आस ' आसने आस्थायिकां कृतवान् । ततो राजा ' तस्मै ' गौतमायागताय आसनमनुरूपमाहार्य आहृत्य अर्घ्यपाद्यादिसिद्धये ' उदकं ' भृत्यैराहारयाञ्चकार । ' अथ ह ' ' अस्मै ' ' अर्घं ' पुरोधसा सार्द्धं कृतवान् मन्त्रवन्मधुपर्कं च ॥ ७ ॥

कृत्वा चैव पूजा ' स होवाच ' ' वरं भवते गौतमाय ' तुभ्यं ' दद्म इति ' गोऽश्वादिलक्षणम् । ' स होवाच ' गौतमः । ' प्रतिज्ञातो मे ' मम ' एष वरः ' । त्वया कृतायां प्रतिज्ञायां दृढीकुर्वात्मानम् । ' यां तु वाचं कुमारस्य ' मम पुत्रस्य ' अन्ते ' समीपे अभाषथाः प्रश्नरूपाम् । तामेव ' मे ब्रूहि ' । स एव नो वर इति ॥८॥

' स होवाच ' राजा । ' दैवेषु ' वरेषु ' तद्वै गौतम ' यत् त्व प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतम प्रार्थय वरम् ॥९॥

' स होवाच ' गौतमः । भवता ' विज्ञायते ह ' । ममास्ति सः । न तेन प्रार्थितेन कृत्यम् । मह्यं दित्ससि मानुषं वरम् । यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्त प्राप्तम् । ' गोअश्वानां ' अपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषङ्गः । ' दासीनां प्रवाराणां ' परिवाराणां ' परिधानानां ' च । न च यन्मम विद्यमानं, तत् त्वत्तः प्रार्थनीयं, त्वया वा देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया । त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तम् । प्रतिज्ञा रक्षणीया तवेति । मम पुनरयमाशयः मा भूत् । नोऽस्मानभि अस्मानेव केवलान् प्रति ' भवान् ' सर्वत्र वदान्यो भूत्वा ' अवदान्यो मा भूत् ' कदर्यो

स होपायनकीर्त्या उवाच । तथा नस्त्वङ्गौतम माऽपराधास्तव च पितामहा यथेयम्विद्येतः पूर्वन्न कस्मिँश्चन ब्राह्मणऽउवास तान्त्वहन्तुभ्यम्वक्ष्यामि को हि त्वैवम्ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

(त्य) असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्यऽएव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमाऽअङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्याऽआहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ १२ ॥

स होपायनकीर्तौ उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधाः । तव च पितामहा यथा । इयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवंतमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम। तस्यादित्य एव समित्। रश्मयो धूमः। अहरर्चिः। चंद्रमा अंगाराः। नक्षत्राणि विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ १२ ॥

मा भूदित्यर्थः । 'बहोः' प्रभूतस्य 'अनन्तस्य' अनन्तफलस्य 'अपर्यंतस्य' अपरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिकस्य इत्येतदीदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव तु अदाता मा भूत् भवान् । न चात्यन्तादेयमस्ति भवतः । एव कथिते आह—'सः' त्व ' वै ' हे ' गौतम ! ' ' तीर्थेन ' न्यायेन शास्त्रविहितेन ' इच्छासे ' इच्छस्वाप्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह—' उपैमि ' उपगच्छामि शिष्यत्वेनाह भवन्तमिति । ' वाचा ह स्म एव ' किल ' पूर्वे ' ब्राह्मणाः क्षत्रियान् विद्यार्थिनः सन्तः वैश्यान् वा, क्षत्रिया वा वैश्यान् आपदि 'उपयन्ति' शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति नोपनयनेन न शुश्रूषादिभिः ॥ १० ॥

अतः ' सः ' गौतमः ' ह ' ' उपायनकीर्तौ ' उपायनकीर्तनमात्रेणैव ' उवाच ' उक्तवान् । नोपायनमकारयदित्येतावत् द्रष्टव्यम् । उपायनमुपगमन पादोपस्पर्शनम् । एवं गौतमेन आपदन्तरे अभिहिते स होवाच राजा पीडित मत्वा क्षमापयन् । 'तथा' नोऽस्मान्प्रति 'मा अपराधाः' अपराध माऽकार्षीः । अस्मदीयोऽपराधो न ग्रहीतव्य इति यावन् । 'यथा तव पितामहाः' । 'इय विद्या' त्वया प्रार्थिता इतस्त्वत्सम्प्रदानात्पूर्वं प्राक् ' न ' कस्मिंश्चिदपि ' ब्राह्मणे ' उवासोषितवती । तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेयं विद्या आगता । सा स्थितिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यते इति कथित " दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति " । न पुनस्तवादेयो वर इति । अतः पर न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यां ' अहं तुभ्यं ' कथयिष्यामि । कोऽप्यन्योऽपि 'हि' यस्मात् 'एव ब्रुवंतं त्वां अर्हति प्रत्याख्यातुं' न कथयिष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ११ ॥

" असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम" इत्यादिः चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते । क्रमभंगस्तु एतन्निर्णयायत्तत्वात् इतरप्रश्ननिर्णयस्य । ' असौ ' द्यौर्लोकोऽग्निः हे ' गौतम ! ' द्युलोके अग्निदृष्टिः अनग्नौ विधीयते । यथा योषित्पुरुषयोः । तस्य द्युलोकाग्नेः ' आदित्य एव समित् ' समिंधनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ लोकः ।

१-" कीर्त्योवास " इति काण्वः पाठः ।

'रश्मयो धूमः' । समिधः उत्थानसामान्यात् । सूर्याद्धि रश्मयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति । 'अहरर्चिः' प्रकाशसामान्यात् । 'चन्द्रमा अंगाराः' तज्ज्योतिष्ट्वसादृश्यात् । 'नक्षत्राणि विष्फुलिंगाः' अल्पप्रकाशकत्वसामान्यात् । 'तस्मिन्' एवंगुणविशिष्टे 'एतस्मिन्नग्नौ' द्युलोकाग्नौ 'देवाः' इन्द्रादयः 'श्रद्धां जुह्वति' आहुतिद्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः' 'सोमो राजा' पितॄणा ब्राह्मणानां च 'सम्भवति' । तत्र के देवाः, कथ जुह्वति, किं वा श्रद्धाख्य हविरिति । अतः कथितमस्माभिः सम्बन्धेन त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थषट्कनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । "ते वाऽएते (अग्निहोत्रसम्बन्धिन्यौ) आहुती हुते (सत्यौ) उत्क्रामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीय कुर्वाते । वायुं समिधम् । मरीचीरेव शुक्रामाहुतिम् । ते अन्तरिक्ष तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः । ते दिवमाहवनीय कुर्वाते । आदित्य समिधम्" । (श. प. ११।६।२।६-७) इत्येवमाद्यभिहितम् । तत्राग्निहोत्राहुती ससाधने एवोत्क्रामतः । यथा इह यैः साधनैर्विशिष्टे एते आहवनीयाग्निसमिद्धूमांगारविष्फुलिङ्गाहुतिद्रव्यैः । ते तथैवोत्क्रामतः अस्माल्लोकादमुं लोकम् । तत्राग्निरग्नित्वेन समित् समित्त्वेन धूमो धूमत्वेन अङ्गारा अङ्गारत्वेन विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गत्वेन आहुतिद्रव्यमपि पयआज्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादौ अव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मात्मना व्यवतिष्ठते । तत् विद्यमानमेव ससधान अग्निहोत्रलक्षण कर्म्म अपूर्वेणात्मना व्यवस्थित सन् तत् पुन. व्याकरणकाले तथैव अन्तरिक्षादिना आहवनीयाग्न्यादिभाव कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्य कर्म्म । एवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मक जगत् समग्र इति आहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेन उत्क्रान्त्यादि आलोकप्रत्युत्थाय्यताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणे अधस्तात् (श. प. ११।६।२ इत्यत्र) निर्णीताः । इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां द्युलोकाग्न्यादि आरभ्य पञ्चाग्निदर्शन उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन विशिष्टकर्मफलभोगाय विवित्सितमिति द्युलोकादेर्दर्शन प्रस्तूयते । तत्र ये आध्यात्मिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारः त एवाधिदैविकत्वेन परिणताः सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति । त एव तत्र होतारो द्युलोकाग्नौ । ते च इह अग्निहोत्रस्य फलभोगीयाग्निहोत्र हुतवन्तः । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात् तत्र तत्र होतृत्व प्राप्नुवन्ति तथा तया विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः, अत्र च यत्पयोद्रव्य अग्निहोत्रकर्माश्रयभूतं इह आहवनीये प्रक्षिप्त अग्निना भक्षित अदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणत सह कर्त्रा यजमानेन अमु लोक धूमादिक्रमेणान्तरिक्ष अंतरिक्षात् द्युलोक आविशन्ति । ताः सूक्ष्माः आहुतिकार्यभूताः अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुः कार्यारंभाय द्युलोक प्रविशन्त्यो हूयन्ते इत्यभिधीयन्ते । तास्तत्र हुताः द्युलोक प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः देहमारभन्ते तदेतत्कथ्यते । 'देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' "श्रद्धा वा आपः" इति श्रुतेः । "वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति"-(कं. ३) प्रश्न. । तस्य च निर्णयविषये "असौ लोकोऽग्निः" इति प्रस्तुतम् । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारंभिकाः श्रद्धाशब्दवाच्याः इति अध्यवसीयते । भूयस्त्वात् आपः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । न तु इतराणि भूतानि सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च कार्यारम्भः । कर्म चासमवायितम् । ततश्चापां प्राधान्यं कार्यकर्तृत्वे तु न त्वापः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारंभः सर्वत्र । तत्र यद्यपि अग्नि-

---

१-सोमो नाम चन्द्रमण्डलवर्ती प्रकाशात्मा पुरुष. । चन्द्रसोमयोर्विवेकस्तु-अप्रकाशस्वरूप मण्डलमुच्यते । चन्द्रशब्दवाच्या-भ्रकेण तुल्यरूपत्वात् । प्रकाशस्वभावो वृद्धिक्षयधर्मा श्वेतः तदन्तर्गतो देव. सोमः इत्यभिधीयते । सोमशब्दवाच्या लतातद्गत-वृद्धिक्षयवत्तासामान्यात् । अतो मंडलात्मत्वेन तदन्तर्गतत्वेन च चन्द्रसोमयोर्विवेकः इत्यनवद्यम् । कृष्णपक्षे क्षीयमाणः सोमः अमावास्यायामादित्यांतर्गतः सन् तद्गततोयेन शुक्लपक्षे क्रमेणाप्यायते । तदेतदाप्यायन सोमलोके कर्तृशरीरात्मकस्य सोमस्य संभवः इति द्रष्टव्यम् । इति द्विवेदगङ्गः ॥

पर्ज्जन्न्यो व्वाऽअग्निर्ग्गौतम । तुस्य सम्वत्सरुऽएव सुमिदभ्भ्राणि धूमो व्विद्युदर्च्चिरशुनिरुङ्गारा ह्रादुनयो व्विष्फुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतुस्मिन्नग्नौ देवाः सोमञ्जुह्वति तुस्याऽआहुतेर्व्वृष्टिः सुम्भवति ॥ १३ ॥

(त्य) अयम्वै लोकोऽग्निर्ग्गौतम । तुस्य पृथिव्येव सुमिद्वायुर्द्धूमो रात्रिरर्च्चिर्द्दिशोऽङ्गाराऽअवान्तरदिुशो व्विष्फुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतुस्मिन्नग्नौ देवा व्वृष्टिं जुह्वति तुस्याऽ आहुतेरुन्नꣳ सुम्भवति ॥ १४ ॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अभ्राणि धूमः । विद्युदर्चिः । अशनिरंगाराः । ह्रादुनयो विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । वायुर्धूमः । रात्रिरर्चिः । दिशोऽङ्गाराः । अवांतरदिशो विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति॥ १४॥

होत्राहुतिस्तुतिद्वारेण उत्क्रात्यादयः प्रस्तुताः षट् पदार्था अग्निहोत्रे । तथाऽपि वैदिकानि समग्राण्येव कर्माणि अग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराऽग्निसम्बद्ध हि पाङ्क्त कर्म प्रस्तुतयाभिहितम्-" कर्मणा पितृलोकः " (श. प. बृ. १४ । १ । ३ । २४) इति । वक्ष्यति च " अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोक जयन्ति "— (क. १९) इति ॥ १२ ॥

'पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम' । द्वितीय आहुत्याधारः आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । 'पर्जन्यो' नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा । 'तस्य सवत्सर एव समित्' । सवत्सरेण हि शरदादिभिर्ग्रीष्मांतैः स्वावयवैर्विपरिवर्तनेन पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते । 'अभ्राणि धूमः' धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा । 'विद्युदर्चिः' प्रकाशसामान्यात् । 'अशनिरगाराः' उपशांतिकाठिन्याभ्याम् । 'ह्रादुनयः' स्तनयित्नुशब्दाः 'विष्फुलिङ्गाः' विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । "तस्मिन्नेतस्मिन्" इति आहुत्यधिकरणनिर्देशः । 'देवाः' इति त एव होतारः । 'सोम' राजानं 'जुह्वति' योऽसौ द्युलोकाग्नौ श्रद्धाया हुताया अभिनिष्पन्नः । सोमात् द्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः 'सम्भवति' ॥ १३ ॥

'अय वै लोकोऽग्निर्गौतम' । 'अयं लोकः' अनेकप्राण्युपभोगसपन्नया पृथिव्या समिधा समिध्यतेऽग्निः । अत एवोक्त—तस्य पृथिव्येव समिदिति । 'वायुर्धूमः' पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । पार्थिव हि इंधनद्रव्यम् । व्यजनमाश्रित्य वायुरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूमः । 'रात्रिरर्चिः' समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् । अग्नेः समित्सम्बन्धेन हि अर्चिः सभवति । तथा पृथिवी समित्सम्बन्धेन शर्वरी पृथिवीछायां हि शार्वरं तमः कथयन्ति । 'दिशोऽङ्गारा.' । उभयोरुपशांतत्वसामान्यात् । 'अवान्तरदिशो विष्फुलिंगाः' उभयोर्विक्षेपात्मत्वसम्भवात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । 'वृष्टिं जुह्वति' । 'तस्या आहुतेरन्न सम्भवति' । वृष्टिभवत्वस्य प्रसिद्धत्वात् व्रीहियवान्नादेः ॥ १४ ॥

पुरुषो वाऽ अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चि-श्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रम्विष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाऽअन्नं जुह्वति तस्याऽआहुते रेतः सम्भवति ॥ १९ ॥

योषा वाऽ अग्निर्गौतम । तस्याऽ उपस्थऽ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गाराऽ अभिनन्दा विष्फुलिंगास्तस्मिन्नेत-स्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्याऽ आहुतेः पुरुषः सम्भवति स जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियतेऽथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागर्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १९ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरर्चिः । यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनंदा विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति । स जायते । स जीवति । यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते । अथैनमग्नये हरंति ॥ १६ ॥

'पुरुषो वा अग्निर्गौतम' । प्रसिद्धः शिरोहस्तादिमान् 'पुरुषः' चतुर्थोऽग्निः । 'तस्य व्यात्तं' विवृतं मुखमेव 'समित्' । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वाचनस्वाध्यायादौ । यथा समिद्धोऽग्निः । 'प्राणो धूमः' तदुत्थानसामान्यात् । मुखात् हि प्राण उत्तिष्ठति । 'वाक्' शब्दः 'आर्चिः' व्यंजकत्वसामान्यात् । अर्चिर्व्यंजकम् । तथा वाक् शब्दः अभिधेयव्यजक । 'चक्षुरगाराः' उपशमसादृश्यात् प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । 'श्रोत्र विष्फुलिङ्गाः' विक्षेपसामान्यात् । 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्न जुह्वति' । अहो नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यन्ते । नायं दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधिदैवमिन्द्रादयो देवाः । त एवाध्यात्म प्राणाः । ते चान्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः । 'तस्या आहुते रेतः संभवति' । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १९ ॥

'योषा वा अग्निर्गौतम' । योषेति स्त्री पंचमो होमाधिकरणोऽग्निः । 'तस्या उपस्थ एव समिन्' । तेन हि सा समिध्यते । 'लोमानि धूमः' तदुत्थानसामान्यात् । 'योनिरर्चिः' वर्णसामान्यात् । 'यदतः करोति तेऽङ्गाराः' अन्तष्करणं मैथुनव्यापाराः तेऽङ्गाराः वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । यथा हि उपशमकारणं मैथुनं तथा अङ्गारभावः अग्नेरुपशमकारणम् । 'अभिनन्दा विष्फुलिङ्गाः' । 'अभिनन्दाः' सुखलवाः क्षुद्रत्व-सामान्यात् 'विष्फुलिंगाः' । 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति' । एवं द्युपर्जन्येदंलोकपुरुषयोषाऽग्निषु क्रमेण हूयमानाः सोमवृष्टयन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः श्रद्धा-शब्दवाच्याः आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नश्चतुर्थः "वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायां आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदंती ३ इति" स एष निर्णीतः । पंचम्यामाहुतौ योषाऽग्नौ हुतायां "रेतो भूत्वा आपः पुरुषवाचो भवंति" इति 'सः' पुरुषः एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमिति कथ्यते—यावज्जीवतीति । 'यावत्' अस्मिन् द्रेहे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदिति यावत् । 'अथ' तत्क्षये 'यदा' यस्मिन् काले 'म्रियते' । तदा 'एनं' मृतं 'अग्नये' अग्न्यर्थमेव अन्त्याहुत्यै 'हरन्ति' ऋत्विजः ॥ १६ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गाराऽअङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्याऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १७ ॥

ते यऽएवमेतद्विदुः ।(य्यें) ये चामीऽअरण्ये श्रद्धाꣳ सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्नऽआपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्यऽएति मासेभ्यो देवलोकन्देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतात्पुरुषो मानसऽएत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समित् । धूमो धूमः । अर्चिरर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १७ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते । तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिषोऽह्नः । अह्न आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति । मासेभ्यो देवलोकम् । देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । तं तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणम् । न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव ‘ समित् समित ’ ‘ धूमो धूमः ’ । ‘ अर्चिरर्चिः ’ । ‘ अङ्गारा अङ्गाराः ’ । ‘ विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गाः ’ यथाप्रसिद्धमेव समस्तमित्यर्थः । ‘ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः ’ पुरुषमन्त्याहुतिं ‘ जुह्वति ’ । ‘ तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः ’ अतिशयदीप्तिमान् निषेकादिभिः अन्त्याहुत्यन्तैः कर्म्मभिः संस्कृतत्वात् ‘ सभवति ’ निष्पद्यते ॥ १७ ॥

सांप्रत प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थं ब्रूते—ते इति । ‘ ते ’ के ‘ ये ’ ‘एव’ यथोक्तं पंचाग्निदर्शनं ‘ एतत् विदुः ’ एवशब्दात् अग्निसमिद्धूमार्च्यङ्गारविष्फुलिङ्गाश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्नयो निर्दिष्टाः । तानेवैतान् पञ्चाग्नीन् विदुरिति यावत् । न तु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनम् । तत्र हि उक्तं उत्क्रांत्यादिपदार्थषट्कं निर्णीय दिवमेवाहवनीयं कुर्वत इत्यादि । इहापि अमुष्य लोकस्याग्नित्वं आदित्यस्य च समित्त्वं इत्यादिबहुसाम्यम् । तस्मात् तच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति न यतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वा यावदेव परिग्रहः तावदेव एवंशब्देन परामृष्टुं युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्याविज्ञातत्वाच्च संख्यायाः अग्नय एव वक्तव्याः । अथ विज्ञातमपि अनूद्यते । यथा प्राप्तस्यैवानुवादनं युक्तम् । न तु असौ लोकोऽग्निरित्यर्थोपलक्षणार्थः । तथाऽप्यत्र नान्येन चोपलक्षण युक्तम् । श्रुत्यंतराच्च समाने हि प्रकरणे छांदोग्यश्रुतौ—“ पंचाग्नीन् वेद ”

(छां. उ. ५ । १० । १०) इति पचसख्याया एवोपादानात् अनग्निहोत्रशेषमेतत्पचाग्निदर्शनम् । यत्तु, अग्निसमिदादिसामान्यम् । तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमवोचाम । तस्मात् न उत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानात् आर्चिरादिप्रतिपत्तिः एवमिति प्रकृतोपादानेन अर्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् । के पुनस्ते ? ' ये एव विदुः ' गृहस्था एव ।

ननु—तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सिता । न, अनेवविदामपि गृहस्थाना यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्च अन्त. अरण्यसम्बन्धेन ग्रहणात् । गृहस्थकर्मसम्बन्धत्वाच्च पचाग्निदर्शनस्यांतः । न चापि ब्रह्मचारिणः एव विदुरिति गृह्यन्ते । तेषां तु उत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—" अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्यम्णः पंथास्तेऽमृतत्व हि भेजिरे "—( ) इति । तस्मात् ये गृहस्था एव अग्निजोऽह—अग्नेरपत्य इत्येव क्रमेणाग्निभ्यो जातः अग्निरूपः इत्येव ये विदुस्ते च । ' ये चामी अरण्ये ' वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनिष्ठाः श्रद्धाऽश्रद्धायुक्ताः सन्तः ' सत्य ' ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते । न पुनः ' श्रद्धां ' चोपासते ' ते अर्चिरभिसम्भवन्ति ' ।

ये च गृहस्थाः पचाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुः । तावत् श्रद्धाद्याहुतिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषाऽग्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठातारो भवति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोक पुनः पर्जन्यादिक्रमेण इम आवर्तते । ततः पुनर्योषाग्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गत्यागतिभ्यां पुन पुनरावर्तते । यदा त्वेवं विदुः । ततो घटीयन्त्रवद्भ्रमणात् विनिर्मुक्ताः सन्तः ' अर्चिरभिसम वन्ति ' । अर्चिरिति नाग्निज्वालामात्रम् । किं तर्हि अर्चिरभिमानिनी अर्चिःशब्दवाच्या देवता उत्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव, तामभिसभवन्ति । न हि परिव्राजकानां अर्चिषा एव साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेन देवतैवोपादीयते अर्चिःशब्दवाच्या । ततः अहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेरहःशब्दोऽपि देवतैव । आयुषः क्षये हि मरणम् । न एवविदा अहन्येव मर्तव्यं इत्यहर्मरणकालो नियन्तु शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तः अहः प्रतीक्षते " स यावत्क्षिप्यते मनस्तावदादित्य गच्छन्ति " इति श्रुत्यन्तरात् । अह्नः आपूर्यमाणपक्षमहर्देवतया अतिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते । शुक्लपक्षदेवतामित्यर्थः । ' आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् उदङ् ' उत्तरां दिश ' आदित्यः ' सवितैव ' एति ' प्राप्नोति तन्मासान् प्रतिपद्यते ।

शुक्लपक्षदेवतया अतिवाहिताः सन्तो मासानिति बहुवचनात् सचचारिण्यः षडुत्तरायणदेवताः । तेभ्यः ' मासेभ्यः ' षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः देवलोकाभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति । ' देवलोकादादित्य ' । ' आदित्याद्वैद्युत "विद्युदभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवंति । विद्युद्देवता प्राप्तान् ब्रह्मलोकवासी ' पुरुषः ' ब्रह्मणा मनसा सृष्टः ' मानसः ' कश्चिदेत्यागत्य ' ब्रह्मलोकान् गमयति ' । ब्रह्मलोकानिति अधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यते । बहुवचनप्रयोगात् उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तः ' तेषु ब्रह्मलोकेषु ' ' पराः ' प्रकृष्टाः सन्तः स्वय ' परावतः ' प्रकृष्टाः समाः सवत्सराननेकान् ' वसन्ति ' । ब्रह्मणोऽनेकान् कल्पान् वसन्तीति यावत् । तावत्तेषां ब्रह्मलोकं गतानां ' नास्ति ' ' पुनरावृत्तिः ' । अस्मिन् संसारे न पुनरागमनम् ।

' इहेति ' अस्मच्छाखायां तेषां इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेत् ; न, श्वोभूते पौर्णमासीं इति यद्वत् ' इहेति ' विशेषणानर्थक्यात् । यदि हि नावर्तत एव इहग्रहणमनर्थकमेव भवेत् । श्वोभूते पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वमनुक्त न ज्ञायत इति विशेषयितुम् । न हि तत्र श्वआकृतिः शब्दो विद्यत इति श्वश्शब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते । तत्र युक्तोऽपार्थकत्वेनोत्स्रष्टुं विशेषणशब्दः । न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ । तस्मादस्मात् कल्पात् ऊर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १८ ॥

(स्त्यु) अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिᳪ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्यऽएति मासेभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रम्प्राप्यान्नम्भवन्ति ताँस्तत्र देवा यथा सोमᳪ राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाँस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्य्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्तऽ आकाशाद्वायुम्वायोर्व्वृष्टिम्वृष्टेः पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यान्नं भवन्ति तऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ यऽएतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदन्दन्दशूकम् ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । २॥ (९) ६-१ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयंति । ते धूममभिसंभवंति । धूमाद्रात्रिम् । रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकाच्चंद्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयंति । तेषां यदा तत्पर्यवैति । अथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यंते । आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवंति । त एवमेवानुपरिवर्तंते । अथ य एतौ पंथानौ न विदुः । ते कीटाः पतंगाः । यदिदं दंदशूकम् ॥ १९ ॥

'अथ' पुनः 'ये' नैवं विदुः उत्क्रांत्याद्यग्निहोत्रसम्बन्धपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु द्रव्यसम्बन्धिभागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षाव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना लोक जयन्ति। शाखातरे "लोकान् जयन्ति"–(का. श. ब्रा.) इति लोकानिति बहुवचनात् । तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतम् । 'ते धूममभिसम्भवन्ति' । उत्तरमार्ग इव इहापि देवता एव । धूमादिशब्दवाच्या धूमदेवतां प्राप्नुवंतीत्यर्थः । आतिवाहिकत्व च देवताना तद्वदेव । 'धूमाद्रात्रि' रात्रिदेवतां ततः अपक्षीयमाणपक्षदेवताम् । ततः 'यान् षण्मासान्' दक्षिणा दिशमादित्यः 'एति' तान् मासदेवताविशेषान् प्राप्नुवंति । 'मासेभ्यः पितृलोकम्' । 'पितृलोकाच्चद्रम्' । 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवं[ति]' । 'तांस्तत्र' अन्नभूतान् 'यथा सोमᳪ राजानम्' इह यज्ञे ऋत्विजः 'आप्यायस्वापक्षीयस्वेति' न मन्त्रः किं तर्हि । आप्याय्याप्याय्य चमसस्थं भक्षणेनापक्षयं च विधाय पुनःपुनर्भक्षयन्तीति यावत् । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धदेहान् कर्मण उपकरणभूतान् पुनःपुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फल प्रयच्छन्ति । तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनार्थं वा उपभुञ्जते उपकरणभूतान् देवाः । 'तेषां' कर्मिणां 'यदा' यस्मिन् काले 'तत्' यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म 'पर्यवैति' परिगच्छति परिक्षीयत इति यावत् । 'अथ' तदा 'इममेव' प्रसिद्धं 'आकाश' 'अभिनिष्पद्यन्ते' । यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्याः द्युलोकाग्नौ हुताश्चापः सोमाकारपरिणताः । याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय देहं

यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च व्वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवति प्प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्युपि च येषाम्बुभूषति युऽएवम्वेद ॥ १ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणम् ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति । य एवं वेद ॥ १ ॥

आरब्धं अब्मयं ताः कर्मक्षयात् हिमपिण्ड इव आतपससर्गात् । प्रविलीयन्ते । प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवति । तदिदमभिधीयते । आकाशाद्वायुमिति । 'वायोर्वृष्टिं' प्रति सम्पद्यन्ते, पर्जन्याग्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पन्तति । 'ते पृथिवीं प्राप्य' व्रीहियवाद्यन्न 'भवन्ति' । तत् गदित " तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्न सम्भवति " इति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते अन्नभुजां रेतःसिचि । ततो रेतोभूता योषाऽग्नौ हूयन्ते । ततो जायन्ते । ते लोक प्रत्युत्थायिनः । प्रत्युपतिष्ठंते अग्निहोत्रादिकमनुतिष्ठति । ततो धूमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति । 'ते एवमेव' कर्मिणो 'अनु' 'परिवर्तंते' घटीयन्त्रवत् चक्रीभूता बंभ्रमतीति यावत् । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावत् ब्रह्म न विदुरिति तु कामयमानः संसरति इति अभिहितम् । 'अथ' पुनर्ये उत्तरं दक्षिण च 'एतौ पथानौ न विदुः' । उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञान कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्येतत्ते किं भवन्तीत्याख्यायते । 'ते कीटाः पतगाः' । 'यदिदं' यच्चेद 'ददशूक' दशमशकमित्येतद्भवन्ति । एव हि इय संसारगतिः कष्टा । अस्या निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च श्रुत्यन्तर--" तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति ते जायस्व म्रियस्व " इति । तस्मात्कृत्स्नोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानपरित्यागेन दक्षिणोत्तरमार्गाप्रतिबद्धप्राप्तिसाधन कर्म ज्ञान चानुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चावोचत् । " अतो वै खलु दुर्निःप्रतरं तस्माज्जुगुप्सेत " (   ) इति श्रुत्यन्तरात् मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । एव प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः । " असौ वै लोकः " (कं. १२) इत्यारभ्य " पुरुषः सम्भवति " (कं. १६) इति चतुर्थः प्रश्नः । " यतिथ्यामाहुत्यां " (कं. ३) इत्यादिः प्राथम्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन " देवयानस्य वा पथः-प्रतिपद पितृयाणस्य वा " (कं. ३) इति दक्षिणोत्तरमार्गप्राप्तिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमः । अग्नेरारभ्य केचिदर्चिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्धूमं (कं. १८ । १९) इति । विप्रतिपत्तिः पुनरावृत्तिश्चेति द्वितीयः प्रश्नः । वियदादिक्रमेण इमं लोकमागच्छन्ति (कं. १४) इति । यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यते (कं. १९) कीटपतगादिप्रतिपत्तेश्च केषांचित् (कं. १९) इति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६ । १ ॥

प्राणो गायत्रीत्युक्तं पूर्वम् । कस्मात्पुनः कारणात् प्राणभावो गायत्र्याः न पुनर्वागादिभावः इति । यस्मात्

यो ह वै व्वसिष्ठाम्वेद । व्वसिष्ठः स्वानाम्भवति व्वाग्वै व्वसिष्ठा व्वसिष्ठः स्वानाम्भवति यऽ एवम्वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्प्रतिष्ठाम्वेद । प्प्रतितिष्ठति समे प्प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्व्वै प्प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्प्रतितिष्ठति दुर्गे यऽ एवम्वेद ॥ ३ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठा । वसिष्ठः स्वानां भवति । य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यभाजः । कथं ज्येष्ठत्व श्रेष्ठत्वं च प्राणस्य इत्येतन्निर्दिधारयिषया इदं प्रक्रम्यते । अथवा–उक्थयजुःसामक्षत्त्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमुक्त सत्स्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र हेतुमात्रमिहानन्तर्येण सम्बध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षित तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यत् अनभिहित विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासन तत् वक्तव्यमिति । 'यः' कश्चित् । 'ह वै' इत्यवधारणार्थौ । यं ज्येष्ठश्रेष्ठगुण वक्ष्यमाण 'यो वेद' । असौ भवत्येव 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' । एव फलेन प्रलोभितः सन् प्रश्नायाभिमुखीभूतः । तस्मै चाह–'प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' । कथ पुनर्ज्ञायते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मान्निषेककाल एव शुक्रशोणितसम्बन्धः प्राणादिकलापस्यावशिष्ट. । तथाऽपि नाप्राण शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य नयनादिभ्यः, अतः ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतः प्राणस्य ज्येष्ठत्व चक्षुरादिषु भवति ।

ननु–कश्चित् कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात्तु न श्रेष्ठः, मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वात् भवेत् श्रेष्ठः । न तथेत्याह–प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति । कथ पुनः प्राणस्य श्रैष्ठ्य जायते । तदिह सम्वादेन-दर्शयिष्यामः । सर्वथाऽपि तु प्राण ज्येष्ठगुण 'यः' वेदोपास्ते । सः 'स्वानां' ज्ञातीनां 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' 'भवति' । 'अपि च' 'येषा' स्वज्ञातिव्यतिरिक्तानां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति 'बुभूषति' भवितुमिच्छति । तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु–च योनिनिमित्त ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीति । नैष दोषः । प्राणवत् वृत्तिलाभत्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

'यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति' । तद्दर्शनानुरूपेण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवतीत्युच्यतां तर्हि का सा वसिष्ठा भवति । 'वाग्वै वसिष्ठा' । वासयति अतिशयेन वसति वा इति वसिष्ठा । वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्ति अतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वसे रूपम् । वासयन्ति च अभिभवन्ति हि वाचा वाग्मिनोऽन्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानात् वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलम् ॥ २ ॥

'यो ह वै प्रतिष्ठां वेद' अतिशयेन प्रतिष्ठानां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवत् तत् चक्षुर्यो वेद । तस्यैतत्फलं

यो ह वै सम्पदम्वेद । सुछँ हास्मै पद्यते यङ्कामङ्कामयते श्रोत्रम्वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्व्वे व्वेदाऽ अभिसम्पन्नाः सुछँ हास्मै पद्यते यङ्काम- ङ्कामयते युऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

यो ह वाऽ आयतनम्वेद । (दा) आयतनछँ स्वानाम्भवत्यायतन- ञ्जनानाम्मनो वाऽ आयतनमायतनछँ स्वानाम्भवत्यायतनञ्जनानां युऽ एवम्वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिम्वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्य्युऽएवम्वेद ॥ ६ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै सम्पत् । श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं हि स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । मनो वा आयत- नम् । आयतनं स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ ६ ॥

'प्रतितिष्ठति समे' देशे काले च । तथा 'दुर्गे' विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । यद्येव कथ्यतां का असौ प्रतिष्ठा ? 'चक्षुर्वै प्रतिष्ठा' । कथ चक्षुषः प्रतिष्ठात्व, इति ब्रवीति— 'चक्षुषा' 'समे च दुर्गे च' दृष्ट्वा 'प्रतितिष्ठति' । अतः अनुरूपं फल 'प्रतितिष्ठति समे' । 'प्रतितिष्ठति दुर्गे' । 'य एव वेद' ॥ ३ ॥

'यो ह वै सपदं वेद' संपद्गुणयुक्तं 'यो वेद' । तस्यैतत्फल 'अस्मै' विदुषे 'संपद्यते ह' । 'यं कामं कामयते' स कामः । किं पुनः सपद्गुणक ? 'श्रोत्रं वै सपत्' । कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्व इत्यभिधीयते— 'श्रोत्रे' सति 'हि' यस्मादिमे 'सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः' । श्रोत्रेन्द्रियवतः अध्येयत्वात् वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामाः । तस्मात् 'श्रोत्रं वै संपत्' । अतो विज्ञानानुरूपं फलं 'सहास्मै पद्यते' । सः 'यं काम कामयते' । 'य एवं वेद' ॥ ४ ॥

'यो ह वा आयतनं वेद' । आयतनमाश्रयः । तद्यो वेद 'आयतनम् स्वानां भवत्यायतनं जनानां' अन्येषामपि । कि पुनस्तदायतनमित्यभिधीयते । 'मनो वा' आयतनमाश्रय इद्रियाणां विषयाणा च । मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चेद्रियाणि प्रवर्तंते । अतः 'मनः' आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूप्येण फलम् । 'आयतनं स्वानां भवति' 'आयतनं जनानां' 'य एवं वेद' ॥ ५ ॥

'यो ह वै प्रजातिं वेद' । 'प्रजायते प्रजया' पशुभिश्च सपन्नः । 'रेतो वै प्रजातिः' । रेतसा प्रजननेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलम् । 'प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

ते हेमे प्प्राणाः । (ऽ) अहँ्श्रेयसे व्विवदमाना ब्ब्रह्म जग्मुः*को नो व्वसिष्ठऽइति तद्धोवाच यस्मिन्वऽउत्क्रान्तऽइदँ्शरीरम्पापीयो मन्यते स वो व्वसिष्ठऽइति ॥ ७ ॥

व्वाग्घोच्चक्राम । सा सम्वत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्य्यथा कडाऽअवदन्तो व्वाचा प्प्राणन्तः प्प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण व्विद्वाँसो मनसा प्प्रजायमाना रेतसैव-मजीविष्मेति प्प्रविवेश ह व्वाक् ॥ ८ ॥

(क्चु) चक्षुर्होच्चक्राम । तत्सम्वत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्य्यथाऽन्धाऽअपश्यन्तश्चक्षुषा प्प्राणन्तः

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । को नो वसिष्ठ इति । तद्धोवाच । यस्मिन् व उत्क्रांते इदं शरीरं पापीयो मन्यते । स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग् होच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा कडा अवदन्तो वाचा । प्राणंतः प्राणेन । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वंतः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिनि । ते होचुः ।

'ते ह इमे प्राणाः' वागादयः 'अहश्रेयसे' अह श्रेयान् इत्येतस्मै प्रयोजनाय 'विवदमानाः' विरुद्ध वदमानाः 'ब्रह्म जग्मुः' ब्रह्म गतवन्तः ब्रह्मशब्दवाच्य प्रजापतिं गत्वा च तत् ब्रह्म ऊचुरुक्तवन्तः । 'कः' नोऽस्माक मध्ये 'वसिष्ठः' को नोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च । 'तत्' ब्रह्म तैः पृष्ट सत् 'ह उवाच' उक्तवत् । 'यस्मिन् वः' युष्माक मध्ये 'उत्क्राते' निर्गते देहात् 'इद शरीरं' पूर्वस्मात् अतिशयेन 'पापीयः' पापतर 'मन्यते' लोकः । शरीर हि नाम अनेकाशुचिसघातत्वात् जीवतोऽपि पापमेव । ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रांते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते पापीय इति । 'स व.' युष्माकं मध्ये 'वसिष्ठः' भविष्यति । जानन्नपि वसिष्ठ प्रजापतिर्नोवाच अयं वसिष्ठः इतीतरेषामप्रियपरिहाराय । ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणादय आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेण उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

तत्र 'वागेव' प्रथमं 'ह' अस्माच्छरीरात् उच्चक्रामोत्क्रांतवती । 'सा' चोत्क्रम्य 'संवत्सरं' 'प्रोष्य' प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । 'कथमशकत' शक्नुवन्तो यूयं 'मदृते' मा विना 'जीवितुमिति' । एव-मुक्ताः 'ऊचुः' । 'यथा लोके 'कडाः' मूकाः 'अवदंतो वाचा,' 'प्राणंतः' प्राणनव्यापारं कुर्वतः प्राणेन, 'पश्यंतः' दर्शनव्यापारं 'चक्षुषा' कुर्वतः, 'शृण्वन्तः' श्रवणव्यापारं कुर्वन्तः 'श्रोत्रेण,' 'विद्वांसः' 'मनसा' कार्याकार्यादिविषयं, 'प्रजायमाना रेतसा' पुत्रानुत्पादयतः 'एवमजीविष्म' वयम् । इत्येव प्राणै-र्दत्तोत्तरा वाक् आत्मनो न वसिष्ठत्वं बुद्ध्वा 'प्रविवेश' ॥ ८ ॥

तथा—चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । 'श्रोत्र मनः प्राजातिः' इत्येतत्पर्यायत्रय व्याख्येयम् ॥ ९-१२ ॥

---

* अत्र " तद्धोचुः " इत्यधिकं काण्वाः पठन्ति ।

प्प्राणेन व्वुदन्तो व्वाचा शृण्वुन्तः श्श्रोत्रेण व्विद्वाꣳसो मुनसा प्प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्म्मेति प्प्रविवेश ह चुक्षुः ॥ ९ ॥

श्श्रोत्रꣳ होच्चक्राम । तुत्सम्वत्सरम्प्रोष्यागुत्योवाच कथमशकत मृद्दते जीवितुमिति ते होचुर्य्यथा बधिराऽअश्शृण्वुन्तः श्श्रोत्रेण प्प्राणुन्तः प्प्राणेन व्वुदन्तो व्वाचा पुश्यन्तश्श्चक्षुषा व्विद्वाꣳसो मुनसा प्प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्म्मेति प्प्रविवेश ह श्श्रोत्रम् ॥ १० ॥

(म्मु) मुनो होच्चक्राम । तुत्सम्वत्सरम्प्रोष्यागुत्योवाच कथमशकत मृद्दते जीवितुमिति ते होचुर्य्यथा मुग्धाऽअविद्वाꣳसो मुनसा प्प्राणुन्तः प्प्राणेन व्वुदन्तो व्वाचा पुश्यन्तश्श्चक्षुषा शृण्वुन्तः श्श्रोत्रेण प्प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्म्मेति प्प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

(नो) रेतो होच्चक्राम । तुत्सम्वत्सरम्प्रोष्यागुत्योवाच कथमशकत मृद्दते जीवितुमिति ते होचुर्य्यथा क्लीबाऽअप्रजायमाना रेतसा प्प्राणुन्तः प्प्राणेन व्वुदन्तो व्वाचा पुश्यन्तश्श्चक्षुषा शृण्वुन्तः श्श्रोत्रेण व्विद्वाꣳसो मुनसैवमजीविष्म्मेति प्प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

(तोऽथ) अुथ ह प्प्राणऽउत्क्क्रमिष्युन् । (न्य) युथा महासुहयः

यथाऽन्धा अपश्यंतश्चक्षुषा । प्राणंतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मद्दते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा बधिरा अशृण्वंतः श्रोत्रेण । प्राणंतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मद्दते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा । प्राणंतः प्राणेन । वदंतो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वंतः श्रोत्रेण । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मद्दते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा । प्राणंतः प्राणेन । वदंतो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वंतः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्, यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशंकून् संवृहेत्, एवं हैवेमान्

'अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्' उत्क्रमणं करिष्यन्—तदानीमेव स्वस्वस्थानात्प्रचलिताः वागादयः किमिवेत्य-

सैन्धवः पड्वीशशङ्कून्त्सम्वृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्त्सम्ववर्ह ते होचुर्मा भगवऽउत्क्रमीर्न्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्य वै मे बलिङ्कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वाऽअहम्वसिष्ठाऽस्मि त्वन्तद्वसिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वाऽअहम्प्रतिष्ठाऽस्मि त्वन्तत्प्रतिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वाऽअहꣳ सम्पदस्मि त्वन्तत्सम्पदसीति मनो यद्वाऽअहमायतनमस्मि त्वन्तदायतनमसीति रेतो यद्वाऽअहम्प्रजातिरस्मि त्वन्तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं किम्वासऽ इति यदिदं किञ्चाश्वभ्यऽआक्रिमिभ्यऽआकीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वासऽइति न ह वाऽअस्यानन्नञ्जग्धम्भवति नानन्नम्प्रतिगृहीतं यऽएवमेतदनस्यान्नम्वेद ॥ १४ ॥

प्राणान् संववर्ह । ते होचुः । मा भगव उत्क्रमीः । न वै शक्ष्यामः त्वदृते जीवितुमिति । तस्य वै मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । चक्षुः—यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति । श्रोत्रम् यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति । मनः—यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति । रेतः यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति । तस्य उ मे किमन्नं किं वास इति । यदिदं किञ्च । आश्वभ्यः । आक्रिमिभ्यः । आकीटपतंगेभ्यः । तत्तेऽन्नम् । आपो वासः इति । न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति । नानन्नं प्रतिगृहीतम् । य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

ब्रुवत । 'यथा' लोके महांश्चासौ सुहयश्च 'महासुहयः' । महान् परिमाणतः सुहयः शोभनो हयो लक्षणोपेतः । सिंधुदेशे भवः 'सैन्धवः' अभिजनतः । 'पड्वीशशकून्' पादबधनान् शंकून् पड्वीशाश्च ते शकवश्च तान् 'सवृहेत्' उद्यच्छेत् युगपदुत्खनेत् अश्वारोहे आरूढे परीक्षणाय । 'एवं ह' एव 'इमान्' वागादीन् 'प्राणान्' 'संववर्ह' उद्यतवान् स्वस्थानात् भ्रंशितवान् । 'ते' वागादयः 'ऊचुः' । हे 'भगवः' ! भगवन् ! 'मा उत्क्रमीः' यस्मात् 'न वै शक्ष्यामः' 'त्वदृते' त्वां विना 'जीवीतुं' । यद्येवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिः अहमत्र श्रेष्ठ इति । 'तस्य वै मे' मम 'बलिं कुरुत' करं कुरुत करं प्रयच्छतेति । अथ च प्राणसंवादः कलितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खलु अत्र श्रेष्ठ इति परीक्षण करोति । स एष परीक्षणप्रकारः सवादभूतः कथ्यते । न हि अन्यथा संहत्यकारिणां सतां एषां अंजसैव संवत्सरमात्रमेव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते । तस्मात् विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागादीनां प्रधानं बुभुत्सुः उपासनाय ॥ १३ ॥

प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता 'वाक् सा ह' किल 'उवाच' उक्तवती । 'यद्वै अहं वसिष्ठा अस्मि' यन्मम वसिष्ठत्वं 'तत् त्वं वै' तत्तेन वसिष्ठगुणेन 'त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति' । यद्वा 'अहं प्रतिष्ठा अस्मि' 'त्वं तत्प्र-

तद्विद्वाᳫँसः श्रोत्रियाः । (ऽ) अशिष्युन्तऽआचामन्त्यशित्वाऽऽचा-

तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति । अशित्वा आचामन्ति । एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवम्विदशिष्यन्नाचामेत् । अशित्वा आचामेत् । एतमेव तदनमनग्नं कुरुते ॥ १९॥

तिष्ठोऽसि ' । या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति ' चक्षुः ' । समानमन्यत् । सपदायतनप्रजातित्वगुणान् क्रमेण समर्पितवंतः । यद्येव साधु बलिं दत्तवन्तः, ब्रूत ' तस्य मे ' एवंगुणविशिष्टस्य ' किमन्नं किं वास इति ' आहुरितरे । यदिदं ' लोके ' किंच ' किंचिदल्पमपि ' आश्वभ्यः आक्रिमिभ्यः ' श्वात्रेण सह क्रिम्यन्त कीटपतंगान्त च तेन सह सर्वमेव यत प्राणिभिरद्यमान अन्न तत्सर्वं तवान्नम् । सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते । केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभाव वदति प्राणान्नविदः । तदसगतम् । शास्त्रांतरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेन्न, अविधायकत्वात् । ' न ह वा अस्यानन्न जग्धं भवति ' इति " सर्वं प्राणस्यैतत् " इत्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रांतरविहितस्य बाधने सामर्थ्यं अन्यपरत्वादस्य । प्राणमात्रस्य सर्वमित्येतद्दर्शनार्थं दर्शनमिह विधित्सितम् । न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञान तन्मिथ्यैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याददोष इति चेन्न शेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्यं, यद्यपि विद्वान् प्राणो येन कार्यकारणसघातेन सहितस्य विद्वत्ता तेन कार्यकारणसघातेन क्रिमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षण नोपपद्यते । तेन तत्र अशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमपार्थकम्, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य ।

ननु—प्राणः सन् भक्षयत्येव क्रिमिकीटाद्यन्नमपि । बाढ । किं तु, न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादेव रक्त किंशुकं तत्र दोषाभावः (?) । अतः तद्रूपेण दोषाभावज्ञानमनर्थकम्, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य । किं तु—येन कार्यकारणसंघातसंसर्गेण निषेधः क्रियते तत्सम्बन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव भवेत् । अन्यविषयत्वात् ' न ह वा ' इत्यादेः । न च—ब्राह्मणादिदेहस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधीयते । किं तु, प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन समग्रान्नस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नजात कस्यचित् जीवनहेतुः । यथा विषं विषजस्य क्रिमेः तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सदृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिशरीरसम्बन्धात् दोष एव भवेत् । तस्मान्मृषा ज्ञानमेव अभक्ष्यभक्षणे दोषाभावज्ञानम् । ' आपो वास इति ' आपो भक्ष्यमाणा वासःस्थानीयास्तव । अत्र च प्राणस्यापो वासः इत्येतद्दर्शनं तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथा प्राप्ते भक्षणे दर्शनमात्र कर्तव्यम् । ' न ह वै ' अस्य सर्वं प्राणस्यान्नं इत्येवविदः अनन्नमनदनीयं ' जग्धं ' भुक्त ' भवति ' । यद्यप्यनेन अनदनीयं भुक्तं अदनीयमेव भुक्तं भवेत् । न तु तत्कृतदोषेण लिप्यते इत्येतद्विद्यास्तुतिः इत्यवादि । तथा ' नानन्न प्रतिगृहीतम् ' यद्यपि अप्रतिग्राह्यं हस्त्यादि प्रतिगृहीतं भवेत् । तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्य प्रतिगृहीत भवेत् । तत्रापि अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यते इति स्तुत्यर्थमेव । ' य एवमेतदनस्य ' प्राणस्यान्न ' वेद ' । फल तु प्राणात्मभाव एव । न तु एतत्फलाभिप्रायेण । किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति । ननु—एतदेव फल कस्मान्न भवति । न प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनाऽनदनीयमपि अद्यमेव । तथाऽप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तूयते । अतो नैव फलविधिसरूपता वाक्यस्य ॥ १४ ॥

यस्मादापो वासः प्राणस्य तस्मात् ' विद्वांसः ' ब्राह्मणाः ' श्रोत्रियाः ' अधीतवेदाः ' अशिष्यन्तः '

मन्त्येतमेव तुदनमुनग्नं कुर्व्वन्तो मन्यन्ते तुस्मादेवम्विद्दशिष्यन्नाचामे दाशित्वाऽऽचामेदेतुमेव तुदनमुनग्नङ्कुरुते ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चम-प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७)५।३॥ (९) ६-२ ॥

स युः कामुयेत महत्प्राप्नुयामिति । (त्यु) उदगयनुऽआपूर्य्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कर्ठ्ँसे चमसे वा सर्व्वौषधुम्फलानीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिख्याग्निमुपसमाधायावृताऽऽज्युर्ठ्ँ सर्ठ्ँस्कृत्य पुर्ठ्ँसा नक्षत्रेण मुन्थर्ठ्ँ सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

श्रीमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामिति । उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वा, औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य, परिसमुह्य, परिलिख्य, अग्निमुपसमाधाय, आवृताऽऽज्यं संस्कृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मंथं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

भोक्ष्यमाणाः आचामन्त्यपः । 'अशित्वाऽऽचामन्ति' भुक्त्वा चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां कोऽभिप्राय इति ब्रूते । 'एतमेव' 'अन' प्राणं 'अनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' । अस्ति चैतत् । यो यस्मै वासो ददाति तमनग्नं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य च आपो वास इत्यभिहितम् । यदपः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामीति विज्ञानं कर्तव्य इत्येवमर्थमेतत् । ननु–भोक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामि इत्याचामति । तत्र च प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे न द्विःकार्यताऽऽचमनस्य भवेत् । तत्र च कार्यद्वय आचमनस्यैकस्य युक्तम् । यदि प्रायत्यार्थं नानग्नताऽर्थम् । अथानग्नताऽर्थं न प्रायत्यर्थम् । यस्मादेव तस्मात् द्वितीयं आचमनान्तरं प्राणस्यानग्नताकरणाय भवतु । न, क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । द्वे ह्येते क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायत्यार्थं भवति क्रियामात्रमेव । न तु तत्र प्रायत्यदर्शनादि अपेक्षते । तत्राचमनांगभूतासु अप्सु वासोज्ञान प्राणस्य इतिकर्तव्यतया चोद्यते । ननु–तस्मिन् क्रियमाणे आचमनस्य प्रायत्यार्थता बाध्येत क्रियान्तरत्वात् आचमनस्य । तस्मात् भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमन तत्रापो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्र विधीयते, अप्राप्तत्वादन्यतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) ६ । २ ॥

ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतंत्रम् । कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तम् । तेन कर्मार्थं वित्तमुपार्जनीयम् । तच्च अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति । तदर्थं श्रीमन्थाख्यं कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सति अर्थ-

यावन्तो देवाः । (स्त्वु) त्वयि जातवेदस्तिर्य्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहम्भागधेयञ्जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्प्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

या तिरश्ची निपद्यसेऽहम्विधरणीऽइति । तान्त्वा घृतस्य धारया यजे

---

(१) " यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यंचो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

(२) या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणीऽ इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे

सिद्धं वित्तम् । तदेतदभिधीयते—स यः कामयेतेति । 'सः' वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतः 'यः' कामयेत' । किं ? 'महत्' महत्त्व 'प्राप्नुया' महान् स्यामिति इति यावत् । तत्र श्रीमन्थकर्मणो विधित्सितस्य काल उच्यते । 'उदगयने' आदित्यस्य । तत्र सर्वत्र प्राप्तौ 'आपूर्यमाणपक्षे' शुक्लपक्षे । तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ 'पुण्याहे' अनुकूलेऽह्नि आत्मनः कर्मसिद्धिकरे इति । एतत् 'द्वादशाह' यस्मिन् पुण्येऽहनि अनुकूलेऽहनि कर्म चिकीर्षति । ततः प्राक् पुण्याहमेवारभ्य 'द्वादशाहमुपसद्व्रती' उपसदो व्रतमुपसद्व्रतम् । उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षण तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्मानुपसंहारात् केवल इतिकर्तव्यताशून्य पयोभक्षणमात्र गृह्यते । ननूपसद एव व्रतमिति यदा विग्रहः, तदा सर्वमितिकर्तव्यतारूप ग्राह्य भवति । तत्कस्मान्नोपादीयते इति । कथ्यते, स्मार्तत्वात् कर्मण. । स्मार्त हीद श्रीमन्थकर्म । ननु श्रुतिविहित सत् कथ स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम् । श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकारभावः । ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्व विकारकर्मणः । न त्विह श्रौतत्वम् । अत एव च आवसथ्याग्नौ एतत्कर्म विधीयते । सर्वा चावृत् स्मार्तैवेति । 'उपसद्व्रती भूत्वा' पयोव्रती सन्नित्यर्थः । 'औदुंबरे' उदुंबरवृक्षमये 'कंसे चमसे' वा तस्यैव विशेषणम् । कंसाकारे चमसाकारे वा औदुंबर एव । आकारे विकल्पः । नौदुबरत्वे । 'सर्वौषधं' सर्वासामोषधीनां समूहम् । यथासंभव यथाशक्ति च सर्वा ओषधीः समाहृत्य । तत्र ग्राम्याणां तु दश नियमेन ग्राह्याः । व्रीहियवाद्या वक्ष्यमाणाः । अधिकग्रहणे तु न दोषो ग्राम्याणाम् । 'फलानीति' । फलानि च यथासंभव यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसभारोपचयप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्सभरणीयं तत्सकल सभृत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहनपरिलेखने भूमिसंस्कारः 'अग्निमुपसमाधाय' इति वचनात् आवसथ्येऽग्नाविति गम्यते । एकवचनात् उपसमाधानश्रवणाच्च विद्यमानस्यैवोपसमाधानम् । परिस्तीर्य दर्भान् 'आवृता' स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृता गृह्यते । तया 'आज्यं संस्कृत्य' । 'पुंसा नक्षत्रेण' पुनामसंयुक्तेन 'मन्थं' सर्वौषधफलपिष्टम् । तत्रौदुंबरे कंसे वा चमसे वा । 'दध्ना मधुना घृतेनोपसिच्य' । एकया उपमंथन्या उपसंमथ्य 'सन्नीय' अग्नेः स्वस्य च मध्ये संस्थाप्य औदुम्बरेण स्रुवेण च उपस्थाने 'आज्यस्य' 'जुहोति' एतैर्मंत्रैः ॥ १ ॥

" यावन्तो देवाः " इत्याद्यैः ॥ २ ॥

" ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा " इत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा 'मन्थे संस्रवमवनयति' स्रुचाऽवलेपमाज्यं

सꣳराधनीमहꣳ स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽइति तृतीयां जुहोति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ४ ॥

भूताय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ५ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयत्यन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

संराधनीमहं स्वाहा ॥ (३) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः " (वा. सं. २३ । ६५) इति तृतीयां जुहोति ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २ प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ३ वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रववनयति । ४ चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ५ श्रोत्राय स्वाहा आयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ६ मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ७ रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥ ४ ॥

८ भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ९ भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १० विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ११ सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति ॥ ५ ॥

१२ पृथिव्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १३ अंतरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १४ दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १५ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ

मन्थे संस्रावयति । एतस्मादेव " ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा " इत्यादिप्राणलिंगात् ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद्

मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति ॥ ६ ॥

भूः स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति ॥ ७ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सꣳस्रवमुवनयाति ॥ ८ ॥

हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । १६ ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । १७ क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति ॥ ६ ॥

१८ भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । १९ भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २० स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २१ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति ॥ ७ ॥

२२ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २३ सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २४ तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २५ श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २६ लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २७ सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २८ सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । २९ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति । ३० प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयाति ॥ ८ ॥

एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः । " रेतसे स्वाहा " इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा ' मन्थे संस्रवमवनयति ' । अपरया उपमन्थन्या पुनर्मथ्नाति ॥ ६-८ ॥

(त्यु) अथैनमाभिमृशति । भ्रुमसि ज्वलदसि पूर्ण्णमसि प्प्रस्तब्धमस्येकसभुमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्श्रावितमसि प्प्रत्याश्श्रावितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि व्विभूरसि प्प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्वर्ग्गोऽसीति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथैनमुद्यच्छति । (त्या) आमोऽस्यामꣳ हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति ॥ १० ॥

(त्यु) अथैनमाचामति । तत्सवितुर्व्वरेण्यम् । मधु व्वाताऽऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्न्नः सन्त्वोषधीः ॥ भूः स्वाहा ॥ ११ ॥

भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ १२ ॥

धियो यो नः प्प्रचोदयात् । मधुमान्नो व्वनस्पतिर्म्मधुमाँ२ऽअस्तु सूर्य्यः । माध्वीर्ग्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहेति सर्व्वाञ्च सावित्रीमन्वाह सर्व्वाश्च

अथैनमभिमृशति—" भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संवर्गोऽसि " इति ॥ ९ ॥

अथैनमुद्यच्छति—" आमोऽस्यामं हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिं करोतु "–इति ॥ १० ॥

अथैनमाचामति—" तत्सवितुर्वरेण्यम् " । " मधु वाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः । माध्वीर्नः संत्वोषधीः "–(वा. सं. १३।२७) " भूः स्वाहा " ॥ ११ ॥

" भर्गो देवस्य धीमहि " । " मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता " (वा. सं. १३ । २८) " भुवः स्वाहा " ॥ १२ ॥

" धियो यो नः प्रचोदयात् "–(वा. सं. ३ । ३५) " मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः "–(वा. सं. १३।२९) "स्वः स्वाहा"–इति । सर्वां च

' अथैनमभिमृशति ' " भ्रमसि " इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

' अथैनमुद्यच्छति ' । सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति । " आमोऽस्यामं हि ते मयि " इत्यनेन ॥ १० ॥

' अथैनमाचामति ' भक्षयति । गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथम ग्रासं आचामति ॥ ११ ॥

तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीय ग्रासम् ॥ १२ ॥

तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं ग्रासम् । ' सर्वां सावित्रीं '

मुधुमतीः सुर्व्वाश्च व्याहृतीरहुमेवेदᳪं सुर्व्वम्भूयासम्भूर्भुवुः स्वः स्वाहे-त्यन्ततुऽआचुम्य प्प्रक्षाल्य पाणी जघुनेनाग्निम्प्राक्शिराः सुम्विशति ॥१३॥

प्प्रातुरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यहुम्मनुष्याणामेकपु-ण्डरीकुम्भूयासमिति यथेतमेत्य जघुनेनाग्निमासीनो व्वᳪंशुञ्जपति ॥१४॥

तᳪं हैतमुद्दालकऽआरुणिः । (र्व्वा) व्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्ते-वासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतमु हैव व्वाजसनेयो याज्ञवल्क्युः । (ल्क्यो) मधुकाय पैङ्ग्या-यान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-ञ्छाखाः प्प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १६ ॥

(त्ये) एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यः । (श्चू) चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा-सिनऽउक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १७ ॥

सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमतीः । सर्वाश्च व्याहृतीः । "अहमेवेदं सर्वं भूयासम्" । "भूर्भुवः स्वः स्वाहा" इति । अन्ततः आचम्य । प्रक्षाल्य पाणी । जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते—"दिशामेकपुंडरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुंडरीकं भूयासम्"—इति । यथेतमेत्य । जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ १४ ॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १५ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैंग्यायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १६ ॥

एतमु हैव मधुकः पैंग्यश्चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १७ ॥

'सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्याहृतीरुक्त्वा "अहमेवेद सर्वं भूयास" इति च अन्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं भक्षयति । यथा चतुर्भिर्ग्रासैः तत् द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते । तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत्पात्रावलिप्तं तत्पात्र सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत् । 'पाणी प्रक्षाल्य' 'आचम्य' । 'जवनेनाग्निं' पश्चादग्नेः 'प्राक्शिराः' 'संविशति' शेते॥१३॥

'प्रातः' सन्ध्यामुपास्य 'आदित्यमुपतिष्ठते' "दिशामेकपुण्डरीकं" इत्यनेन मन्त्रेण । 'यथेतं' यथागतमेत्यागत्य । जघनेनाग्निमुपासीनः 'वंशं जपति' ॥१४॥

"तं हैतमुद्दालक आरुणि," इत्यादि "सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचाऽपि य एनं शुष्के स्थाणौ

(त्ये) एतमु हैव चूडो भागवित्तिः । (र्ज्जा) जानकयऽआयस्थूणा-यान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥

(त्ये) एतमु हैव जानकिरायस्थूणः ।ꣳसत्यकामाय जाबालायान्तेवा-सिनऽउक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १९ ॥

(त्ये) एतमु हैव सत्यकामो जाबालः । (लोऽन्ते) अन्तेवासिभ्यऽ उक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररो-हेयुः पलाशानीति तमेतन्नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

(च्च) चतुरौदुम्बरो भवति । (त्यौ) औदुम्बरश्चमसऽऔदुम्बरः स्रुवऽ औदुम्बरऽइध्मऽऔदुम्बर्य्याऽउपमन्थन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषाऽअणुप्रियङ्गवो

एतमु हैव चूडो भागवित्तिर्जानकय आयस्थूणायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १८ ॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १९ ॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति । तमेतं नापुत्राय वा अनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥२०॥

चतुरौदुम्बरो भवति । (१) औदुंबरश्चमसः । (२) औदुंबरः स्रुवः । (३) औदुम्बर इध्मः । (४) औदुम्बर्यौ उपमन्थन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति—१ व्रीहि २ यवाः ३ तिल ४ माषाः ५ अणु ६ प्रियंगवः

निषिंचेत् जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि " इत्येवमन्तम् । 'एन' मन्थं उद्दालकात्प्रभृति एकैकाचार्य-क्रमागत सत्यकामं आचार्यो बहुभ्यः 'अन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच' । किमन्यदुवाचेत्यभिधीयते । 'अपि य एनं शुष्के स्थाणौ' गतप्राणेऽपि 'एनं' मन्थ भक्षणाय संस्कृत निषिंचेत्प्रक्षिपेत् । 'जायेरन्' उत्पद्येरन् एवास्मिन् स्थाणौ किमुत अनेन कर्मणा कामः सिध्येदिति ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् । विद्याधिगमे षट् तीर्थानि । तेषामिह प्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते । पुत्रश्चांतेवासी च ॥१९–२०॥

'चतुरौदुम्बरो भवतीति' व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

'दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति' । ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन ग्राह्याणि इत्यवादि । तान्येतानि

१–समानप्रकरणे छांदोग्ये "स यदि स्त्रिय (स्वप्ने) पश्येत्समृद्ध कर्मेति विद्यात्" इति (छा. उ. ५ । २ । ८) इति कर्म-सिद्धिज्ञानोपायो ज्ञापितः ॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्त्सार्द्धम्पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ४॥ (९) ६–३ ॥

एषाम्वै भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्याऽआपोऽपामोषधयऽओषधीनाम्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फलानाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । हन्तास्मै प्रतिष्ठाङ्कल्पयानीति स स्त्रियꣳ

---

७ गोधूमाश्च ८ मसूराश्च ९ खल्वाश्च १० खलकुलाश्च । तान् सार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिंचति । आज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे । हन्त अस्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रियं ससृजे । तां सृष्ट्वा

निर्दिश्यन्ते ' व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियगवः ' अणवश्च अणुशब्दवाच्याः कचिद्देशे । प्रियगवः प्रसिद्धाः कंगुशब्देन । ' खल्वाः ' निष्पावाः वल्लुशब्दवाच्या लोके । 'खलकुलाः' कुलत्थाः । एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वौषधयो ग्राह्याः फलानि चेत्यवोचाम । अयज्ञिकानि वर्जयित्वा ॥ २२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यदिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे षष्ठेऽध्याये तृतीय श्रीमन्थकर्मब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६–३ ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्रः आत्मनः पितुश्च लोक्यो भवतीति तत्सम्पादनाय ब्राह्मणमारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्थकर्म कृतवतः पुत्रमन्थे अधिकारः । यदा पुत्रमन्थं चिकीर्षति तदा श्रीमन्थं कृत्वा ऋतुकालं पत्न्याः प्रतीक्षेत इत्येतत् रेतस ओषध्यादिसारतमत्व तत्स्तुत्या अवगम्यते । ' एषां वै '। ' एषां ' चराणां ' भूतानां ' ' पृथिवी रसः ' सारभूता । " सर्वभूतानां मधु " (श. प. बृ. ३ । ९ । १) इति ह्यभिहितम् । ' पृथिव्या आपः ' रसः । अप्सु हि पृथिवी ओता च प्रोता च । " यदिदं सर्वमप्स्वोत च प्रोतं च " (श. प. बृ. ३ । ६ । १ ।) इत्यभिहितम् । ' अपामोषधयः ' रसः । कार्यत्वाद्रसत्वमोषध्याः ' ओषधीनां पुष्पाणि ' । ' पुष्पाणां फलानि ' । ' फलानां पुरुषः ' । ' पुरुषस्य रेतः ' । " सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतम् " (   ) इति श्रुत्यन्तरात् । यत एव सर्वभूतानां सारतममेतत् ' रेतः ' । अतः का नु खलु अस्य योग्या प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

' स ह ' स्रष्टा ' प्रजापतिः ईक्षांचक्रे ' । ईक्षां कृत्वा ' स्त्रियं ससृजे ' । ' तां ' च ' सृष्ट्वा ' ' अध

१–शतरूपाख्याम्, इति द्विवेदगङ्गः ॥

ससृजे ताᳪं सृष्ट्वाऽधऽउपास्त तस्मात्स्त्रियमधऽउपासीत श्रीर्हृ॒ वैषा स
एतम्प्राञ्चं ग्रावाणमात्मनऽएव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

(त्तु) तस्या व्वेदिरुपस्थः । (स्थो) लोमानि बर्हिश्चर्म्माधिषवणे समिद्धो
मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै व्वाजपेयेनै यजमानस्य लोको भवति
तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासञ्चरत्या स स्त्रीणाᳪं
सुकृतम्वृङ्क्तेऽथ यऽइदमविद्वानधोपहासञ्चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृत-
म्वृञ्जते ॥ ३ ॥

(तऽए) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालकऽआरुणिराह । (है) एतद्ध स्म
वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्यऽआहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारितऽआह बहवो
मर्य्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया व्विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति यऽइद-
मविद्वाᳪंसोऽधोपहासञ्चरन्तीति ॥ ४ ॥

अध उपास्त । तस्मात् स्त्रियमध उपासीत । श्रीर्हि एषा । स एतं प्रांचं ग्रावाणमात्मन एव समुद-पारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिषवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान्ह वै वाजपेयेन लोको भवति । तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति । आ स स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरति । आ अस्य स्त्रियः सुकृतं वृंजते ॥ ३ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह । बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोका-त्प्रयान्ति । य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्ति । इति ॥ ४ ॥

उपास्त ' मैथुनाख्यं कर्म अधउपासन नाम कृतवान् । ' तस्मात् ' ' स्त्रियमेवाध उपासीत ' । ' श्रीर्हि एषा ' । श्रेष्ठ उपासकः । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजा । अत्र वाजपेयसामान्य श्रुतिराह—' स एतमात्मनो ग्रावाण ' सोमा-भिषवोपलस्थानीय कठिनसामान्यात् । प्रजननेन्द्रिय ' उदपारयत् ' उत्पूरितवान् स्त्रीव्यजनं प्रति । ' तेन एनां ' स्त्रियं ' अभ्यसृजत् ' अभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरित्यादि समस्त सामान्य प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतो मध्यप्रदेशः स्त्रीव्यञ्जनस्य । ' तौ मुष्कौ ' वृषणौ अधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बध्यते । वाजपेययाजिनः ' यावान् लोकः ' प्रसिद्धः । ' तावान् ' विदुषो मैथुनकर्मणः फल इति स्तूयते । तस्मात् बीभत्सा न कार्येति । ' य एवं विद्वानधोपहास चरति ' । ' आ स स्त्रीणा सुकृत वृङ्क्ते ' वर्जयति । ' अथ ' पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न जानाति । ' अविद्वान् ' रेतसो रसतमत्वं च ' अधोपहास चरति ' । ' अस्य ' अविदुषः स्त्रियः सुकृतं ' ' आवृंजते ' ॥ ३ ॥

' एतद्धस्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । अधोपहासाख्यं मैथुनं कर्म वाजपेयसम्पन्नं विद्वानिति यावत् ।

बहु वाऽइदꣳ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहन्तद्रेतऽआददे ॥ पुनर्म्मामैत्विन्द्रियम्पुनस्तेजः पुनर्भ्भगः । पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थानङ्कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

(ट)अथ यद्युदकऽआत्मानम्पश्येत् । (च) तदभिमन्त्रयेत मयि तेजऽइन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतमिति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वाऽएषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । (स्तु) तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामुपक्रीणीयात्सा

बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेत स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा मंत्रयेत–" यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे ॥ पुनर्मा मैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्ताम् " । इति–अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय । अन्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

अथ यदि उदक आत्मानं पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत–" मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतम् "–इति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ।

तथा ' नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च आह ' । किञ्च–एत आहुरित्यभिधीयते । ' बहवो मर्याः ' मरणधर्मिणो मनुष्याः ब्राह्मणा अयनं येषां ते ' ब्राह्मणायनाः ' ब्रह्मबन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्यर्थः । ' निरिन्द्रियाः ' विश्लिष्टेन्द्रियाः ।' विसुकृतः ' विगतसुकृतकर्माणः । अविद्वांसो मैथुनकर्मासक्ताः इति यावत् । किं ' अस्माल्लोकात्प्रयन्ति ' परलोकात्परिभ्रष्टाः । इति मैथुनकर्मणः अत्यन्तपापहेतुत्व दर्शयति–य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति ॥ ४ ॥

श्रीमन्थं कृत्वा पत्न्या ऋतुकाल ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतो यदिदं ' रेतः स्कन्दति ' ' बहु वा ' अल्पं वा ' सुप्तस्य वा जाग्रतो वा ' रजःप्राबल्यात् ' तदभिमृशेत् ' ' अनुमन्त्रयेत वा ' अनुजपेदित्यर्थः । यदा अभिमृशति तदा ' अनामिकांऽगुष्ठाभ्यां ' तद्रेतः आदत्ते । " यन्मेऽद्य रेतः " इत्यादिना " आददे " इत्येवमन्तेन मन्त्रेण । " पुनर्माम् " इत्यनेन मन्त्रेण ' निमृञ्ज्यात् ' ' अन्तरेण ' मध्ये ' भ्रुवौ ' भ्रुवोर्वा ' स्तनौ ' स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

' अथ यदि ' कदाचित् ' उदके आत्मान ' आत्मच्छायां ' पश्येत् ' । तत्रापि ' अभिमन्त्रयेत ' अनेन' मन्त्रेण " मयि तेजः " इति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वै ? ' एषा ' पत्नी ' स्त्रीणां ' मध्ये ' यत् ' यस्मात् ' मलोद्वासाः ' उद्गतमलवद्वासाः । ' तस्मा त्

चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यशऽआददऽइत्ययशाऽएव भवति ॥ ७ ॥

स यामिच्छेत् । (त्का) कामयेत मेति तस्यामर्थन्निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ सन्धायोपस्थमस्याऽअभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ यामिच्छेन्न गर्भन्दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ सन्धायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआददऽइत्यरेताऽएव भवति ॥ ९ ॥ शतम् ७६०० ॥

सा चेदस्मै न दद्यात् । काममेनामपक्रीणीयात् । सा चेदस्मै नैव दद्यात् । कामं एनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेत्–"इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे"–इति । अयशा एव भवति ॥ ७ ॥

स यामिच्छेत् । कामयेत मेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं संधाय । उपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्–"अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमंगकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादय"–इति ॥ ८ ॥

अथ यामिच्छेत् । न गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं सन्धाय–अभिप्राण्यापाण्यात् "इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे"–इति । अरेता एव भवति ॥ ९ ॥

तां 'मलोद्वाससं यशस्विनीं' श्रीमतीं अभिक्रम्याभिगम्य 'उपमन्त्रयेत' । इदं अद्य आवाभ्यां कार्यं यत् पुत्रोत्पादनमिति । त्रिरात्रान्ते आप्लुती 'सा चेत्' 'अस्मै' न दद्यान्मैथुन कर्तुं 'काममेनां' अवक्रीणीयात् आभरणादिना ज्ञापयेत् । तथाऽपि 'सा नैव दद्यात्' चेत् । 'काममेनां' 'यष्ट्या वा पाणिना वा' उपहन्यात् । अभिक्रामेन्मैथुनाय । शप्स्यामि त्वा दुर्भगां करिष्यामीति प्रत्याख्याप्य । तां अनेन मन्त्रेण उपगच्छेत् । "इन्द्रियेण ते यशसा यश ऽआददे" इति । सा तस्मात् तदभिशापोद्बन्धात् दुर्भगा इति ख्याता 'अयशा एव भवति' । शाखांतरानुसारेणेदमुच्यते । सा चेत् अस्मै दद्यात् । अनुगुणा एव स्यात् भर्तुः । तदा अनेन मन्त्रेणोपगच्छेत् । "इद्रियेण ते यशसा यश आदधामि" इति । तदा यशस्विनावेव उभावपि भवतः ॥ ७ ॥

स यामिति । 'सः यां' भार्यामिच्छेत् इयं 'मा' मां 'कामयेतेति' । 'तस्यां' 'योनौ' 'अर्थं' प्रजननेन्द्रियं 'निष्ठाप्य' निक्षिप्य । 'मुखेन मुखं सन्धाय' । 'उपस्थं अस्याः अभिमृश्य जपेत्' इमं मन्त्रं "अंगादंगात्" इति ॥ ८ ॥

'अथ यामिच्छेत् न गर्भं दधीत' न धारयेत् गर्भिणी मा भूदिति । तस्यामर्थमिति । पूर्ववत् । 'अभिप्राण्य' प्राणनं प्रथम कृत्वा, पश्चादपान्यात् । "इंद्रियेण ते रेतसा रेत आददे" इत्यनेन मन्त्रेण । 'अरेता एव भवति' न गर्भधारिणी भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यामिच्छेद्गर्भन्दधीतेति । तस्यामर्थन्निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ सन्धायापान्याभिप्प्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । (त्त) तञ्चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्प्रातिलोमꣳ शरबर्हि स्तीर्त्वातस्मिन्नेतास्तिस्रः शरभृष्टीः प्प्रातिलोमाः सर्प्पिषाऽक्त्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूँस्तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वाऽएष निरिन्द्रियो व्विसुकृद्दस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायायाऽउपहासन्नेच्छेदुत ह्येवंव्वित्परो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं संधाय अपान्याभिप्राण्यत्—"इन्द्रियेण रेतसा ते रेत आदधामि"—इति । गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्द्विष्यात् । आमपात्रे अग्निमुपसमाधाय । प्रतिलोमं शरबर्हिः स्तीर्त्वा । तस्मिन्नेतास्तिस्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषा अक्त्वा जुहुयात्—"मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददे असौ"—इति नाम गृह्णाति । "मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूँस्त आददे असौ"—इति नाम गृह्णाति । "मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददे असौ"—इति नाम गृह्णाति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति । यमेवंवित् ब्राह्मणः शपति । तस्मादेवंवित् श्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेत् । उत हि एवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेद्गर्भं दधीत इति । तस्या अर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेण 'अपान्य अभिप्राण्यात्' "इंद्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि" इति । 'गर्भिण्येव भवति' ॥ १० ॥

'अथ' पुनः 'यस्य जायायै जारः' उपपतिः 'स्यात्' । 'तं चेत् द्विष्यात्' अभिचरिष्यामि एन इति मन्येत । तस्येदं कर्म । 'आमपात्रे' 'अग्निमुपसमाधाय' । सर्वं 'प्रतिलोम' कुर्यात् । तत् तस्मिन्नग्नौ 'एताः तिस्रः शरभृष्टीः' शरेषीकाः 'सर्पिषा अक्त्वा' घृतेनाभ्यज्य 'प्रतिलोमाः' विपरीताग्राः 'जुहुयात्' । "मम समिद्धेऽहौषीः" इत्याद्या आहुतीः । 'असाविति' नामग्रहणं प्रत्येकम । स एषः 'एवंवित्' ब्राह्मणः' यं' शपति । 'स विसुकृत्' विकृतपुण्यकर्मा 'प्रैति' । 'तस्मात् एवंवित् श्रोत्रियस्य जायायाः'

१—आशा प्रार्थना प्रतीक्षा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा च नोपपादित तस्य परीक्षा पराकाशः । इति द्विवेदगंगः ।

(त्यु) अथ युस्य जायामार्त्तवुम्विन्देत् । (त्य) त्र्यहङ्कꣳसे नु पिबेदु-हतवासा नैनाम्वृषलो न व्वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्तुऽ आप्लूय व्व्रीहीनुव-घातयेत् ॥ १२ ॥

(त्स) स युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे गौरो जायेत व्वेदमनुब्ब्रुवीत सुर्व्वमायुरियादिति क्षीरौदनम्पाचयित्वा सुर्प्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जुनयितवै ॥ १३ ॥

(वाऽअ) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्त्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ व्वेदावनुब्ब्रुवीत सुर्व्वमायुरियादिति दध्योदनम्पाचयित्वा सुर्प्पि-ष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जुनयितवै ॥ १४ ॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् । त्र्यहं कंसे न पिबेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्यु-पहन्यात् । त्रिरात्रांत आप्लूय । व्रीहीनवघातयेत् ॥ १२ ॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत । वेदमनुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । क्षीरौदनं पाच-यित्वा । सर्पिष्मंतमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १३ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिंगलो जायेत । द्वौ वेदावनुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । दध्योदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

दारेण ' नोपहासं ' नर्मापि न कुर्यात् । किमुत अधोपहासम् । ' हि ' यस्मात् एवंविदपि तावत् ' परो भवति ' । शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

' अथ यस्य जायामार्तव विन्देत् ' ऋतुभावः प्राप्नुयात् इत्येवमादिग्रन्थः " श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां "—(क. ७) इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् । ' त्र्यहं कंसे न पिबेत् ' । अहतवासाश्च भवेत् । ' न एनां ' स्नातां अस्नातां च ' वृषलो वृषली वा ' नोपहन्यान्नोपस्पृशेत् । ' त्रिरात्रांते ' त्रिरात्रऋतुसमाप्तौ ' आप्लूय ' स्नात्वा ' अहतवासाः ' स्यात् । इति व्यवहितेन संबंधः । तामाप्लुतां 'व्रीहीनवघातयेत् ' व्रीह्यवघाताय तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १२ ॥

' स य इच्छेत् पुत्रो मे गौरः ' वर्णतः ' जायेत ' । ' वेदमेकमनुब्रुवीत । ' ' सर्वमायुरियात् ' वर्षशतम् । ' क्षीरौदनं पाचयित्वा ' । ' सर्पिष्मन्तमश्नीयातां ' । ' ईश्वरौ जनयितवै ' ॥ १३ ॥

' दध्योदनं ' दध्ना चरु ' पाचयित्वा ' ' पुत्रो मे कपिलः पिंगलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरिया-दिति ' पुत्रं चेदिच्छति ॥ १४ ॥

(वाऽअ) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानुनुब्रूवीत सुर्व्वमायुरियादित्युदौदनम्पाचयित्वा सुर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जुनयितवै ॥ १५ ॥

(वाऽअ) अथ युऽ इच्छेत् । (दु) दुहिता मे पण्डिता जायेत सुर्व्वमायुरियादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सुर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जुनयितवै ॥ १६ ॥

(वाऽअ) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषिताम्वाचम्भाषिता जायेत सुर्व्वान्वेदानुनुब्रुवीत सुर्व्वमायुरियादिति माᳫँसौदनम्पाचयित्वा सुर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जुनयितवाऽ औक्ष्णेन वाऽऽर्षभेण वा ॥ १७ ॥

(वाऽथा) अथाभिप्प्रातरेव । स्थालीपाकावृताऽऽज्यञ्चेष्टित्वा स्थाली-

---

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत । त्रीन् वेदाननुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । उदौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पंडिता जायेत । सर्वमायुरियात् इति । तिलौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पंडितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत । सर्वान् वेदाननुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । मांसौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै । औक्ष्णेन वा । आर्षभेण वा ॥ १७ ॥

अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृता आज्यं चेष्टित्वा । स्थालीपाकस्योपघातं जुहोति–" अग्नये

" अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदाननुब्रुवीत " इत्यादि । इच्छति पुत्रम् [1] तदा एवमत्र न नियमः । केवलमेव स्वाभाविकं ओदनम् । उदकग्रहणमन्यप्रसंगनिरासार्थम् ॥ १५ ॥

' दुहिता मे पंडिता जायेत ' । दुहितुः पांडित्यं गृहतन्त्रविषयमेव । वेदे अनधिकारात् । ' तिलौदनं ' कृसरम् ॥ १६ ॥

विविध जिगीथः ' विजिगीथः ' प्रख्यात इति यावत् । ' समितिंगमः ' सभां गच्छतीति प्रगल्भः इत्येतत्पांडित्यस्य पृथक् ग्रहणात् । ' शुश्रूषितां ' श्रोतुमिष्टां रमणीयां ' वाचं ' ' भाषिता ' संकृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रमोदनं ' मांसौदनं ' तन्मांसनियमार्थं ब्रवीति ' औक्ष्णेन वा ' मांसेन । उक्षा सेचनसमर्थः पुगवः । तदीयं मांसम् । ' आर्षभेण वा ' । ऋषभस्ततोऽप्यधिकवयाः । तदीयमार्षभं मांसम् ॥ १७ ॥

' अथाभिप्रातरेव ' काले अवघातनिर्वृत्तान् तण्डुलानादाय ' स्थालीपाकावृता ' ' आज्य चेष्टित्वा ' आज्य-

---

१–अन्यस्य क्षीरादेर्निवृत्यर्थमित्यर्थः ।

पाकुस्योपघातञ्जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्युप्र-सवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणीऽउदपात्रम्पूरयित्वा तेनैनान्त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्या-मिच्छ प्रफुर्व्यम् । सञ्जायाम्पत्या सहेति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथैनामाभिपद्यते। (तेऽमो) अमोऽहमस्मि सा त्वꣳ सा त्वम-स्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऽ ऋक्त्वन्द्यौरहम्पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि सꣳरभावहै सह रेतो दधावहै । पुꣳसे पुत्राय वित्तयऽइति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथास्याऽऊरू विहापयति । विजिहीथान्द्यावापृथिवीऽइति तस्यामर्थन्निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णु-र्योनिङ्कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता

स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे प्रसवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा "–इति । हुत्वा, उद्धृत्य, प्राश्नाति । प्राश्य, इतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी, उदपात्रं पूरयित्वा, तेनैनां त्रिरभ्युक्षति–" उत्तिष्ठातो विश्वावसो[1]ऽन्यामिच्छ प्रफर्व्यम्[2] । सं जायां पत्या सह "–इति ॥ १८ ॥

अथैनामभिपद्यते–" अमो[3]ऽहमस्मि सा[4] त्वं सा त्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि संरभावहै सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वित्तये[5] " इति ॥ १९ ॥

अथ गर्भाधानम् ।

अथास्या ऊरू विहापयति–" विजिहीथां द्यावापृथिवी "–इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य ।

संस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुतीः 'जुहोति' उपघातमुपहत्योपहत्य । " अग्नये स्वाहा " इत्याद्याः । गार्ह्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । 'हुत्वोद्धृत्य' चरुशेषं 'प्राश्नाति' स्वयं 'प्राश्य' 'इतरस्याः' पत्न्यै 'प्रयच्छति' उच्छिष्टम् । 'प्रक्षाल्य पाणी' आचम्य 'उदपात्रं पूरयित्वा' । तेनोदकेनैनां 'त्रिर-भ्युक्षति' अनेन मन्त्रेण " उत्तिष्ठातो विश्वावसो "–इति । सकृन्मंत्रोच्चारणम् ॥ १८ ॥

'अथैनामभिपद्यते' । क्षीरौदनादि यथाऽपत्यकामं भुक्त्वेति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः । संनिवेशकाले " अमो-ऽहमस्मि " इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥

'अथास्या ऊरू विहापयति' विश्लेषयति । " विजिहीथां द्यावापृथिवी " इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि

१–एतन्नामकगन्धर्व ! इति बोध्यम् । २–'प्रफर्व्यम्' प्रकर्षेण गम्यां तां प्रथमयुवतिं तरुणीमित्यर्थः । ३–अमः प्राणः इति । ४–'सा' इति तच्छब्देन 'वाक्' गृह्यते । ५–वित्तिर्लाभ इति ।

गर्भन्दधातु ते । गर्भन्धेहि सिनीवालि गर्भन्धेहि पृथुष्टुके । गर्भन्तेऽ अश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययीऽअरणी । याभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तन्ते गर्भन्दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । व्वायुर्दिशां यथा गर्भऽएवङ्गर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा व्वातः पुष्करिणीᳬं समीङ्गयति सर्व्वतः । एवा ते गर्भऽ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायम्वज्रः कृतः सार्गडः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्ज्जहि गर्भेण सावरᳬं सहेति ॥२२॥

मुखेन मुखं सन्धाय । त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि–" विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं ते गर्भं दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि ते " ॥ 'असौ' इति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

अथ सोष्यन्तीकर्म ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति–" यथा वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं वज्रः कृतः सार्गडः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरं सह "–इति ॥ २२ ॥

पूर्ववत् । 'त्रिरेनां' शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि । " व्विष्णुर्योनिम् " इत्यादि प्रतिमन्त्रम् । अंते 'नाम गृह्णाति' 'असाविति' तस्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

'सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति' प्रसूतिकाले सुखप्रसवार्थं अनेन मन्त्रद्वयेन " यथा व्वातः पुष्करिणीं समीगमयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु " इत्यादिना ॥ २२ ॥

१–'रूपाणि पिंशतु' अवयवान् विभागशो दर्शनयोग्यान्करोत्विति भावः । २–'सिनीवालि' अन्नवति इति । ३–'पृथुष्टुके' पृथुर्विस्तीर्णा स्तुका स्तुतिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । तद्रूपेण वर्तमाने इत्यर्थः । ४–'सूतवे' प्रसोतुमेसि । ५–'समीङ्गयति'–सञ्चालयति । ६–'एवा' एवमेव । ७–'सार्गडः' सार्गलः, अर्गलेन निरोधेन सहितः । ८–'सपरिश्रयः' परिवेष्टनसहितः । ९–तथाऽस्मिन्मन्त्रे इन्द्रशब्दो वायुवाचकः । वायुश्चात्र प्रसूतिकालीयः । १०–सावर मांसपेशी तया सह ।

जातेऽग्निमुपसमाधाय । (या) अङ्कऽ आधाय कर्ठ॑से पृषदाज्यु-मानीय पृषदाज्यस्योपघातञ्जुहोत्यस्मिन्त्सहस्रम्पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्द्याम्मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥

यत्कर्म्मणाऽत्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्स्विष्टठ्ठँ सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथास्यायुष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कर्णमभिनिधाय व्वाग्वागिति त्रिरथास्य नामधेयङ्करोति व्वेदोऽसीति तदस्यैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ दधि मधु घृतठ्ठँ सठ्ठँसृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्व्वन्त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म ।

जाते अग्निमुपसमाधाय । अंके आधाय । कंसे पृषदाज्यमानीय । पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति–" अस्मिन् सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्द्याम्मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा " ॥ २३ ॥

" यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृत् विद्वान् स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा "–इति ॥ २४ ॥

अथायुष्यकरणम् ।

अथास्यायुष्यं करोति–दक्षिणं कर्णमभिनिधाय, वाग्वागिति त्रिः । अथास्य नामधेयं करोति–" वेदोऽसि " इति । तदस्यैतद् गुह्यमेव नाम स्यात् । अथ दधिमधुघृतं संसृज्य, अनन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति–" भूस्त्वयि दधामि । भुवस्त्वयि दधामि । स्वस्त्वयि दधामि । भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि "–इति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म । 'जातेऽग्निमुपसमाधाय' 'अंक आधाय' 'कंसे पृषदाज्यमानीय' सन्नीय सयोज्य 'पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति' । " अस्मिन् सहस्रम् " इति । आवापस्थाने ॥ २३ ॥ २४ ॥

'अथास्यायुष्यं करोति' । 'अथास्य' 'दक्षिणं कर्णमभिनिधाय' स्वमुखम् । 'वाग्वागिति त्रिः' जपेत् । 'अथास्य नामधेयं करोति' " वेदोऽसि " इति । 'तदस्यैतत्' 'गुह्यमेव' गोप्यमेव नाम भवति

१–'सहस्रम्पुष्यासम्' अनेकपोषकः । २–'उपसन्द्यां' सन्ततौ । 'मा च्छैत्सीत्' मा विच्छिन्ना भूत् । इति ।

(त्यु) अथैनमभिमृशति । (त्यु) अश्मा भवपरशुर्भव हिरण्यमस्तुतम्भव आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । (तऽइ) इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वम्वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तनम्प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो यो

अथैनमभिमृशति–" अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम् "–इति ॥ २६ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते–" इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरत् "–इति ॥ २७ ॥

अथ स्तन्यप्रदानम् ।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति–" यस्ते स्तनः शशयो यो मयो भूर्यो रत्नधा

" वेदैः " इति । ' अथ दधि मधु घृतं संसृज्य ' सन्नीय ' अनन्तर्हितेन ' वस्त्वन्तराव्यवहितेन ' जातरूपेण ' हिरण्येन ' प्राशयति ' " भूस्त्वयि दधामि " इत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकम् ॥ २९ ॥

'अथैनमभिमृशति'–"अश्मा भव" इत्यादिना । हे पुत्र ! 'अश्मा भव' पाषाणवत्स्थिरो भवेत्यर्थः । 'परशुर्भव' यथा अयःस्पृगच्छं य स्पृशति तस्य सुवर्णत्व करोति, तथा त्वमपि य स्पृशसि करेण मस्तके तस्य सुवर्णत्वं सुब्रह्मण्यं कर्तुं समर्थो भवेत्यर्थः । कि च ' हिरण्यमस्तुत भव ' अक्षय सुवर्ण परमात्मस्वरूप वित्तं भवेत्यर्थः । तदेवोक्त–" नादिर्नान्तो न मध्यं वा यस्य वित्तस्य विद्यते । भोगे न च क्षय याति तदेव वसु दीयताम् "–( ) इति । तदेव स्फुटयति–"आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्"–व्यवहारत इति ॥२६॥

' अथास्य मातरमभिमन्त्रयते '–" इडाऽसि " इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

' अथैनं मात्रे प्रदाय ' स्वांकस्थम् । ' स्तनम्प्रयच्छति '–" यस्ते स्तनः " इत्यादिमंत्रेण ॥ २८ ॥

१–' इडा ' भोग्या, यद्वा पृथिवी, यद्वा इडानाम्नी पात्री इति ।

२–' मैत्रावरुणी ' मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या अरुन्धती, यद्वा मैत्रावरुणदैवाग्विषयिणी, यद्वा मित्रावरुणयोरुत्पन्ना इति ।

३–' शशयः ' शशयानः तव देहे वर्तमानोऽन्यैरनुपभुक्तः सुप्त इवास्ते इति शेषः । इति द्विवेदगगः । अथवा ' शशयः ' इत्यत्र प्रथमशकारस्थाने ' स ' इत्यक्षरव्यत्यासं कृत्वा शयः कर्मफल शेतेऽस्मिन्कर्तेति व्युत्पत्तेस्तेन सह वर्तत इति सशय. । यद्वा श सुख तस्य हेतुभूतं शयः स्थितिः स्थान स्तनोत्थानदेशरूप यस्य स्तनस्य स शशय. । इति मिताक्षरायां नित्यानन्दाश्रममुनिः । ' शशयः ' " शीङ् स्वप्ने " । सुप्त इवास्ते अनुपभुक्तोऽन्यै; । इत्युवटः । ' शशयः ' शेते इति शशयः । अच्प्रत्यये द्वित्वं पूर्वस्यात्व च छान्दसम् । सुप्त इवास्तेऽन्यैरनुपभुक्तत्वात् । "यस्ते स्तनो निहितो गुहायां " (श. प. १४ । २ । १ । १५) इति श्रुतेः । इति महीधरः ॥

४–' वेदः ' अनुभवः सर्वस्य निजं स्वरूप परमात्मलक्षणम् । इति द्विवेदगगो व्याचख्यौ ॥

५–अस्मिन्पुत्रमन्थकर्माणि प्रायशो मंत्रा उत्तानार्था इति मत्वा भाष्यकारैर्न व्याख्याताः । । अतस्तन्मत्रार्थसुलभत्वार्थं प्रायो मन्त्रगतविषमपदेषु द्विवेदगंगनित्यानन्दाश्रममुनिभ्यां कृतभाष्यतस्तावन्तं तावन्तमशमुद्धृत्य स्फुटतरमर्थप्रदर्शनं कृतमिति ॥

मयोभूर्य्यो रत्नधा व्वसुविद्युः सुदत्रः । येन व्विश्वा पुष्यासि व्वार्य्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकारिति ॥ २८ ॥

तम्वाऽ एतमाहुः । (३) अतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः । परमाम्बत काष्ठाम्प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्च्चसेन यऽ एवम्विदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

(तेऽथ) अथ व्वᳬँशः । (स्तु) तदिदम्वयम्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो व्वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्ग्गीपुत्राद्गार्ग्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्ग्गीपुत्राद्गार्ग्गीपुत्रो गार्ग्गीपुत्राद्गार्ग्गीपुत्रो बाडेयीपुत्राद्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्ण्णीपुत्राद्धारिकर्ण्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥३०॥

वसुवित् यः सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यासि वार्याणि सरस्वति तामिह धातवेऽकः" (ऋ० सं० ३८।५) इति ॥ २८ ॥

तं वा एतमाहुः । अतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः । परमां बत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । यः एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

अथ स्त्रीप्रधानो विद्यावंशः ।

अथ वंशः । तदिदम् १ वयं भारद्वाजीपुत्रात् । २ भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमांडवीपुत्रात् । ३ वात्सीमांडवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । ४ पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ५ गार्गीपुत्रः पाराशरी-

---

तं वा एतमाहुरिति । अनेन विधिना मन्त्रवद्गर्भाधानजातकर्मादिना जातः संस्कृतश्च पुत्रः पितरं पितामहं वा अतिशेते । 'बतेति' विस्मये । 'श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन' च 'परमां काष्ठां' निष्ठां 'प्राप' इत्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य च 'एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते' । स चैवं स्तुत्यो भवतीत्यध्याहारः । इति ॥ २९ ॥

अथानंतरं समस्तप्रवचनवंशः स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्र-

---

१—'वसुवित्' वसु कर्मफलं तद्विन्दन्तीति वसुवित् इति ॥

२—'सुदत्रः' सुष्ठु ददातीति सुदत्रः कल्याणद इति ॥

३—असौ उपनिषदुक्तो जातकर्मनामकर्मणोर्विधिः यथोक्तप्राणविद्याविदः कृतश्रीमन्थस्य पुत्रमन्थमनुतिष्ठत एवेत्यवसीयते प्रकरणप्राबल्यात् । पारस्करगृह्योक्तस्तु—अनैतादृशः सामान्येन सर्वस्य द्विजातेरित्यवसेयः प्रकरणपार्थक्यात् । इत्येवमुभयत्राधिकारिभेदोऽवगम्यतामिति ॥

४—पुत्रमन्थकर्मणः स्त्रीसंस्कारार्थत्वेनोक्तत्वात्तत्सन्निधानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते । इति द्विवेदगंगो व्याचख्यौ ॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात् ।(त्कौ)काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रऽआर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ३१ ॥

(ऽ)आलम्बीपुत्रात् । (दा)आलम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याङ्क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

कौंडिनीपुत्रात् । ६ पाराशरीकौंडिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ७ गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ८ गार्गीपुत्रो बाडेयीपुत्रात् । ९ बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रात् । १० मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्रात् । ११ हारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । १२ भारद्वाजीपुत्रः पैंगीपुत्रात् । १३ पैंगीपुत्रः शौनकीपुत्रात् । १४ शौनकीपुत्रः-॥ ३० ॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात् । १५ काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् । १६ कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्रात् । १७ बौधीपुत्रः शालंकायनीपुत्रात् । १८ शालंकायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात् । १९ वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २० गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात् । २१ आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २२ गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । २३ वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । २४ भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । २५ पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । २६ वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात् । २७ आर्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्रात् । २८ शौंगीपुत्रः सांकृतीपुत्रात् । २९ सांकृतीपुत्रः-॥ ३१ ॥

आलंबीपुत्रात् । ३० आलंबीपुत्र आलंबायनीपुत्रात् । ३१ आलंबायनीपुत्रो जायंतीपुत्रात् । ३२ जायंतीपुत्रो मांडूकायनीपुत्रात् । ३३ मांडूकायनीपुत्रो मांडूकीपुत्रात् ।

विशेषणात् आचार्यपरंपरा कीर्त्यते । आदित्यमारभ्य यावद्भारद्वाजीपुत्रः तावदधोमुखो नियताचार्यपर्वक्रमः वंशः ' समस्तस्यैव प्रवचनस्य न त्वेकस्य खिलकाण्डस्य । तस्य च सर्ववेदशेषत्वावधारणात् । आदित्याल्लब्धा-

प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्नीपुत्रऽआसुरायणादासुरायणऽ आसुरेरासुरिर्य्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुणऽ उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्व्वाजश्रवसो व्वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो व्वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्व्वाचो व्वागम्भिण्याऽअम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि व्वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५।५ ॥ (९) ६-४ ॥

आदितो नवमोऽध्यायः सप्तमप्रपाठकश्च बृहदारण्यकोपनिषदि तु षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

प्रपाठके कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥ अध्याये कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ध्यायद्वयात्मकमन्तिमं खिलकाण्डं समाप्तम् ।
इति षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

---

३४ मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्रात् । ३५ शांडिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात् । ३६ राथीतरीपुत्रः क्रौंचिकीपुत्राभ्याम् । ३७ क्रौंचिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । ३८ वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्रात् । ३९ भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । ४० प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् । ४१ सांजीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् । ४२ कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः ४३ प्राश्नीपुत्र आसुरायणात् । ४४ आसुरायण आसुरेः । ४५ आसुरिर्याज्ञवल्क्यात् । ४६ याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । ४७ उद्दालकोऽरुणात् । ४८ अरुण उपवेशेः । ४९ उपवेशिः कुश्रेः । ५० कुश्रिर्वाजश्रवसः । ५१ वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगात् । ५२ जिह्वावान् बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । ५३ असितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् ।

न्यादित्यानि । तानीमानि ' शुक्लानि ' अव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानि ' इमानि यजूंषि ' तानीमानि ' शुक्लानि ' शुद्धानि ' वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन आख्यायन्ते ' प्रवचनविषयीक्रियन्ते इति ॥ ३०–३३ ॥

---

* अस्मिंश्चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि यद्यपि श्रीसायणाचार्यकृत भाष्यं नास्ति तथापि आदित आरभ्य औपनिषदं शतपथब्राह्मणे भूयस्त्वेन श्रीसायणाचार्यकृत भाष्यमेवास्तेऽतः सर्वेषु विषमपृष्ठेषु एष एव शिरोलेखश्छत्रिन्यायेन स्थापित इति ॥

१–" आख्या प्रवचनसंयोगात् " (जै. सू. १ । १ । ८ । २८) इति जैमिन्याचार्योदितराद्धांतात् । इति गम्यते ॥

५४ हरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् । ५५ शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः । ५६ कश्यपो नैध्रुविर्वाचः । ५७ वागंभिण्याः । ५८ अंभिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायंते ॥ ३३ ॥

दृष्टिमात्रं भवेद्दृश्यं कैवल्यं तत्परं पदम् । वेदान्तसारसर्वस्व स्वसवेद्य शिवोदितम् ॥ १ ॥
अहं ब्रह्मेत्येतन्मननमपि विप्लाव्य सहसा समाध्यन्तं सर्वं स्वयमपि गिलत्युद्भटतया ।
परानन्दः कोऽपि प्रकटपदभूम्येकविजयी परस्तुर्यातीतो जयति हि विवेकानवसरः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थं पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६ । ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदन्तिमं खिलकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ । ३ ॥

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे–

काण्डानि.	अध्यायाः	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि	कण्डिकाः
१	९	७	३७	८३७
२	६	५	२४	५४९
३	९	७	३७	८५९
४	६	५	३९	६४८
५	५	४	२५	४७१
६	८	५	२७	५३०
७	५	४	१२	३९८
८	७	४	२७	४३७
९	५	४	१५	४०२
१०	६	४	३१	३६९
११	८	४	४२	४३७
१२	९	४	२९	४५९
१३	८	४	४३	४३२
१४	९	७	५०	७९६
१४	१००	६८	४३८	७६२४
	श्लोकसंख्या–	२४०००	अक्षरसंख्या–	७६८०००

इति चतुर्दशकाण्डात्मकं माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ॥

अथास्या बृहदारण्यकोपनिषदः स्वाध्यायप्रवचनादौ पठ्यमाना शान्तिः ।

आदौ—

ॐ नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ १ ॥
श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्सन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (बृ. उ.) ५ । १ । १]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्ते—

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (बृ. उ.) ५-१-१]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ३ ॥
गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ४ ॥
आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।
ॐ सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः, प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि, ॐ ।

इति बृहदारण्यकोपनिषच्छान्तिः ।

अथ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणस्य स्वाध्यायप्रवचनान्ते पठ्यमानं स्वाध्यायानिराकरणम्. ।

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ।

ॐ प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः ।
कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वा हार्षीः श्रुतम्मयि ॥

ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] ॥

स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥

[पार. गृ. सू. ३ । १६ । १ ॥]

इति ।

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

म. म. पं. नित्यानन्दपर्वतीयकृतव्याख्यासहितं

प्रतिज्ञासूत्रं प्रारभ्यते ।

प्रथमा कण्डिका ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

अथ—श्रौतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरं च प्रतिज्ञा व्यवहारजन्यज्ञानविषयोऽर्थः विधास्यत इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

स्वरसंस्कारयोश्छंदसि नियमात्तज्ज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रश्च—**इषे त्वा** (वा. सं. १।१) इत्यादिः । ब्राह्मणं च **व्रतमुपैष्यन्** (मा. श. प. १।१।१।१) इत्यादि । तयोर्वेदसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्मिञ्छुक्ले याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिन्नेतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायामतिप्रसंगः स्यादत आह—**शुक्ल** इत्यादि । कृष्णयजुषो व्यावृत्त्यर्थं शुक्लग्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कारसिद्ध्यर्थं आम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणाक्रान्तानामनियतपरिमाणानामेव **इषे त्वा** इत्यादिमन्त्राणामेव ग्रहणंस्यात् । न तु पादसंबद्धानां **अग्निर्मूर्द्धा** (वा.सं. ३।१२) इत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्त्यर्थमाह—**माध्यन्दिनीयक** इति । कण्वशाखा हि न माध्यन्दिनमुनिप्रोक्तेति न तत्रातिप्रसंगः । " ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ "–(प्रति. सू. १।८) इत्यनेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया स्वराणामुदात्तादीनां प्रकिया प्रयोगः कथ्यते इति सूत्रशेषः ॥ ३ ॥

स्थानस्याभ्यर्हितत्वेनानुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

हृद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

" उच्चैरुदात्तः " (प्राति. सू.) इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ "हस्तेन ते" (प्राति. सू. ....) इत्यनेन प्रदर्शनोक्तावपि हृदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुनरारंभः । हृदीति सामीप्ये सप्तमी । हृदयसमीपे हस्तेनानुदात्तः स्वरः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां हृदयसमीपे हस्तस्थापनं कर्तव्यमिति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये " हस्तेन ते "–(प्रा. सू. ....) इति सामान्येनोक्त तथापि स दक्षिण एव ग्राह्यः । " दिशामनुक्तौ प्राची स्यात्तथा हस्तस्तु दक्षिणः;" इति परिभाषणात् ॥ ४ ॥

१–इदं च प्रतिज्ञासूत्रं कातीयाष्टादशपरिशिष्टांतर्गततृतीयपरिशिष्टभूतप्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रात् " अथातः प्रतिज्ञा गोत्रचरणपृच्छाया वक्ष्यते " इत्यस्माद्भिन्न तथा कातीयाष्टादशपरिशिष्टाद्बहिर्भूत प्रातिशाख्यसूत्रपरिशेषभूतमिति मंतव्यम् ॥

मूर्ध्न्युदात्तः ॥ ५ ॥

मूर्ध्नि मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वेन प्रसिद्धेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ॥ ५ ॥

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥

दक्षिणकर्णमूले स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि **वायवं स्थ**–(वा. सं. १ । १) इत्यत्र पूर्ववकारोत्तरवर्त्याकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः इति ॥ ६ ॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥

यथा प्रचयस्य स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् । एवं जात्यादयोऽपि स्वरितभेदास्तत्रैवाभिहिताः उक्ताः । अतोऽत्र नोच्यंते इति भावः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥

ब्राह्मणे पूर्वोक्ते **व्रतमुपैष्यन्** इत्यादिभागे तु उदात्तानुदात्तौ भाषिकलक्षणलक्षितौ, स्वरावेव स्वारौ । स्वार्थेऽण्, तेन स्वरितस्य व्यावृत्तिः । हृदि मूर्ध्नि च भवत इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ ८ ॥

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥

इति प्रथमा कण्डिका समाप्ता । [१]

सूत्राणि कल्पाः " अथातोऽधिकारः "–(का. श्रौ. सू. १।१) इत्यादयः । शृंगग्राहिकान्यायेनान्यान्यपि शिक्षादीनि वेदांगानि छंदोवच्छन्दसा तुल्यानि भवंति स्वरसंस्कारनियमे इति सूत्रशेषः । उदात्तादिस्वराबाधनार्थं **तानस्वराणी**ति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि । तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥ १ ॥

अथ स्वरूपनिरूपणानन्तरं संस्कारप्रक्रिया उच्यत इति–सूत्रशेषः । अन्तस्थानां य–र–ल–वानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य जकारोच्चारणमित्युत्तरेणान्वयः कर्तव्यम् इति शेषः । यथा **युञ्जानः प्रथमम्**–(वा. सं. ११ । १) इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्या **धियः** (वा. सं. ११ । १) इत्यादौ नातिप्रसंगः । **तस्माद्यज्ञात्** (वा. स. ३१ । ६ । ७) इत्यादावतिप्रसंगवारणायाह–अन्येति । अन्येन हला असंयुक्तस्य संयोगमप्राप्तस्येत्यर्थः । **घृताचीर्यन्तु हर्यत** (वा. स. ३ । ४) इत्यादौ पदादिस्थत्वाभावाज्जकारोच्चारणं न स्यादतस्तत्पुनर्विशिनष्टि–**संयुक्तस्यापी**ति । रेफो रकारः, ऊष्मणामन्त्यो हकारः, ताभ्या

१–मंत्रेऽपि प्रयोगकाले कतिचित्स्थलवर्जं तानस्वरोऽभिलष्यते तत्सिद्धांतीकृत्य प्रत्यपादि कात्यायनेन " तानो वा नित्यत्वात्, एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानवर्जम्" (का. श्रौ. सू. १।१९३–१९४) इति बोध्यम्॥

२–अस्मिन्सूत्रे सर्वत्र स्वरसंस्कारनियमाना प्रयोगप्रदर्शनाय यानि यानि मन्त्रगतपदजातानि उदाहरणतयोद्धृतानि तानि प्रायः सर्वाणि ब्राह्मणेऽपि विद्यन्ते इति मत्वैव ब्राह्मणोदाहरणानि पृथङ्नोद्धृतानि विस्तरभिया व्याख्याकाङ्क्षिरिति ध्येयम् । तेनैतान्येवोदाहरणानि शतपथब्राह्मणे तत्तत्स्थलमुद्धा च विलोकनीयानि ॥

युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तत्सिद्धिः । अत्राप्यविशेषेणादिमध्यावसानेष्विति सम्बध्यते । तेन **घृताचीर्य्यन्तु हर्य्यत** (वा. सं. ३ । ४) **सूर्य्यं बड़ा** (वा. स. ३३ । ३९) इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारण भवति । **कृणुह्यध्वरं नः**–(वा. सं. २९ । २१) **गेह्याय च** (वा. स. १६ । ४४) **मह्यं भेदो भूयाः** (वा. सं. २ । २१) इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि ज्ञेयानि । ' अन्यहलसंयुक्तस्य ' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । तेन **अग्निर्ज्योतिः** (वा. स. ३ । ९) इत्यादौ नातिप्रसगः । ऋकारेण सयुक्तस्यापि जकारोच्चारणमविशेषेण । अत्रान्यहलसयुक्तस्य इति न सम्बध्यते । रेफोष्मान्त्याभ्या पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन **सदोऽस्यृतस्य** (वा. स. ५ । ३३ ।) इत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारण सिध्यति ॥ १ ॥

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥

धाय्या रूपं (वा. सं. १९ । २४) इत्यादौ जकारोच्चारणसिद्धय इदं सूत्रमिति ॥ २ ॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योष्मऋकारैरेकार-सहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ आद्यान्तस्थादेशकथनानन्तरं अपरान्तस्थस्य रेफस्य अयुक्तो योगमप्राप्तः अन्यहल् यस्मिंस्तादृशस्य ऊष्मभिः ऋकारेण वा युक्तस्य एकारसहितोच्चारणं कर्तव्यमिति शेषः पूर्ववत् । यथा **विश्वदर्शतम्** (वा. सं. १२ । १११) इत्यत्र " दरेशतम् " इति पाठः, न तु रेफमात्रघटितः । एव **वर्षे वर्षीयसि** (वा. स. ६ । ११) **बर्हिरसि** (वा. स. २ । १) इत्यादावपि बोध्यम् । **वर्ष्याय च** (वा. स. १६ । ३८) **यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्** (वा. स. १ । २) इत्यादावन्यहलो यकारस्य वकारस्य वा संयोगान्न एकारसहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ४ ॥

तृतीयान्तस्थस्य लकारस्यापि कचिल्लक्ष्यानुरोधेन एकारसहितोच्चारणम् । यथा **शतवल्शा विरोहतात्** (वा. स. १२ । १००) इत्यादौ " शतवलेशाः " इति एकारसहितः पाठः ॥ ४ ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

एकारसहितोच्चारणादेशप्रसंगादिदं संयुक्तासंयुक्तस्य अविशेषेण सर्वत्र आदिमध्यावसानेषु एकारसहितोच्चारणम् । **ऋताषाट्** (वा. सं. १८ । ३८) **सृज प्रशस्तदर्शतम्** (वा. सं. ११ । ३७) **कृणुहि** (वा. सं. ३ । २८) **सामान्यृग्भिः** (वा. स. २० । १२) इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि ॥ ५ ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरं अन्तस्थानामन्त्यस्य वकारस्य त्रिविध त्रिप्रकारं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारण कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिक्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तमन्यत्र–" वकारस्त्रिविधो ज्ञेयो गुरुर्लघुर्लघूत्तरः ।

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूत्तरः " (कैशवीयपरिभाषांकसूत्रीये) इति । यथा **वायवं स्थ देवो वः सविता** (वा. सं. १।१) इत्यादि ॥ ६ ॥

अथो मूर्द्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो अन्तस्थादेशकथनानन्तरं मूर्धन्यस्योष्मणः षकारस्यासयुक्तस्य टुं टवर्गं ऋते विना सयुक्तस्य च खकारोच्चारण कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा **सहस्रशीर्षा पुरुषः**-(वा. स. ३१।१) **विमुष्यैस्तवे** (वा. सं. १६।३) **शष्प्याय च**-(वा.स.१६।४२) इत्यादौ । टवर्गयोगे तु **प्रत्युष्टम्**-(वा.स.१।७) **कृष्णोऽसि**-(वा. सं. २।१) **श्रेष्ठतमाय** (वा. स. १।१) इत्यादौ तु न भवति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिकर्मसु ॥ ८ ॥

एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्चाध्ययनादिकर्मस्वेवेति नियम्यते । अध्ययनादीति आदिना यजनयाजनाध्यापनादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

अर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ ९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ [२]

मन्त्रार्थवेलायां तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणैवोच्चारणम् ॥ ९ ॥ [२]

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथानुस्वारस्य ॐ इत्यादेशः शषसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः परसवर्णेषत्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ १ ॥

अथ ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं श-ष-स-ह-रेफेषु वर्णेषु परेषु अनुस्वारस्य स्थाने ॐ इत्यादेशः । तस्य ॐ कारस्य त्रैविध्यं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः । ह्रस्वादेकमातृकात्परो दीर्घो, दीर्घात् द्विमातृकात्परो ह्रस्वः, गुरौ सयुक्ताक्षरे परे गुरुर्बोध्यः । यद्यपि-दीर्घोऽपि गुरुर्भवति तथापि संयोगे परे ह्रस्वस्यापि गुरुसञ्ज्ञाविधानाद्ध्रस्वात्परस्यापि संयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा **त्रिॐशद्धाम** (वा. स. ३।८) इत्यादौ ह्रस्वात्परो दीर्घः । **पृथिव्याॐ शतेन पाशैः** (वा. सं. १।२५) इत्यादौ दीर्घात्परो ह्रस्वः । **कल्पताॐ श्रोत्रम्** (वा. सं. ९।२१) **सोमानॐ स्वरणम्** (वा. सं. ३।२८) इत्यादौ सयोगे परे दीर्घाद्ध्रस्वाच्च परो गुरुः । अन्यत्र श-ष स-ह-रेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णा या ईषत्प्रकृतिस्तयोच्चारणम् । अर्थात्परत्र विद्यमानवर्णवर्गीयपंचमवर्णसदृशमुच्चारण कर्तव्यमिति फलति ॥ १ ॥

विसर्गेष्वीषद्विरामः ॥ २ ॥

विसर्गेषु 'अः' इत्यादिषु ईषद्विरामः किंचिद्विरम्यते, विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणार्थम् । सोऽपीषद्विरामः "दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घः" इत्यनुवृत्त्य तदनुसारेण बोध्यः । यथा **नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य** (वा. सं. १९।१०) **भवतन्नः समनसौ** (वा. सं. ५।३) इत्यादौ ॥ २ ॥

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवतीषद्दीर्घता च भवति ॥ ३ ॥

इति तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येषद्दीर्घता भवति। **अश्मन्नूर्जम्** (वा.सं. १७।१) इत्यत्र शकारात्पूर्वः अकारः ईषद्दीर्घो न भवति, संयुक्तत्वात्। पदादौ विद्यमानस्येत्युक्त्या **गोपतौ** (वा. स. १।१) इत्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्घता। अकारस्येत्युक्त्या च **इरावती धेनु॰** (वा. सं.५।१६) इत्यादौ इकारस्य न दीर्घता। किन्तु **वसोः पवित्रम्** (वा. स. १।२) इत्यादौ वकारोत्तराकारस्य पकारोत्तराकारस्य च दीर्घता। तथा च तयोः ईषद्दीर्घोच्चारण यथा भवति तथा पठनीयम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। अन्ते द्विरभ्यासः परिसमाप्त्यर्थः॥ ३॥

इति श्रीकाशीक्षेत्रवासिमहामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वतीयकृतौ कात्यायनीयप्रातिशाख्यपरिशेषभूत-त्रिकण्डिकप्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य संक्षेपार्थसूक्तिरित्याख्या व्याख्या परिसमाप्ता॥ इति शिवम्॥

१-अस्मिन्सूत्रे प्रदर्शिताः सर्वसाधारणाः स्वरसंस्कारनियमा उभयत्र मन्त्रे ब्राह्मणे चोपयोक्तव्याः। उपक्रमे "मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति प्रतिज्ञातत्वात्तथा मध्येऽपि तत्र तत्र मंत्रब्राह्मणे अधिकृत्य विधानदर्शनाच्च। विशेषनियमास्तु प्रातिशाख्ये भाषिकसूत्रे स्वरांकुशे याज्ञवल्क्यशिक्षादौ च द्रष्टव्याः॥

अथ त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तविषयानां अनुक्रमणिका ।

प्रथमकण्डिकायां विषयाः ।

सूत्रांकाः

१–ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमप्रतिज्ञाकरणम्

२–ब्राह्मणे स्वरसंख्याप्रदर्शनम्

३–ब्राह्मणस्वरविधायकभाषिकसूत्रस्यावश्यकतानिरूपणम्

४–मन्त्रस्वरलक्षणसिद्धस्वरमनूद्य ब्राह्मणस्वरलक्षणनिरूपणम्

५–भाषिकसंज्ञालक्षणकथनम्

६–तस्यैव निरूपणम्

७–आ, प्र, इत्यन्यतरोपसर्गपूर्वकः आख्यातपरश्च य उदात्तानुदात्तसन्धिः स न भाषिक इति निरूपणम्

८–आ, प्र, उपसर्गपूर्वकः अनाख्यातपरः समासो न भाषिक इति कथनम्

९–यस्य सन्धेः पूर्वं ह्रस्वः अकारः सः अपूर्वः समाससंधिर्न भाषिक इति निरूपणम्

१०–जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्चेति चतुर्णां स्वरितानां भाषिकसंज्ञाविधानम्

११–उतो, यो, मो, नो, सो, एतेषां पंचानां ओकाराणां भाषिकसंज्ञाविधानम्

१२–केवलस्य ओकारस्य शाखांतरव्यवस्थया भाषिकसंज्ञाविधानम्

१३–भाषिकस्योदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरकथनम्

१४–मन्त्रे स्वरितानुदात्तयोः शतपथे उदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरविधानम्

१५–मन्त्रे यदनन्त्यमेकमुदात्त तच्छतपथे अनुदात्तं भवतीति अनन्त्यस्यैकस्यैवौदात्तस्य अनुदात्तस्वरत्व विधानम्

१६–द्वयोर्बहूनां वा उदात्तानामेकत्र संयुक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तच्छतपथे अनुदात्तं भवति। पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव। इत्येवमनुदात्तस्वरनिरूपणम्

१७–प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्तस्वरत्वकथनम्

१८–प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति स्वरितस्यानुदात्तस्वरत्वविधानम्

१९–भाषिकस्वरितस्वरस्याभिनिघातः स्यात्। एवमभिनिघातेऽपि सति स्वरितत्वम्। इत्यभिनिहितस्वरितस्य भाषिकसंज्ञाविधानम्

२०–प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानां उत्तमात्पूर्वेषां अनतराणां जात्यंतरेण व्यवहितानामनुदात्तानां कंपनत्वविधानम्

२१–उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कम्पनत्वप्रकथनम्

२२–उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कंपनत्वप्रकथनम्

२३–अन्त्यस्योदात्तस्य अनुदात्तो भवतीति एकेषां मतनिरूपणम्

द्वितीयकण्डिकायां विषयाः ।

१–ब्राह्मणाम्नायनिवृत्त्यर्थकं मन्त्रसमाम्नायांतरज्ञापनार्थकं सूत्रम्

२–१७ " अर्थादिः " इति सूत्रमारभ्य–" अनुबधः " इत्येतत्सूत्रपर्यन्ता षोडशसूत्री ह्यादिपदेभ्यः परस्याख्यातस्य अनुदात्तस्वरविधायिका, इति निरूपणम्

१८–षोडशसूत्र्यां " हि " एतत्सूत्रोपक्रमा पचदशसूत्री तत्तत्स्वपदादारभ्य आषोडशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरविधायिकेति निरूपणम्

१९–आपञ्चविंशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति.भारद्वाजमतप्रदर्शनम्

२०–आद्वात्रिंशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति, औपशिबिमतप्रदर्शनम्

२१–ह्यादिभिर्योगे सति ईषन्मर्यादाया स्थितयोर्द्वयोर्बहूनामाख्याताना वा पंचविशत्यक्षरान्त द्वात्रिंशदक्षरान्त चानुदात्तस्वरो भवतीति विधानम्

२२–प्रागुक्तमर्यादास्थानि सर्वाण्यपि आख्यातानि ह्यादीनामन्यतमयोगे सति अनुदात्तानि भवन्ति, इत्यौपशिबिमतप्रदर्शनम्

तृतीयकण्डिकायां विषयाः।

१–६–विनियोगादिषु निमित्तेषु सत्सु पूर्वस्याख्यातस्य न विकारो भवतीति प्रतिपादनम्

७–ह्यादीनामन्यतमस्य योगे परिसमाप्त्यर्थत्वे च सति बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन तद्योगस्तस्याख्यातस्यानुदात्तो भवति, न समीपवर्तिनामन्येषामाख्यातानाम्। इति ह्याद्यन्वयाख्यातस्यानुदात्तत्वविधान तदितरेषामाख्यातानामनुदात्तत्वनिषेधकरणं च

८–आख्यातसम्बन्धे सति यदजाद्यल्पाच्क च द्विरुक्त पद तत्र यदेवाल्पाच्कं तस्य प्रकृतिस्वरकथनम्

९–अनाख्यातसम्बन्धे सति अजादि अनजादि च समसंख्यमात्र यत् द्विरुक्त पद तत्र पूर्वं पद प्रकृतिस्वरवदेवेति निरूपणम्

१०–नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मक चतुर्विध पदं मन्त्रे यथार्थ स्वरतो विद्यमान तद्ब्राह्मणे मन्त्रस्वराद्विपर्यस्तस्वरं भवति, इत्येतत्प्रतिपादनम्

११–ह्रस्वस्य दीर्घस्य च कण्ठ्यस्याकारस्य सवर्णे परे सति ' अर् ' इत्यागमविधिनिरूपणम्

१२–स्वरयोरन्तरा वर्तमानस्य वकारस्य लोपो भवतीति प्रतिपादनम्

१३–उक्ताभ्यां स्वरसस्कारनियमाभ्यामन्योऽनुक्तः स्वरसंस्कारनियमः व्याकरणप्रातिशाख्यादेः सामान्यशास्त्राद्बोध्य इति निरूपणम्

१४–अ, इ, उ, ऋ, ऌ, इत्येतेषां पञ्चानां वर्णानां प्रत्येकं अष्टादश भेदाः। ए, ऐ, ओ, औ, एतेषां चतुर्णां सन्ध्यक्षराणा ह्रस्वाभावात् द्वादशैव भेदा इत्यादिनिरूपणम्

१५–ताण्डिनां भाल्लविनां च ब्राह्मणस्वरः शतपथवत् इति प्रतिपादनम्

१६–२५–" सप्त साम्नाम् " इत्यारभ्य–" निषादः सर्वत इति " इत्यन्तायां दशसूत्र्यां सामगानस्वरविधानम्

२६–चरकाणां ब्राह्मणस्वरे तन्मन्त्रसमाम्नायस्वरातिदेशविधानम्

२७–चरकभेदानां खांडिकेयानां औखीयानां च ब्राह्मणे उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितः प्रचितश्चेति चातुःस्वर्यं, क्वचित् त्रैस्वर्यमप्येतन्निरूपणम्

२८–उक्तव्यतिरिक्तानामन्येषामाश्वलायनादीनां ब्राह्मणे तानः स्वर एवेति विधानम्

२९–षडंगानां षडुपांगानां च तानः स्वर एवेति विधानम्

इति त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तानां विषयाणाम् अनुक्रमणिका समाप्ता।

श्रीशः शरणम् ।

भाषिकसूत्रविषये किञ्चिदावेदनम् ।

अयि विज्ञाः पाठकमहाभागाः ! भवद्धस्ते सभाष्य सस्वर समग्र शतपथब्राह्मण विन्यस्तम् । तस्य चाध्ययनाध्यापन सस्वरमेवापेक्ष्यते । अन्यथा "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमान हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् " इति । अत्र च मन्त्र इति पद ब्राह्मणस्याप्युपलक्षण वेदैकदेशत्वाद्ब्राह्मणस्येति । एव च पाणिनीयशिक्षया दर्शितया दिशाऽर्थान्तरसभावनेन महती विपदापद्येत । कि बहुना स्वरसमुदायो वेदस्य वेदत्वावेदकः । तथाच ज्ञापित पूर्वतन्त्रे कल्पसूत्राधिकरणे श्रीजैमिन्यृषिणा " प्रयोगशास्त्रमिति चेन्नासन्नियमात् " (जै. सू. १ । ३ । ४) " असनियमात्स्वरैरनिबद्धत्वात् " इति हि तद्व्याख्याने श्रीशबरस्वामी व्याख्यत् । एतेनैतदुक्त भवति—यत्र स्वरनिबद्धत्वं तत्रैव वेदत्व, यत्र च तदभावस्तत्र वेदत्वाभावः । अनया चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्या स्वरसबद्धत्वं वेदत्वावेदकमिति सिध्यति ।

किञ्च स्वरसमुदायो वेदस्य सम्पद्रूपः । दर्शित च स्वय शतपथश्रुत्या " श्रीर्वै स्वरः " (श. प. ११।४।२।१०) अत्र सायणः " (यः) उदात्तादिलक्षणः ' स्वरः ' सः ' श्रीर्वै ' वेदवाक्यस्य सम्पद्रूपः " इति व्याचचक्षे । शतपथब्राह्मणस्य स्वरसम्पत्तेर्यथार्थावबोधकं चैतद्भाषिकं सूत्रम् ।

अमुष्य सभाष्यभाषिकसूत्रस्य प्राथमिक मुद्रण काशीस्थचौखम्बासस्कृतसीरिज़्यन्त्रालये सम्पन्नम् । परन्तत्र सूत्रभाष्योदाहरणानां मध्ये ' अन्यद्भुक्तमन्यद्वान्तम् ' इव परस्परासम्बद्धता मर्मस्पृशा दृशा पश्यद्भिः प्रतिपद स्पष्टैव प्रतिपद्यत एवेति । ततो नितरामुद्विग्नमानसा वयमजस्र श्रममधिष्ठाय सूत्रभाष्यानुसारिणीं सरणिमुदाहरणानां यथाबोध निर्देष्टुमुरीकृतयत्नाः कियतीं सफलतामुपगता इति सानुग्रह समीक्षणेनैवास्य जानीयुस्तत्त्वविदो जनाः ।

तस्य भाषिकसूत्रस्य चाध्ययनमध्यापनं शतपथब्राह्मणसमकालमेव विधेयम् । अतस्तदन्त इद भाषिकसूत्रं श्रीमदनन्तदेवभाष्यसवलित सगृह्यते । तस्माच्च यथावत्स्वरज्ञानं सम्पाद्य स्वरसहितं शतपथब्राह्मण पठन्तु पाठयन्तु च विज्ञाः पाठकमहाभागा इति तान्सम्प्रार्थये ।

विद्वद्वशंवदः—
श्रीक्षेत्रनासिकनिवासी वारेइत्युपाह्वः
वैदिकतिलकश्रीमदण्णाशास्त्रिसूनुः
श्रीधरशर्मा.

कल्याणनगर्याम्
द्वि. श्रा. शु. १९ भौमे.
शके १८६१

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

अनंतदेवीयभाष्ययुतं

भाषिकपरिशिष्टसूत्रं प्रारभ्यते ।

वन्दे विष्णु सदानन्द भक्तकल्पमहीरुहम् । यच्छायामाश्रितैर्लभ्य नरैरर्थचतुष्टयम् ॥ १ ॥
कुपिताहिफणाच्छाया समीकृत्यापर सुखम् । सेवन्ते तत्पद धीरास्तमनन्तं भजेऽन्वहम् ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्य मुनिं नत्वा कात्यायनमुनीनपि । व्याख्यास्ये भाषिक सूत्र कात्यायनमुनीरितम् ॥ ३ ॥
मन्त्रलक्षणभिन्नत्वाच्छतपथब्राह्मणस्य तु । तल्लक्षणाय मुनिना प्रणीत भाषिक खलु ॥ ४ ॥

तस्येदमादिम सूत्र–

अथ ब्राह्मणस्वरसꣳस्कारनियमः ॥ १ ॥

अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थः । अथ मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तर शतपथब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियत इति सूत्रशेषः । मन्त्रलक्षणानन्तर्य चैतस्य भाषिकलक्षणस्य सूत्रकारप्रस्थानादेव ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति " जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्च " (भा. सू. १।१०) इति सूत्रेण पूर्वसिद्ध जात्यादिकमनूद्य भाषिकसंज्ञाम्, तथा " स्वरितानुदात्तौ च " (भा. सू. १।१४) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धौ स्वरितानुदात्तावनूद्य ब्राह्मणे उदात्तं विधास्यति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधूक्तम् ॥ १ ॥

द्वौ ॥ २ ॥

ब्राह्मणे–उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरौ वेदितव्यौ ॥ २ ॥

उक्तो मन्त्रस्वरः ॥ ३ ॥

ननु–मन्त्रलक्षणे प्रातिशाख्यस्य द्वितीयाध्यायादौ स्वरनियमस्याभिहितत्वान्नेदमारब्धव्यम्[१], निराकांक्षत्वादित्यत आह–**उक्तो मन्त्रस्वर** इति । न च–पूर्वोक्तेनेदमन्यथासिद्धम्, पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभागविषयत्वात् । अतो नैराकांक्ष्याभावाद्वक्तव्यमेवेदम् । किंच " कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम् " (प्राति. सू. ४।४९) इति विद्यमाने **यत्किञ्चर्त्तुषु क्रियते** (मा. श. प. ब्रा. ११ । २ । ७ । २) **तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्** (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । २ । २१) इति । तथा–" यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः " (प्राति. सू. ४।१२९) इति सूत्रे विद्यमाने **इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति** (मा. श. प. ब्रा. १४ । ६ । ९ । ३) इति । तथा–**नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्चेति** (मा. श. प. ब्रा. ४।४। १ । १९) इत्येवमादौ संस्कारवैलक्षण्यदर्शनाचारब्धव्यमेवेदम् ॥ ३ ॥

१–प्रातिशाख्यस्यादिमे सूत्रे मन्त्रब्राह्मणोभयसाधारणच्छन्दःपदोपादानस्वरमाद्भाषिकस्यादिमे सूत्रे वेदैकदेशवचनब्राह्मणपदोपादानस्वरसाच्चैतद्भाषिक प्रातिशाख्यस्य परिशेषभूतमिति प्रतीयते । ततश्चास्याध्ययन प्रातिशाख्यस्याध्ययनानन्तरं कर्तव्यमित्यवबोध्यम् ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु–'उक्तो मन्त्रस्वरः' इति न वक्तव्यम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादित्यत आह–**तेनात्र सिद्धम्**–इति । तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनूद्यात्र शतपथब्राह्मणे स्वरलक्षण प्रणीयत इति सूत्रशेषः ॥ ४ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रक्रियालक्षणसूत्राणि ।

तत्रादौ संज्ञोच्यते–

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्संधिः ॥ ५ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्वं कथितौ तयोः सधिस्तत्संधिरेकवर्णरूपः स भाषिकसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र (भाषि. सू. १ । १३) भविष्यति । यथा–**अर्य्यमा । आयुः । मा नो मित्रो व्वरुणोऽ अर्य्यमाऽऽयुः** (मा. श. प. १३।५।१।१७) तथा–**भासा । अन्तरिक्षम् । भासाऽन्तरिक्षमा पृण** (मा. श. प. ९ । २ । ३ । ३४) तथा–**गह्वरेष्ठा । उग्रम् । गह्वरेष्ठोग्रम् ।** (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वबुद्ध्या ज्ञेयम् । उदात्तग्रहणं किं ? **बुद्ध्यस्व । अग्ने । उद्बुध्यस्वाग्ने**–(मा. श. प. ८ । ६ । ३ । २३) अत्र द्वयोरनुदात्तयोर्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । अनुदात्तग्रहण किं ? **न । अप । स्वर्य्यन्तो नापेक्षन्ते** (मा. श. प. ब्रा. ९।२ । ३ । २७) अत्र द्वयोरुदात्तयोर्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । उदात्तानुदात्तौ किं ? **जातवेदः । अवाट् । त्वमग्नऽईळितो जातवेदोऽवाट्** (कण्व. श. प.) अत्रानुदात्तोदात्तसवित्वान्न भाषिकसंज्ञा । सधिरिति किं ? **ध्रुवा । असदन् । ध्रुवाऽअसदन्निति** (मा. श. प. १ । ३ । ४ । १६) **का । ईम् । काऽईमरे पिशङ्गिलेति** (मा. श. प. १३ । ५ । २ । १८) अत्र–असधित्वान्न भाषिकसज्ञा ॥ ५ ॥

अथेह कथं भवितव्यम्–**उद्दिवᳪ स्तभानान्तरिक्षम्** । (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । १ । १५) इत्यादावित्यत आह–

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वमेकादेशः' तस्मिन्सति–" उदात्तवानुदात्तः " (प्राति. सू. ४ । १३२) इत्युदात्त एव तत्र भवतीति सूत्रकृदेकादेशसंधिर्भाषिकसंज्ञो भवतीत्युक्तवान् ॥ ६ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाया अपवादसूत्राणि ।

एवं भाषिकसज्ञामुक्त्वा कचिदपवादमाह–

आप्रपूर्व आख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आप्र–उपसर्गौ पूर्वौ यस्य स आप्रपूर्वः । आख्यातं परं यस्य सः आख्यातपरः । आप्रपूर्व आख्यातपर उदात्तानुदात्तसन्धिर्भाषिकसंज्ञो न स्यात् । यथा–**आ । अप्राः । आप्रा द्यावापृथिवी** (मा. श. प. ब्रा. ४ । ३ । ४ । १०) **प्र । उक्षामि । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति** (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ३ । ११) **प्र । अर्प्पयतु । सविता प्रार्प्पयत्विति** (मा. श. प. ब्रा. १ ।७। १।४) आप्रपूर्व इति किं ? **ध्रुवा । असि । ध्रुवाऽसीति** (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । २ । ५) **पूषा । असि । पूषाऽसीति** (मा. श. प. ब्रा. १४ । २ । १ । ९) **यन्ता । असि । यन्ताऽसि** (मा. श. प. ब्रा. ९ ।३।३।११) **कृता । असि । स्वधया कृताऽसीति** (मा. श. प. ब्रा.६।६।२।६)

आख्यातपर इति किं ?[1] आ । अयम् । आयं गौः पृश्निरक्रमीत् (मा. श. प. ब्रा. २।१।१०।२९) आ । इदम् । आहेदमगन्म (मा. श. प. ब्रा. ३ । १ । १ । ११) प्र । इषे । प्रेषे भगाय (मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । ३ । २१) अत्र न निषेधः ॥ ७ ॥

समासश्चानाख्यातपरोऽपि न ॥ ८ ॥

चकार आप्रयोरुपसर्गयोरनुकर्षणार्थः । आप्रपूर्वः समासश्च अनाख्यातपरोऽपि न भाषिकसंज्ञः स्यात् । अनाख्यातग्रहणं—आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासे दृश्यते सोऽपि न भाषिकसंज्ञः स्यादित्येतदर्थः । आ । इष्टाः । एष्टा रायः (मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । ३ । २१) आ सम्यक् इष्टा एष्टा इति समासः । आ । इष्टयः । एष्टयो नाम (मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । १।१२) । प्र । इद्धः । प्रेद्धोऽ अग्ने (मा. श. प. ब्रा. ९ । २ । ३ । ४०) प्र । इत्यै । आ । इत्यै । प्रेत्याऽ एत्यै (मा. श. प. ब्रा. ८ । १ । ४ । ८) समास इति किं ? आ । इदम् । एदम्बर्हिर्निषीदत (कण्व. श. प. ब्रा.) प्र । इषे । प्रेषे भगाय (मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । ३ । २१) इति ॥ ८॥

अपूर्वश्च समासो नैव ॥ ९ ॥

अ इति—ह्रस्वाकारो गृह्यते । तथा च—अकारः पूर्वो यस्य सन्धेः सोऽयमपूर्वः । तादृशसमाससंधिर्न भाषिकसंज्ञः स्यात् । विश्व—आयुः । सर्व—आयुः । स नो विश्वायुः सप्रथाऽइति स नः सर्व्वायुः सप्रथाऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १४ । ३ । १ । १८) विश्व—आयुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासः । तथा—शत—आयुषम् । शतायुषं कृणुहि चीयमानः (मा. श. प. ब्रा. ७ । ५ । २ । १७) चित्र—ऊतयः । चित्रोतयो वामजाताः (मा. श. प. ब्रा. ७ । ३ ।१।३१) । वृद्ध—आयुम् । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । १ । २४) अपूर्व इति किं ? दिवि—इव । दिवीव चक्षुराततम् (मा. श. प. ब्रा. ३ । ७ । १ । १८) ह्रस्वपूर्व इति किं ? माता—इव । मातेव पुत्रम्पृथिवी (मा. श. प. ब्रा. ७ । १ । १ । ४३) पिता—इव । स नः पितेव सूनवेऽग्ने (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ४ । ३०) स्वसा—इव । स्वस्रेव विक्रीणावहै (मा. श. प. ब्रा. २ । ५ । ३ । १७) समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहण—अकारपूर्वसधिमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन—इह—इह । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि (मा. श. प. ब्रा. ९ । ६ । ४ । २४) इत्यादि सर्वमुदाहरण ज्ञातव्यम् । नशब्द एवशब्दश्चानवधारणार्थौ । नेवं वाऽइदमग्रेऽसदासीन्नेव सदासीत् (मा. श. प. ब्रा. १० । ३ । ५ । १) नेत्यनुवर्तमाने पुनर्नेति वचनमुत्तरत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । इति ॥ ९ ॥

जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्च ॥ १० ॥

चशब्दो भाषिकसंज्ञानुकर्षार्थः । जात्यादयश्चत्वारः स्वरिता भाषिकसंज्ञाः स्युः । तल्लक्षणानि तु पूर्वमेवाभिहितानि । "एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः" (प्राति. सू. १।१११) "एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः"

१—समासश्चात्र आपूर्वः प्रपूर्वः सुबन्तेन कृदन्तेन वा सह मन्तव्यः ॥

२—अस्योदाहरणमन्वेष्टव्यम् ॥

३—नेत्युदात्तम् । इवेत्यनुदात्तम् । तत्सन्धिर्भाषिक इति यावत् ।

(प्राति. सू. १।११४)" युवर्णौ यवौ क्षैप्रः " (प्राति. सू. १।११५)" इवर्ण उभैयतो ह्रस्वः प्रश्लिष्टः " (प्राति. सू. १।११६) इति । क्रमेणोदाहरणानि तत्र जात्यो यथा—धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१८) भूर्भुवः स्वरिति त्वया समृद्ध्याऽऽशिषमाशास्ते सुप्रजाः (मा. श. प. ब्रा. २।३।५।१) अभिनिहितो यथा—प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२ । १७) पूष्णेऽग्नये स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३ । १ । ४ । १४) वेदोऽसि येन त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १।९।२।२३) कोऽसि कतमोऽसि (क. श. प. ब्रा.) क्षैप्रो यथा त्र्यंबकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २।६।२।१२) इवन्नः सर्पिरासुतिरिति (मा. श. प. ब्रा. ६।६।२।१४) इत्यादि । प्रश्लिष्टो यथा सधस्थेऽ अङ्गिरस्वदभीन्धनामुखे (मा. श. प. ६।५।४।५) दिवीव चक्षुराततम् (मा. श. प. ब्रा. ३ । ७ । १ । १८) जात्यक्षैप्रयो. " स्वरितानुदात्तौ च " (भाषि. सू. १।१४) इत्यनेनैवोदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वस्य निघातसिद्ध्यर्थम् । अभिनिहितप्रश्लिष्टयोस्तूदात्तानुदात्तसंधित्वाद्भाषिकसञ्ज्ञाया प्राप्ताया अन्यत्र भाषिकसञ्ज्ञाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं पुनर्ग्रहणम् । तेनात्र न सम्भवति । सविताऽसि सत्यप्रसवऽ इति (मा. श. प. ब्रा. ५ । ४ । ४ । ९) इत्था हि सोमऽइन्मदेऽविताऽसि सुन्वतो वृक्तबर्हिषऽइति (मा. श. प. ब्रा. १३।५।१।९) आहमजानि गर्भधम् (मा. श. प. ब्रा. १३।२।८।५) इति ॥ १० ॥

उतो यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

उतो यो मो नो सो इत्येतेषां पंचानामोकारो भाषिकसंज्ञः स्यात् । यथा—एतन्नमस्करोत्युतो तऽइषवे नमः (मा.श.प.ब्रा.९।१।१।१४)—यो मम तनूरेषा सा त्वयि (मा.श.प. ब्रा.३।४।३।९) मोऽअहं तव वीर्यं विदेय (मा. श. प. ब्रा. ३ । ३ । १ । १२) नोऽएवासाधुना कनीयान् (क. श. ब्रा.) सोऽद्देशोऽभवत् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ ११ ॥

ओश्चैकेषाम् ॥ १२ ॥

ॐकारश्च केवलो भाषिकसञ्ज्ञः स्यात्, एकेषामाचार्याणां मतेन । एकशब्दोऽत्रैकदेशवचनो, न मुख्यवचनः । तेन कण्वाचार्यमते न भाषिकसञ्ज्ञ इत्यर्थः । यथा—सप्तदशाक्षराण्योम् श्रावयेति (कण्व श. प. ब्रा.) बोधयतातिथिमोऽअस्मिन् (कण्व. श. प. ब्रा.) एकेषां किं ? काण्वानां मा भूदिति । ता वाऽएताः पञ्च व्याहृतय ओम् श्रावयास्तु श्रौषट् यज ये यजामहे वौषट् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १२ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रयोजनप्रकरणम् ।

अथेदानीं भाषिकसंज्ञाप्रयोजनमाह—

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

यदेतत् " उदात्तानुदात्तौ " (भाषि. सू. १ । ४) इत्यादिप्रबंधेन भाषिकसंज्ञमुपक्रान्तं तदुदात्तं

१—निघातो नाम—अनुदात्त इत्यर्थः ।

स्यात्–ब्राह्मणे । यथाक्रममुदाहरणानि । यथा–मा नो मित्रो व्वरुणोऽअर्य्यमाऽऽयुः (मा. श. प. ब्रा. १३ । ९ । १ । १७) भासाऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ब्रा. ९ । २ । ३ । ३४) चित्रा-माहं व्वृणे सुमतिम् (मा. श. प. ब्रा. ९ । २ । ३ । २८)–सिꣳ हꣳ सेमं पात्वꣳहसः (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । २१)–धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । १ । १८)–भूर्भुवः स्वरिति तया समृद्ध्याऽऽशिषमाशास्ते सुमज्जाः (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ९ । १)–प्रसुवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । २ । १७)–श्चेदोऽसि येन त्वम (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । २ । २३)–त्र्यम्बकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । २ । १२)–द्रवन्नः सर्प्पिरासुतिरिति (मा. श. प. ब्रा. ६ । ६ ।२।१४)–अङ्गिरस्वदभीन्धता-मुखे (मा. श. प. ब्रा. ६ । ९ । ४ । ९) इति ॥ १३ ॥

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तावुक्तौ तावपि शतपथब्राह्मणे उदात्तौ स्तः । तत्र स्वरितो यथा–अथैनां वाचयत्यक्रन्कर्म्म कर्म्मकृत इति (मा. श. प. ब्रा. २ । ९ । २ । २९)–वाजेवाजेऽवत वाजिनो नः (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । ९ । २४)–अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान् (मा. श. प. ३ । ६ । ३ । ११)–एष ते रुद्र भागऽआखुः । (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । २ । १०)–एष ते निर्ऋते भागस्तञ्जुषस्व । (मा. श. प. ब्रा. ९ । २ । ३ । ३)–सह वाचा मयोभु-वेति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ९ । २ । २९) इति ॥ १४ ॥

उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमभिहित तच्छतपथब्राह्मणेऽनुदात्तं स्यात् । अनन्त्यम्–अन्ते स्थितमन्त्य तद्वर्ज्यमन-न्त्यम् । अनवसितमित्यर्थः । यथा–इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति महि विश्रुति । (मा. श. प. ब्रा. ४।९।८।१०)–स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त । (मा. श. प. ब्रा. ३।३।१।११)–चक्षुर्म्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । (मा. श. प. ब्रा. ४।३।४।१०)–विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । ३ । ११)–विश्वम्रगदाभिपित्वे मनीषा १ (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १५ ॥

अन्त्यꣳ सꣳहतानाम् ॥ १६ ॥

द्वयोर्बहूनामुदात्तानामेकत्र युक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तद्ब्राह्मणेऽनुदात्तं स्यात् । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव भवति । यथा–आब्रह्मन्ब्राह्मणः । (मा. श. प. ब्रा. १३ । १ । ९ । १)–व्रते तवानागसोऽअदितये स्यामेति । (मा. श. प. ब्रा. ६ । ७ । ३ । ८)–लाजी३ञ्छाची३न्यव्ये गव्यऽ इति । (मा. श. प. ब्रा. १३ । २ । ६ । ८)–आ या द्याम्भास्या पृथिवीम् । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ७ । ३ । १३)–अग्ने सख्वा हि ये तव । (मा. श. प. ब्रा. ७ । ९ । १ । २३) इत्यादि विवेक्तव्यम् ॥ १६ ॥

१–मन्त्रे मन्त्रसमाम्नाये संहितायामित्यर्थः ।

अथेदानीं भाषिकसंज्ञे परे विशेषमाह—

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७ ॥

" उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्सन्धिः "—(भाषि. सू. १ । ४) इत्यादिना भाषिक उक्तः । तस्मिन्परे—उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्त एव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा—**चित्रामाहं व्वृणे सुमतिम्** । (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३८)—**सिꣳहु ꣳसेमं पात्वꣳहसः** । (मा. श. प. ब्रा. १२।७।३ । २१) **भासाऽन्तरिक्षमापृण** (मा. श. प. ब्रा.९।२।३।३४) **मा नो मित्रो व्वरुणोऽ अर्य्यमाऽऽयुः** (मा. श. प. ब्रा. १३।५।१।१७) **धान्यमसि धिनुहि** (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । १ । १८) **पवित्रे स्थो व्वैष्णव्याविति** (मा. श. प. ब्रा. १।१।३।१) **अभित्यन्देवꣳ सवितारमोण्योः** (मा. श. प. ब्रा. ३।३।२।१२) **तास्वेनं व्वाचयति निग्ग्राभ्या स्थ** (मा. श. प. ब्रा.३ । ९ । ४ । ७) **पयस्या बृहस्पतये** (कण्व. श. प. ब्रा.) **स्तऽउपस्याः** (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि । मन्त्रलक्षणेनानुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनरनुदात्तादिविधान " स्वरितानुदात्तौ च " (भाषि. सू. १।१४) इत्यस्यापवादार्थम् ॥ १७ ॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एकशब्दोऽत्र उक्तान्यवचनः । आभ्यामेक इतिवत् । तदन्यश्च स्वरित एव । तथा चोदात्तानुदात्ताभ्यामेकोऽन्यः स्वरितस्तस्यापि भाषिके परेऽनुदात्तादेशः स्यात् । यथा-**नमो भूत्यै येदं चकारेति** (मा. श. प. ब्रा. ७।२।१।१७) **एष्टा रायः प्प्रेषे भगाय** (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) **भूर्भुवः स्वरिति** (मा. श. प. ब्रा. २।३।५।१) स्वरितस्योदात्तानुदात्तोभयसम्प्रयोगे जाते " भाषिके चोभयेषाम् " (भाषि. सू. १।१७) इत्यनेनैव निघाते सिद्धेऽपि यदारभ्यते पुनस्तद्भाषयति निहन्यमानोऽपि केनचित्प्रकारेण केनचिन्नि[२]मित्तेनायं स्वरित एवेति ॥ १८ ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्युच्यते—

स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् ॥ १९ ॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिघातः स्यात् । एवं निघातेऽपि सति स्वरितत्व स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् । अभिनिहितस्य भाषिकसंज्ञा भवतीति भावः । यथा **प्प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्** (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७) **प्पृष्ठऽइत्यस्यै इयेनं प्पृष्ठऽआधत्तेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधऽइति** (मा. श. प. ब्रा. २।१।४।२८) **सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति** (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।९) इति ॥ १९ ॥

तेषां च प्रागुत्तमादनन्तराणां च कम्पनम् ॥ २० ॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानामुत्तमात्पूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तरेणाव्यवहितानामनुदात्ताना कम्पनं स्यात् । कम्पनं नाम—अनुदात्तादपि—अनुदात्तत्वम् । यथा—**प्प्रतिष्ठापयति स्वर्णार्कः स्वाहेति**

१—' चित्रामाहम् ' इत्यत्र ' आ—अहम् ' इति संधौ भाषिके परे ' त्रा ' इत्यस्यानुदात्तत्वम् ।

२—अन्यस्यापि निघातेन स्वरितानिघातेन स्वरितनिघातः । ततो भाषिकसंज्ञालाभः । तेन स्वरितेऽपि परे पूर्वस्यानुदात्तताश्रयणमिति भावः । निघातोऽनुदात्त इति नार्थान्तरम् ॥

(मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । २ । १९ । २०)–युद्वैवोद्वेत्यथ वसन्तः (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । ३ । ९)–अद्धा हि तद्यन्मन्त्रोऽद्धा तद्यदात्मा (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।२९)–आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः (मा. श. प. ब्रा. १० । ९ । ४ । ४)–सैषा त्रय्येव विद्या तपति (मा. श. प. १० । ३ । ४ । २)–एवंम्वेकेष्टकः (मा. श. प. ब्रा. १० । ३ । ४ । २२)–सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् (मा. श. प. ब्रा. । १४ ।४ । २ । १) इत्यादि ॥ २० ॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च ॥ २१ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्यानुदात्तस्य सोऽयमुदात्तपूर्वः । तादृशानुदात्तस्य भाषिके परे कम्पन स्यात् । यथा–किञ्चन–आममत् । मा भेर्म्मा रोङ्मो च नः किञ्चनाममदिति (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । २४)·द्याम् । उत । इमाम् । स दाधार पृथिवीन्द्यामुतेमामिति (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । १ । १९) इति ॥ २१ ॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्य स्वरितस्य स उदात्तपूर्वः । तादृशस्य स्वरितस्यापि भाषिके परे कम्पन स्यात् । अनुदात्ततरत्वं भवतीत्यर्थः । यथा–नमो भूत्यै येदं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १७)–एष्टा रायः प्रेषे भगाय (मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । ३ । २१) इति ॥ २२ ॥

अत्रान्त्यस्योदात्तस्यानुदात्ततांप्रत्येके विवदन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अत्रान्त्यस्योदात्तस्य सतः–अनुदात्ततां प्रत्येके आचार्या विवदन्ते । एकशब्दोऽत्र मुख्यवचनः । तेन काण्वानां मतमिदमिति गम्यते । यथा–" तस्मात्कुर्याद्वैतस्य पुरुषस्य बाहू " (कण्व. श. प. ब्रा.) रोचनाऽस्य प्राणादपानती (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ २३ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथ मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वरविकारप्रकरणम् ।

अथाख्यातपदविकरणाः ॥ १ ॥

आख्यात च तत्पदं चेति विग्रहः । तस्य विकरणा विकाराः आख्यातपदविकरणाः । के पुनस्ते ? " हि " (भाषि. सू. २ । ४) इत्यादयो वक्ष्यमाणाः । अथशब्दोऽत्राधिकारान्तरज्ञापनार्थः । ब्राह्मणाधिकारो निवृत्तः । अथेदानीं मन्त्रलक्षणसमाम्नाये आख्यातपदविकरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदलक्षणमन्यत्रोक्तं–" क्रिया

१–अनया कण्डिकया शतपथब्राह्मणे मन्त्रगतपदेषु स्वरप्रक्रिया प्रदर्शितेति ध्येयम् ॥

वाचकमाख्यातं लिंगतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्वक्ति कालतस्तु विशिष्यते " इति । कः पुनराख्यात-पदस्य विकारः ?। (मन्त्रे) अनाख्यातात्परस्याख्यातपदस्यानुदात्तत्वमविकार. । शेषो विकारः । ननु–प्रातिशाख्ये एव–" प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् " (प्राति. सू. ६ । ११) इति प्रकृत्य–आख्यातपदविकरणमुक्तम् । एव सति हि पुनर्वचनमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । तत्राभिनिहितेभ्योऽधिका एव वक्तव्याः । ते यदि शुद्धा अभि-धीयेरँस्तदाऽभिनिहितानां परिसख्यानमाशक्येत १ अतस्तद्दोष परिजिहीर्षुराचार्योऽभिनिहितानभिनिहितसाधारण-लक्षण करोति स्म ॥ १ ॥

अर्थादिः ॥ २ ॥

अर्थस्यादिरर्थादिः । अर्थादौ वर्तमानमाख्यातमनुदात्त विकार प्राप्नोति । यथा–**भुवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यः** । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । ८)–**सन्त्येवु घृतस्तोकाऽइव त्वत्** । (मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । ९)–**स्याद्धैव प्प्रायश्चित्तिः** । (मा. श. प. ब्रा. **भुवति हास्य सुवुर्ण्णम्** । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । २) इति ॥ २ ॥

पादादिः ॥ ३ ॥

पादस्यादिः पादादि. । पादादौ विद्यमानमाख्यात विक्रियते । यथा–**ददातु । ददातु दैव्यो जनः** (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३९) । तथा–**अगन्महि । अगन्महि मनसा सः शिवेन** । (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । ३ । ६) । **योज । योजा न्विन्द्र ते हरीऽइति** । (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८) इति ॥ ३ ॥

हि ॥ ४ ॥

' हि ' शब्दात्परमाख्यात विक्रियते । यथा–**आपो हि ष्ठा मयोभुवऽ इति** (मा. श. प. ब्रा. ६ । ९ । १ । २) **वि हीमिद्धोऽअख्यदिति** । (मा. श. प. ब्रा. ६ । ७ । २ । २)–**शिरो हि प्प्रथमं जायमानस्य जायते** । (मा. श. प. ब्रा. ८ । २ । ४ । १८) ' हि ' शब्दात्पूर्वमपीति वक्त-व्यम् । **इन्दवो वामुशन्ति हि** । (मा. श. प. ब्रा. ४।१।३।१९) इति ॥ ४ ॥

हन्त ॥ ५ ॥

' हन्त ' शब्दात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा–**हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति** । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ८ । ३ । २)–**हन्ताहमिमं द्वौ प्प्रश्नौ प्पक्ष्यामि** । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ६ । ८ । १)–**हन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहऽइति** । (मा. श. प. ब्रा. ११ । ६ । २ । ५)–**हन्तास्येन्द्रियं वीर्य्यं सोमपीथमन्नाद्यं हराणीति** । (मा. श. प. ब्रा.) अत्र परत्वमर्थतो द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

१–लिंगमिति सख्याया अप्युपलक्षणम् । तिङर्थकर्त्रादिगता हि सख्या क्रिया न विशिनष्टि, किन्तु कालमेव । तदुक्त हरिणा– " क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका " इति । क्रियाभेदाय– क्रियां भेत्तुं विशेषयितु स्वेन रूपेण रूपणीय कर्तुं, कालस्तु–काल एव न संख्यादिः । सर्वस्येति क्रियाभिन्नस्य नामार्थस्येत्यर्थः । कालस्त्विति तुना संख्याकृतक्रियाभेदनस्य व्याव-र्तनाविति ॥

नेत् ॥ ६ ॥

'नेत्' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा–**नेत्त्वदपचेतयाताऽइति** । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । ३ । २२)–**नेदन्योऽन्यᳫँ हिनसातऽइति** । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २०)–**नेदतिरेचयानीति** । (मा. श. प. ब्रा. १०।४।१।१९) इति ॥ ६ ॥

कुवित् ॥ ७ ॥

'कुवित्' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा–**कुविदङ्ग यवमन्तो यवञ्चिद्यथा दान्ति** । (मा. श. प. ब्रा. ९ । ९ । ४ । २४)–**कुविन्मे पुत्रमवधीदिति** । (मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । ४ । ७)–**कुविन्मेऽनुपहूतः सोममभक्षदिति** । (मा. श. प. ब्रा. १।६।३।८) इति ॥ ७ ॥

अह ॥ ८ ॥

'अह' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा–**नक्षत्रमाहास्य भवति** (मा. श. प. ब्रा.) **अन्नमहैतस्य भवति** (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ८ ॥

समुच्चये ॥ ९ ॥

समुच्चयार्थाच्चकारात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा–**शर्म्म च स्थो वर्म्म च स्थऽ इति** (मा. श. प. ब्रा. ६ । ४ । १ । १०) **सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति** (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ९ । ११) इति ॥ ९ ॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १० ॥

स्वरेण सह वर्तत इति सस्वरम् । आमन्त्रितं च तत्सस्वरं च आमन्त्रितसस्वरम् । आद्युदात्तमित्यर्थः । आमन्त्रितसस्वरात्परमाख्यात विक्रियते । यथा–**मघवन्वन्दिषीमहि** (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८) **अग्ने यक्ष्वा हि ये तव** (मा. श. प. ब्रा. ७ । ९ । १ । ३१) **अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति** (मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । ७) **अग्ने नय सुपथा राये** (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । ३ । ११) **अग्ने पवस्व स्वपाऽ अस्मे** (मा. श. प. ब्रा. ४ । ९ । ४ । ९) इत्यादि ॥ १० ॥

जिज्ञासितम् ॥ ११ ॥

ज्ञातुमिष्टं जिज्ञासितम् । जिज्ञासितमाख्यात विक्रियते । यथा–**कथमस्यैषा वसोर्द्धारा सम्वत्सरमग्निमाप्नोति** (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १८) **कथम्महतोक्थेन सम्पद्यते** (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १९) इति ॥ ११ ॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यातं विक्रियते । यथा–**अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त्** (कण्व. श. प.). **तदाहुः कथं कुर्य्यादित्त्वा यज्ञपथाद्यजेता ३ न यजेता ३ इति** (मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । ९ । ४) इति ॥ १२ ॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकमाख्यात विक्रियते । यथा–**युजेत हैव नु ह्यन्यदपक्रमणं भुवति** (मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । ६ । ४) इति ॥ १३ ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यच्छब्दस्य योगो यद्योगः । स च यच्छब्दः सर्वप्रत्ययान्तो गृह्यते । यद्योगे सत्याख्यातं विक्रियते । यथा–**विश्वा यदुजय स्पृधऽइति** (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । ४)–**योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च वयं द्विष्मऽइति** (मा. श. प. ब्रा. ३ । ८ । ५ । ११)–**यत्रा नियुद्भिः सुचसे शिवाभिः** (कण्व. श. प. ब्रा.)–**यतरा नौ दवीयः परापश्यात्** (मा. श. प. ब्रा.) **यतरो वै संयत्तयोः पराजयते** (मा. श. प. ब्रा. १ । ५ । ३ । ६)–**यतरद्यश्‌ स्वस्ति** (मा. श. प. ब्रा.)–**यतरथा कामयते** (मा. श. प. ब्रा.)–**यतमथा कामयेत** (मा. श. प. ब्रा.)–**यादृशाद्वै जायते** (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ १४ ॥

विनियोगः ॥ १५ ॥

विनियोगार्थमाख्यातं विक्रियते । विनियोगो नाम–मन्त्रादित्वदेवतादित्वपदार्थादित्वात्मकः । यथा–**स वा इन्द्राग्निभ्यामुपदधाति** (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)–**विश्वकर्म्मणाऽऽसादयति** । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)–**तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपदधाति** (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)–**युजुषाऽभिजुहोति** (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)–**तूष्णीमुदचमसान्निनयति** (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)–**युजुषा वपति** (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९) इत्यादि ॥ १५ ॥

वाक्यशेषः ॥ १६ ॥

वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्यात उपलभ्यते तदाख्यातं विक्रियते । यथा–**अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भुवत्यैन्द्रं सान्नाय्यम्** (मा. श. प. ब्रा. २ । ४ । ४ । १२)–**द्वावुत्तरस्यां द्वेद्यां प्राञ्चौ भुवतो द्वौ दक्षिणस्याम्** (मा. श. प. ब्रा. १२ । ८ । ३ । ६)–**चितो गार्हपत्यो भुवत्यचितऽआहवनीयः** (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ५ । १) इति ॥ १६ ॥

अनुबन्धः ॥ १७ ॥

अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः । आख्यातार्थस्य नित्यतां यः शब्दो ब्रवीति सोऽनुबन्धः । तस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा–**श्वः श्वः श्रेयान्भुवति** (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । २ । १९) इतिकरणमाख्याताधिकारसमाप्त्यर्थम् । एवं यत्र यत्र समाम्नाये आख्यातविकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्य न्यायसाम्यात् । यथा–**इमम्मे वरुण श्रुधी हवम्** (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १७ ॥

१–इदमुदाहरण चिन्त्यम् ॥

एत आषोडशाक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एते 'हि' शब्दाद्य आषोडशाक्षरादाख्यातपद विकुर्वन्तीति आषोडशादभिविधिर्मर्यादा वा । तमेवारम्य—आषोडशाक्षरान् यथालाभमुदाहरणानि दीयन्ते । **हुन्तास्येन्द्रियं व्वीर्य्यᳬं सोमपीथमन्नाद्यᳬं हराणीति** (मा. श. प. ब्रा.) **स य्यो हैवमेतᳬं सम्वत्सरमध्यात्मं प्प्रतिष्ठितं व्वेद** (मा. श. प. ब्रा. १२।२।४।१६) **नेदनिरेत्ययानीति** (मा. श. प. ब्रा. १०।४।१।१९) **नेत्त्वुदपचेतयाताऽइति** (मा. श. प. ब्रा. १।८।३।२२) इति ॥ १८ ॥

आपञ्चविᳬंशादिति भारद्वाजः ॥ १९ ॥

ह्यादय आरम्य—आपञ्चविशादक्षरादाख्यातपद विकुर्वन्तीति भारद्वाज आचार्यो मन्यते । यथा **येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाऽ अर्चन्तोऽ अङ्गिरसो गाऽअविन्दन्** (कण्व. श. प. ब्र.) **यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति** (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १९ ॥

आद्वात्रिᳬंशादित्यौपशिविः ॥ २० ॥

ह्यादय आरम्य आद्वात्रिंशादक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीत्यौपशिविराचार्यो मन्यते । यथा—**स य्यो हैवमेतᳬं सप्तदशं प्प्रजापतिमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्प्रतिष्ठितं व्वेद** (मा. श. प. ब्रा. १२ । ३ ३ । ४) इति ॥ २० ॥

आमर्यादास्थयोः पदयोर्बहूनां च पूर्वपदं विक्रियते ॥ २१ ॥

मर्यादा त्रिविधा—षोडशाक्षरा, पञ्चविंशत्यक्षरा, द्वात्रिंशदक्षरा, इति । तत्र षोडशाक्षरा प्रधानाऽप्रतिहता । पञ्चविंशत्यक्षरायां, द्वात्रिंशदक्षराया वा पक्षे विक्रियते । पाक्षिकत्वादपरिपूर्णे इतरे मर्यादे । अत्राङ्—ईषदर्थे वर्तते । आमर्यादा ईषन्मर्यादेत्यर्थः । आमर्यादायां तिष्ठत इत्यामर्यादास्थे । तयोरामर्यादास्थयोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातपद पञ्चविंशत्यक्षरान्त द्वात्रिंशदक्षरान्त वा विक्रियते । ह्यादिभिर्योगे सतीत्यनुवर्तते । तत्र द्वयोर्यथा—**स यत्सायमस्तमिते जुहोत्यग्नावेवैभ्यऽएतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोति** (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । ९)—**अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि** (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । १२) बहूनामाख्यातानां यथा—**स यत्सायमस्तमिते जुहोति गर्ब्भमेवैतत्सन्ततमभिजुहोति गर्ब्भᳬं सन्तनमभिकरोति** । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । ४)—**अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति प्प्रजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राजमानऽउदेतीति** । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । ५) इति ॥ २१ ॥

सर्वाणीत्यौपशिविः ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

---

१ अनया कण्डिकया शतपथे मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वरविकारप्रक्रिया प्रदर्शितेत्यवबोध्यम् ॥

अत्र सर्वाण्यपि—आमर्यादास्थितान्याख्यातपदानि ह्यादियोगे विक्रियन्ते, इत्यौपशिबिराचार्यो मन्यते । यथा—**यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते तेषां ह्यऽ इन्द्रेनोत्तमो दीक्षते अथमोऽवभृथादुदायत्तामुदैति ।** (मा. श. प. ब्रा. १२ । १ । १ । ९–१०)—**ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ।** (मा. श. प. ब्रा. ४ । २ । २ । ९) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रागुक्ताख्यातविक्रियापवादकसूत्राणि ।

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽर्थे गम्यमाने पूर्वमाख्यात विक्रियते नोत्तरम् । तुशब्दोऽवधारणे । यथा—**तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपदधाति यजुषाऽभिजुहोति ।** (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—**तूष्णीमुदचमसान्निनयति यजुषा वपति ।** (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—**स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति विश्वकर्म्मणाऽऽसादयति ।** (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४) इति ॥ १ ॥

जिज्ञासितयोश्च ॥ २ ॥

जिज्ञासितयोराख्यातयो. पूर्वमाख्यात विक्रियते नोत्तरम् । यथा—**जुहवानी ३ मा हौषा ३मिति** (मा. श. प. ब्रा)—**कथमस्यैतत्कर्म्म सम्वत्सरमग्निमाप्नोति कथꣳ सम्वत्सरेणाग्निना सम्पद्यते** (मा. श. प. ब्रा. ६ । २ । २ । ३१) इति ॥ २ ॥

अनन्तर्हितयोश्च ॥ ३ ॥

अनन्तर्हित भिन्नजातीयेनाव्यवहितमित्यर्थः । अनन्यजातीययोराख्यातयो. पूर्वमाख्यात विक्रियते, न द्वितीयम् । यथा **पुरुषꣳ ह नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेति** (मा. श. प. ब्रा. १२ । ३ । ४ । १) **अथ यज यजेत्येवोत्तरानाह** (मा. श. प. ब्रा. १।९।३।८) इति ॥३॥

विचारितसमुच्चितयोश्च ॥ ४ ॥

विचारिते समुच्चिते चेति द्वन्द्वसमासः । विचारार्थकयोः समुच्चयार्थकयोश्चाख्यातयोः पूर्वं विक्रियते, न द्वितीयम् । तत्र विचारार्थकयोर्यथा—**यजेदाज्यभागौ ना ३ इति यजेता ३ न यजेता ३ इति** (मा. श. प. ब्रा.) समुच्चयार्थकयोर्यथा—**शर्म्म च स्थो वर्म्म च स्थऽइति** (मा. श. प. ब्रा. ६ । ४ । १ । १०)—**सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति** (मा. श. प. ब्रा १ । २ । ९ । ११) इति ॥ ४ ॥

निर्वचनेऽनूबन्धो वाक्यशेषोऽवध्यर्थश्चावधारणा न विकुरुत इति भारद्वाजः ॥ ५ ॥

निर्वचनं नाम–अन्वाख्यानम्। तच्च विधिरूपेण वा, अनुवादरूपेण वा पूर्वपदस्यान्वाख्यानमित्यर्थः। अनुबध्यत इत्यनूबन्धः। पुनः पुनरावर्तनमित्यर्थः। अनूबन्ध इत्यत्र–अन्येषामपि दृश्यते (पाणि.सू. ६।३।१३७) इति पाणिनीयसूत्रेण दीर्घता। निर्वचनेऽनूबन्धो वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्याते तदाख्यात न विकुरुत इति भारद्वाजाचार्यो मन्यते। तथा–अवध्यर्थो[1]ऽवधारणो यस्मिन्नाख्याते दृश्यते तदपि न विक्रियत इति भारद्वाजो मन्यते। अवधिरत्र कालविशेष उच्यते। विनियोगो वाक्यशेष इति प्राप्तापवादोऽयम्। क्रमेणोदाहरणानि। देवा दीक्षां निरमिमतादित्यै प्रायणीयम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१)–इत्युभे कृषत्यर्थेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।२।१४) भारद्वाजोक्तेर्न विक्रियते वा। बस्ताजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममुभयोरुभयकाममिति (मा. श. प. ब्रा. ९।३।४।१४) इति प्रथमस्योदाहरणम्। द्वितीयस्योदाहरण यथा–एवमेव माध्यन्दिने सवनेऽगृहीतऽ एवैतस्मादच्छावाकायोत्तमो ग्रहो भवत्यथ तृतीयं वसतीवरीणामवनयति (मा. श. प. ब्रा. ४।२।३।९) इति॥ ५॥

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयोवादी चानवधारणाः॥ ६॥

भूयो बहुतरं वदतीति भूयोवादी। वरीयो गुरुतर वदतीति वरीयोवादी। कनीयोऽल्पतर वदतीति कनीयोवादी। एते भूयोवाद्यादयः अनवधारणाः कार्यकारिणो न स्युः। भूयोवाद्यादयः परभूतमाख्यात न विकुर्वन्तीत्यर्थः। क्रमेणोदाहरणानि। तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)–पुरः परऽएव वरीयस्तपो भवति (मा. श. प. ब्रा. ३।४।४।२७)–कनीयः कनीयस्तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९) अनुबन्ध इति प्राप्तस्यापवादकमेतत्। नेत्यनुवर्तमाने पुनरनवधारणार्थ इति नञ्–अत्रानित्यत्वसूचनार्थः। तेन शाखान्तरे. पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यातपदं विक्रियते, इत्यपि गम्यत इति। अनवधारणा इति किं? अन्यत्रापि यत्र विकारो दृश्यते तत्रानवधारणेऽपि सति विकारो मा भूदिति। यथा–एवꣳ हैनꣳ सऽउद्दीपयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)–एवꣳ हैव श्रिया यशसा भवति (मा. श. प. ब्रा.   )–एवꣳ हैनꣳ स जासयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)–एवꣳ हैव कीर्त्या यशसा श्रिया श्वः श्वः श्रेयान्भवति (कण्व. श. प. ब्रा.   ) इत्यादि॥ ६॥

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति॥ ७॥

हि, हन्त' इत्यादयो विकारकारिण इत्युक्तम्। क्वचित्तस्यायमपवादः। ह्यादीनां मध्येऽन्यतम एकतमः परिसमाप्त्यर्थश्चेदाख्यात न विकरोति। बहुष्वाख्यातेषु येनाख्यातेन सम्बध्यते तदेवाख्यातं विकरोति। समीपस्थितान्यप्यन्याख्यातानि न विकुर्वन्ति। तस्मिन्नेव स्वसम्बद्धाख्याते परिसमाप्त्यर्थत्वात्। यथा–किꣳ हि हरेद्यदन्तरिक्षꣳ हरामि दिवꣳ हरामीति हरेत्। (मा. श. प. ब्रा. १।२।४।१९) हन्तास्यै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे। (मा. श. प. ब्रा. १४।९।४।२)–नेदन्योऽन्यꣳ हिनसानीति। (मा. श. प. ब्रा.   )–स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे पुत्रमवधीदिति। (मा. श. प. ब्रा. १।६।३।७) इत्यादि॥ ७॥

---

[1]–तदपि–आख्यातमपीत्यर्थः।

यमपदयोः स्वराद्योरल्पस्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरुक्त पद यमपदमित्युच्यते । स्वर आदिर्ययोः पदयोरस्ति ते स्वरादी । अतिशयेनाल्पाः स्वरा यत्र पदे दृश्यन्ते तदल्पस्वरतरमिति विग्रहः । स्वराद्ययोर्यमपदयोर्मध्ये यदल्पस्वरतर तत्प्रकृत्या स्यात् । अत्र सूत्रे तरग्रहण तुल्यसङ्ख्येष्वपि मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाल्पस्वरत्वमिति भावः । यथा—**तदेकैकयैवेमाँल्लोकान्सन्तनोति** । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ५ । १५)—**एकैकयैवेमाँल्लोकान्त्स्पृणुते** । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ५ । १५)—**तस्मादेकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात्** । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ५ । १५) । अत्र पूर्वस्यैकशब्दस्योत्तरैकशब्दापेक्षया मात्राल्पत्वात्प्रकृतिस्वरत्व ज्ञेयम् । अत्रैका चैका चेति समासे सति " **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु** " --(पाणि. सू. ६ । ३ । ३४) इति व्याकरणसूत्रेण टाब्लोपे पूर्वस्यैकशब्दस्यैकमात्रत्वमुत्तरस्य द्विमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रसंगादनाख्यातयमार्थोऽयमारम्भः ॥ ८ ॥

स्वराद्यस्वराद्योश्च सममात्रयोः पूर्वन्नेष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

स्वर आदिर्ययोः पदयोस्ते स्वरादी तादृशे ये न भवतस्ते अस्वरादी । चकारः समुच्चयार्थः । समाः मात्रा ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योरस्वराद्योश्च सममात्रयोर्यमपदयोर्मध्ये पूर्वपद प्रकृतिस्वर नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते । अस्वरादिसममात्रार्थोऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्योः सममात्रयोर्यथा—**उपोपेन्नु मघवन्** । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ४ । ३८) अस्वराद्योः सममात्रयोर्यथा-**प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वऽ इति** । (मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । १४)—**सꣳ समिद्युवसे वृषन्** । (कण्व. श. प. ब्रा.) सममात्रयोः किं ? उप—उत । उपोत । प्र—प्रति । प्रप्रति इति ॥ ९

यथार्थं चतुर्विधं पदं विपर्यस्तम् ॥ १० ॥

नामाख्यातोपसर्गनिपातरूप चतुर्विध पदं यथार्थ मन्त्रे स्वरतो यद्व्याख्यात तद्ब्राह्मणे स्वरतो विपर्यस्त स्यात् । स च विपर्यासो व्याख्यात पूर्वत्र भाषिके । " उदात्तमेतत् "—" स्वरितानुदात्तौ च "—" उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् "—" अन्त्यꣳ सꣳ हतानाम् "—" भाषिके चोभयेषाम् "-(भाषि. सू. १ । १३-१७) इति ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणस्वरनियमप्रकरणम् ॥

१--अत्रेदं बोध्यम् । यत्—विच्छिन्नपाठे खण्डशः पदविच्छेदे च ब्राह्मणस्वरेणैव पाठः । न मन्त्रस्वरेण इत्येवमर्थकं वेदं सूत्रम् । यथा—**दृशानो रुक्मऽ ऊर्व्या व्यद्यौदिति**--(मा. श. प. ब्रा. ६ ।७।२।२) इति । मन्त्रदशायामन्त्योदात्ते ब्राह्मणदशायां सर्वोदात्तता । **यज्जुहुयात्क्षिप्रं यजमानमृतम्**-(मा. श. प. ब्रा.) इत्यत्र जुहुयादिति पद सर्वोदात्तम् । **यजमानꣳ स्वर्गँल्लोकमभिवहति** । (मा. श. प. ब्रा. ११ । ४ । १ । १६) इत्यत्राभिरुपसर्गोऽविच्छिन्नः न सर्वोदात्तः । **स वै प्रातरपऽ एव** । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । १ । १२) इत्यत्र विच्छिन्नः ' वै ' इति निपात उदात्तः इति । " मन्त्रस्वरबहिर्भूतपदे स्वरनिरूपणम् । पाणिनिप्रातिशाख्याभ्यां भवेच्छाखान्तरात्तथा ॥ १ ॥ " इति । अत्र स्वरपदं संस्कारस्याप्युपलक्षणम् । " कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम् " (प्राति. सू. ४ । ४९) इत्यस्य प्रातिशाख्यबाहुलकसूत्रस्यापवादकमेतत्सूत्रमिति ध्येयम् ॥

अथाच्सन्धिसंस्कारनियमप्रकरणम् ।

कण्ठ्यस्वरोऽर्ऋत्सवर्णे ॥ ११ ॥

" अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः " (भाषि. सू. १ । १) इति प्रतिज्ञातयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्वं स्वरनियममुक्त्वा—अथेदानीं संस्कारनियममाह—**कण्ठ्यस्वरोऽर्ऋत्सवर्णे** इति । कण्ठे भवः कण्ठ्यः । कवर्गादिव्युदासार्थं स्वरग्रहणम् । कण्ठ्यस्वरः अवर्णो ह्रस्वो दीर्घो वा—अर् स्यात्तदुत्तरेण ऋवर्णेन सह । ब्राह्मणे इत्यनुवर्तते । यथा—**यत्किञ्च—ऋतुषु । यत्किञ्चर्तुषु क्रियते ।** (मा.श.प.ब्रा.११।२।७।२) **यत्किञ्च—ऋतसत्याभ्याम् । यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति** (मा. श. प.ब्रा.११।२।७।९)इत्यादि ह्रस्वोदाहरणम् । दीर्घोदाहरण यथा—**तथा—ऋषीणाम् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्** (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । २ । २१) **तथा—ऋतुम् । यथर्तुम्प्राप्य** (मा. श. प. ब्रा.) कण्ठ्यस्वर इति कि ? **यदि—ऋक्तः । यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ** (मा. श. प. ब्रा. ११ । ५ । ८ । ६) सवर्णे कि ? **तम्—ऋतवः । सम्वत्सरो यजमानस्तमृतवो याजयन्ति** (मा. श. प. ब्रा. ११ । २ । ७ । ३२) ब्राह्मणे किं ? **यत्रा सप्तऽ ऋषीन्परऽ एकमाहुः** (मा. स. १७ । २६) **सप्तऽ ऋषयः प्रतिहिताः** (मा. सं. ३४ । ५५) इति च ॥ ११ ॥

वकारस्य[1] पदान्तस्य स्वरमध्ये लोपः ॥ १२ ॥

स्वरयोर्मध्ये वर्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात् । यथा—**द्वौ—इति । द्वा—इति । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वाऽ इत्योमिति होवाच** (क. श. प. बृ. १७ । ५ । ९ । १) **त्रयस्त्रिꣳशौ—इति । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाऽ इति** (क. श. प. बृ.१७।५।९।२) इति । **वायो—इह । नियुद्भिर्वायऽ इह ता विमुञ्चेति** (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि । ब्राह्मणे कि ? **नियुद्भिर्वायविह ता व्विमुञ्च** (मा. सं. २७ । ३३) इति ॥ १२ ॥

शेषं[2] सामान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तविशेषादन्यच्छेषम् । सामान्यशास्त्राद्वेदाङ्गात्पाणिनीयव्याकरणशास्त्रात्सिद्धमवगन्तव्यमिति सूत्रशेषः । तत्र **दिविषदन्त्वा नृषदम्** (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वयमूह्यम् ॥ १३ ॥

अथ स्वरभेदप्रकरणम् ।

इदानीं वर्णधर्मानाह—

अकारेकारोकारर्कारल्कारा अवर्णधारणाः ॥ १४ ॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः । अकारश्च, इकारश्च, उकारश्च, ऋकारश्च, ऌकारश्चेति तयेतिं द्वन्द्वसमासः ।

१—इदमुदाहरण चिन्त्यम् । २—इद सूत्र कण्वशाखाभिप्रायिकम् ।

अकारादयः पञ्च वर्णा अवर्णधारणाः । अष्टादशधा भिद्यन्ते इत्यर्थः । भेदास्तु—ह्रस्वदीर्घप्लुता इति पूर्वं अकारस्य त्रयो भेदाः, ततस्तेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतानामुदात्तानुदात्तस्वरिता इति प्रत्येकं च त्रयो भेदाः, एवं नव भेदाः । इति नवभेदभिन्नः—अकारः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधा भिद्यते । इत्यकारस्याष्टादश भेदाः । तथा—इकारोकारऋकारऌकाराणामपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः । यच्चापिशलिनोक्त—"ऋवर्णऌवर्णयोर्दीर्घा न सन्ति" इति तदिह न विद्यत इति । अकारादिपञ्चानां ग्रहणात् ए—ऐ—ओ—औ—इति सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाभावात् द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

उक्तलक्षण प्रसगादन्यत्राप्यतिदिशति—

शतपथवत्ताण्डिभाल्लविनां ब्राह्मणस्वरः ॥ १५ ॥

शतपथेन स्वरतस्तुल्य वर्तत इति शतपथवत् । "तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिः" (पाणि. सू. ५।१।११५) इति पाणिनीयसूत्रस्मरणात् । ताण्डिभाल्लविनः, ताण्डिनश्च भाल्लविनश्चेति विग्रहः । तेषां शतपथब्राह्मणस्वरः स्यात् । अन्यत्राप्युक्तम् । "द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिभाल्लविनां स्वरौ । तथा शातपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम् ।" इति सामगनारदशिक्षायाम् ॥ १५ ॥

प्रसंगात्सामस्वरमाह—

सप्त साम्नाम् ॥ १६ ॥

यद्वा चयने—**नान्योऽध्वर्य्योर्गायेत्** (मा. श. प. ब्रा. ९।१।२।४३) इति यजुर्वेदेऽपि सामगानं विहितम् । अतस्तल्लक्षणमुच्यत इति नानुपपत्तिः । यत्तु प्रातिशाख्ये "सप्त" (प्राति. सू. १ । १२७) इति सूत्रेणेद प्रपञ्चितत्वान्न वक्तव्यमिति । तदपि न तत्र सामान्येनोद्दिष्टानामेष प्रपञ्च इति न कोऽपि क्षुद्रोपद्रवः ॥ १६ ॥

साम्नां सप्त स्वरा इत्युक्तं, के ते इत्याकांक्षायामाह—

षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ॥ १७ ॥

षड्जश्च ऋषभश्चेत्यादिद्वन्द्वसमासः ॥ १७ ॥

प्रसगात्तेषां स्थानान्याह—

तेषां योनयः ॥ १८ ॥

तेषां षड्जादिसप्तसामस्वराणां योनयः कारणभूतानि स्थानानि उच्यन्त इति सूत्रशेषः ॥ १८ ॥

१—अ-इ-उ-ऋ-ऌ-इत्येते पञ्च वर्णा अवर्णधारणाः स्वरकार्यवर्णप्रपञ्चप्रकृतिभूता इत्यर्थः । तद्यथा—एते पञ्चापि प्रत्येक—ह्रस्वदीर्घप्लुताः । अन्यत्राप्येवमेव ज्ञेयम् । "आहो विद्वानमु लोकं प्रेत्या कश्चित् समश्नुते ३ इति" प्लुतत्वमेकारादीनामपि । पञ्चापि—उदात्तानुदात्तस्वरिता मन्द्रमध्यतीव्राश्च नवधा भिद्यन्ते । सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेनाष्टादशधा भिन्ना आख्याताः । पञ्चानामप्युपादानं चापिशलिनो मतनिराकरणाय, तन्मते ऋ—ऌ—वर्णयोर्दीर्घता नेति । तदिह निराकृत सूत्रकृता ऋ—ऌ—वर्णोपादानेन, "ऌकारे दीर्घः" (प्राति. सू. ८ । ३०) इति प्रातिशाख्येऽष्टमेऽध्याये वर्णसमाम्नायपाठाच्चेति ।

२—"अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः" (प्राति. सू. १ । १) इत्यत्राविशेषविधानात्सर्वब्राह्मणेषु प्राप्तेः, शतपथ इत्युपसंहारात्सु शाखासु शतपथोऽस्ति, तास्वेवैतदुपदिष्टाः स्वराः । शतपथश्च शताध्यायैः । तद्वत्यश्च शाखाः काण्वमाध्यन्दिनाद्यास्ताण्डिनो भाल्लविनश्च । काण्वानां शतपथस्तु—चतुरधिकशताध्यायैः । शतपथव्यपदेशस्त्वनादी रूढश्च । लागः स्वरः कण्वानां नास्ति ।

विशिष्य तान्येवाह—

कण्ठात्षड्जः ॥ १९ ॥

कण्ठस्थानात्षड्जः स्वरोऽभिव्यज्यते ॥ १९ ॥

शिरस ऋषभः ॥ २० ॥

शिरःस्थानादृषभोऽभिव्यज्यते ॥ २० ॥

नासिकाया गान्धारः ॥ २१ ॥

नासिकास्थानाद्गान्धारोऽभिव्यज्यते ॥ २१ ॥

उरसो मध्यमः ॥ २२ ॥

उरःस्थानान्मध्यमोऽभिव्यज्यते ॥ २२ ॥

उरसः शिरसः कण्ठाच्च पञ्चमः ॥ २३ ॥

उरःशिरःकण्ठेतिस्थानत्रयात्पञ्चमोऽभिव्यज्यते ॥ २३ ॥

धैवतो ललाटात् ॥ २४ ॥

ललाटस्थानाद्धैवतोऽभिव्यज्यते ॥ २४ ॥

निषादः सर्वत इति ॥ २५ ॥

निषादः स्वरस्तु—कण्ठादिसर्वस्थानादभिव्यज्यते । इतिशब्दः सामस्वरप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥ २५ ॥

प्रसगात्तैत्तिरीय ब्राह्मणस्वरमाह—

मन्त्रस्वरवद्ब्राह्मणस्वरश्चरकाणाम् ॥ २६ ॥

चरकाणां ब्राह्मणस्वरो मन्त्रेण तुल्यो भवति ॥ २६ ॥

तेषामेव विशेषमाह—

तेषां खाण्डिकेयौखेयानां चातुःस्वर्यमपि क्वचित् ॥ २७ ॥

तेषां चरकाणां मध्ये खाण्डिकेयानामौखेयानां च ब्राह्मणे चत्वारः स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचिताख्या भवन्ति । क्वचिद्ग्रहणात्त्रैस्वर्यमपि । अत्र चत्वारः स्वराः समाहृता इति चातुःस्वर्यमिति विग्रहः ॥ २७ ॥

तदन्यशाखिनां ब्राह्मणस्वरमाह—

तानोऽन्येषां ब्राह्मणस्वरः ॥ २८ ॥

अन्येषामुक्तव्यतिरिक्तशाखिनामाश्वलायनादीनां तानो ब्राह्मणस्वरो भवति । तान एकश्रुतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथाङ्गोपाङ्गानां स्वरमाह—

तान एवाङ्गोपाङ्गानां तान एवाङ्गोपाङ्गानामिति ॥ २९ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे तृतीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [३]

इति श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं भाषिकपरिशिष्टं सूत्रं परिसमाप्तम् ॥

१—इतिकरणमधिकारोपसंहारार्थं, न तु चरमत्वद्योतनार्थम् । तथा यदत्राविहितं लक्षणमुदाहरणं लक्ष्यं च तच्छाखान्तरीयप्रातिशाख्यपाणिनीयादिशास्त्रेभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ २—चरकाः कृष्णयजुर्वेदे ॥ ३—खाण्डिकेया औखेयाश्चापि कृष्णयजुर्वेदिन एवेति ॥ ४—अन्यत्यादिशब्देन शाकलबाष्कलाद्या ग्राह्याः । तेषामैतरेयशांखायनब्राह्मणादौ तादृक्तानस्वरस्त्वनुभवः सर्वैरनुभूयते ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरण नैरुक्त छन्दो ज्यौतिषमिति षडगानि । प्रतिपदमनुपद छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । तेषामङ्गोपाङ्गानां तान एव तानस्वर एव भवति । [1]द्विरभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । इतिशब्दः शास्त्रवेदिनामभ्युदयसूचनार्थः ॥ २९ ॥

तत्रैते श्लोका भवन्ति ।

उदात्तः स्वर्यते नीचो नीच उच्चस्वरो भवेत् ।
ब्राह्मणस्य स्वरो ह्येष ज्ञायते वेदपारगैः ॥ १ ॥
ऋषिप्रोक्त्यनुसारेण स्वर ज्ञात्वा द्विजः पठेत् ।
स वेद[3]फलमाप्नोति ह्यन्यथा नरक व्रजेत् ॥ २ ॥
एक तु ब्राह्मण सम्यक्स्वरार्थज्ञानपूर्वकम् ।
योऽधीते वेदवित्स स्यादन्यथा स्थाणुरुच्यते ॥ ३ ॥
अम्बा भागीरथी यस्य नागदेवः पिता सुधीः ।
तेनानन्तेन विवृतं भाषिक सूत्रमुत्तमम् ॥ ४ ॥
अनेन प्रीयतां देवो रमानाथः सदा मम ।
ब्रह्मादिवन्दितपदो देवदेवशिखामणिः ॥ ५ ॥
वचनप्रसूनमाला याऽनन्ताख्येन सूरिणा रचिता ।
ध्रियतां हृदये सदये कमलामहिलेन पुरुषेण ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये तृतीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥

इति श्रीमदनन्तदेवीयं भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्यं परिसमाप्तमभूत् ॥

१–अत एव श्रीमत्कात्यायनप्रणीतमुख्यपरिशेषभूतसर्वसूत्रेषु तानस्वरपाठो बोध्यः ॥

२–संहितायां यः स्वर उदात्तः स ब्राह्मणेऽनुदात्तो भवति । यश्चानुदात्तः संहितायां स ब्राह्मण उदात्तो भवतीति प्रायिक तात्पर्यमिति भावः ।

३–वेदफलं वेदपाठजन्य फलमित्यर्थः ।

३४४०